

POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE
WYDZIAŁ NAUK GEOGRAFICZNYCH
UNIwersYTETU ŁÓDZKIEGO
Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych

Marek SOBCZYŃSKI, Monika CEPIL

HISTORIA ZRZESZENIA POLSKICH NAUCZYCIELI GEOGRAFII

Łódź 2022

Marek Sobczyński (ORCID: 0000-0003-1066-3687)
– Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

Monika Cepil (ORCID: 0000-0003-2551-2566)
– Instytut Geografii i Nauk o Środowisku, Wydział Nauk Ścisłych i Przyrodniczych
Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach
25-406 Kielce, ul. Uniwersytecka 7

Recenzenci

JAN A. WENDT, ROMAN MATYKOWSKI

Redakcja techniczna i skład komputerowy

ALEKSANDRA RETKIEWICZ

Rysunki

ANNA WOSIAK

Projekt okładki

MAGORZATA CIEMBOROWICZ

Ilustracja na okładce

Lekcja geografii w Państwowym Seminarium Nauczycielskim w Chełmie (1934)

Źródło: NAC, sygn. PIC_1-N-2237

Publikacja została przygotowana w związku z Kongresem Edukacji
Geograficznej w 100-lecie I Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii
Łódź 1922–2022 i sfinansowana z projektu *Spółeczna rola edukacji geograficznej
w Polsce – dziedzictwo, odpowiedzialność, przyszłość* realizowanego w ramach
programu Ministerstwa Edukacji i Nauki „Nauka dla Społeczeństwa”
Umowa nr NdS/542984/2021/2022 z dnia 2.05.2022

© Copyright by Authors, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Polskie Towarzystwo Geograficzne

© Copyright for this edition by Wydział Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego

<https://doi.org/10.18778/8331-020-6>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego z gotowych materiałów

Wydanie I. W.10853.22.0.K

Ark. druk. 22,12

ISBN WUŁ 978-83-8331-020-6
e-ISBN WUŁ 978-83-8331-021-3
ISBN WNG UŁ 978-83-63418-02-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Spis treści

Wprowadzenie	5
Kształtowanie się ruchu nauczycielskiego na ziemiach polskich w okresie zabórczym	12
– Zabór pruski (niemiecki)	12
– Zabór austriacki (Galicja i Śląsk Cieszyński)	13
– Zabór rosyjski (Królestwo Polskie i tzw. ziemie zabrane)	20
Historia powołania i rozwój organizacyjny Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych	27
– Proces wydzielania się Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii z TNSW i jego animatorzy	33
Historia powołania, struktura organizacyjna i wybór władz Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii	43
– I Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Łodzi (4–5 czerwca 1922 r.)	44
Działalność Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w latach 1922–1939	52
– Działalność ZPNG w latach 1922–1926	52
– II Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii we Lwowie (2–3 maja 1926 r.)	65
– Działalność ZPNG w latach 1926–1928	74
– III Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii we Lwowie (27–29 maja 1928 r.)	88
– Działalność ZPNG w latach 1928–1929	99
– IV Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Poznaniu (19–21 maja 1929 r.)	102
– Działalność ZPNG w latach 1929–1931	114
– V Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Gdyni (24–26 maja 1931 r.)	128
– Działalność ZPNG w latach 1931–1933	145
– VI Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Warszawie (4–6 czerwca 1933 r.)	157
– Działalność ZPNG w latach 1933–1936	166
– VII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Katowicach (21–24 maja 1936 r.)	197
– Działalność ZPNG w latach 1936–1939	208
– VIII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Krakowie (28–30 maja 1939 r.)	223
Losy nauczycieli geografii w okresie drugiej wojny światowej (1939–1945) ..	230
Reaktywowanie ZPNG i zjednoczenie ruchu geograficznego w Polsce (1945–1946)	248
Zakończenie	258
Bibliografia	265
Załączniki	288

Wprowadzenie

Powszechnie uważa się, że odzyskanie przez Polskę niepodległości, po 123 latach zaborów, co datuje się dość zgodnie na 11 listopada 1918 r., czyli datę przekazania władzy wojskowej przez Radę Regencyjną Królestwa Polskiego, przybyłemu dzień wcześniej z Magdeburga do Warszawy, Józefowi Piłsudskiemu, dało początek wszelkim działaniom organizacyjnym o cechach państwowotwórczych.

W rzeczywistości jednak działania społeczne mające na celu ustanowienie polskiej państwowości trwały już od kilku lat w ramach, jeszcze niesuwerennego, Królestwa Polskiego. Dotyczyło to również organizacji życia naukowego i edukacji na wszystkich szczeblach, w tym uniwersyteckim.

W procesie budowy odrodzonej, teraz już republikańskiej państwowości polskiej, swój niemały udział mieli też geografowie. Rezultaty tej działalności można rozpatrywać na kilku poziomach edukacji – podstawowym, średnim i wyższym oraz na płaszczyźnie organizacyjnej, której egzemplifikacją było zakładanie organizacji naukowych i zawodowych geografów (Sobczyński 2018a, s. 115–116).

W okresie zaborczym, począwszy od połowy XIX w. kształtowały się na ziemiach polskich kolejne polskie ośrodki geograficzne, na obszarze Galicji osiągające nawet status akademicki. Warto zauważyć, iż powołanie w 1849 r. pierwszej geograficznej struktury uniwersyteckiej przez Wincentego Pola na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, było drugim takim aktem na świecie (po Berlinie) (Jackowski 2008, s. 43).

Do czasu uzyskania niepodległości w 1918 r., na ziemiach polskich funkcjonowały trzy akademickie ośrodki geograficzne. Najstarszy był ośrodek krakowski, w którym po epizodycznym funkcjonowaniu, kierowanej przez W. Pola, Katedry Geografii Powszechnej, Fizycznej i Porównawczej (1849–1852), reaktywowano placówkę akademicką w 1877 r., w postaci Katedry Geografii Powszechnej UJ, zorganizowanej przez Franciszka Czernego-Schwarzenberga (Krawczyk 2000, s. 334). Od tego

czasu Katedra, a później Instytut Geograficzny na UJ, funkcjonują już niemal nieprzerwanie (wyjąwszy okres okupacji, kiedy działał w konspiracji).

Drugim ośrodkiem akademickim polskiej geografii był, powołany w 1882 r. przez Antoniego Rehmana, ośrodek lwowski, który przetrwał do drugiej wojny światowej (istnieje nadal jako ośrodek ukraiński). Poza tymi dwoma ośrodkami polska geografia nie miała już placówek uniwersyteckich.

W Warszawie działał wprawdzie uniwersytet, na którym prowadzono badania geograficzne, lecz był on placówką rosyjską i zatrudniał carskich wykładowców. W przyszłej stolicy rozwijał się jednak również polski ośrodek geograficzny, skupiony wokół Wacława i Anny Nałkowskich oraz Stanisława Lencewicza, oparty na nieformalnych uczelniach prowadzonych przez Towarzystwo Kursów Naukowych i Wolną Wszechnicę Polską. Katedry geograficzne powstały też w Warszawie w Szkole Głównej Handlowej (Katedra Geografii Ekonomicznej Ogólnej w 1906 r. i Katedra Geografii Gospodarczej Polski w 1910 r.) (Jackowski, Sołjan 2018a, s. 45).

Niedoceniana działalność Rady Regencyjnej doprowadziła do powołania, już 15 listopada 1915 r., czyli jeszcze w warunkach niemiecko-austro-węgierskiej okupacji wojskowej ziem zaboru rosyjskiego, polskiego Uniwersytetu Warszawskiego (po uprzedniej ewakuacji, w czerwcu 1915 r., uczelni carskiej do Rostowa nad Donem) (Majewski 2016, s. 66; Schiller-Walicka 2016, s. 683).

Jednak na utworzenie w stolicy pierwszej polskiej uniwersyteckiej katedry geograficznej trzeba było poczekać, aż do 1 kwietnia 1918 r., gdy na Wydziale Filozoficznym UW utworzono Zakład Geograficzny, kierowany przez kuratora Jana Lewickiego (planowany na kierownika Ludomir Sawicki jako obywatel austriacki nie otrzymał zgody władz niemieckich na objęcie zakładu) (Jackowski, Sołjan 2018, s. 45; Richling 2008, s. 338).

Czwarty polski ośrodek geograficzny powstał dokładnie rok po stołecznym, za sprawą powołania Stanisława Pawłowskiego, od 1 kwietnia 1919 r., na kierownika Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego (Kostrzewski, Rogacki 2008, s. 377).

Najpóźniej, jako ostatni w okresie międzywojennym, ukształtował się wileński ośrodek geograficzny. Wprawdzie Uniwersytet Wileński reaktywowano, po 87 latach nieistnienia, już we wrześniu 1919 r. (Srebrakowski 2010, s. 82) i od początku zakładano powołanie w nim Katedry Geo-

grafii Fizycznej, ale faktycznie obsadzono ją dopiero 1 grudnia 1925 r., powołując na jej kierownika Mieczysława Limanowskiego (Niewiarowski 2008, s. 387).

Brak większej liczby polskich akademickich ośrodków geograficznych sprawił, że na wielu obszarach duże znaczenie w ruchu geograficznym odgrywali nauczyciele szkół podstawowych, a przede wszystkim średnich. Jeszcze przed upadkiem I Rzeczypospolitej, w okresie działania Komisji Edukacji Narodowej (KEN), powołano w 1775 r. Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, którego celem było opracowanie nowoczesnych programów nauczania i wydanie polskich podręczników szkolnych. Kwestiami edukacji geograficznej zajmowali się w tym doradczym organie KEN: Antoni Popławski, Adolf Kamiński, Franciszek Bieliński i książę Adam Czartoryski, a ideę nauczania geografii w szkołach wspierali Hugo Kołłątaj, Stanisław Staszic i Józef Wybicki (Lipko 1973, s. 120).

Wprawdzie w szkołach powszechnych poszczególnych zaborów nauczanie geografii przebiegało odmiennie, ale pozytywne skutki reformy przeprowadzonej przez KEN utrzymywały się jeszcze, do czasu nasilenia przez zaborców represji, po powstaniu 1863 r. W zaborach pruskim (potem niemieckim) i rosyjskim nauczanie prowadzono wyłącznie w języku okupanta, a zakres przedmiotowy geografii obejmował jedynie geografię ogólną zaborczych imperiów i w bardzo małym stopniu nawiązywał do ziem dawnej Polski. Jedynie w zaborze austriackim, po początkowej germanizacji edukacji, wraz z transformacją państwa zaborczego w monarchię dualistyczną, w Galicji możliwa była edukacja w języku polskim, ale geografia ziem polskich ograniczona była jedynie do obszaru tego zaboru (Tracz 2015, s. 176).

W zaborze rosyjskim strajki polskiej młodzieży w 1905 r. wymusiły zgodę carskich władz szkolnych na prowadzenie edukacji w języku polskim, ale koncesję otrzymywały głównie szkoły prywatne (Miąso 1995, s. 6; Poznański 2002, s. 45; Wroczyński 1959, s. 13). Niestety, w październiku 1910 r. władze carskie ponownie zakazały wykładania w szkołach prywatnych historii i geografii Polski. W formie rekompensaty nauczyciele wprowadzili wycieczki turystyczne, podczas których przekazywali zakazane treści (Sobczyński 2013, s. 191). Ustawa o szkolnictwie prywatnym z 16 lipca 1914 r. rezerwowała prawo do uczenia geografii i historii wyłącznie dla nauczycieli rosyjskich i jedynie w języku zaborcy (Suplicka 2016, s. 64). Do programów nauczania oba przedmioty powróciły dopiero w Polsce odrodzonej.

* * *

Brak polskiej państwowości w okresie kształtowania się światowego ruchu geograficznego (głównie w pierwszej połowie XIX w.), spowodował znaczne zapóźnienie Polski w procesie zrzeszania się geografów w organizacjach zawodowo-branżowych (Sobczyński 2013, s. 190). Powstały wprawdzie na ziemiach polskich towarzystwa geograficzne państw zaborczych (w 1828 r. powołano Berlińskie Towarzystwo Geograficzne, w 1845 r. Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne i jako ostatnie w 1856 r. Austriackie Towarzystwo Geograficzne) (ryc. 1), jednak przynależność do nich polskich geografów, szczególnie do dwóch pierwszych, była rzadkością (Jackowski, Sołjan 2018b, s. 25).

W obliczu braku możliwości powołania polskiej narodowej organizacji geograficznej, polscy geografowie żyjący w poszczególnych zaborach włączali się w organizację innych stowarzyszeń naukowych, pokrewnych tematycznie naukom geograficznym. W 1800 r. powstało w Warszawie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (TPN), organizacja o cechach akademii naukowej, zrzeszająca badaczy z różnych dyscyplin, w ramach której aktywnie działali również polscy geografowie, m.in. Wincenty Pol i Antoni Rehman. Lokalne oddziały TPN, w których działali także nauczyciele przyrody i geografii, powstały w Płocku (1820), Poznaniu (1857), Toruniu (1875), na Śląsku (1892), w Wilnie (1906), w Warszawie (1907) i Przemyśle (1909), czyli we wszystkich zaborach. Periodyki wydawane przez TPN, takie jak „Roczniki Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” i „Pamiętnik Fizjograficzny” bardzo często publikowały opracowania geograficzne (Sobczyński 2013, s. 190).

Znaczący wkład wnieśli polscy geografowie w powołanie i działalność kolejnych ogólnych i branżowych towarzystw naukowych: Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (1815, od 1872 r. pod nazwą Akademia Umiejętności), Galicyjskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (1873), Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika (1875), Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego (1882), Towarzystwa Historycznego we Lwowie (1886), Towarzystwa Ludoznawczego (1895), Towarzystwa Miłośników Historii i Zabytków Krakowa (1886), Polskiego Towarzystwa Balneologii, Bioklimatologii i Medycyny Fizykalnej (1905), Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (1906), Polskiego Towarzystwa Statystycznego (1912) (ryc. 1). Wymienione towarzystwa publikowały prace geografów w następujących czasopismach: „Wszechświat”, „Kosmos”, „Rozprawy Akademii Umiejętności”, „Statystyka Polski”. Szczególnie dużą rolę odegrali geografowie w działalności Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK), często publikując w periodyku „Ziemia”.

PRZED ZABORAMI	1775	Komisja Edukacji Narodowej (KEN), Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych – nauczanie geografii w szkołach wspierali Hugo Kołłątaj, Stanisław Staszic i Józef Wybicki
	1800	Towarzystwo Przyjaciół Nauk (TPN) – geografowie Wincenty Pol i Antoni Rehman Czasopisma: „Roczniki Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” „Pamiętnik Fizjograficzny”
	1815	Towarzystwo Naukowe Krakowskie (po 1872 Akademii Umiejętności)
	1828	Berlińskie Towarzystwo Geograficzne
	1845	Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne
	1849 1849–1852	Kraków – pierwszy uniwersytecki ośrodek geograficzny na Uniwersytecie Jagiellońskim (drugi po Berlinie) Katedra Geografii Powszechnej, Fizycznej i Porównawczej – Wincenty Pol
	1856	Austriackie Towarzystwo Geograficzne
ZABORY	po 1863	zabór pruski – germanizacja, język niemiecki w szkołach zabór rosyjski – język rosyjski (geografia ogólna imperiów zaborczych) zabór austriacki – język polski (geografia ziem polskich tego zaboru) Warszawa – polski ośrodek geograficzny oparty na nieformalnych uczelniach prowadzonych przez Towarzystwo Kursów Naukowych i Wolną Wszechnicę Polską – Wacław i Anna Nałkowscy i Stanisław Lencewicz
	1873	Galicyjskie Towarzystwo Tatrzańskie
	1875	Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika
	1877	Katedra Geografii Powszechnej UJ – Franciszka Czernego-Schwarzenberga (obecnie Instytut Geograficzny na UJ)
	1882	Galicyjskie Towarzystwo Leśne
	1882	Lwów – drugi akademicki ośrodek geografii polskiej – Antoni Rehman (do II wojny)
	1886	Towarzystwo Historyczne we Lwowie
	1895	Towarzystwo Ludoznawcze
	1886	Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa
	1905	Polskie Towarzystwo Balneologii, Bioklimatologii i Medycyny Fizycznej
	1906	Polskie Towarzystwo Krajoznawcze
	1906	Katedra Geografii Ekonomicznej Ogólnej w Szkole Głównej Handlowej
	1910	Katedra Geografii Gospodarczej Polski w Szkole Głównej Handlowej
	1912	Polskie Towarzystwo Statystyczne
	15 XI 1915	Uniwersytet Warszawski – polski
	1 IV 1918	Zakład Geograficzny na Wydziale Filozoficznym, Uniwersytet Warszawski (Jan Lewicki)
	1 IV 1919	Instytut Geograficzny, Uniwersytet Poznański (Stanisław Pawłowski)
	IX 1919	Katedra Geografii Fizycznej, Uniwersytet Wileński (Mieczysław Limanowski – od 1 XII 1925)

Ryc. 1. Chronologia rozwoju instytucjonalnego polskiej geografii w okresie 1775–1919

Źródło: oprac. własne.

Pierwsza polska organizacja geograficzna powstała jako 23. spośród ponad 160 istniejących obecnie w Polsce stowarzyszeń zawodowo-branżowych. W Warszawie w dniu 27 stycznia 1918 r., a zatem jeszcze pod okupacją niemiecką, czterdziestu siedmiu członków-założycieli powołało Polskie Towarzystwo Geograficzne (Sobczyński 2018b, s. 14). Pomysł jego utworzenia pojawił się jeszcze wcześniej, bo 5 listopada 1917 r., czyli na ponad rok przed uzyskaniem niepodległości, ale proces uzyskania zgody władz okupacyjnych i zatwierdzania przez nich statutu organizacji zajął ponad kwartał (Jackowski, Sołjan 2018b, s. 28).

* * *

Proces zrzeszania się polskich nauczycieli również znacząco wyprzedził odrodzenie polskiej państwowości. W zaborze austriackim już w 1884 r. powołano we Lwowie Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, obejmujące swoim zasięgiem Galicję, Śląsk Austriacki i Bukowinę. Organizacja ta wydawała periodyk „Muzeum” (*Szematyzm Królestwa Galicji...* 1914, s. 1066). W Galicji działał też Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego.

Natomiast w zaborze rosyjskim funkcjonował Polski Związek Nauczycielski, założony w 1905 r., zrzeszający nauczycieli szkół średnich (Solska 2020). Istniało też Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego. Obie te organizacje zjednoczyły się na zjeździe w Radomiu w dniach 29–30 grudnia 1916 r., tworząc Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych (ZNPS). Już po uzyskaniu niepodległości, w kwietniu 1919 r., ZNPS połączyło się z galicyjskim Związkiem Polskiego Nauczycielstwa Ludowego, tworząc Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych. Dalsze zmiany organizacyjne doprowadziły do powstania w Warszawie w dniach 28–30 grudnia 1919 r. Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSW). Działający w nim geografowie wkrótce uznali jego ramy za zbyt ograniczające ich aktywność i doprowadzili do wydzielenia się w 1922 r. odrębnego zrzeszenia grupującego wyłącznie nauczycieli geografii (Czyżewski 1968, s. 61; Durka 2015, s. 45).

Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii (ZPNG) było organizacją społeczną o charakterze zawodowym. Powołano je do życia na I Zjeździe Polskich Nauczycieli Geografii w Łodzi w 1922 r. (Żychiewicz 1922) z inicjatywy Juliusza Jurczyńskiego. Organizacja współpracowała z PTG. Jej przewodniczącymi byli Eugeniusz Romer (1922–1929) i S. Pa-

włowski (1929–1939), a siedzibą kolejno Lwów i Poznań. Głównym organem Zrzeszenia było „Czasopismo Geograficzne” (Jackowski, Bilska-Wodecka, Soljan, Liro 2019, s. 32–33).

Działalność Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii nie była po drugiej wojnie światowej częstym obiektem studiów. Najobszerniejszy tekst poświęcony dziejom Zrzeszenia ukazał się w wydawnictwie jubileuszowym, opublikowanym w związku z pięćdziesięcioleciem istnienia PTG (Czyżewski 1968). W publikacji wydanej na siedemdziesięciolecie, zaledwie o nim wspomniano (Kondracki 1993, s. 11), podobnie w wydawnictwie na dziewięćdziesięciolecie PTG (Wojtanowicz 2008, s. 14; Sobczyński 2008, s. 122). Również jubileuszowe wydanie na stulecie PTG jedynie w kilku miejscach przywołuje fakt istnienia Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii (Sobczyński 2018b, s. 15; Jackowski, Soljan 2018b, s. 37, 43). W monumentalnej *Historii geografii polskiej* znajdujemy jedynie wzmiankę o istnieniu ZPNG (Liszewski 2008, s. 400).

Przypadająca w 2022 r. setna rocznica powołania Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii staje się zatem dobrą okazją do szerszego zaprezentowania dziejów tej ważnej dla polskiej geografii instytucji. Celem autorów jest szczegółowe zaprezentowanie dróg wiodących do powstania tego branżowego zrzeszenia nauczycielskiego, jego zróżnicowanych form aktywności, reakcji na zmieniającą się politykę oświatową władz państwowych oraz relacje interpersonalne w polskim ruchu geograficznym.

W opracowaniu celowo wymieniono dużą liczbę osób, w tym takich, których aktywność w ramach ZPNG była niekiedy tylko incydentalna, objawiała się sprawowaniem jakiejś funkcji w lokalnym Kole ZPNG, wygłoszeniem referatu, poprowadzeniem lekcji pokazowej albo wykładu, a nawet jedynie zabranieniem głosu w dyskusji. Przez struktury ZPNG przewinęło się zapewne znacznie ponad tysiąc nauczycieli geografii, większość z nich nie zostawiła utrwalonego drukiem śladu swojej działalności, ale wszystkich tych, o których możemy się dowiedzieć z dokumentów, chcieliśmy przypomnieć. W ten sposób pragniemy oddać hołd polskim nauczycielom geografii, którzy w okresie odbudowy państwa po zaborach, podjęli trud edukacji geograficznej, podnoszenia jej poziomu i metodyki nauczania, szkolenia kadry nauczycielskiej i patriotycznego wychowania młodzieży, a gdy we wrześniu 1939 r. stanęli w obliczu najazdu wrogich sąsiadów, niejednokrotnie za swój trud zapłacili życiem.

Kształtowanie się ruchu nauczycielskiego na ziemiach polskich w okresie zaborczym

Zabór pruski (niemiecki)

Aktywność organizacyjna polskich nauczycieli rozpoczęła się w drugiej połowie XIX w. w warunkach nieistnienia państwowości polskiej i funkcjonowania szkolnictwa na naszych ziemiach w trzech różnych systemach edukacyjnych państw zaborczych (Doroszewski 2015, s. 7).

W niezmiernie trudnych warunkach rozwijał się ruch nauczycielski pod panowaniem niemieckim. Bezwzględna polityka germanizacji powodowała, że na terenie zaboru niemieckiego ruch nauczycielski był zdecydowanie słabszy niż w pozostałych obszarach kraju. Jako pierwsi zaczęli się organizować polscy nauczyciele zaboru niemieckiego w Wielkopolsce. Już w okresie Wiosny Ludów, w 1848 r., powołano w Poznaniu Towarzystwo Pedagogiczne Polskie (TPP), którego celem była integracja nauczycieli w grupę zawodową, współpraca z polskimi nauczycielami w pozostałych zaborach i zbliżenie przedstawicieli różnych warstw społecznych (Karcz-Taranowicz 2015, s. 26) (ryc. 2). Pierwszy zarząd TPP utworzyli ksiądz Franciszek Ksawery Duliński, jako prezes, Ewaryst Estkowski (sekretarz) i skarbnik Kasper Hebanowski. W latach 1849–1853 wydawano czasopismo „Szkoła Polska”. Towarzystwo Pedagogiczne Polskie działało ledwie rok, ale przyczyniło się do pogłębienia wiedzy pedagogicznej nauczycieli szkół elementarnych i podtrzymywało świadomość narodową i zawodową polskich nauczycieli w Poznańskim (Szafran 2010, s. 75–77).

Kolejną próbę zrzeszenia się polscy nauczyciele zaboru niemieckiego podjęli w 1892 r. na Pomorzu, kiedy we wsi Rupienice koło Bydgoszczy powołano Polskie Stowarzyszenie Nauczycielskie Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Ryś, Ślęczka 2015, s. 43) (ryc. 2). Cele tej organizacji miały charakter polityczno-zawodowy, postulowano bowiem doprowadzenie do nauczania po polsku oraz zrównanie pensji nauczycieli z urzędnikami państwowymi. Reaktywacja tajnego Towarzystwa Pedagogicznego w zaborze niemieckim nastąpiła w kwietniu 1918 r., a we wrześniu organizacja przekształciła się w jawne Powszechne Towarzystwo

ZABÓR PRUSKI	1848	Towarzystwo Pedagogiczne Polskie (TPP) – Poznań
	1849–1853	Czasopismo TPP: „Szkoła Polska”
	1892	Polskie Stowarzyszenie Nauczycielskie Wielkiego Księstwa Poznańskiego (Rupienice koło Bydgoszczy)
	IV 1918	Reaktywacja Towarzystwa Pedagogicznego – tajne
	IX 1918	Powszechne Towarzystwo Pedagogiczne – jawne
	1918	Związek Dzielnicowy Stowarzyszeń Nauczycieli Polaków (Poznań)
	wiosna 1919	Przyjazd na Pomorze nauczycieli z galicyjskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich

Ryc. 2. Chronologia polskiego ruchu nauczycielskiego w zaborze pruskim

Źródło: oprac. własne.

Pedagogiczne. Funkcjonujący w ramach Towarzystwa Wydział Szkolny był załącznikiem przyszłych władz szkolnych na terenie Wielkopolski. W 1918 r., jeszcze w warunkach zaborczych, powstał Związek Dzielnicowy Stowarzyszeń Nauczycieli Polaków z siedzibą w Poznaniu (Świstowski, Kiernikowski 2003, s. 5).

Po pierwszej wojnie światowej oprócz Wielkopolski, także na Pomorzu zaczęto tworzyć organizacje nauczycielskie. Szkolnictwo polskie na tych terenach musiało kształtować się na nowo, a pomoc nieśli nauczyciele, którzy wiosną 1919 r. przybywali z Małopolski, wywodzący się z galicyjskiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich. Budowanie wzajemnych relacji nie napotykało większych trudności (Szafran 2010, s. 75–77).

Zabór austriacki (Galicja i Śląsk Cieszyński)

W zaborze austriackim Królestwo Galicji i Lodomerii cieszyło się względną autonomią i tu powstała druga polska organizacja nauczycielska. Konieczną dla jej powołania okolicznością było uchwalenie w 1867 r. nowej konstytucji monarchii zaborczej, przekształcającej ją w państwo dualistyczne. Galicja znalazła się w austriackiej części tej monarchii, co skutkowało zakończeniem nacjonalistycznej, germanizującej edukację polityki i przyznaniem w tym zakresie autonomii poszczególnym grupom narodowym oraz powołaniem Rady Szkolnej Krajowej (Baranowski 1908, s. 2).

Organizacja polskich nauczycieli została utworzona na zjeździe we Lwowie, w dniu 24 lutego 1868 r. W zjeździe tym uczestniczyli nauczyciele szkół elementarnych (ludowych), średnich z Galicji oraz przedstawiciele obu lwowskich uczelni wyższych Uniwersytetu i Politechniki. Powołano wówczas Towarzystwo Pedagogiczne (TP), będące pierwszym stowarzyszeniem nauczycielskim o formacie ponadlokalnym (regionalnym) (ryc. 3) (Szafran 2010, s. 67; Przeniosło 2014, s. 49). Towarzystwo miało charakter powszechny, jego oddziały powstały w każdym powiecie. Przed pierwszą wojną światową liczba oddziałów TP sięgnęła 47, a liczba członków zbliżyła się do 3,5 tys. Organem Towarzystwa Pedagogicznego było czasopismo „Szkoła”.

ZABÓR AUSTRIACKI	1867	Autonomia poszczególnych grup narodowych w Królestwie Galicji i Lodomerii Powołanie Rady Szkolnej Krajowej
	24 II 1868	Towarzystwo Pedagogiczne (TP) – Lwów, Czasopismo: „Szkoła”
	17 III 1883	Kółko Nauczycieli Szkół Wyższych – odrębna (w ramach TP) sekcja szkół średnich
	23 II 1884	Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW) – przew. dr Z. Samolewicz sekcje tematyczne: neofilologiczna i seminariów nauczycielskich (Lwów, Kraków) Czasopisma: „Muzeum”, „Nauka i Sztuka”; Polskie Muzeum Szkolnictwa we Lwowie Podręczniki: Geografia dla klasy I. szkół średnich (Eugeniusz Romer, 1904, 1908) Krótki rys geografii do użytku szkolnego (Karol Benoni, 1908) Krótki rys geografii do użytku I. klasy szkół średnich przed I wojną – 47 oddziałów, 3,5 tys. członków
	1885 – Stanisławów 1889 – Lwów	Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Nauczycieli i Nauczycielek
	1894 – Nowy Sącz 1896 – Lwów)	Towarzystwo Nauczycieli Ludowych
	1903	Towarzystwo Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Ludowych i Wydziałowych przy PTP
	28–29 XII 1905	Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji (KZNL) Czasopismo: „Głos Nauczycielstwa Polskiego”
	26 IV 1906	Zatwierdzenie KZNL przez władze austriackie jako Związku Polskiego Nauczycielstwa Ludowego w Galicji (ZPNLG) Fundusz Pomocy Doraźnej; 10 kół powiatowych, 100 ognisk i 2,7 tys. członków
	1906	Towarzystwo Pedagogiczne przyjęło nazwę Polskie Towarzystwo Pedagogiczne (PTP)
Księstwo Cieszyńskie	przed I wojną	Zmiana nazwy ZPNLG na Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego (ZPNL)
	1868–1875	Polskie Stowarzyszenie Nauczycieli Ewangelickich w Cieszynie (włączone do niemieckiego Stowarzyszenia Nauczycieli Wiejskich w Cieszynie)
	od 1885	Polska Macierz Szkolna Księstwa Cieszyńskiego
	1888–1889 IV 1889 1892 1918	Kółko Nadwiślańskie (Ustronie) Zmiana nazwy na Polskie Kółko Pedagogiczne Czasopismo „Miesięcznik Pedagogiczny” przyłączenie do Związku Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych w Warszawie

Ryc. 3. Chronologia polskiego ruchu nauczycielskiego
w zaborze austriackim (w Galicji i w Księstwie Cieszyńskim)

Źródło: oprac. własne.

Część członków TP pracująca w charakterze nauczycieli szkół średnich źle oceniała poziom zainteresowania organizacji problematyką tej grupy nauczycieli (Karbowiak 1909, s. 4). Dnia 17 marca 1883 r. w ramach TP powołano do życia odrębną sekcję szkół średnich (Kółko Nauczycieli Szkół Wyższych), jednak ze względu na przeszkody administracyjne, które utrudniały zatwierdzenie statutu sekcji, wewnątrz Towarzystwa doszło do rozłamu. Pod przewodnictwem Zygmunta Samolewicza, Józefa Ostoi-Soleskiego i Kornela Fischera nastąpiła secesja (ryc. 4), która doprowadziła do powstania w dniu 23 lutego 1884 r., we Lwowie, Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW) (Karbowiak 1909, s. 5; Szafran 2010, s. 67; Przeniosło 2014, s. 49). Przewodniczącym TNSW został wybrany dr Z. Samolewicz, dyrektor gimnazjum Franciszka Józefa we Lwowie, jego zastępcą Feliks Szczęśny Kreutz, profesor geologii Uniwersytetu Lwowskiego, a sekretarzem wybrano Tomasza Sołtysika (ryc. 4) (Karbowiak 1909, s. 4). Obszar działalności Towarzystwa obejmował Galicję, a od 1908 r. również Bukowinę i Śląsk Austriacki.

Z. Samolewicz
(1842–1898)

J. Ostoj-Soleski
(1845–1901)

K. Fischer
(1849–1900)

F. Krutz
(1884–1910)

T. Sołtysik
(1847–1916)

Ryc. 4. Założyciele Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych we Lwowie

Źródło: A. Karbowiak (1909).

Głównymi celami towarzystwa było: popieranie wszelkich spraw mających na względzie rozwój szkół średnich, dobro stanu nauczycielskiego i obrona poszczególnych jego członków oraz wspieranie rodzin nauczycielskich, wzajemne udzielanie sobie najnowszych zdobyczy naukowych, tudzież spostrzeżeń i doświadczeń z zakresu praktyki nauczycielskiej, krzepienie ducha koleżeństwa przez wzajemne zbliżanie się i wymianę myśli oraz zaznajamianie ogółu społeczeństwa ze sprawami szkół wyższych i najnowszymi zdobyczami naukowymi. Funkcję prezesa Towarzystwa pełnili: Bronisław Radziszewski, Leonard

Piątek, Antoni Kalina, Kazimierz Twardowski, Józef Kellenbach, Ignacy Zakrzewski, Ernest Till i Jan Kasprowicz. Ich praca wzmocniła pozycję Towarzystwa, przekształcając je w opiniotwórczą w sprawach szkoły i wychowania publicznego organizację nauczycielską, z którą władze krajowe i centralne musiały się liczyć (Szafran 2010, s. 67–68).

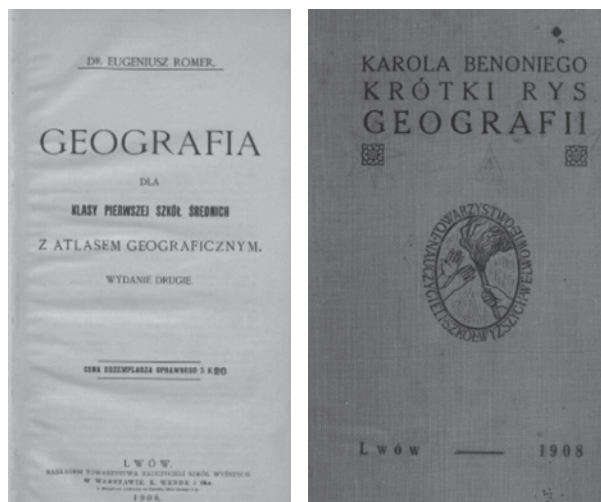
Struktura TNWS opierała się na kołach. Według statutu z 1908 r. koła mogły powstać wszędzie tam, gdzie chciało tego przynajmniej 10 członków Towarzystwa. W ramach kół można było tworzyć sekcje dla specjalnych kierunków działalności (Szafran 2010, s. 67–68). Pierwszym z utworzonych kół było koło lwowskie, ale jeszcze w tym samym roku zorganizowano koła: krakowskie, przemyskie, drohobyckie, brodzkie, stanisławowskie i tarnowskie. W kolejnych latach kształtowały się następne koła, np. stryjskie, tarnopolskie i rzeszowskie. W 1908 r. Towarzystwo liczyło 28 kół i 1490 członków (Karbowski 1909, s. 14).

Zasadniczymi celami kół było uczestniczenie w pracach Towarzystwa oraz załatwienie spraw miejscowych (Karbowski 1909, s. 10). W ramach koła lwowskiego: powołano sekcje tematyczne – neofilologiczną i seminariów nauczycielskich. Również w kole krakowskim, drugim co do wielkości zaraz po lwowskim, działała sekcja neofilologiczna (Karbowski 1909, s. 11–12).

TNSW wydawało czasopisma: „Muzeum”, „Nauka i Sztuka” oraz stworzyło Polskie Muzeum Szkolnictwa we Lwowie (Szafran 2010, s. 68). Jednym z ważniejszych zadań Towarzystwa było wydawanie książek wspomagających proces edukacji (podręczników) oraz dokształcających nauczycieli.

Były pośród wydanych prac także pozycje geograficzne: *Geografia dla klasy I. szkół średnich* (Eugeniusza Romera, wydanie I w 1904 r., wydanie II z atlasem 1908 r.), *Krótki rys geografii do użytku szkolnego* (Karola Benoniego z 1908 r.) (ryc. 5) oraz *Krótki rys geografii do użytku I. klasy szkół średnich* (Juliana Mazurka z 1908 r.) (Siwak 1906, s. 38–39; Troskoloński 1906, s. 157–168; Karbowski 1909, s. 69–70). W periodyku „Muzeum” pojawiały się rozprawy i uwagi metodyczne ogólne i szczegółowe o lekcjach geografii w poszczególnych klasach, o nauce geografii astronomicznej, wykorzystaniu wycieczek do nauki geografii w terenie, znaczeniu rysunku w nauce geografii, a także o potrzebie nauki geografii ojczystej. Opracowania te były rezultatem dyskusji przeprowadzanej w kołach (Karbowski 1909, s. 95). Towarzystwo wyasygnowało też fundusz na subsydiowanie podróży naukowych nauczycieli nauk przyrodniczych, w tym geografii (Karbowski 1909, s. 132).

Na przełomie wieków XIX i XX zaczęła maleć popularność Towarzystwa Pedagogicznego i liczba jego członków, czego przyczyną było odchodzenie nauczycieli do nowo powstałych organizacji, które znacznie silniej wspierały materialnie swoich członków, takich jak Towarzystwo Nauczycieli w Nowym Sączu lub Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego (Karcz-Taranowicz 2015, s. 30).

Ryc. 5. Podręczniki do geografii wydane w 1908 r. przez TNSW we Lwowie

W 1906 r. Towarzystwo Pedagogiczne przyjęło nazwę Polskie Towarzystwo Pedagogiczne (PTP), co wiązało się z powołaniem w Galicji analogicznego stowarzyszenia ukraińskiego Ruskiego Towarzystwa Pedagogicznego we Lwowie (Przeniosło 2014, s. 56). Załoženiami programowymi PTP było:

„rozpowszechnianie zdrowych zasad pedagogicznych, dostarczanie nauczycielom metodycznie opracowanych podręczników do nauki szkolnej i rozszerzanie takich wiadomości, jakie każdemu oświeconemu obywatelowi kraju, a przede wszystkim nauczycielowi, wiedzieć należy” (Odezwa do Zarządów... 1877, s. 88).

Ważnym celem aktywności nauczycieli galicyjskich była też dbałość o ochronę zawodowo-socjalną. Już w 1885 r. w Stanisławowie powołano Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Nauczycieli i Nauczycielek, którego zasięgiem terytorialnym był stanisławowski okręg szkolny. Także we Lwowie w 1889 r. powstała analogiczna organizacja, Towarzystwo

Wzajemnej Pomocy Nauczycieli i Nauczycielek Miejskich Szkół Ludowych we Lwowie. Kolejno w 1894 r. powołano Towarzystwo Nauczycieli Ludowych w Nowym Sączu, a w 1896 r. powstało Towarzystwo Nauczycieli Ludowych miasta Lwowa (Ryś, Ślęczka 2015, s. 44) (ryc. 3).

W Galicji ferment pośród nauczycieli pojawił się rok wcześniej niż w Królestwie, bo już w 1903 r., gdy przy krakowskim oddziale Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego powstało Towarzystwo Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Ludowych i Wydziałowych (TNiNSLiW), którego celem, poza działalnością związkową, było stworzenie centralnej organizacji nauczycielskiej. Zadanie to powierzono prezesowi nowego Towarzystwa Stanisławowi Nowakowi.

W tym celu zwołano na dzień 12 listopada 1905 r. w Krakowie zjazd nauczycielstwa Galicji Zachodniej, który przeprowadzono w auli uniwersyteckiej, w obecności ok. 500 delegatów. Podczas zgromadzenia, w którym udział wzięli też przedstawiciele Towarzystwa Pedagogicznego i Ruskiego Towarzystwa Pedagogicznego, rozpisano ankietę na temat celowości powołania organizacji ogólnokrajowej, czyli galicyjskiej. Pozytywny oddźwięk płynący z ankiety, nadesłanej z 63 powiatów, pozwolił zwołać na 28–29 grudnia 1905 r. w Krakowie, kolejny w tym roku, zjazd nauczycieli, na którym utworzono Krajowy Związek Nauczycielstwa Ludowego w Galicji (KZNL). Wyłoniono władze Związku, którego prezesem wybrano S. Nowaka (Ryś, Ślęczka 2015, s. 48). Od 1906 r. zaczęto wydawanie organu prasowego Związku zatytułowanego „Głos Nauczycielstwa Polskiego”.

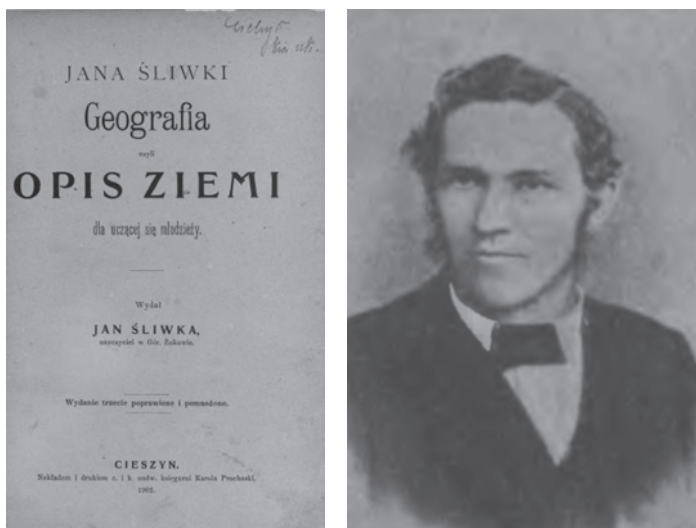
Aktywność ta nie znalazła jednak uznania pośród członków Towarzystwa Pedagogicznego, którzy na łamach „Szkoły” krytycznie oceniali powstanie Związku. Statut został zatwierdzony przez władze austriackie w dniu 26 marca 1906 r., ale nazwa organizacji w tym dokumencie była nieco inna niż ustalona w roku poprzednim, a mianowicie Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego w Galicji (ZPNLG). Już na początku swej działalności organizacja miała 10 kół powiatowych, 100 ognisk i 2,7 tys. członków.

Celem ZPNLG była obrona zawodowa, obywatelska i służbowa członków (z wyłączeniem spraw politycznych). Realizacja tego celu miała następować poprzez wydawanie periodyku, kształcenie nauczycieli na kursach, dostarczanie im książek i prowadzenie akcji odczytowej, a także organizację wycieczek, wypraw naukowych i kongresów oświatowych. Materialnym zabezpieczeniem było powołanie Funduszu Pomocy Doraźnej zasilanego składkami członkowskimi, subwencjami

i donacjami. Udział w Funduszu był dla członków ZPNLG obowiązkowy (Ryś, Ślęczka 2015, s. 50). Jeszcze przed wybuchem pierwszej wojny światowej, z powodu wyjścia ze ZPNLG nauczycieli ukraińskich, kolejny raz zmieniono nazwę organizacji na Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego (ZPNL) (Ryś, Ślęczka 2015, s. 50).

Również w zaborze austriackim, ale w innym kraju, w Księstwie Cieszyńskim, już w 1868 r. z inicjatywy pastora Leopolda Marcina von Otto powstało Polskie Stowarzyszenie Nauczycieli Ewangelickich w Cieszynie. Jego byt był jednak epizodyczny, nie udało się też powołać w Cieszynie oddziału TP. Po śmierci jednego z założycieli stowarzyszenia Jana Śliwki w 1874 r., *nota bene* autora polskiego podręcznika do geografii wydanego po raz pierwszy w 1863 r. (Śliwka 1902) (ryc. 6), i przeniesieniu się pastora L. Otto do Warszawy, pierwsze w Księstwie towarzystwo polskich nauczycieli zostało w 1875 r. włączone do niemieckiego Stowarzyszenia Nauczycieli Wiejskich w Cieszynie (*Landeslehrerverein in Teschen*), któremu jednak przewodniczył również Polak – Jan Szygut (Bulawa 1997, s. 52; Morys-Twarowski 2014, s. 105–106).

Od 1885 r. działała polska Macierz Szkolna Księstwa Cieszyńskiego założona przez Wacława Hankę (Kubisz 1928, s. 266).

Ryc. 6. Jan Śliwka (1823–1874), działacz ruchu nauczycielskiego w Ks. Cieszyńskim. Strona tytułowa podręcznika do geografii Jana Śliwki (wydanie III z 1902 r.)

Źródło: J. Kubisz (1928, s. 17).

Pierwszym, efektywnie działającym, stowarzyszeniem w Księstwie Cieszyńskim, utworzonym w 1888 r. w Ustroniu, było Kółko Nadwiślańskie (ryc. 3), założone przez dziewięciu polskich nauczycieli z miejscowości beskidzkich (Kubisz 1922, s. 313). Organizacja ta działała nielegalnie, a jej celem było samodoskonalenie zawodowe. Po roku Kółko uzyskało od władz akceptację statutu i od kwietnia 1889 r. istniało pod nazwą Polskie Kółko Pedagogiczne, stając się pierwszym stowarzyszeniem polskich nauczycieli w Księstwie Cieszyńskim.

W 1896 r. Kółko przekształcono w Polskie Towarzystwo Pedagogiczne (PTP) (Karcz-Taranowicz 2015, s. 33). Organizacja ta miała wymiar lokalny i zrzeszała nieco ponad 20 nauczycieli. Od 1892 r. wydawała periodyk „Miesięcznik Pedagogiczny”, w celu upowszechniania idei polskiej szkoły i polskiego nauczycielstwa w dobie szerzącej się germanizacji. W 1918 r. PTP podczas zjazdu w Warszawie przyłączyło się do powołanego, w odrodzonym już kraju, Związku Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych w Warszawie (Karcz-Taranowicz 2015, s. 37).

Znaczenie działalności polskich stowarzyszeń nauczycielskich w zaborze austriackim polegała na ich prekursorskiej roli w stosunku do całości ziem polskich. Było to możliwe ze względu na panujący tam mniejszy ucisk narodowości (w tym Polaków), niż w zaborach rosyjskim i pruskim, i co za tym idzie, znacznie lepsze możliwości działania polskich środowisk zawodowych (Szafran 2010, s. 69).

To właśnie w zaborze austriackim zorganizowano dwa pierwsze ogólnopolskie zgromadzenia nauczycielskie. W dniach 17–19 lipca 1894 r. we Lwowie zebrał się I Polski Kongres Pedagogiczny, a następnie w dniach 1–2 lipca 1909 r., II Polski Kongres Pedagogiczny (Jamrożek 2015, s. 7).

Oba kongresy zostały zorganizowane wspólnie przez dwie nauczycielskie organizacje galicyjskie – Polskie Towarzystwo Pedagogiczne i Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych (Jamrożek 2015, s. 17).

Zabór rosyjski (Królestwo Polskie i tzw. ziemie zabrane)

W zaborze rosyjskim szybko postępowała rusyfikacja polskiego szkolnictwa, a nauczycieli Polaków zastępowano Rosjanami. W reakcji na taką politykę powoływano w Królestwie Polskim szkoły prywatne, które nie posiadały uprawnień przysługujących szkołom państwowym, ale mogły zatrudniać Polaków w charakterze nauczycieli. Ta niekorzystna

pozycja polskich nauczycieli skłaniała ich do aktywności organizacyjnej i łączenia się w opozycji do zaborczej polityki władz szkolnych. Pierwsze działania nauczycieli miały charakter przygotowania osłony socjalno-finansowej. W 1889 r. powstała Kasa Oszczędnościowo-Zapomogowa dla Nauczycielek i Nauczycieli Prywatnych. Od 1898 r. działały lokalnie Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Obecnych i Byłych Nauczycieli i Nauczycielek Miasta Łodzi oraz Koło Wychowawców w Warszawie (ryc. 7) (Ryś, Ślęczka 2015, s. 44).

ZABÓR ROSYJSKI	1889	Kasa Oszczędnościowo-Zapomogowa dla Nauczycielek i Nauczycieli Prywatnych	
	1898	Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Obecnych i Byłych Nauczycieli i Nauczycielek m. Łodzi	
	1898	Koło Wychowawców w Warszawie	
	pocz. XX w.	Koło Nauczycielskie w Warszawie – nielegalne	
	1902	Kasa Nauczycielska Prywatnych Nauczycieli Wyznania Chrześcijańskiego	
	1904	Towarzystwo Nauczycieli Ludowych Królestwa Polskiego i Litwy	
	1905–1910	Nauczanie geografii i historii Polski i to w języku ojczystym	
	1 X 1905	Związek Nauczycieli Ludowych (ZNL) – tajny – decyzja o nauczaniu w języku polskim prześladowania członków ZNL – wygaszenie po kilku tygodniach	
	9 XII 1905	Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego (SNP) – uchwalono statut – nauczyciele prywatnych szkół średnich	
	3 I 1906	Połączenie SNP z warszawską KNL (autonomia) – dla zacieśnienia współpracy powołano Sekcję Nauczycieli Elementarnych	
	31 I 1907	Rejestracja Polskiego Związku Nauczycielskiego (PZN) Czasopismo: „Nowe Tory”	
	1915	Zjazd nauczycielski w Piotrkowie	
	1916	Zjazd nauczycielski w Lublinie	
	1915	ZNPSP działało jako Tymczasowej Komisji Kursów Wakacyjnych do 1916	
	5 XI 1916	Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych (ZNPSP) Czasopismo: „Głos Nauczycielski”	
	Podlasie, Wileńszczyzna, Nowogródzkie	od 1863	Tajne nauczanie po polsku
		1905	Stowarzyszenie Nauczycielek i Wychowawczyń (SNIW)
		1917	Organizowanie polskich szkół
	1917	Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie (prezes Stanisław Kościółkowski)	

Ryc. 7. Chronologia polskiego ruchu nauczycielskiego w zaborze rosyjskim (Królestwie Polskim)

Źródło: oprac. własne.

Na początku XX w. rusyfikacja szkolnictwa w zaborze rosyjskim pogłębiała się. W takich okolicznościach powołano w Warszawie nielegalne Koło Nauczycielskie, na czele którego stanął Paweł Sosnowski. W 1902 r. Koło Nauczycielskie przeobraziło się, w pierwszą legalną organizację nauczycielską w Królestwie Polskim – Kasę Nauczycielską Prywatnych Nauczycieli Wyznania Chrześcijańskiego, która *de facto* była bankiem, ale prowadziła też działalność społeczną i naukową (Sosnowski 1920, s. 1; Ryś, Ślęczka 2015, s. 46). Odrębnym nurtem ruchu nauczycielskiego była integracja nauczycieli szkół elementarnych. W 1904 r. powstało Towarzystwo Nauczycieli Ludowych Królestwa Polskiego i Litwy (ryc. 7).

Po wybuchu wojny zorganizowano dwa zjazdy nauczycielskie w 1915 r. w Piotrkowie i 1916 r. w Lublinie. Rezultatem tej aktywności było powołanie Zrzeszenia Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych (ZNPSP). Okupacyjne władze niemieckie nie zarejestrowały tej organizacji, więc działała ona pod nazwą Tymczasowej Komisji Kursów Wakacyjnych. Dopiero w dniu 5 listopada 1916 r. zarejestrowano statut Zrzeszenia (Ryś, Ślęczka 2015 s. 52). Od listopada zaczęto wydawać organ prasowy „Głos Nauczycielski”.

Znaczące zmiany w zakresie kształcenia młodzieży w zaborze rosyjskim zaszły w rewolucyjnym roku 1905. Klęska Rosji w wojnie z Japonią doprowadziła do masowych wystąpień robotniczych i strajków na ziemiach zaboru rosyjskiego zarówno polskich, jak i litewskich. Obok robotników, w dniu 28 stycznia 1905 r., strajk podjęli też warszawscy nauczyciele, a w lutym strajki szkolne objęły już dużą liczbę miast Królestwa Polskiego: Łódź, Piotrków Trybunalski, Tomaszów Mazowiecki, Kalisz, Sosnowiec, Częstochowę, Radom, Kielce, Siedlce, Łomżę i Suwałki. Głównym postulatem strajkujących było przywrócenie nauczania w języku polskim, bezpłatna edukacja, zniesienie kontroli policji nad szkołami, a także ograniczeń religijnych i narodowych, nadanie kobietom prawa do edukacji akademickiej, a rodzicom prawa wyboru nauczycieli (ryc. 8).

Na fali tego strajku władze zaborcze zezwoliły, na krótko (zgoda ta utrzymała się tylko 5 lat), na nauczanie geografii i historii Polski i to w języku ojczystym (Sobczyński 2018a, s. 115–116). Rewoltę wykorzystali również nauczyciele dla stworzenia swoich organizacji zawodowych.

Jednym z najważniejszych wydarzeń było zorganizowanie w Pilasz-kowie koło Łowicza tajnego zjazdu nauczycielskiego w dniu 1 października 1905 r., podczas którego powołano Związek Nauczycieli Ludowych

(ZNL) i zdecydowano o nauczaniu w języku polskim. Ostra reakcja władz zaborczych i prześladowania członków ZNL spowodowały wygaszenie działalności tej organizacji, po zaledwie kilku tygodniach aktywności (Ryś, Ślęczka 2015, s. 45).

Natomiast funkcjonująca już dobrze Kasa Nauczycielska, w warunkach rewolucji stała się bazą do utworzenia dnia 9 grudnia 1905 r. Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (SNP), grupującego głównie nauczycieli prywatnych szkół średnich, które swoją działalnością objęło całe terytorium Królestwa Polskiego (Szafran 2010, s. 69–71; Ryś, Ślęczka 2015, s. 46).

Podstawowymi celami SNP było: doskonalenie i rozwój sił nauczycielskich, wzajemna pomoc członków w kwestiach moralnych i materialnych oraz zabezpieczenie interesów i obrona prawna członków (ryc. 8) (Szafran 2010, s. 71).

28 I – II 1905 Warszawa, Łódź, Piotrków Tryb., Tomaszów Maz., Kalisz, Sosnowiec, Częstochowa, Radom, Kielce, Siedlce, Łomża i Suwałki	GŁÓWNE POSTULATY STRAJKUJĄCYCH NAUCZYCIELI	• PRZYWRÓCENIE NAUCZANIA W JĘZYKU POLSKIM • BEZPŁATNA EDUKACJA • ZNIESIENIE KONTROLI POLICJI NAD SZKOŁAMI • ZNIESIENIE OGRANICZEŃ RELIGIJNYCH I NARODOWYCH • NADANIE KOBIECIOM PRAWA DO EDUKACJI AKADEMICKIEJ • NADANIE RODZICOM PRAWA WYBORU NAUCZYCIELI
9 XII 1905 nauczyciele prywatnych szkół średnich Królestwa Polskiego	STOWARZYSZENIE NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO (SNP)	• DOSKONALENIE I ROZWÓJ SIŁ NAUCZYCIELSKICH POD WZGLĘDEM OBYWATELSKIM, PEDAGOGICZNYM I NAUKOWYM • WZAJEMNA POMOC MORAŁNA I MATERIALNA STOWARZYSZONYCH • ZABEZPIECZENIE INTERESÓW EKONOMICZNYCH I OBRONĘ PRAWNĄ STOWARZYSZONYCH • ZJEDNOCZENIE RUCHU NAUCZYCIELSKIEGO W ORGANIZACJI OGÓLNOPOLSKIEJ
31 I 1907	POLSKI ZWIĄZEK NAUCZYCIELSKI (PZN)	• PODNOSZENIE POZIOMU OŚWIATY, • DOSKONALENIE NAUCZYCIELI • OBRONA I POPIERANIE INTERESÓW ZAWODOWYCH NAUCZYCIELI - CELE POLITYCZNE: • POSZERZENIE AUTONOMII KRÓLESTWA POLSKIEGO, • AMNESTIA DLA WIEŹNIÓW POLITYCZNYCH • ZNIESIENIE PRAW WYJĄTKOWYCH, • WPROWADZENIE BEZPŁATNEGO I POWSZECHNEGO NAUCZANIA

Ryc. 8. Cele polskich organizacji nauczycielskich w zaborze rosyjskim

Źródło: oprac. własne.

Założyciele SNP, w liczbie 145 osób, ukonstytuowali Zarząd i Komisję Rewizyjną tej organizacji, a na jej przewodniczącego wybrano Mieczysława Brzezińskiego. Proces konstytuowania się przebiegał bardzo

dynamicznie, do końca roku uchwalono statut, czyli Ustawę Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, określono cele organizacji jako:

„doskonalenie i rozwój sił nauczycielskich pod względem obywatelskim, pedagogicznym i naukowym; wzajemna pomoc stowarzyszonych tak moralna, jak i materialna; zabezpieczenie interesów ekonomicznych i obronę prawną stowarzyszonych” (ryc. 8) (Sosnowski 1930, s. 111; Ryś, Ślęczka 2015, s. 46).

Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego od początku swej działalności dążyło do zjednoczenia ruchu nauczycielskiego w organizacji ogólnopolskiej. Cel ten zaczęło realizować najpierw w zaborze rosyjskim, kiedy podczas spotkania przedstawicieli SNP z lokalną w swym zasięgu warszawską Komisją Nauczycieli Ludowych (KNL), w Warszawie dnia 3 stycznia 1906 r., zaproponowano połączenie się obu organizacji, przy zachowaniu pewnej autonomii KNL w ramach SNP. Obie organizacje dla zacieśnienia współpracy powołały Sekcję Nauczycieli Elementarnych (Ryś, Ślęczka 2015, s. 51).

Podczas zebrania, na którym powstało SNP, ujawniła się grupa delegatów, która nie zaakceptowała wyłącznie związkowo-branżowego charakteru powstałej organizacji, stawiając wyżej cele polityczne. Grupa ta proklamowała powstanie Polskiego Związku Nauczycielskiego (PZN). Rejestrację PZN otrzymał dnia 31 stycznia 1907 r.

Celem Związku było podnoszenie poziomu oświaty, doskonalenie nauczycieli oraz obrona i popieranie ich interesów zawodowych. Cele polityczne PZN ujawniły się w żądaniach poszerzenia autonomii Królestwa Polskiego, amnestii dla więźniów politycznych, zniesienia praw wyjątkowych oraz wprowadzenia bezpłatnego i powszechnego nauczania (ryc. 8). PZN miał jednak wszelkie cechy organizacji zawodowej i taką też prowadził działalność. Periodykiem wydawanym przez PZN były „Nowe Tory” (Ryś, Ślęczka 2015, s. 46–47).

W dużej części zaboru rosyjskiego nie wchodzącej w skład Królestwa Polskiego, czyli na ziemiach określanych jako „zabrane” (Podlasie, Wileńszczyzna, Nowogródzkie), sytuacja polskiego nauczycielstwa była jeszcze gorsza niż w Królestwie. Po 1863 r. szkolnictwo polskie zostało tam całkowicie wyrugowane. Aż do 1905 r. nauczanie po polsku odbywało się tam jedynie w trybie niejawnym, prowadzone było przez nauczycieli zatrudnionych we dworach polskiej szlachty lub na tajnych kompletach w miastach. Po proklamowaniu w Rosji pewnych swobód w 1905 r., również na ziemiach „zabranych” możliwe stało się organizowanie się nauczycieli. Powołano wówczas w Wilnie, z inicjatywy

Julii Rodziewiczowej, Julii Maciejewiczowej i Zofii Paszkowskiej, Stowarzyszenie Nauczycielek i Wychowawczyń (SNIW) (ryc. 7). Nauczyciele także mogli wstąpić do tej organizacji w charakterze członków wspierających.

Po zajęciu w 1915 r. tych obszarów przez wojska niemieckie Stowarzyszenie przystąpiło do organizowania polskich szkół, a w 1917 r. przekształciło się w Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie na czele z prezesem Stanisławem Kościalkowskim, późniejszym profesorem Uniwersytetu Stefana Batorego (*Towarzystwo Nauczycieli...* 1938, s. 8).

Choć na poziomie lokalnym organizowanie się polskiego nauczycielstwa sprawniej przebiegało w zaborze austriackim, to jednak próba konsolidacji ruchu nauczycielskiego, obejmującego swym zasięgiem wszystkie ziemie polskie, nastąpiła na obszarze zaboru rosyjskiego. Stało się tak za sprawą proklamacji dwóch zaborców (Niemiec i Austro-Węgier) z dnia 5 listopada 1916 r. zapowiadającej utworzenie na większości terytorium zaboru rosyjskiego polskiej państwowości – Królestwa Polskiego, pod protekcją obu zaborczych monarchów. Powstała tym samym szansa na zwołanie, do Radomia w dniach 28–30 grudnia 1916 r., I Ogólnopolskiego Zjazdu Delegatów Organizacji Nauczycielskich ze wszystkich zaborów (ryc. 9).

Pierwszym sukcesem w procesie jednoczenia ruchu nauczycielskiego w Królestwie Polskim było doprowadzenie do połączenia się obu organizacji powołanych na tym samym zebraniu w grudniu 1905 r., kiedy nie udało się przezwyciężyć różnic programowych. Dnia 17 stycznia 1917 r. Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego i Polski Związek Nauczycielski zdołały się porozumieć, co do wspólnego działania pod szyldem Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (SNP) (jakkolwiek z zachowaniem dotychczasowych odrębnych struktur obu organizacji) (ryc. 9). Niestety poza nową strukturą pozostały nadal działające również w Warszawie Rady Pedagogiczne (Ryś, Ślęczka 2015, s. 51).

Jeszcze w tym samym 1917 r. działaczom SNP udało się nawiązać kontakt z galicyjskim Towarzystwem Nauczycieli Szkół Wyższych i podjąć rozmowy zjednoczeniowe. Trwała też nadal konsolidacja ruchów nauczycielskich w przyszłej stolicy, w wyniku tego procesu na wiecu w dniu 25 listopada 1917 r. powstał Związek Zawodowy Nauczycieli Szkół Średnich (ZZNSŚ), który jednak nie uczestniczył w rozmowach zjednoczeniowych ponad granicą zaboru. Finalizacja tych rokowań nastąpiła podczas IV Zjazdu Polskich Towarzystw Nauczycielskich, kiedy

spotkali się przedstawiciele Warszawy, Krakowa i Lwowa. W kwietniu 1919 r. już w odrodzonej Polsce powołano ogólnopolskie Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych, ale związek zawodowy nadal nie przyłączył się do tej organizacji.

28–30 XII 1916	Radom – I Ogólnopolskiego Zjazdu Delegatów Organizacji Nauczycielskich ze wszystkich zaborów
4–6 I 1917	I Zjazd Nauczycielstwa Polskiego – Warszawa
17 I 1917	Połączenie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego i Polski Związek Nauczycielski powstanie Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (SNP)
1917	Nawiązanie kontaktu z galicyjskim Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego (SNP)
25 XI 1917	Związek Zawodowy Nauczycieli Szkół Średnich (ZZNSŚ)
VIII 1918	Zjednoczenie polskiego ruchu nauczycielskiego na zjeździe w Piotrkowie Trybunalskim Związek Polskich Towarzystw Nauczycielskich (ZPTN) – przew. Jan Kasprzowicz
IV 1919	Ogólnopolski zjazd 44 stowarzyszeń nauczycielskich nazwany „sejmem nauczycielskim” Ogólnopolskie Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych Utworzenia przedsiębiorstwa wydawniczego pod nazwą „Książnica Polska TNSW”
3 VII 1919	Walne zgromadzenie TNSW – Kraków – przyjęcie statutu i tworzenie okręgów TNSW
VII 1919	Przekształcenie Koła Lwowskiego Stowarzyszenia Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Wyższych w Okręg Lwowski TNSW
IX 1919	Przekształcenie Koła Poznańskiego w Okręg Poznański TNSW Przekształcenie Koła Warszawskiego w Okręg Warszawski TNSW
28–30 XII 1919	Scalenie Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego
30 XII 1919	Wolne Zgromadzenie Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (prezes Paweł Sosnowski) Czasopisma: „Przegląd Pedagogiczny” i „Muzeum”
Początek 1920	TNSW dzieliło się na trzy okręgi: lwowski, poznański i warszawski oraz 57 kół lokalnych maj 1921 – 103 koła lokalne
4–5 IV 1922	Łódź – I Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii W ramach TNSW powołano autonomiczne Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii
9–11 IV 1922	Zjazd w Krakowie – problematyka ujednolicania nazw geograficznych
1923	Przyłączenie się do TNSW wileńskiego Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego

Ryc. 9. Chronologia procesu łączenia się polskich organizacji nauczycielskich w TNSW 1916–1923

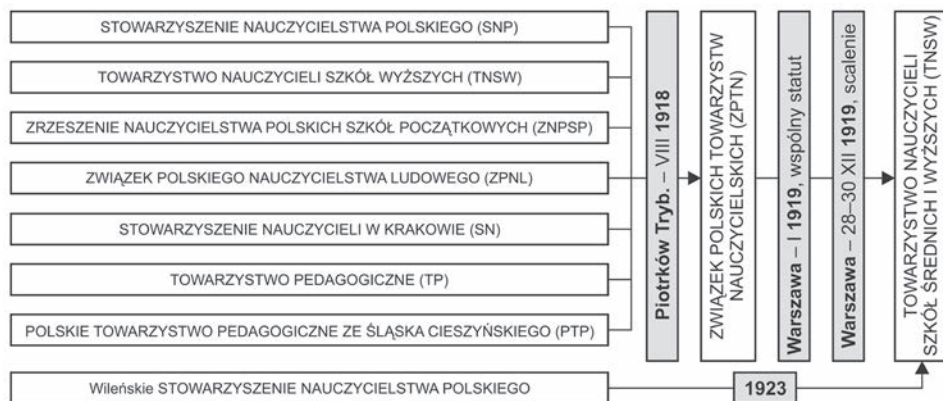
Źródło: oprac. własne.

Historia powołania i rozwój organizacyjny Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych

Pierwsze inicjatywy połączenia Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Stowarzyszenia Nauczycieli Polskich podjęte zostały na Walnym Zgromadzeniu TNSW w Krakowie dnia 27 maja 1917 r. (*Towarzystwo Nauczycieli...* 1938, s. 9). Już wcześniej, bo w styczniu 1917 r., Stowarzyszenie Nauczycieli Polskich nawiązało współpracę z Towarzystwem Nauczycieli Szkół Wyższych w kwestiach organizacji projektów oraz programów szkolnictwa polskiego (Sosnowski 1930, s. 103). Na jednym z pierwszych spotkań powołano Biuro Szkolnictwa Polskiego w Krakowie. Pierwszym kierownikiem biura został Karol Dawidowski z Krakowa. Celami działalności biura było m.in.: scalenie ruchu nauczycielskiego, utrzymanie kontaktu pomiędzy stowarzyszeniami nauczycielskimi, informowanie o najważniejszych sprawach szkolnictwa w specjalnie wydawanym biuletynie oraz prowadzenie statystyki i dokumentacji szkolnej. Od 1917 r. TNSW angażowało się w zorganizowanie kilku zjazdów nauczycielskich, których głównym celem była dyskusja nad zasadniczymi sprawami budowy polskiej szkoły oraz nad przyszłymi zadaniami dla nauczycieli (Łuczyńska 1991, s. 31).

Rok później na Walnym Zgromadzeniu TNSW ponownie został ogłoszony apel wzywający do utworzenia zjednoczonej organizacji nauczycielskiej dla całej Polski (*Towarzystwo Nauczycieli...* 1938, s. 10). W toku prac prowadzonych przez Biuro Szkolnictwa Polskiego w Krakowie pojawiła się myśl o połączeniu Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (Łuczyńska 1991, s. 31).

Ostatecznie zjednoczenie polskiego ruchu nauczycielskiego nastąpiło na zjeździe w dniach 23–25 sierpnia 1918 r. w Piotrkowie Trybunalskim, czyli nadal pod okupacją dwóch zaborców, ale zarazem w ramach zorganizowanej już państwowości Królestwa Polskiego. Zjednoczenie objęło siedem odrębnych organizacji nauczycielskich: Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego (SNP), Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych (TNSW), Zrzeszenie Nauczycielstwa Polskich Szkół Początkowych (ZNPSP), Związek Polskiego Nauczycielstwa Ludowego (ZPNL), Stowarzyszenie Nauczycieli w Krakowie (SN), Towarzystwo Pedagogiczne (TP) i Polskie Towarzystwo Pedagogiczne ze Śląska Cieszyńskiego (PTP) (ryc. 10). Nowa korporacja przyjęła nazwę: Związek Polskich Towarzystw Nauczycielskich (ZPTN), a na jej przewodniczącego wybrano Jana Kasprowicza (Łuczyńska 1991, s. 31).

Ryc. 10. Proces formowania się Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSW)

Źródło: oprac. własne.

Już po proklamowaniu niepodległości Polski, w styczniu 1919 r. przedstawiciele TNSW i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego ustalili w Warszawie statuty obu organizacji i uchwalili nazwę nowego stowarzyszenia: Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (z prawem używania dawnego skrótu – TNSW). Nowo powstała organizacja miała trójstopniową strukturę składającą się z: organu centralnego, w postaci Zarządu Głównego TNSW w Warszawie, podległych mu zarządów okręgowych, z siedzibami w miastach kuratorskich oraz z poszczególnych kół lokalnych. Członków Zarządu Głównego wybierał Ogólny Zjazd Delegatów, a członków Zarządów Okręgowych – zjazdy okręgowe (*Projekt statutu TNSW 1919*).

W ramach Towarzystwa powstały trzy główne sekcje: seminariów nauczycielskich, szkół zawodowych i dyrektorów szkół państwowych. Z kolei w kołach lokalnych funkcjonowały sekcje, których celem było wspieranie wykształcenia naukowego i pedagogicznego członków (Durka 2014, s. 45–46).

Zaangażowanie w realizację planowanych rozwiązań oświatowych stało się czynnikiem integrującym poszczególne środowiska nauczycielskie. Zapoczątkował je ogólnopolski zjazd stowarzyszeń nauczycielskich w kwietniu 1919 r., nazwany „sejmem nauczycielskim”, w którym uczestniczyły 44 organizacje nauczycielskie i oświatowe z całego kraju. Podczas tego zjazdu przyjęto szereg postępowych uchwał, które miały służyć jako wytyczne do odbudowującego się systemu edukacji w Rzeczypospolitej Polskiej (Łuczyńska 1991, s. 7).

Po pierwszej wojnie światowej, w związku z organizacją szkolnictwa wszelkich typów, powstało bardzo duże zapotrzebowanie na przeróżne pomoce naukowe. Odpowiedzią na to zapotrzebowanie było uformowanie w ramach TNSW przedsiębiorstwa wydawniczego pod nazwą „Książnica Polska TNSW” (Czyżewski 1968, s. 69).

Etapem prowadzącym do zjednoczenia polskich nauczycieli było tworzenie okręgów TNSW. Proces ten odbywał się zgodnie z projektem statutu przyjętym na Walnym Zgromadzeniu TNSW w Krakowie w dniu 3 lipca 1919 r. (ryc. 10). Nad projektem statutu pracowali: Jan Chełmiński, Władysław Kopczewski (Warszawa), Karol Dawidowski, Stanisław Weiner (Kraków), Józef Piątek (Lwów) oraz Adam Massalski (Poznań) (Chodakowska 1986, s. 72).

W lipcu 1919 r. doszło do przekształcenia się Koła Lwowskiego Stowarzyszenia Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Wyższych w Okręg Lwowski TNSW, a we wrześniu podobną procedurę przeszło Koło Poznańskie. Okręg Lwowski był najliczniejszym wówczas okręgiem skupiającym 2000 członków (ryc. 11). Następnie w okręg przekształcono również Koło Warszawskie TNSW (Chodakowska 1986, s. 72).

Ryc. 11. Koło TNSW we Lwowie w maju 1921 r.

Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, Druki ulotne, sygn. Pocz. 3856.

Scalenie Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych i Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego przeprowadzono na zjeździe w dniach 28–30 grudnia 1919 r. (ryc. 10). Nowo powstała organizacja przyjęła nazwę Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (co nie znalazło odbicia w skrócie tej nazwy – nadal pozostawiono TNSW).

Dnia 30 grudnia 1919 r. odbyło się pierwsze Walne Zgromadzenie Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Wybrano też pierwszy Zarząd Główny TNSW złożony z zasłużonych działaczy obu łączących się organizacji. Jego prezesem został dyrektor Instytutu Pedagogicznego w Warszawie Paweł Sosnowski (*Towarzystwo Nauczycieli...* 1938, s. 9). Wiceprezesami wybrano historyka Józefa Bojańskiego (Warszawa) i wizytatora germanistę dr Karola Zagajewskiego (Lwów), sekretarzem – nauczyciela języka francuskiego Stefana Kwiatkowskiego (Warszawa), skarbnikiem – Jana Chelmińskiego. Ponadto w skład Zarządu Głównego weszli m.in.: Karol Dawidowski (Kraków), dyrektor wydawnictwa Książnica Polska – Józef Piątek oraz redaktor naczelny „Przeglądu Pedagogicznego” i jego zastępca: Lucjan Zarzecki i Władysław Kopczewski. Zarząd składał się z 26 członków (Chodakowska 1986, s. 73). Organami prasowymi Towarzystwa były „Przegląd Pedagogiczny” i „Muzeum” (Łuczyńska 1991, s. 31).

W początkach działalności TNSW na pierwszy plan wysunęły się problemy szkoły średniej, jej poziom nauczania i wychowania, popierano wszystkie inicjatywy służące poprawie pracy szkół, podnoszeniu wiedzy naukowej i zawodowej oraz umacnianiu ich autorytetu.

Warto też wspomnieć, że przewodniczący Zarządu Głównego TNSW Paweł Sosnowski, choć sam był polonistą, to w ramach Państwowego Instytutu Pedagogicznego w Warszawie, którego był dyrektorem, dbał również o kształcenie polskiej kadry nauczycielskiej w zakresie geografii. Wykładowcami geografii w tym Instytucie byli wówczas Jan Krassowski, Ludwik Krzywicki, Stanisław Lencewicz i Jan Lewiński. Program kształcenia geograficznego był bardzo rozbudowany merytorycznie, choć całość kursu zamykała się w 58 godzinach. Na kursie wykładano geografie fizyczną, fito- i zoogeografię, etnografię antropologiczną, historię odkryć geograficznych, historię geografii, geografie historyczną i polityczną, geografie powszechną, dzieje kultury, geografie ekonomiczną i geografie Polski (*Dokształcanie nauczycieli...* 1920, s. 38–39).

Jak już wspomniano, podstawowymi jednostkami organizacyjnymi TNSW były koła miejscowe. W każdej miejscowości, w której znajdowała się przynajmniej jedna szkoła średnia, istniało koło TNSW

(Czyżewski 1968, s. 66). Na początku 1920 r. TNSW dzieliło się na trzy okręgi: lwowski, poznański i warszawski oraz 57 kół lokalnych, w maju 1921 r. liczba kół wzrosła do 103 (*Towarzystwo Nauczycieli...* 1938, s. 10). W 1923 r. w skład TNSW weszło wileńskie Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego (*Towarzystwo Nauczycieli...* 1938, s. 8; Szafran 2010, s. 75). W kolejnym roku do TNSW należało już blisko 7 tys. nauczycieli, ale do 1939 r. liczba członków zmalała do ok. 5 tys. osób (Durka 2014, s. 46).

Szczególną formą współpracy organizacyjnej kilku organizacji nauczycielskich było względnie regularne organizowanie spotkań ogólnokrajowych. Można tu wyróżnić dwie kategorie takich spotkań – kongresy pedagogiczne i zjazdy ogólnonauczycielskie (tab. 1).

Kongresy Pedagogiczne w oczywisty sposób nawiązywały do pierwszych dwóch lwowskich Kongresów z lat 1894 i 1909, jakkolwiek ich numeracja, podjęta w odrodzonej Polsce od nowa, na to nie wskazuje. Zainauguował je Ogólnopolski Zjazd Oświatowy przeprowadzony w Warszawie w dniach 14–17 kwietnia 1919 r. Kolejne 4 kongresy odbyły się w okresie międzywojennym (tab. 1).

Zjazdy ogólnonauczycielskie zaczęto organizować jeszcze przed ustanowieniem suwerennej polskiej państwowości, dwa pierwsze w Galicji, a trzeci w Królestwie Polskim w latach 1917–18, natomiast w Polsce odrodzonej odbył się jeden taki zjazd w stolicy w 1919 r. (tab. 1). Z uwagi na range, do tej listy dodaje się jeszcze Ogólnopolski Kongres Dziecka z 1938 r. (Jamrożek 2009, s. 136; Jamrożek 2015, s. 70–71). Jakkolwiek omawiane zjazdy i kongresy nauczycielskie miały charakter ogólnopedagogiczny, niekiedy głównie organizacyjny, a nie merytoryczny, to jednak problematyka geograficzna była niekiedy obecna w tematach poszczególnych wystąpień, ale także w postaci odrębnych sesji.

Podczas I Zjazdu Nauczycielstwa Szkół Średnich Królestwa Polskiego w Warszawie, w dniach 3–5 stycznia 1917 r., zorganizowanego przez Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego (SNP), już w pierwszym dniu obrad, po południu, zebrała się sekcja geografii ziem polskich (*Zjazd Nauczycielski...* 1918, s. 150). Obradom sekcji przewodniczył Aleksander Janowski, a sekretarzami byli Halina Poniatowska i Tadeusz Radliński. W pierwszym referacie H. Poniatowska przedstawiła program nauczania geografii we wszystkich klasach wypracowany przez SNP, którego celem było „unarodowienie” wychowania, czyli wykorzystanie geografii dla wychowania patriotycznego. Kolejni referenci Delfina Gayówna i Ignacy Dzierżyński omówili program geografii w klasie VI, wskazując na dotkliwy brak podręczników i atlasów potrzebnych

Tabela 1. Polskie Kongresy Pedagogiczne i Zjazdy Ogólnonauczycielskie w latach 1894–1939

Data	Miejsce	Nazwa	Organizator
17–19.07.1894	Lwów	I Kongres Pedagogiczny (galicyjski)	PTP TNSW
1.10.1905	Pilaszków (Łowicz)	Zjazd Nauczycielski (Królestwo Polskie)	ZNL
1–2.07.1909	Lwów	II Kongres Pedagogiczny (galicyjski)	PTP TNSW
28–30.12.1916	Radom	Zjazd Organizacji Nauczycielskich (Królestwo Polskie i Galicja)	ZPNSPo
3–5.01.1917	Warszawa	I Zjazd Nauczycielstwa Polskiego (Królestwo Polskie)	SNP
23–26.08.1917	Kraków	I Zjazd Ogólnonauczycielski	–
6–9.01.1918	Kraków	II Zjazd Ogólnonauczycielski	–
23–25.08.1918	Piotrków Tryb.	III Zjazd Ogólnonauczycielski	–
2–3.01.1919	Warszawa	IV Zjazd Ogólnonauczycielski	–
14–17.04.1919	Warszawa	Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski, tzw. sejm nauczycielski	ZPTN
8–10.07.1929	Poznań	I Kongres Pedagogiczny	ZPNSP ZZNPSŚ
4–8.07.1931	Wilno	II Kongres Pedagogiczny	ZNP
17–21.06.1933	Lwów	III Kongres Pedagogiczny	ZNP
2–4.10.1938	Warszawa	Ogólnopolski Kongres Dziecka	PKOKD
27–29.05.1939	Warszawa	IV Kongres Pedagogiczny	ZNP

Objaśnienia skrótów: PKOKD – Polski Komitet Ogólnopolskiego Kongresu Dziecka; PTP – Polskie Towarzystwo Pedagogiczne; SNP – Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego; TNSW – Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych, od 1920 r. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych; ZNL – Związek Nauczycieli Ludowych; ZNP – Związek Nauczycielstwa Polskiego; ZPNSP – Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych; ZPNSPo – Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Szkół Początkowych; ZPTN – Związek Polskich Towarzystw Nauczycielskich; ZZNPSŚ – Związek Zawodowy Nauczycieli Polskich Szkół Średnich.

Źródło: oprac. własne na podstawie m.in. S. Ośko (2000), W. Jamrożek (2009, s. 136), W. Jamrożek (2015, s. 70–94).

na tym poziomie edukacji. Podobną opinię zwerbalizował S. Lencewicz w referacie *O polskiej kartografii szkolnej*. Uczestnicy zjazdu rekomendowali nauczanie geografii Polski w toku dwóch-trzech kursów, przy czym kurs drugi powinien być poprzedzony kursem geologii.

Poza kwestiami programu nauczania geografii, w sekcji dyskutowano bardzo istotny spór geopolityczny na temat charakteru położenia historycznych ziem polskich, w którym głównymi oponentami byli W. Nałkowski i E. Romer. Za poglądem romerowskim, o pomostowości naszych ziem, opowiedział się S. Lencewicz, podczas gdy Antoni Sujkowski wspierał ideę W. Nałkowskiego o przejściowym charakterze tych ziem, próbując tłumaczyć niezującego już autora, że jego pogląd był odpowiedzią na pesymistyczny obraz warunków przyrodzonych naszych ziem ujawniony w książkach historyka Michała Bobrzyńskiego (*Pierwszy Zjazd...* 1917, s. 2). Podczas dyskusji w tej sesji zgodzono się, że dla odbudowy Państwa Polskiego jego racją stanu jest przyjęcie jednej z tych przeciwstawnych koncepcji geopolitycznego położenia Polski. Niestety spór ten przetrwał nie tylko proklamację niepodległości, ale rozciągnął się na cały okres międzywojenny i nie pozwolił na skonstruowanie paradygmatu polskiej geopolityki.

Pierwszy Ogólnopolski Zjazd Nauczycielski nazwany, z racji jego rangi, sejmem nauczycielskim, zgromadził w Warszawie w dniach 14-17 kwietnia 1917 r. ponad 800 delegatów (Ośko 2000, s. 122).

Proces wydzielania się Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii z TNSW i jego animatorzy

Po odzyskaniu niepodległości ośrodki uniwersyteckie rozpoczęły pracę nad kształceniem nowej kadry geografów. Wraz z uruchomieniem kursów akademickich rozwijało się także kształcenie nauczycieli geografii dla szkół różnego szczebla. Zdecydowanie reagowano na podejmowane przez władze oświatowe próby zmierzające do ograniczenia liczby godzin geografii w nauczaniu szkolnym. Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii stało się oficjalnym reprezentantem środowiska nauczycielskiego wobec władz oświatowych (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 32).

Problematyka edukacji geograficznej była podejmowana także w ramach Polskiego Towarzystwa Geograficznego, w szczególności zaś jego wyspecjalizowanej w tym kierunku komórki, powołanej w 1918 r.

Komisji do spraw Nauczania Geografii (Czyżewski 1968, s. 65). Komisja powstała w okresie początków kształtowania się szkolnictwa państwowego w odrodzonej Polsce i jej oczywistym celem było wsparcie procesu konstruowania systemu edukacji geograficznej, gdyż ten odziedziczony po zaborcach nie odpowiadał polskiej racji stanu, interesowi narodowemu i był oczywiście odmienny w każdym z byłych zaborów (Sieciński 2018, s. 162). Na czele Komisji ds. Nauczania Geografii PTG stał P. Sosnowski, jego zastępcą był A. Sujkowski, a sekretarzami wybrano Reginę Danysz-Fleszarową i D. Gayównę. Członkami Komisji byli: Antoni Bolesław Dobrowolski, S. Lencewicz, Wacław Jezierski, Stanisław Karczewski, A. Nałkowska i Witold Wróblewski (*Sprawy PTG* 1918, s. 155).

Zaskakujący i słabo wyjaśniony w literaturze jest fakt, iż Komisja ta spotkała się zaledwie dziewięciokrotnie (co i tak było największą aktywnością pośród komisji PTG) i jeszcze w roku powołania została rozwiązana. Przedmiotem jej obrad było dążenie do szybkiego wykształcenia fachowych sił pedagogicznych (nauczycieli geografii), dbałość o jakość treści nauczania, co oznaczało także krytyczne recenzowanie pierwszych wydanych polskich podręczników szkolnych do geografii oraz wypracowanie metodyki nauczania geografii. Komisja dyskutowała także rozwiązania prawne, konstytuujące polskie szkolnictwo, co leżało w kompetencji Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP). Opinie te dotyczyły programu nauczania geografii w szkole średniej, egzaminu na nauczycieli geografii w szkołach średnich oraz systemu stypendialnego dla przyszłych nauczycieli geografii, podejmujących studia wyższe. Komisja przygotowała szereg wniosków i memoriałów skierowanych do władz oświatowych kraju (*Sprawy PTG* 1918, s. 153–155; Czyżewski 1968, s. 66).

Tematyką edukacji geograficznej zajmowała się również druga z powołanych w ramach PTG jednostek – Komisja do Wydania Podręczników Uniwersyteckich, w której pracowali S. Pawłowski, E. Romer, L. Sawicki i Jerzy Smoleński. Po przygotowaniu planu wydawniczego dla podręczników do geografii ogólnej, Komisja ta, jeszcze w 1918 r., zakończyła swą aktywność.

Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w swoim dążeniu starało się zorganizować ruch nauczycielski w całym kraju, nadal podzielony reliktowymi granicami zaborczymi, które stanowiły jeszcze rzeczywiste bariery, w tym również wyznaczały obszar działania różnych systemów edukacyjnych, odziedziczonych po ustawodawstwie państw zaborczych. TNSW bardzo szybko stało się organizacją powszechną, obecną wszędzie tam, gdzie funkcjonowała choćby jedna

szkoła średnia. W każdej takiej miejscowości powstawało lokalne koło TNSW, a w jego ramach istniała możliwość organizowania się nauczycieli w sekcje zarówno branżowe (według wykładanego przedmiotu), jak i dla różnych poziomów edukacji (według charakteru szkoły). Pojawiła się zatem również możliwość tworzenia sekcji geograficznych, szczególnie w większych miejscowościach, gdzie szkół było więcej. W sekcji tej grupowali się wówczas nauczyciele geografii z różnych szkół (Czyżewski 1968, s. 66).

W roku 1921 zaznaczyła się aktywność nauczycieli geografii w trzech kołach TNSW: warszawskim, łódzkim i krakowskim. Choć od rozwiązania Komisji ds. Nauczania Geografii PTG upłynęło już około półtora roku, to okres wojen o ustanowienie polskich granic i proces formowania się podstaw odrodzonej państwowości nie sprzyjały aktywności organizacyjnej o charakterze zawodowo-branżowym. Dopiero po uformowaniu się terytorialnych i instytucjonalnych zrębów państwa można było pomyśleć o organizacji ruchu zawodowego. W roku 1922 zaplanowano dwa zjazdy geografów.

Pierwszy z nich miał miejsce w dniach 9–11 kwietnia 1922 r. w Krakowie (Czyżewski 1968, s. 69). Spotkanie poświęcone zostało problematyce ujednolicania nazw geograficznych. Debata ta była bardzo potrzebna, ponieważ określanie różnych zjawisk i procesów toponimicznych było różne w poszczególnych zaborach. Głównymi prelegentami byli: L. Sawicki, J. Smoleński oraz S. Pawłowski (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 34).

* * *

Sekcja Geograficzna przy Kole Łódzkim TNSW została założona 18 października 1921 r. (Łódź 1923, s. 53). Jej siedzibą był lokal Koła Łódzkiego TNSW przy al. Kościuszki 17 w Łodzi (*Zjazd Geografów w Łodzi* 1922, s. 95). Na swym pierwszym posiedzeniu zebrani łódzcy nauczyciele geografii nominowali *in absentia* przewodniczącym sekcji Juliusza Jurczyńskiego (nieobecnego na zebraniu z powodu choroby). W imieniu nominata dwa pierwsze zebrania sekcji poprowadził Emil Folak. Jurczyński osobiście objął funkcję przewodniczącego dopiero 6 grudnia 1921 r. W ukonstytuowanych władzach łódzkiej Sekcji Geograficznej TNSW, funkcję sekretarza sprawowała Irena Cerntówna, skarbnika Irena Ostrowska, a bibliotekarką była Stefania Teschichówna. Główną tematyką obrad sekcji była kwestia nauczania geografii w szkole średniej.

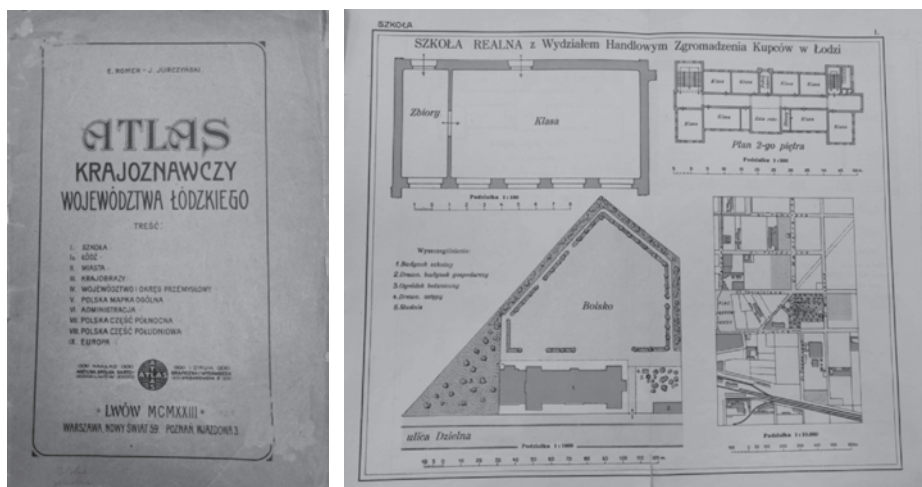
Posiedzenie sekcji w dniu 22 listopada 1921 r. poświęcono dyskusji nad referatem E. Folaka poświęconemu programowi geografii na kursie I i II. Podczas dyskusji uznano, że dla poprawy jakości kształcenia niezbędne jest podniesienie wykształcenia nauczycieli. W tym celu powołano 3 grudnia 1921 r. Instytut Nauczycielski w Łodzi, przy współpracy z Kuratorium Łódzkiego Okręgu Szkolnego, którym kierował wówczas geolog Jan Jarosz. Gmach na potrzeby tego studium udostępniła Szkoła Stowarzyszenia Kupców, przy ul. Dzielnej 68 (dziś ul. Narutowicza, obecnie jest to gmach Rektoratu UŁ), gdzie w godzinach popołudniowych odbywały się wykłady dla nauczycieli. Geografię wykładał J. Jurczyński. Na kursie dwuletnim kształciło się 40 osób, przez 2 godz. w tygodniu, a program obejmował *Geografię ogólną* na I roku oraz *Geografię Polski* na roku II. Na kursie jednorocznym było 115 słuchaczy, również w systemie 2 godz. na tydzień, a program obejmował *Geografię ziem Polski*, w ujęciu zgodnym z zakresem wiedzy niezbędnym dla realizacji programu szkoły średniej. Słabość miejscowej kadry dydaktycznej zmuszała do korzystania przez Instytut Pedagogiczny z pomocy wykładówców poznańskich, warszawskich i krakowskich (*Instytut Nauczycielski...* 1922, s. 269–270; *Łódź* 1923, s. 53–54).

Na kolejnym zebraniu łódzkiej Sekcji Geograficznej TNSW, w dniu 12 grudnia 1921 r., omawiano program wykładów J. Jurczyńskiego prowadzonych w Instytucie Nauczycielskim. Jednym z wniosków tej dyskusji był brak dostępu studentów do naukowej literatury geograficznej. Jurczyński zaproponował stworzenie specjalistycznej biblioteki geograficznej, poprzez złożenie do niej książek w charakterze depozytu. Kolejne zebranie dnia 7 lutego 1922 r. poświęcono organizacji pracy biblioteki, której zbiory stanowił (poza depozytami) księgozbiór geograficzny przekazany przez TNSW. Opracowano regulamin korzystania z biblioteki przyznając prawo do tego jedynie członkom sekcji oraz słuchaczom Instytutu Pedagogicznego. Począwszy od 12 lutego uruchomiono tylko czytelnię, dostępną wyłącznie w dni świąteczne, w godzinach 11–20. Kwestię prenumeraty czasopism rozwiązano poprzez dobrowolną składkę członków sekcji na ten cel. Prenumerowano „*Ziemię*”, „*Petermanns Geographische Mitteilungen*”, „*Annales de géographie*” oraz „*La Géographie*”. Od dnia 3 października czytelnia została przekształcona w pełną bibliotekę, której zbiory liczyły 199 woluminów książek, 65 tytułów czasopism, 43 atlasy i 1620 arkuszy map, w tym map sztabowych (*Sekcja Geograficzna przy Łódzkim kole...* 1923a, s. 75).

Następne posiedzenie łódzkiej Sekcji Geograficznej TNSW odbyło się 14 lutego 1922 r., kiedy Ludwik Wicher zaprezentował program na-

uczania geografii w klasach IV i V, a na zebraniu 22 lutego Władysława Wyrzykowska omówiła program dla klasy III. Posiedzenie sekcji odbyło się też 20 lutego 1922 r., aby przedyskutować unikalną propozycję J. Jurczyńskiego podjęcia się trudu wydania atlasów regionalnych nowych polskich województw. Sprawa była dyskutowana jeszcze na kilku kolejnych zebraniach, a inicjatywę tę poparła kluczowa dla tego typu opracowań osoba – E. Romer. Jako pierwszy, już pół roku później, ukazał się *Atlas krajoznawczy województwa łódzkiego* (ryc. 12) (Romer, Jurczyński, Szumański 1923).

Kolejne dwa posiedzenia Sekcji poświęcono odczytom geograficznym. Dnia 21 marca 1922 r. Stefania Konicówna wygłosiła referat *Fizjografia jako fizjogeografia i jej stosunek do innych nauk*, natomiast w dniu 10 maja W. Wyrzykowska miała odczyt *Geografia roślin i jej stosunek do geografii ogólnej* (*Sekcja Geograficzna przy Łódzkim kole... 1923a*, s. 76).

Ryc. 12. E. Romer, J. Jurczyński, T. Szumański – *Atlas krajoznawczy województwa łódzkiego* z 1923 r.

Najważniejsze dla przyszłych losów polskiej organizacji nauczycieli geografii było zebranie Sekcji Geograficznej przy Kole Łódzkim TNSW zwołane na 30 kwietnia 1922 r. w trybie nadzwyczajnym. J. Jurczyński zaproponował wówczas, aby równocześnie ze Zjazdem Delegatów TNSW, organizowanym w Łodzi w dniach 4–5 czerwca 1922 r., przeprowadzić zjazd polskich geografów i przygotować na niego wystawę prac geograficznych i kartograficznych. Do planowanego wydarzenia pozostał nieco ponad miesiąc, zatem przygotowania ruszyły w szybkim

tempie. Poświęcono im kolejne zebrania w dniach 5, 18 i 29 maja, na których całe przedsięwzięcie zostało dobrze przygotowane (*Sekcja Geograficzna przy Łódzkim kole...* 1923a, s. 76).

Pierwszy (I) Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii odbył się w Łodzi, w dniach 4–5 czerwca 1922 r. i okazał się być decydującym dla procesu rozwoju ruchu geograficznego w Polsce. Na tym właśnie zjeździe powołano bowiem Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii, jako autonomiczną organizację, w ramach Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSW) (Czyżewski 1968, s. 63).

* * *

Sekcja Geograficzna przy Kole Krakowskim TNSW także uformowała się już w 1921 r. Jej pierwszym znaczącym działaniem, planowanym od jesieni 1921 r., było zorganizowanie pierwszego ogólnopolskiego zjazdu geograficznego, nieuwzględnionego niestety w późniejszej literaturze, jako Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii (OZNG), z racji dość wąskiego ujęcia merytorycznego tematyki zaplanowanych obrad, a zatem niemającego charakteru ogólnogeograficznego.

Cele i sposób organizacji zjazdu omawiano w listopadzie na zebraniach w sali konferencyjnej III Gimnazjum w Krakowie, przy ul. Sobieskiego 9 (*Zjazd Geografów* 1922, s. 182). W szkole tej geografię wykładało aż 6 nauczycieli, a mianowicie: Franciszek Fuchs (gospodarz zebrań organizacyjnych), Ignacy Król, Franciszek Pytel, Ludwik Stopka, Tadeusz Szeliski i Feliks Szpunar (Zagórowski 1924, s. 289–290). W pracach nad organizacją zjazdu nie uczestniczył chory wówczas L. Sawicki, którego reprezentował asystent Adam Gadomski. Zdecydowano wówczas o nadaniu zjazdowi charakteru ogólnopolskiego i wystosowano zaproszenia do dużej liczby ośrodków i instytucji w kraju.

Zjazd odbył się w Krakowie w dniach 9–11 kwietnia 1922 r. i wyprzedził o prawie dwa miesiące formalne utworzenie Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii. Tematyką obrad, zaproponowaną przez organizatorów, była nadzwyczaj istotna w obliczu kształtowania się narodowej szkoły polskich nauk geograficznych, sprawa terminologii geograficznej. Na ujednolicenie terminologii naciskali też wydawcy map i atlasów, które po odzyskaniu niepodległości mogły się już ukazywać w języku polskim, nie tylko w byłym zaborze austriackim, ale także na obszarze całego kraju (Czyżewski 1968, s. 69). Ideę zjazdu i jego tematykę wsparło ówczesne Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, asygnując kwotę 75 tys. marek polskich, a na czele komi-

tetu organizacyjnego zjazdu stanął przewodniczący Koła Krakowskiego TNSW, filolog klasyczny, Karol Stach (*Zjazd Geograficzny* 1922, s. 182; *Sprawozdanie ze zjazdu...* 1923, s. 12–13).

Rangę zjazdu podkreślali wydelegowani na niego przedstawiciele różnych podmiotów. Ministerstwo reprezentowali naczelnik Wydziału Programów geograf A.B. Dobrowolski i wizytator W. Jezierski. Uniwersytety reprezentowali głównie geografowie S. Pawłowski z Uniwersytetu Poznańskiego, Jan Czekanowski z UJK we Lwowie, ze stolicy S. Lencewicz z Uniwersytetu Warszawskiego, występujący także w charakterze przewodniczącego Polskiego Towarzystwa Geograficznego oraz Jerzy Loth ze Szkoły Głównej Handlowej. Krakowską Akademię Umiejętności reprezentował Kazimierz Nitsch, który pełnił rolę rzeczoznawcy językowego, natomiast rzeczoznawcą geologicznym był Jan Nowak, reprezentujący Polskie Towarzystwo Geologiczne. Wreszcie przedstawicielami UJ byli geografowie L. Sawicki i J. Smoleński, nie występujący jednak w roli gospodarzy, gdyż formalnym organizatorem zjazdu była Sekcja Geograficzna przy Kole Krakowskim TNSW. Dużą część zebranych stanowili nauczyciele szkół średnich z całego kraju w liczbie kilkudziesięciu. Pośród znaczących postaci polskiej geografii zabrakło na zjeździe E. Romera ze Lwowa oraz A. Sujkowskiego i P. Sosnowskiego z Warszawy, którzy w listach do uczestników zjazdu usprawiedliwili swoją absencję (*Zjazd Geograficzny* 1922, s. 183). Ogółem w krakowskim zjeździe brało udział ok. 50 osób.

Obrady zjazdu prowadzono w sali posiedzeń Senatu UJ. Na inaugurację zjazdu w dniu 9 kwietnia o godz. 10 gości powitał przewodniczący Koła Krakowskiego TNSW K. Stach, a następnie w imieniu Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego L. Sawicki. W swoim wystąpieniu podkreślił doniosłość problematyki obrad i jego znaczenie dla zbiorowej pracy geografów świadczącej o znaczącej pozycji geografii w rozwoju kulturalnym i społecznym Polski. Na przewodniczących obradom zjazdu zaproponował kolejno: J. Czekanowskiego, S. Pawłowskiego, S. Lencewicza, a na wniosek J. Lotha również L. Sawickiego. Sekretarzami zjazdu zostali krakowscy nauczyciele geografii F. Fuchs i Stanisław Korbel, zarazem lektor stenografii na UJ. W imieniu Ministerstwa gości powitał A.B. Dobrowolski (*Zjazd Geograficzny* 1922, s. 183).

Zasadnicze dla diskutowanego problemu referaty, które uprzednio wydrukowano i rozesłano uczestnikom, wygłosili S. Pawłowski, który mówił *O nazwach geograficznych krain Polski* oraz J. Smoleński *O słownictwie geografii fizycznej* (*Zjazd Geograficzny* 1922, s. 183). Zjazd miał charakter wyłącznie naukowy. Każdy referat spotykał się

z odpowiedzią koreferenta, w przypadku pierwszego był nim L. Sawicki, a drugiego Stanisława Niemcówna. Specjalnie na ten zjazd Sekcja Geograficzna przy Łódzkim Kole TNSW przygotowała dwie mapy jednostek naturalnych Polski, w celu zilustrowania referatu S. Pawłowskiego, zaprezentowane w trakcie obrad na towarzyszącej im wystawie.

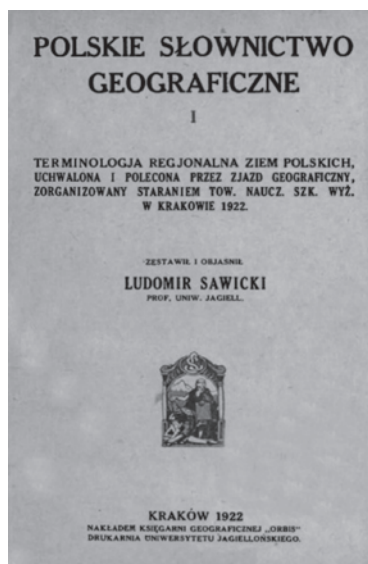
Pawłowski zaproponował projekt podziału ziem polskich na krainy fizjograficzne, oparty o kryteria strukturalne, morfologiczno-orograficzne, geotektoniczne i hydrograficzne oraz zasugerował właściwe nazwy tych krain. Ostatecznie po obszernej dyskusji zgodzono się jedynie na przyjęcie podziału ogólnego, w układzie równoleżnikowych pasów (Karpaty, Wyż Polski, Niż Polski), kwestię podziałów szczegółowych pozostawiając na później. Zanegowano odrębność Pasa Pojezierzy i Pasa Wielkich Dolin, uznając je za część Niżu Polskiego. Przyjęto poziomice 300 m n.p.m. jako granicę pomiędzy niżem a wyżem (poprzednio było to 200 m), co sugerowały już wcześniejsze mapy E. Romera. Udało się uzyskać zgodę, co do podziału wewnętrznego Karpat Polskich na dwie jednostki, przy czym szczegółowo odniesiono się jedynie do podziału zewnętrznego pasa fliszowego, uzgadniając podział Beskidów. Podzielono też dychotomicznie Wyżynę Małopolską, a znacznie bardziej szczegółowo podzielono Podole. Na Niżu Polskim też wydzielono jedynie trzy krainy, Niziny: Wielkopolską, Mazowiecką i Polesie. Wyróżniono Żuławy Wiślane i Niemna (*Sprawozdanie ze zjazdu... 1923*, s. 14).

Dyskutowano też nad celowością dokonania podziału bardziej generalnego, aby zastąpić nadal stosowane odniesienia do obszarów zaborczych. Wydzielono Polskę Południową (synonim zaboru austriackiego) Polskę Zachodnią (zabór niemiecki), Polskę Środkową (zabór rosyjski) oraz Wschodnią (tzw. ziemie zabrane), lecz nie zdecydowano się na ustanowienie kategorii Polski Północnej, ze względu na wyrwy, które w naszej przestrzeni stanowiły obszary pozostawione Niemcom w Prusach Wschodnich i na Pomorzu.

Podczas rozważania kwestii toponimicznych uchwalono powołanie Komisji Toponimicznej, której zorganizowanie zlecono Edwardowi Maliszewskiemu, S. Lencewiczowi i Bolesławowi Olszewiczowi (*Sprawozdanie ze zjazdu... 1923*, s. 15).

Drugim zasadniczym celem zjazdu było ujednolicenie terminologii geograficznej w zakresie szkolnym, określając stan istniejący jako chaos. Kodyfikację rozpoczęto od geografii matematycznej i fizycznej, do czego podstawą były wystąpienia J. Smoleńskiego i S. Niemcówny. Pierwszy referent zaproponował listę nazw z danego zakresu wraz z najczęściej

stosowaną synonimiką, ale uwzględnił na niej wyłącznie pojęcia sporne, pomijając te, co do których nie było rozbieżności. Zwracano jednak uwagę, iż dobór terminów na liście ma charakter subiektywny, a zakres merytoryczny wykracza poza programy szkolne. Zadaniem zjazdu było zatem ustalenie terminów uznanych za poprawne, ale także ich zdefiniowanie. Praca była bardzo mozolna, ponieważ dyskutowano odrębnie każdy termin, więc w tej części obrady trwały po 10 godzin dziennie. W procesie tym ważna była interdyscyplinarność zespołu, sferę morfologii kontrolowali S. Lencewicz i L. Sawicki, kartografii S. Pawłowski, glaciologii A.B. Dobrowolski, a sferę lingwistyczną K. Nitsch. Podczas trzech dni zjazdowych ustalono aż 800 najważniejszych terminów geograficznych i z nauk pokrewnych, ale samo opracowanie tego dorobku zlecono krakowskim uczestnikom zjazdu (referentom, koreferentom i sekretarzom zjazdu), którzy mieli za zadanie opracowanie spisu ustalonych terminów i uzupełnienie go o definicje i synonimikę obcojęzyczną, w językach francuskim i niemieckim (ryc. 13). Dzieło to miało nosić tytuł *Polskie słownictwo geograficzne* (Sawicki 1922).

Ryc. 13. Plon Zjazdu Geografów w Krakowie w 1922 r., tom I *Polskiego Słownictwa Geograficznego* pod red. L. Sawickiego

Ta sama komisja miała opublikować uchwały zjazdu (*Sprawozdanie ze zjazdu...* 1923, s. 16). Podczas zjazdu krakowskiego nie zdołano zająć się problematyką bio- i antropogeograficzną, choć referaty na tę część obrad też były przygotowane przez S. Niemcównę. Stało się tak za sprawą delegata Ministerstwa A.B. Dobrowolskiego, który w drugiej połowie ostatniego dnia obrad zaproponował przedyskutowanie zadań

szkoły średniej w Polsce. W wyniku podjętej nad tym problemem dyskusji zjazd zdecydował o wystąpieniu do Ministerstwa z petycją o rozszerzenie nauczania geografii na klasy wyższe oraz uzupełnienie jej programu o problematykę antropologii i etnografii, a także o zwiększenie subwencji na wycieczki nauczycielskie.

Ujawnione na zjeździe potrzeby uzgodnień w ramach polskiej geografii były powodem podjęcia uchwały o konieczności zwołania Polskiego Naukowego Zjazdu Geografów. Powołano komitet dla przygotowania tego zjazdu, do którego wybrano S. Lencewicza (Warszawa), S. Pawłowskiego (Poznań), E. Romera (Lwów) i L. Sawickiego (Kraków), czyli kierowników wszystkich ówczesnych akademickich ośrodków geograficznych Polski (*Sprawozdanie ze zjazdu...* 1923, s. 17). Uczestnicy zjazdu zaapelowali też o intensyfikację procesu zakładania lokalnych kół PTG (*Zjazd Geograficzny* 1922, s. 184).

Po zorganizowaniu zjazdu Sekcja Geograficzna przy Kole Krakowskim TNSW kontynuowała swą działalność, najpierw realizując zadanie postawione przed niektórymi jej członkami przez sam zjazd, ale powróciła również do spotkań odczytowych. Na zebraniu 22 marca 1924 r. S. Niemcówna zreferowała najnowsze wydawnictwa kartograficzne. Omówiła firmy wydawnicze, w tym takie, które specjalizowały się w ściennych mapach szkolnych zarówno geograficznych, jak i historycznych. Skoncentrowała się jednak na ocenie aktywności wydawniczej dwóch największych wydawnictw krajowych – krakowskiego „Orbisu” i lwowskiego „Atlasu”, wskazując na różnice w treściach i formach przedstawienia zjawisk na mapach cechujące obie firmy. Na zakończenie S. Niemcówna postawiła wniosek zarekomendowania nauczycielom geografii, do wykorzystywania w procesie dydaktycznym, wydawnictw obu omawianych firm (*Kraków* 1924, s. 344–345; Czyżewski 1968, s. 72). Fakt ten miał później określone reperkusje w postaci reakcji ośrodka lwowskiego.

Historia powołania, struktura organizacyjna i wybór władz Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii

Polscy nauczyciele geografii, przede wszystkim z łódzkiej Sekcji Geograficznej TNSW, zainspirowani przez J. Jurczyńskiego, a być może także S. Pawłowskiego, zdecydowali, aby wykorzystać kolejny ogólnokrajowy zjazd członków TNSW, zaplanowany w dniach 4–5 czerwca 1922 r. w Łodzi, do utworzenia wyspecjalizowanej (branżowej) organizacji skupiającej wyłącznie nauczycieli geografii. Miała to być struktura autonomiczna w ramach, coraz prężniej działającego, Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych. Konieczność ta wynikła m.in. z faktu zaniechania przez Polskie Towarzystwo Geograficzne aktywności na polu dydaktyki geografii i rozwiązania jesienią 1919 r. Komisji PTG d.s. Geografii Szkolnej, a także ograniczenia tej tematyki na łamach „Przeglądu Geograficznego” (Czyżewski 1968, s. 66).

O znaczącym wpływie S. Pawłowskiego na podjęcie decyzji zrzeszenia się nauczycieli we własnej organizacji zawodowej, którą miało być ZPNG, przeświadczony był uczestnik tych wydarzeń Julian Czyżewski. Twierdził, iż z codziennie prowadzonych w końcu 1920 r. jego rozmów z E. Romerem wynikało przekonanie, że to nie Romer był pomysłodawcą tej idei. Czyżewski wskazuje na zainteresowanie S. Pawłowskiego modelem amerykańskim, o czym Pawłowski mówił w referacie wygłoszonym na Zjeździe. W Stanach Zjednoczonych nauczyciele geografii byli już zorganizowani od kilkudziesięciu lat. Według J. Czyżewskiego Pawłowski prawdopodobnie już w połowie 1921 r. przedyskutował ten problem z Romerem oraz z zarządem lwowskiej firmy „Książnica Polska”, w której mógł uzyskać akceptację dla wydania periodyku nowej organizacji (Czyżewski 1968, s. 69–70). Niestety, opublikowane skromne sprawozdania ze Zjazdu założycielskiego nie pozwalają na pozytywną weryfikację tego przeświadczenia, o inicjującej roli S. Pawłowskiego, natomiast zdecydowanie wskazują na J. Jurczyńskiego, jako projektodawcę nowej organizacji geografów.

I Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Łodzi (4–5 czerwca 1922 r.)

Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii odbył się w Łodzi równolegle z nauczycielskim Zjazdem TNSW, w dniach 4–5 czerwca 1922 r. (w Zielone Świątki). Wzięło w nim udział wielu znakomitych geografów, w tym wykładowców akademickich. Przede wszystkim kierownicy akademickich instytutów i zakładów geograficznych S. Pawłowski z Uniwersytetu Poznańskiego, J. Smoleński z Uniwersytetu Jagiellońskiego, S. Lencewicz z Uniwersytetu Warszawskiego, dyrektor warszawskiego Instytutu Pedagogicznego P. Sosnowski, dyrektor departamentu w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego A.B. Dobrowolski, wdowa po wybitnym warszawskim geografie W. Nałkowskim, również nauczycielka geografii i autorka licznych podręczników szkolnych A. Nałkowska, wizytator Konstanty Bzowski, A. Jankowski, T. Radliński, Herkulan Weigt oraz stu kilkudziesięciu nauczycieli geografii z 25 miast Polski (*Ogólno-polski Zjazd...* 1923, s. 3). Kilku nieobecnych geografów przysłało depesze solidaryzujące się z ideą zjazdu. Byli pośród nich najwybitniejsi polscy geografowie – E. Romer, L. Sawicki, A. Sujkowski oraz Walery Goetel.

Zarówno zjazd geografów, jak i towarzysząca mu wystawa kartograficzna odbyły się w gmachu Gimnazjum im. Emilii Sczanieckiej przy ul. Pomorskiej 16 (obecnie IV LO im. E. Sczanieckiej), gdzie dyrektorem był nauczyciel geografii L. Wicher (ryc. 14). Uczestniczyli w nim nauczyciele geografii z połowy łódzkich szkół. Wystawę z prac uczniów oraz własnych zbiorów kartograficznych przygotowały poszczególne szkoły. Część ekspozycji z własnych zbiorów podzielono na mapy szczegółowe okolic miast, mapy szczegółowe wydane przez zaborców oraz plany przedstawiające rozwój przestrzenny Łodzi. Wstęp na wystawę był płatny, a dochód w wysokości ponad 49 tys. marek polskich został przeznaczony na zakupy do biblioteki Sekcji Geograficznej (*Sekcja Geograficzna przy Łódzkim kole...* 1923a, s. 76).

Zjazd otworzył jego formalny organizator, przewodniczący Sekcji Geograficznej Koła Łódzkiego TNSW J. Jurczyński, a w imieniu Ministerstwa przemawiał A.B. Dobrowolski. Odczytano skierowany do uczestników Zjazdu list powitalny E. Romera (*Ogólno-polski Zjazd...* 1923, s. 3–5) o następującej treści:

Ryc. 14. Gmach IV Liceum Ogólnokształcącego im. E. Sczanieckiej w Łodzi, w którym w 1922 r. odbył się Pierwszy Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii
Źródło: fot. M. Sobczyński

„P.T. [*pleno titulo* – przyp. autorów]

Inicjatorowie ściślejszej organizacji nauczycieli geografii w ramach T.N.S.W. zechcieli mię zewzwać do współdziałania w tych zamierzeniach. Niestety, obciążony mnóstwem zajęć przestałem być panem swej woli i pragnień. Ostatni splot mych zobowiązań pozbawił mię możliwości i przyjemności osobistego jawienia się przed wami P.T. Stratę tę wynagrodzili mi inicjatorzy Zjazdu wezwaniem do przemówienia ku P.T. polskim nauczycielom geografii bodaj na odległość, drogą pisemną.

Czynię temu wezwaniu zadość z całą gotowością, a nawet radością, świadom, że dokonuje się dzieło ważne, które stać się może wielkiem i doniosłem na polu wychowania narodowego, a nawet zespolenia państwowego, jeśli polscy nauczyciele geografii związani w organizacji spełnią bodaj część tych zadań, która staje przed nią otworem.

Niechaj mi będzie wolno zwrócić uwagę P.T.S.P. [*pleno titulo* Szanownych Państwa – przyp. autorów] na kilka tylko myśli, do których się z konieczności przy takim surogacie zetknięcia się z P.T. ograniczyć muszę.

Oto pomijając zupełnie zadania i istotę naukową geografii, nie ma wątpliwości, że geografia jest najpotężniejszym, a niemal jedynym instrumentem wychowania państwowego myślenia.

Państwo jako najbardziej skomplikowany obraz relacji między człowiekiem a ziemią, w swej najbardziej istotnej treści może być jedynie na drodze nauki geografii pojętem, poznanem. Żaden przedmiot nauczania nie

wiedzie tak głęboko, a zarazem tak naocznie w tajniki powodzenia i niepowodzenia państwowego, nie rzuca tak jasnych prospektów na słabe i silne strony organizmu państwowego, a więc i nie budzi tak rozumnych myśli dla kierunków ekspansji państwowej, jak geografia.

W im cięższym położeniu geograficznym państwo się znajduje, tem społeczeństwo potrzebuje gruntowniejszego i powszechniejszego nauczania i wychowania geograficznego.

Zrozumieli też to Niemcy, o których w związku z ich położeniem geograficznym powiedział Bismarck, że 'muszą być potężni, albo ich nie będzie', i ponad i przed wszystkimi narodami świata zorganizowali u siebie studjum geograficzne.

Państwo dało inicjatywę, naród w lot ją pochwycił. Wiecie wszak wszyscy o stanie nauki geografii na Uniwersytetach niemieckich, wiecie o ilości towarzystw, czasopism, wiecie o potędze dziesiątki lat istniejącego Związku nauczycieli geografii w tym narodzie, który osiągnął szczyt państwowego wychowania. Przykład godny naśladownictwa!

Narody wielkie, potężne, geograficznie dobrze położone, mogły ignorować szkolne wychowanie geograficzne, tembardziej, gdy im tożsamo położenie geograficzne dawało możność wykształcenia geograficznego na szerokiej arenie światowego życia. Wszakże zarówno 'wielka wojna' jak okres 'traktatów' zademonstrował, jak wielką rolę ma geograficzne wykształcenie nawet dla narodów wielkich, a geograficznym położeniem silnie ubezpieczonych.

Dziś nie ma narodu, któryby sobie tej prawdy nie uświadamiał. Zarówno w Anglii, jak w Ameryce powstają olbrzymie zrzeszenia nauczycieli geografii, w Ameryce powstaje nawet tych zrzeszeń związek t.zw. Rada Narodowa (*National Council of Geography Teachers*), które stawiają sobie za zadanie, obok pogłębiania i rozszerzania własnego wykształcenia zawodowego, przede wszystkim stać na straży dobrych i celowi wykształcenia narodowego i państwowego odpowiadających planów szkolnych w zakresie geografii.

W tej dziedzinie czeka nauczycielstwo polskie olbrzymia praca, ale też zupełnie szczególna odpowiedzialność. Trudno więc nie radować się, żeście pomyśleli P.T.S.P. o tem, że w jedności siła także i w sprawach intelektualno-społecznych.

Kończę serdecznemi życzeniami: *Quod faustum felix, fortunatumque sit!* [oby to było szczęśliwe, sprzyjające i pomyślne – przyp. autorów]

(–) Eugeniusz Romer

Lwów, 1.IV.1922"

Niezwykle celnie E. Romer określił dziejowe znaczenie planowanej aktywności organizacyjnej polskich nauczycieli geografii, wskazując zarazem na pewne opóźnienie na tej drodze, w relacji do innych państw.

Wskazał też na doniosłość nauczania geografii dla kształtowania postaw obywatelskich, propaństwowych i patriotycznych, ponownie odwołując się do przykładów obcego państwa (Niemiec), które uznaje za modelowe w tym względzie i godne naśladowania. Dziwne jest zatem, że doceniając rangę zjazdu, Romer przedłożył nad uczestnictwo w nim inne obowiązki, jakie, tego się nie dowiemy, gdyż pomimo prowadzenia przez szereg lat dziennika, ten akurat okres został w nim pominięty (por. Romer 1995, s. 486).

Po zakończeniu wystąpień powitalnych przystąpiono na Zjeździe do wyboru jego przewodniczących. Przewodniczenie obradom zaproponowano profesorom uniwersyteckim S. Pawłowskiemu i J. Smoleńskiemu oraz P. Sosnowskiemu – przewodniczącemu TNSW i dyrektorowi Państwowego Instytutu Pedagogicznego. Wybrano też dwóch sekretarzy Zjazdu, Jana Czeraszewicza, dyrektora łódzkiego Gimnazjum im. M. Kopernika i Adama Ferensa, nauczyciela w Męskiej Szkole Wyższej Zgromadzenia Kupców w Łodzi. Przewodnictwo pierwszej sesji objął J. Smoleński, a inauguracyjny referat wygłosił S. Pawłowski (*Ogólnopolski Zjazd... 1923*, s. 5).

Tematem wystąpienia były *Główne zasady zrzeszania się nauczycieli geografii* (Pawłowski 1923, s. 5–9). Autor wyszedł od potrzeby zjednoczenia sił nauczycielskich w walce o, jego zdaniem, zbyt słabą pozycję geografii w programie szkoły średniej. Zasygnalizował konieczność zmiany stereotypu o charakterze nauk geograficznych i przekonanie opinii społecznej, ale przede wszystkim decydentów, że geografia jest dyscypliną starą, nauką samodzielną i mającą do spełnienia ważną w odradzającym się państwie rolę, nie tylko poznawczą, ale także społeczno-wychowawczą. Wspomniał też o ubóstwie polskiej szkoły i braku środków na konieczne w nauczaniu geografii pomoce naukowe i podręczniki. Celem organizacji geograficznej ma być wypracowanie metodyki nauczania tego przedmiotu w szkole. Podobnie jak E. Romer, także jego uczeń Pawłowski odniósł się do doświadczeń geografów niemieckich i amerykańskich, mówiąc:

„Wzorem geografów niemieckich podnosimy hasło ‘więcej geografii w szkole i w życiu’. Podobnie jak geografowie amerykańscy nie będziemy się zrażali tem, jakie w danej chwili panują poglądy na geografję, czy geografia jako nauka idzie na prawo czy na lewo, bo wiemy i mamy to silne przekonanie, iż zawsze niezbędną będzie jako przedmiot nauczania w szkole i jako olbrzymia już dzisiaj gałąź wiedzy ludzkiej. Przykład geografów amerykańskich niech nam przyświeca jak pochodnia, za którą iść nam potrzeba. 10.000 zorganizowanych członków, osobne organizacje

w 32 stanach, ogólny związek, który urządzi od lat kilkudziesięciu zjazd doroczne geografów-nauczycieli z całego terytorium państwowego, na których zawsze bywa obecnych po kilkaset członków, osobny organ, pełen urozmaiconej, przeważnie dydaktycznej, treści – to wprawdzie niedoścignione dla nas wyżyny, ale zarazem wyżyny, na które choć w części i w miarę sił naszych powinniśmy się wznieść” (Pawłowski 1923a, s. 8).

Wystąpienie Pawłowskiego, wydaje się po stu latach być nadal aktualne. Pozycja geografii słabnie wraz z każdą kolejną reformą polskiej szkoły. Maleje ranga geografii jako nauki i postrzeganie jej znaczenia dla rozwoju społecznego. Różnica polega może na tym, że w 1922 r. nie postrzegano geografii jako nauki posiadającej długą tradycję, a dziś widzi się ją jako dyscyplinę przestarzałą. Przeświadczenie decydentów o zbędności geografii w edukacji polskiej młodzieży pozostało.

Drugą znaną cechą wystąpienia Pawłowskiego na Zjeździe jest przeświadczenie, że po 123 latach zaborów, społeczeństwo polskie nie ma już czasu do stracenia i musi w szybkim tempie odrabiać zapóźnienia na wszystkich polach. Znamienna jest przy tym wola, aby wzorować się na najlepszych, zasadniczo niedościgłych dla świeżo utworzonego państwa wzorcach, które ledwie przed niespełna dwoma laty musiało bronić swojej stolicy przed sowieckim najeźdźcą, a jego granica na Górnym Śląsku, w okresie trwania Zjazdu, nie była jeszcze ustanowiona.

W dyskusji, która się rozwinęła po wystąpieniu S. Pawłowskiego, przedstawiciel Ministerstwa A.B. Dobrowolski powitał z zadowoleniem inicjatywę utworzenia organizacji nauczycieli geografii i zapewnił, że władze oczekują po niej partnerstwa we wspólnym doskonaleniu metodyki nauczania. Obiecał też wsparcie finansowe dla nowej organizacji i przychylność władz oświatowych. Następnie P. Sosnowski zaproponował opublikowanie zarówno listu E. Romera, jak i referatu S. Pawłowskiego w celu rozpropagowania istoty najważniejszych bolączek edukacji geograficznej w Polsce, co zostało przez Zjazd uchwalone. Podziękował przedstawicielowi władz rządowych za przychylność i obietnicę wsparcia finansowego organizacji oraz wyłącznie J. Jurczyńskiemu, za inicjatywę organizacji Zjazdu, co stoi w sprzeczności do twierdzenia J. Czyżewskiego, o inspirującej w tym względzie roli S. Pawłowskiego. Sosnowski zaproponował, żeby mające powstać Zrzeszenie powiązać z TNSW jako autonomiczną sekcję, a sam, jako przewodniczący TNSW, zobowiązał się to przeprowadzić w sposób formalny przez organy statutowe tej instytucji i to bez zbędnej zwłoki. W tej sytuacji przewodniczący obradom J. Smoleński poddał pod głosowanie

wniosek o powołanie Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, który Zjazd zaakceptował jednomyślnie.

Następnie jeden z członków Sekcji Geograficznej Koła Łódzkiego TNSW przedstawił przygotowany przez Sekcję projekt statutu nowej organizacji, który nazywał też regulaminem. Zapewniał, że wzorowano go na podobnych statutach organizacji zagranicznych (*Ogólno-polski Zjazd...* 1923, s. 9).

Podczas dyskusji nad statutem najwięcej kontrowersji wywołał jego art. III punkt I, traktujący o relacjach Związku Polskich Nauczycieli Geografii Szkół Średnich i Wyższych (taką nazwę proponował projekt) z TNSW. Członkostwo w nowej organizacji ograniczano tylko do nauczycieli geografii obu typów szkół, ale będących już członkami TNSW. R. Danysz-Fleszarowa zaproponowała, aby nie uchwalać statutu, a jedynie ustalić nazwę organizacji i wysokość składki członkowskiej, ale przede wszystkim nie ograniczać dostępności zrzeszenia dla nauczycieli szkół powszechnych (*Ogólno-polski Zjazd...* 1923, s. 10). Odmienny pogląd miał S. Pawłowski, który podtrzymał zasadność utrzymania ograniczenia członkostwa, co motywował odmiennym charakterem pracy w szkołach powszechnych. K. Bzowski, w obliczu przewidywanej reformy szkolnictwa i przeniesieniu dużej części kształcenia geograficznego do szkół powszechnych, opowiedział się za wnioskiem R. Danysz-Fleszarowej (Bzowski 1923, s. 281). Był natomiast przeciwny powiązaniu zrzeszenia z TNSW, gdyż mogłoby to ograniczyć rozwój nowej organizacji. Utrzymanie relacji z TNSW wspierali delegat ze Śląska Cieszyńskiego Franciszek Popiołek oraz z oczywistego powodu P. Sosnowski, jako przewodniczący TNSW. W ponownym wystąpieniu S. Pawłowski, pod wpływem dyskusji, zaproponował kilka istotnych zmian w statucie. W nazwie stowarzyszenia sugerował termin „Związek” zastąpić określeniem „Zrzeszenie”, a nazwę proponowanego periodyku zmienić z „Przewodnik Geograficzny” na „Czasopismo Geograficzne”. Apelowwał jednak o uchwalenie statutu na tym samym zebraniu i dokonanie wyboru władz powoływanej organizacji. Głos ten wsparł przedstawiciel organizatorów, który referował projekt statutu, odnosząc się do wypowiedzi R. Danysz-Fleszarowej, argumentując konieczność uchwalenia już na bieżącym zgromadzeniu pewnych podstawowych ram, koniecznych z mocy prawa dla powstania nowej organizacji, takich jak ustalenie nazwy, siedziby, praw członków i wyłonienie władz Zrzeszenia. Owe minimalne ramy są konieczne, aby wyłoniony zarząd nie miał problemów z urzędową rejestracją stowarzyszenia. Referent tłumaczył też motyw projektodawców statutu przyświecający im w kwestii powiązania

z TNSW. Zasadniczym argumentem było posiadanie przez TNSW silnie już rozbudowanej struktury terytorialnej (kilkadziesiąt ognisk w całym kraju), na których można by oprzeć tworzenie kół nauczycieli geografii oraz funkcjonowanie już od kilku lat Sekcji Geograficznych TNSW (karkowskiej, warszawskiej i łódzkiej).

Po dalszej dyskusji i konsultacji z J. Jurczyńskim referent zgłosił kompromisowe rozwiązanie, uwzględniające poprawki S. Pawłowskiego, ale nieprzesądzające przyszłych relacji z TNSW (*Ogólno-polski Zjazd...* 1923, s. 11). Stosowne oświadczenie brzmiało następująco:

„Podpisani nauczyciele geografii polskich szkół śred. i wyższych, uczestnicy Zjazdu geografów w d. 4 i 5 czerwca 1922 r. w Łodzi, uchwalają założenie Zrzeszenia polskich nauczycieli geografii i obierają w tym celu komisję organizacyjną w liczbie 8 osób – z prawem pełnienia, przewidzianych tymczasowym regulaminem funkcji Zarządu Głównego – do czasu najbliższego Walnego Zjazdu i z dyrektywą związania Zrzeszenia z T.N.S.W., jako jego autonomicznej sekcji”.

Nowy projekt zawieszał też zapis o ograniczeniu członkostwa w Zrzeszeniu jedynie do członków TNSW, do czasu zakończenia uzgodnień z tą organizacją. Tak zmieniony projekt statutu został przez Zjazd przyjęty w głosowaniu jednomyślnie (zał. 1).

Wobec podjęcia decyzji o utworzeniu ZPNG można było przystąpić do wyboru władz, jak się okazało na skutek kontrowersji, jedynie Komisji Organizacyjnej (z uprawnieniem Zarządu Głównego). Na przewodniczącego Komisji wybrano przez aklamację nieobecnego E. Romera, co dowodzi już wówczas niepodważalnej pozycji najwybitniejszego polskiego geografa. Członkami Komisji zostali: J. Jurczyński w charakterze sekretarza Komisji oraz Antoni Dudryk, F. Fuchs, S. Karczewski, S. Pawłowski, L. Sawicki (także *in absentia*), Aleksander Tarnawski (z prawem kooptacji¹). Powołano także Komisję Programową, która miała wdrożyć cele Zrzeszenia przedstawione przez S. Pawłowskiego w referacie organizacyjnym w składzie: R. Danysz-Fleszarowa, S. Lencewicz, Maria Mrazkówna, A. Nałkowska, S. Niemcówna, S. Pawłowski, J. Smoleński, P. Sosnowski, A. Tarnawski (z prawem kooptacji).

¹ Określenie „z prawem kooptacji” oznaczało, że kwestia ostatecznego składu danego ciała wybieralnego nie jest ostateczna i można się spodziewać dołączenia do niego kolejnych osób w terminie późniejszym. Prawo kooptacji funkcjonuje głównie w radach nadzorczych spółek i służy usprawnieniu ich działania kiedy, z powodu ustąpienia kogoś z członków, można dla zachowania ciągłości działania rady, dokooptować osobę wskazaną przez uprawnionego do tego członka.

Powołano też Komisję Regulaminową (z uprawnieniami kontrolnymi), której przewodniczącym został P. Sosnowski, a członkami z prawem kooptacji J. Czeraszkiewicz i A. Ferens. Ostatnim wyłonionym organem ZPNG był Komitet Redakcyjny. Redaktorem wybrano J. Jurczyńskiego, a członkami Komitetu S. Karczewskiego, S. Pawłowskiego, E. Romera, A. Tarnawskiego, H. Weigta (z prawem kooptacji). Ponieważ S. Karczewski nie przyjął wyboru, dokooptowano do Komitetu R. Danysz-Fleszarową (*Ogólno-polski Zjazd...* 1923, s. 12).

Kolejna część obrad poświęcona została sprawom bieżącym, których rozwiązanie uznano za niezwykle pilne. A.B. Dobrowolski i S. Pawłowski zwrócili uwagę na konieczność przygotowania regionalnych opracowań kartograficznych oraz monografii geograficznych, do czego nauczyciele geografii są szczególnie predestynowani. S. Lencewicz przywołując konkretne przykłady, wskazał na zjawisko odsuwania od recenzowania podręczników geograficznych szczególnie uznane autorytety. Odpowiedział na ten zarzut wizytator K. Bzowski. Natomiast Andrzej Wyka zwrócił uwagę na problem spolszczania map, konieczność wydania serii map województw i wrócił do zróżnicowanej jakości merytorycznej podręczników. Wszystkie poruszane problemy znalazły odbicie w sformułowanych dla Komisji Programowej wnioskach.

W sesji popołudniowej Zjazdu, przewodnictwo obrad przejął S. Pawłowski, a referat wygłosił J. Smoleński omawiając rezultaty kwietniowego zjazdu krakowskiego poświęconego terminologii geograficznej (*Zjazd Nauczycieli Geografii* 1923, s. 156). W toku dyskusji z udziałem S. Pawłowskiego, A. Nałkowskiej, S. Lencewicza, J. Smoleńskiego i K. Bzowskiego, wyłoniły się dwa wnioski, które sformułowane zostały na piśmie i przedstawione Zjazdowi do uchwalenia przez J. Czeraszkiewicza i J. Jurczyńskiego. Pierwszy z nich głosił konieczność kontynuowania prac, rozpoczętych na zjeździe krakowskim, nad kodyfikacją terminologii oraz uzgodnieniem nazewnictwa geograficznego, obligując do tego kolejne Zjazdy ZPNG i apelował o rychłe uwzględnienie już uchwalonych uzgodnień w podręcznikach szkolnych. Drugi wniosek wzywał do podjęcia regionalnych badań geograficznych w celu dostarczenia materiału dla opracowania szczegółowego podziału kraju na drobniejsze jednostki geograficzne. Oba powyższe wnioski Zjazd uchwalił. Przed formalnym zamknięciem Zjazdu uchwalono jeszcze wysokość składki członkowskiej za 1922 r. na 3 tys. marek polskich, a kwestię ustalenia miejsca i czasu kolejnego Zjazdu ZPNG pozostawiono w gestii Zarządu ZPNG. Zamknięcia zjazdu dokonał S. Pawłowski (*Ogólno-polski Zjazd...* 1923, s. 17).

Towarzyszącą Zjazdowi wystawę prac uczniowskich z 12 szkół łódzkich i jednej pabianickiej, otwartą 4 kwietnia i trwającą aż do 12 kwietnia 1922 r., zwiedziło 3 tys. widzów, co wydaje się wynikiem imponującym. Referaty komentujące prezentowane eksponaty przygotowali J. Jurczyński i inż. Edward Szenfeld, naczelnik Wydziału Budownictwa Magistratu m. Łodzi.

Działalność Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w latach 1922–1939

Działalność ZPNG w latach 1922–1926

Pierwszy okres funkcjonowania ZPNG, od chwili jego powołania do początku 1926 r., J. Czyżewski nazwał „okresem łódzkim”, gdyż całość prac Zrzeszenia koordynował w tym czasie łódzki ośrodek geograficzny, a zasadniczo osobiście J. Jurczyński (Czyżewski 1968, s. 70–73). Warto zauważyć, że już cztery dekady wcześniej ten sam autor (Czyżewski 1928, s. 185–186) stwierdził, że:

„[...] niewiele powiedzieć możemy o pracach, które poprzedziły I Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, odbyty w Łodzi z okazji Zjazdu TNSW w czerwcu 1922 r. Zjazd łódzki, na którym zapadła decyzja powołania do życia Zrzeszenia, jako autonomicznej sekcji TNSW, niejako zamyka pierwszy, najmniej dziś znany okres wysiłków, zmierzających do stworzenia w Polsce, na wzór wielu innych państw, nauczycielskiej organizacji geograficznej”.

Czyli już w sześć lat po utworzeniu ZPNG niewiele było wiadomym o procesie, który do tego doprowadził i nie starano się tej luki w wiedzy wypełnić poprzez prostą indagację aktywnych nadal uczestników tych wydarzeń. Słowa jednego z najaktywniejszych uczestników procesu brzmią bardzo dziwnie, tak jakby z zamysłem chciano ukryć przed następnymi pokoleniami geografów jakiś niewygodny fakt. A jest o czym myśleć, bo pośród grona polskich wybitnych i uznanych na świecie autorytetów geograficznych, w tym owianych sławą ekspertów konferencji pokojowej w Wersalu, nie znalazł się nikt, kto pomyślałby o edukacji geograficznej i skupieniu nauczycieli tej dyscypliny w odrębnej organizacji, wspomagającej ich pracę i chroniącej ich zawodowo. Zrobił to mało wówczas jeszcze znany (choć ze stopniem doktora uzyskanym na UJ) nauczyciel geografii łódzkiej szkoły średniej J. Jurczyński.

Czyżewski odnosił się jednak bardzo krytycznie do osiągnięć młodej organizacji geograficznej w pierwszych latach jej aktywności. Entuzjazm panujący na łódzkim Zjeździe nie przełożył się na rozwój organizacyjny w terenie. Powstały zaledwie dwie nowe sekcje. Wydawany przez Zrzeszenie periodyk „Czasopismo Geograficzne”, ukazywał się wyłącznie dzięki ogromnemu zaangażowaniu osobistemu jego redaktora J. Jurczyńskiego. Już w 1925 r. redakcja czasopisma ogłosiła poważne zagrożenie dla dalszego jego wydawania, gdyż periodyk nie zdobył wystarczającej liczby prenumeratorów. Stało się tak, pomimo dużego wysiłku włożonego w jego reklamę, dobrze ukierunkowaną na odpowiednie kręgi nauczycielskie. Jak tłumaczy J. Czyżewski, brak szerokiego zainteresowania „Czasopismem Geograficznym” był odbiciem pozycji geografii w ówczesnej polskiej edukacji. Nauczaniem tego przedmiotu zajmowali się głównie nie geografowie, bo geografów wykształcono dotąd zbyt mało, jak na potrzeby szkolnictwa dużego kraju europejskiego. Polska była wówczas siódmym pod względem powierzchni państwem w Europie i szóstym pod względem wielkości populacji (Kopczewski 1924, s. 81), ale systemowe kształcenie polskich nauczycieli dopiero projektowano.

Słabszej pozycji geografii w szkołach sprzyjał też system nabywania uprawnień nauczycielskich, w którym połączono geografę z historią. Nauczyciele zdawali egzamin państwowy uprawniający do uczenia w szkole średniej z obu przedmiotów, ale najczęściej czuli się historykami, a geografii uczyli niechętnie. Paradoksalnie, przyczynił się do tego duży w tym okresie postęp, jaki poczyniono w naukach geograficznych, a także w metodyce nauczania geografii, co sprawiało, że nauczyciele ci byli słabiej przygotowani do nauczania geografii niż historii (Czyżewski 1968, s. 70). Brak nauczycieli geografii władze oświatowe starały się uzupełnić poprzez uproszczenie wymagań i dopuszczenie do nauczania nauczycieli niedyplomowanych, którzy ukończyli roczne lub trzyletnie kursy geograficzne. Niestety słabo przygotowani nauczyciele nie byli zainteresowani podwyższeniem swych kwalifikacji, choćby poprzez lekturę fachowego periodyku, stąd liczba prenumerat nie pokrywała nawet kosztów wydawniczych.

W sferze organizacyjnej, za błąd uznał J. Czyżewski skład Zarządu Głównego ZPNG, w którym znalazło się wprowadzie wiele wybitnych postaci, reprezentujących różne, oddalone od siebie ośrodki krajowe, co jednak bardzo utrudniało pracę Zarządu i ograniczało częstotliwość spotkań przewodniczącego (ze Lwowa), z sekretarzem (z Łodzi) i skarbnikiem (Czyżewski 1968, s. 71).

* * *

Po zorganizowaniu Zjazdu nauczycieli geografii, praca Sekcji Geograficznej przy Kole Łódzkim TNSW wcale nie osłabła. Sprawozdawczość odnoszono do lat szkolnych, czyli 1921/22 i w tym okresie sekcja odbyła 16 spotkań, ale frekwencja na nich nie wyglądała imponująco i wahała się od 8 do 16 osób. Trzeba jednak pamiętać, że w tym czasie działało w Łodzi jedynie 37 szkół średnich (Pleszkun-Olejniczakowa 2015, s. 13). W styczniu 1923 r., w ogólnopolskim spisie nauczycieli, jako uczących geografii w szkołach średnich w łódzkim okręgu szkolnym, odnotowano 112 osób (Zagórowski 1924, s. 201–226).

Nowy rok szkolny 1922/23 zapoczątkowało spotkanie sekcyjne w dniu 3 października 1922 r., na którym J. Jurczyński wystąpił z oryginalnym projektem, aby każdy z uczniów narysował mapę swoich wakacyjnych podróży (rodzaj swoistej mapy mentalnej). Celem tego zadania miało być zbadanie, na ile poszerzył się horyzont geograficzny uczniów w okresie wakacji. Następnych kilka zebrania sekcji geograficznej poświęcono odczytom. W dniu 17 października Maria Wysokińska wygłosiła referat o Burjatach ilustrując go przeżyciami z własnych podróży po Syberii, natomiast 17 listopada J. Jurczyński wygłosił odczyt relacjonujący sześciotygodniową wyprawę do Jugosławii, Czechosłowacji, Austrii i na Węgry. Już dwa dni później 19 listopada odbyło się wspólne posiedzenie Sekcji i oddziału łódzkiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (aktywni nauczyciele geografii byli zazwyczaj członkami obu tych organizacji), na którym wizytator K. Bzowski omawiał książkę wydaną w 1917 r. przez Komisję Krajoznawczą przy okupacyjnym niemieckim Generał-Gubernatorstwie w Warszawie zatytułowaną *Handbuch von Polen*.

W roku 1923 pierwsze zebranie Sekcji odbyło się 20 lutego, podczas którego J. Jurczyński wygłosił referat *O działalności naukowej na polu geografii prof. E. Romera*. Kolejne zebranie Sekcji Geograficznej z dnia 1 maja zdominował ten sam referent, który zrelacjonował swoją wyprawę badawczą do Bułgarii. W tym okresie frekwencja na zebraniach była już wyższa, bo uczestniczyło w nich od 14 do 26 osób, co zapewne było skutkiem sukcesu Zjazdu i towarzyszącej mu wystawy. Efektem tego była decyzja o zorganizowaniu kolejnej wystawy w tym samym miejscu, jak poprzednia i jej przygotowaniu poświęcono zebrania w dniach 6 i 20 lutego oraz 1 maja. Sama wystawa odbyła się w dniach 29 kwietnia–3 czerwca 1923 r. (*Sekcja Geograficzna przy Łódzkim kole...* 1923a, s. 76).

Na drugiej wystawie zaprezentowano głównie prace uczniów szkół średnich i powszechnych z obszaru szkolnego okręgu łódzkiego. Prace te prezentowano w układzie klasowym, ukazując w ten sposób różnorodność metod stosowanych przez nauczycieli na poszczególnych poziomach kształcenia. Równolegle w okresie trwania wystawy odbywały się w tym samym budynku zebrania Sekcji Geograficznej, omawiające wystawione prace. W dniach 22 i 29 maja w zebraniach tych uczestniczyli też członkowie Sekcji Rysowników, którzy omawiali techniczną stronę wykonywania eksponatów. Ujawniła się przy tym konieczność ściślejszej współpracy nauczycieli geografii i rysunku.

Podczas wystawy Sekcja zorganizowała wycieczkę dla nauczycieli do Spały i Inowłódza nad Pilicą, podczas której zaprezentowano sposoby wykorzystania rysunku w trakcie studiów terenowych. Do końca trwania wystawy odbyły się jeszcze wycieczki do Tomaszowa, Kutna, Łęczycy, Ozorkowa, Pabianic, Tuszyna i Rzgowa oraz drobniejsze na peryferie miasta.

W okresie jesiennym 1923 r. Sekcja Geograficzna przy Kole Łódzkim TNSW powróciła do tradycyjnej formy pracy. Na zebraniach w dniach 11 i 25 października J. Jurczyński omawiał udział geografów i pozycję tej nauki podczas zjazdu nauczycielskiego w niemieckiej Westfalii.

Zwiększone zainteresowanie społeczności nauczycielskiej geografią, związane zapewne z sukcesem obu wystaw sprawiło, że Sekcja zdecydowała poszerzyć grono osób uprawnionych do korzystania z czytelni biblioteki geograficznej dla nauczycieli niebędących członkami TNSW.

W tym okresie Sekcja Geograficzna była również aktywna w procesie formowania się nowej, branżowej organizacji nauczycielskiej. To właśnie na jej zebraniu w dniu 11 października 1923 r. dyskutowano konieczność założenia Koła Łódzkiego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, którego celem byłaby współpraca nauczycieli geografii łódzkich szkół średnich i powszechnych. Dyskutowano także o organizowanym w sierpniu 1924 r. w Warszawie zjeździe pedagogicznym Międzynarodowego Związku Nauczycieli Szkół Średnich (Grochowski 1984, s. 181). Podkreślono jednak konieczność utrzymania odrębnych, od powszechnych spotkań nauczycielskich, zjazdów branżowych jedynie dla nauczycieli geografii. Zwracano też uwagę na odmienny charakter zjazdów w Polsce i za granicą, na których dyskutowana jest przede wszystkim metodyka nauczania i badania naukowe, podczas gdy w kraju sprawy organizacyjne i sprawozdawcze zdominowały obrady Zjazdu (*Sekcja Geograficzna przy Łódzkim kole... 1923b*, s. 267).

Zebranie założycielskie Koła Łódzkiego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii przeprowadzono dnia 19 listopada 1923 r. Otwierając obrady J. Jurczyński przypomniał, że inicjatywa powołania Koła wyszła od Sekcji Geograficznej Koła Łódzkiego TNSW, a potrzeba ta wynikała ze słabej współpracy pomiędzy pedagogami obu typów szkół powszechnych i średnich. Przypomniał również, że powołanie ZPNG nastąpiło podczas łódzkiego zjazdu TNSW w czerwcu 1922 r. Jurczyński zaproponował, aby w pierwszym okresie funkcjonowania Koło Łódzkie ZPNG zajęło się dyskusją nad programem nauczania geografii w kolejnych klasach szkół średnich, powszechnych oraz na seminarium nauczycielskim, a także oceniło istniejące podręczniki do geografii.

Zarząd Koła Łódzkiego ZPNG wyłoniono przez aklamację a w jego skład weszła duża część osób stanowiących dotąd Zarząd Łódzkiej Sekcji Geograficznej TNSW. Przewodniczącymi wybrano J. Jurczyńskiego i Tomasza Wasilewskiego, któremu powierzono przewodniczenie dalszej części obrad. Sekretarzami Koła zostali I. Cerntówna i Józef Dzikowski, a funkcję bibliotekarki nadal sprawowała S. Teschichówna. W dalszej części zebrania założycielskiego referat na temat *Stosowanie ministerialnego programu geografii w kl. I szkoły średniej* wygłosiła S. Konicówna. Po jej wystąpieniu rozwinęła się dyskusja merytoryczna, której konkluzją był wniosek M. Wysokińskiej, aby wystosować pisemną rezolucję do łódzkiego Kuratorium oraz do wszystkich szkół średnich w Łodzi (*Koło łódzkie...* 1923, s. 267). Rezolucja ta brzmiała następująco:

„Wobec tego, że program geografii w kl. I i II jest rzeczą niezmierniej wagi i stanowi podstawę przyszłej wiedzy geograficznej ucznia, koło wysuwa wniosek, ażeby w myśl progr. minist. w klasie I i II były trzy godziny geografii, w tem jedna przeznaczona na wycieczki, gdyż wtedy tylko program będzie mógł być należycie zrealizowany” (*Koło łódzkie...* 1923, s. 268).

Przyjęta rezolucja dowodzi, że od samego początku konstruowania programu nauczania geografii w odrodzonej Polsce, plany odpowiedzialnego za edukację Ministerstwa nie spotykały się z akceptacją środowiska nauczycielskiego.

Na wniosek Wacława Świątkowskiego Koło zwróciło się do Prezydium Rady miasta Łodzi z protestem przeciw zmienianiu starych nazw ulic miejskich (*W sprawie zmian nazw ulic* 1923, s. 282–283). Jurczyński argumentował, że dawne nazwy ulic są bogatym materiałem badawczym dla zilustrowania rozwoju przestrzennego miasta. Zamierzeniem władz miejskich, których komisja stale zmienia nazewnictwo lokalne, jest nawet przemianowanie całej dzielnicy dla uczczenia rocznicy powołania Komisji Edukacji Narodowej.

Koło zdecydowało, że przystąpi do opracowania nomenklatury nazewnictwa ulic Łodzi przez zespół złożony z M. Wysokińskiej, J. Jurczyńskiego i Bogumiła Brauna. Odpowiednie pismo opracowano ostatecznie na drugim zebraniu Koła Łódzkiego ZPNG w dniu 6 grudnia 1923 r. i przekazano władzom miasta, które uwzględniły je podczas obrad Rady Miejskiej. Kwestię zmian nazewnictwa podniesiono w szerszym kontekście jako istotną także dla wielu miast w Rzeczypospolitej.

W dalszej części zebrania nastąpiły odczyty T. Wasilewskiego *Przygotowanie się nauczyciela do wykonania programu geografii w kl. III i IV szkoły powszechnej* oraz Heleny Rokickiej *Program geografii seminarjum nauczycielskiego* (*Koło łódzkie...* 1923, s. 269–270).

Pierwsze zebrania Koła w 1924 r. również poświęcono problemom dydaktycznym. W dniu 17 stycznia Jan Kamosiński opiniował podręcznik D. Gayówny *Krajoznawstwo*, a Józef Kostrzewski podręcznik T. Radlińskiego *Geografia dla kl. I*. Natomiast 31 stycznia wizytator K. Bzowski referował podręczniki krajoznawstwa i geografii dla kl. II autorstwa E. Romera i Marii Polackówny. Ten sam referent podczas zebrania Koła Łódzkiego ZPNG w dniu 27 lutego 1924 r. wygłosił odczyt *O nauczaniu geografii w kl. I szkoły średniej i w III i IV kl. szkoły powszechnej* (*Koło Łódzkie Z.P.N.G.* 1924, s. 344). O randze tych wystąpień i ich znaczeniu dla podnoszenia wiedzy nauczycieli geografii świadczy fakt, iż zarówno referat, jak i recenzje podręczników przedstawione na zebraniach przez K. Bzowskiego zostały opublikowane drukiem (Bzowski 1924abc.).

* * *

Podobny, jak w przypadku Łodzi, proces przekształcania się sekcji geograficznych TNSW w koła ZPNG przebiegał też w innych polskich ośrodkach, głównie w miastach akademickich. W Poznaniu z inicjatywy S. Pawłowskiego doszło do ukonstytuowania się w dniu 20 października 1923 r. Koła Poznańskiego ZPNG. W zebraniu założycielskim wzięło udział 30 osób, nie tylko nauczycieli, ale również pracowników poznańskiego Kuratorium. Koło Poznańskie stało się wkrótce największym w kraju, a w jego zebraniach uczestniczyło nawet do 200 osób (Czyżewski 1968, s. 71). Przewodniczącym Koła wybrano S. Pawłowskiego, wiceprzewodniczącym A. Tarnawskiego, sekretarzem Romanę Ziemską, a skarbnikiem wizytatora Kazimierza Węglą.

Za główny cel działalności Koła uznano organizację comiesięcznych zebrań w celu omawiania kwestii dydaktycznych nauczania geografii. Drugim celem było organizowanie posiedzeń wspólnie z Kołem

Geografów i Absolwentów Geografii Uniwersytetu Poznańskiego, w celu prowadzenia dyskusji naukowych w oparciu o prezentowane referaty (*Koło geografów nauczycieli...* 1923, s. 266). Oba typy zebrań miały się odbywać naprzemiennie.

Pierwszy referat wygłosił S. Pawłowski na temat *Nauka geografii w szkole średniej francuskiej i polskiej* (Pawłowski 1923b, s. 81–87). Na drugim posiedzeniu Koła, w dniu 28 listopada 1923 r., rozstrzygnięto kwestię, kto może być członkiem organizacji. Zdecydowano otworzyć się na wszystkich nauczycieli geografii, wszystkich typów szkół. Określono wysokość rocznej składki członkowskiej płatnej z góry, dnia 1 stycznia danego roku i, co symboliczne, denominowano ją we frankach szwajcarskich (2 CHF), co zapewne było skutkiem szalejącej wówczas w Polsce hiperinflacji marki polskiej. W drugiej części zebrania A. Tarnawski wygłosił odczyt *Rysunek przy nauce geografii*, który wzbudził ożywioną dyskusję. Ciekawostką jest wniosek zgłoszony przez Helenę Paliwo-dziankę, która zaproponowała, aby w szkole żeńskiej zbadać zdolność uczennic do plastycznego przedstawiania map za pomocą igły (w domyśle haftu wypukłego) (*Poznań* 1924, s. 343).

Trzecie posiedzenie poznańskiego Koła ZPNG odbyło się dnia 21 grudnia 1923 r., czyli w okresie przedświątecznym i zgromadziło 16 uczestników. Maria Zdobnicka wygłosiła referat *Pojęcia spółrzędnych w nauce geografii na niższym stopniu*. Autorka skrytykowała stan globusów stanowiących pomoce naukowe za ich rozmazanie obrazu i zaproponowała sposoby samodzielnego sporządzenia globusów indukcyjnych z wykorzystaniem piłki, jabłka, ziemniaka lub plasteliny. S. Pawłowski dorzucił do tego pomysł, by globus taki stworzyć z papy (*Poznań* 1924, s. 343). Ta, pozornie komiczna, dyskusja jest niestety odzwierciedleniem mizerności stanu wyposażenia szkół (zapewne odrzucono możliwość wykorzystania w polskiej edukacji globusów, pozostałych po szkołach zabórczych), a zarazem dowodem troski i inwencji stanu nauczycielskiego, jak zaradzić tej złej sytuacji.

Kolejne zebranie poznańskich geografów odbyło się już w nowym roku dnia 30 stycznia 1924 r. i czas ten był wyraźnie bardziej sprzyjający niż koniec grudnia, gdyż udział w spotkaniu wzięło aż 30 osób. Referat na temat nauczania geografii w wielkopolskich szkołach żeńskich wygłosiła Konstancja Swinarska. W trakcie zebrania Koła 27 lutego 1924 r. przybyły z Leszna Michał Mścisz wygłosił odczyt *Uwagi o planach nauczania w seminariach nauczycielskich*. Szóste zebranie Koła ZPNG w Poznaniu odbyło się dnia 26 marca, a zebrani wysłuchali referatu asystenta Franciszka Szychlińskiego, na temat roli wycieczek szkolnych

w nauczaniu geografii. Wiosną 1924 r. do Koła należało już 30 członków (Poznań 1924, s. 344). Podobnie jak w przypadku odczytów w ośrodku łódzkim, także niektóre z tych zaprezentowanych w Poznaniu zostały opublikowane (Mścisz 1924; Swinarska 1924; Szychliński 1924).

Zebranie Koła Geografów-Nauczycieli w Poznaniu w dniu 5 lutego 1925 r. zgromadziło 30 osób. Referat *O istocie geografii* wygłosił asystent WSE we Lwowie Juliusz Mikołajski. W dyskusji podniesiono kwestię znaczenia uściślenia pojęcia geografii. A. Tarnawski zdefiniował tę naukę, jako „opis terenu pod względem wszystkich zjawisk i stosunku człowieka do Ziemi”. O zakresie dyscypliny wypowiedzieli się też Kazimiera Smosarska i S. Pawłowski, który odróżnił geografę od nauk geograficznych. Po wyczerpaniu dyskusji przeprowadzono wybory uzupełniające do Zarządu Koła, dokooptując dwóch jego członków dr K. Swinarską i F. Szychlińskiego (Poznań 1925, s. 195–196). Kolejne zebranie Koła Poznańskiego odbyło się w maju 1925 r., a referentem był Jarosław Wit Opatrny, dyrektor Państwowego Gimnazjum im. św. Jana Kantego w Poznaniu, a tematem wystąpienia był *Plan Świata (Koło Geografów-Nauczycieli... 1928, s. 259)*.

W roku szkolnym 1925/26 Koło odbyło tylko 4 zebrania. Na początku roku w październiku S. Pawłowski wygłosił odczyt *O pisowni nazw geograficznych*, natomiast w listopadzie A. Tarnawski omówił *Ruch poziomy i rzeczywisty słońca*. W marcu 1926 r. Józef Bajerlein z Szamotuł wygłaszał referat na temat *Wartość atlasu, jako środka pomocniczego w nauczaniu geografii oraz jego używanie w szkole*, a K. Swinarska omawiała *Kwestię geografii Wielkopolski w naszych podręcznikach geografii*.

* * *

W jednym z najsilniejszych w tym okresie ośrodków geograficznych, we Lwowie, proces powstawania Sekcji Geograficznej TSNW przebiegał bardziej opieszale niż w omówionych już miastach. Kilka prób powołania sekcji nie powiodło się. Ostatecznie zebranie założycielskie we Lwowie przeprowadzono dopiero 14 maja 1924 r., czyli aż trzy lata po sekcji łódzkiej. Po uchwaleniu statutu sekcji dokonano wyboru jej Zarządu. Przewodniczącym został wybrany Benon Janowski, zastępcą przewodniczącego August Zierhoffer, sekretarzem Jadwiga Włodkówna, a skarbnikiem Helena Janicka. Ponadto wybrano dwóch członków Zarządu – Józefa Krystanowskiego i Wilhelma Pokornego. Lwowska Sekcja Geograficzna TNSW liczyła 39 członków i korzystała z sal Instytutu Geografii Uniwersytetu Jana Kazimierza, w byłym gmachu Sejmu Galicyjskiego (skrzydło od ul. Kościuszki). Sekcja nastawiona była na

odczyty naukowe, a kwestie metodyczne poruszano głównie podczas wycieczek po okolicach Lwowa.

Zebrania sekcji przeprowadzano nieregularnie. Pierwsze spotkanie merytoryczne odbyło się dnia 18 czerwca 1924 r., podczas którego Maria Polaczkówna wygłosiła odczyt *Wrażenia z wycieczki I Słowiańskiego Kongresu Geograficznego na Kras Morawski i Słowacczyznę*. Na kolejne spotkania sekcji trzeba było czekać do następnego roku, kiedy na dwóch zebraniach w dniu 25 marca i 1 kwietnia 1925 r., A. Zierhoffer zreferował problem geomorfologii okolic Lwowa. Następnie aktywność sekcji bardzo wzrosła i w kwietniu odbyły się jeszcze dwa zebrania, 22 kwietnia Marian Koczwara wygłosił referat *Geobotanika okolic Lwowa*, a 29 kwietnia Jan Noskiewicz omówił zoogeografię tej samej okolicy. W zebraniach uczestniczyło średnio ok. 30 osób, czyli znacząco więcej niż w innych polskich ośrodkach geograficznych. Sekcja postanowiła też przygotować zespołowy referat na Zjazd Przyrodników i Lekarzy w Warszawie, który opracowano pod kierunkiem M. Polaczkówny, na temat programu nauczania geografii w szkołach średnich (*Lwów* 1925, s. 196).

Referat o znaczeniu rodzimych wydawnictw kartograficznych dla dydaktyki geografii w polskich szkołach, wygłoszony na jednym z zebrań Koła Krakowskiego ZPNG w marcu 1924 r. przez S. Niemcównę, która rekomendowała zarówno produkcję krakowskiego „Orbisu”, jak i lwowskiego „Atlasu”, jako równie dobre pomoce naukowe, nie pozostał niezauważony przez właściciela „Atlasu” E. Romera. Z jego inicjatywy Koło Lwowskie ZPNG zorganizowało we Lwowie w dniach 7–8 marca 1925 r. zjazd nauczycielstwa oraz przedstawicieli władz szkolnych w sprawie kartografii szkolnej. Tematyką zjazdu była *Mapa i jej zastosowanie w nauczaniu geografii*. Zjazd zgromadził spore grono polskich geografów z wiodących ośrodków. Gospodarzy reprezentował oczywiście E. Romer oraz kilkoro jego współpracowników: M. Polaczkówna, A. Dudryk, Wilhelm Pokorny, z Warszawy przybyli P. Sosnowski, R. Danysz-Fleszarowa, Jan Jakubowski, W. Jezierski, Karol Kostecki, Michał Siwak i Gustaw Wuttke. Ośrodek poznański reprezentowali S. Pawłowski, Czesław Andrzejewski, Mieczysław Jabczyński, a ośrodek krakowski autorka wspomnianego już referatu S. Niemcówna i J. Smoleński. Obecny był także redaktor „Czasopisma Geograficznego” J. Jurchyński oraz Stanisław Eustachiewicz z Puław (*Zjazd w sprawie...* 1924, s. 530–531).

Zjazd rozpoczął się od wspólnego zwiedzania, w dniu 7 marca, Zakładu Kartograficznego „Atlas”, będącego faktycznym organizatorem spot-

kania. Gościom zaprezentowano proces tworzenia map województw wschodnich do, właśnie opracowywanego, *Atlasu Powszechnego*. Podkreślano oryginalność niektórych rozwiązań, np. konstrukcji odwzorowań kartograficznych, prezentacji hipsometrii i topografii terenu, które były autorskimi propozycjami tego wydawnictwa i bez wątpienia sławiły wówczas polską kartografię.

Obrady, pod przewodnictwem W. Jezierskiego, rozpoczęto dopiero w południe w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. E. Romer zaprezentował ogólne zasady funkcjonowania „Atlasu” i wypracowanych przez firmę metod prezentacji zjawisk na mapach. Zwrócił uwagę na stosowanie równopowierzchniowych odwzorowań kartograficznych, warstwicowej metody odzwierciedlania hipsometrii, w miejsce dotychczas preferowanych szrafów, na stosowanie oryginalnej skali barw w hipsometrii i własnych zasad generalizacji rysunku wypracowanych w „Atlasie”. Romer szczegółowo omówił te punkty i zachęcił do ich przedyskutowania. Dla przeciwwagi i ukazania wyższości proponowanych rozwiązań kartograficznych przywołał atlasy Adolfa Stieler, mapy Hermanna Habenichta z Gothy oraz ścienną mapę Eduarda Gaeblera regionu poznańskiego 1:150 000. Omówił też program wydawniczy „Atlasu”, sygnalizując zamiar wydawania atlasów wojewódzkich i powszechnych. W dyskusji, z udziałem niemal wszystkich uczestników obrad, uznano za właściwą metodę warstwicową dla prezentacji ukształtowania terenu, w miejsce cieniowanego szrafu. Zauważono także, że nauczyciele nie są jeszcze przygotowani do uczenia na podstawie map hipsometrycznych, zaproponowano zatem przygotowanie podręczników wprowadzających tę metodę, a ich wydanie zlecono kołom ZPNG (*Zjazd w sprawie...* 1924, s. 531). Poparto też ideę stosowanej w „Atlasie” skali barw, zalecając wydawcom podręczników dostosowanie ich do tego standardu, a także poruszono brak na rynku, tak potrzebnej pomocy szkolnej, jaką jest mapa konturowa.

Drugi dzień obrad, 8 marca, poświęcono zagadnieniu atlasów wojewódzkich. Obradom przewodniczył J. Jakubowski, który stwierdził, że dystrybucja wydanych już atlasów idzie bardzo opornie i poddał pod dyskusję kwestię, czy wydawać atlasy dla województw Polski wschodniej i czy w równie dużych nakładach, jak dotąd wydane. E. Romer, występując jako kierownik wydawnictwa, powiedział wręcz, że sens wydania widzi jedynie wtedy, gdy nauczyciele lub władze edukacyjne z województw lubelskiego, wołyńskiego i podolskiego tego zażądata. Ogłosił też wstrzymanie prac nad atlasami województw wileńskiego,

nowogródzkiego i białostockiego. Po tych wystąpieniach S. Pawłowski zaproponował, aby zgromadzeni na Zjeździe przyjęli rezolucję skierowaną do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, apelując o wsparcie inicjatywy wydawnictwa „Atlas” przygotowania atlasów wojewódzkich (*Zjazd w sprawie...* 1924, s. 332). Brzmiała ona następująco:

„Zebrani na Zjeździe we Lwowie dnia 8 marca nauczyciele geografii i kartografowie, uznając konieczność nauczania geografii tak w szkole powszechnej jak i średniej tylko w bezpośrednim związku z użyciem atlasów i map przy nauce, zwracają się do M.W.R. i O.P. z przedstawieniem, ażeby zechciało zwrócić uwagę szkoły i nauczycielstwa na nieodzowną potrzebę zaopatrywania szkół i uczniów w owe pomoce”.

Druga podjęta przez Zjazd uchwała wzywała Ministerstwo, aby nakłoniło wydawnictwo „Atlas” do opracowania atlasów województw północno-wschodniej Polski. W toku dalszej dyskusji omawiano układ atlasów i potrzebę jego ujednolicenia. Ujawniły się dwie opcje, jedna aby zachować już przyjęty schemat układu, a dodać jedynie plan jakiejś wsi oraz planszę wprowadzającą do czytania mapy hipsometrycznej oraz druga, sugerująca zastąpienie atlasów wojewódzkich jednym „metodycznym” atlasem Polski, z utrzymaniem w nim pewnych map wojewódzkich. Atlas taki miałby wspomagać nauczanie krajoznawstwa w szkole. E. Romer sugerował, aby zachować atlasy regionalne, gdyż atlas zbiorczy byłby zbyt kosztowny dla uczniów. Zapowiedział też wydanie w przyszłości atlasu morfologicznego na bazie atlasów regionalnych, a także małego atlasu powszechnego dla szkół powszechnych i większego atlasu dla szkół średnich, ale pomyślanego, jako wydawnictwo ponadszkolne, dla potrzeb szerokiego kręgu obywateli (ryc. 15). Prace nad małym atlasem były już na ukończeniu, a drugie z wydawnictw było w opracowaniu w ujęciu regionalnym (Europę już ukończono). Oba atlasy zapowiedziano na początek 1925 r. (*Zjazd w sprawie...* 1924, s. 333).

Czytając relację z lwowskiego zjazdu w sprawie kartografii szkolnej, ma się nieodparte wrażenie, że jego celem było narzucenie, jako standardu, metod konstrukcji obrazu kartograficznego proponowanych przez E. Romera, który miałby obowiązywać w całej polskiej produkcji pomocy szkolnych, a zatem wypromowanie wydawnictwa „Atlas”, prywatnej własności E. Romera, kosztem krakowskiej konkurencji – wydawnictwa „Orbis”. Sam zjazd miał wszelkie cechy nowoczesnego lobbingu korporacyjnego, oddziałującego tak na władze, jak i na nauczycielstwo, a zważywszy jakie autorytety geograficzne za tym stały, był to lobbing skuteczny. Bez wątpienia jednak poziom wydawanych

wówczas w „Atlasie” map był bardzo wysoki, wręcz innowacyjny w skali świata, a opracowane w latach 20. XX w. we Lwowie atlasy szkolne były pomocami nauczania geografii aż do lat 70. XX w., czyli również w szkolnictwie socjalistycznym. Być może ten wysoki poziom edytorski w jakiejś mierze usprawiedliwia, wątpliwy moralnie, proceder uprawiany przez właściciela wydawnictwa kartograficznego, wprzęgający autorytety naukowe i wybitnych nauczycieli w promowanie jednej tylko firmy.

Ryc. 15. Atlasy wydawane przez Wydawnictwo Kartograficzne „Atlas” we Lwowie

* * *

Jak wynika ze sprawozdania Sekcji Geograficznej Koła Warszawskiego TNSW za rok 1926 r. (*Sprawozdanie z posiedzenia...* 1926, s. 2), została ona założona prawdopodobnie w roku 1923 r., ale po bardzo krótkim okresie aktywności zaprzestała działalności na prawie trzy lata. Wydawana od 24 września 1924 r. „Kronika Koła Warszawskiego T.N.S.W.”, w numerze 1 podaje fakt istnienia Sekcji Geograficznej tego Koła, kierowanej wówczas przez Marię Rylkową (zamieszkałą przy ul. Wilczej 45), a łącznikiem Sekcji z Zarządem Głównym TNSW był Józef Kołodziejczyk (zamieszkały przy ul. Kruczej 40) (*Sekcje Koła Warszawskiego*, 1924, s. 2). Posiedzenia sekcji w Kole Warszawskim odbywały się ze zróżnicowaną częstotliwością, co dwa tygodnie lub co miesiąc i na spotkania Sekcji Geograficznej przewidziano czwartki, podobnie jak dla Sekcji Rysunkowej.

Kolejne publikowane sprawozdania Koła Warszawskiego TNSW, aż do 11 grudnia 1926 r., nie raportują jakiegokolwiek aktywności Sekcji Geograficznej tego Koła. Dowodem na brak aktywności tej sekcji, a w zasadzie na jej zanik, jest zapytanie Redakcji Kroniki z 3 grudnia 1924 r. „Dlaczego, mimo usilnych starań ze strony Zarządu Koła, nie udało się dotąd w bieżącym roku szkolnym uruchomić Sekcji przyrodniczej i Sekcji geograficznej?”, kierując to pytanie do osób zainteresowanych (w domyśle tych, które deklarowały powstanie takich sekcji) (*Dlaczego?* 1924, s. 4). Na kolejnym posiedzeniu Zarządu Koła Warszawskiego dyskutowano sprawę tych dwóch słabo aktywnych sekcji (oraz sekcji wychowawczej), aprobując deklarację Wandy Witwińskiej, że zajmie się ponownym zorganizowaniem sekcji przyrodniczej i geograficznej (*Posiedzenia Zarządu Koła* 1924, s. 1). Starania te, jak się wydaje, nie przyniosły skutku, skoro w sprawozdaniu z 30 stycznia 1925 r. nadal przy obu sekcjach widnieje zapis „nieczynne” (*Posiedzenia Zarządu Koła* 1925, nr 15, s. 1).

Brak aktywności sekcji nie oznaczał jednak zaniku życia geograficznego w Kole Warszawskim TNSW, gdyż Zarząd Koła zapraszał nauczycieli geografii na odczyt W. Jezierskiego, w dniu 26 lutego 1925 r., na temat *Organizacja pracowni geograficznej dla nauczycieli szkół średnich* (*Co słysząc nowego* 1925, s. 3). Symptomatyczne, że spotkanie to anonosowane jest jako „zebranie nauczycieli geografii”, a nie Sekcji Geograficznej.

Niemoc warszawskich nauczycieli geografii i przyrody w zakresie stworzenia własnych sekcji najwyraźniej ciążyła Zarządowi Koła, który

na posiedzeniu w dniu 6 marca 1925 r. zaproponował połączenie obu nieczynnych sekcji w jedną, w nadziei, że zwiększona liczba ewentualnych zainteresowanych pozwoli reaktywować, choćby jedną wspólną dla obu specjalności edukacyjnych sekcję (*Posiedzenia Zarządu Koła* 1925, nr 20, s. 1). Połączoną sekcję geograficzno-przyrodniczą miał reprezentować jej łącznik z Zarządem Koła Kazimierz Zbierski (*Łącznicy Sekcji* 1925, s. 4).

W celu podjęcia dyskusji nad programami nauczania w gimnazjach i liceach, Zarząd Koła Warszawskiego TNSW powołał dnia 20 listopada 1925 r. Komisję Referentów. Przewidziano też referowanie programów geografii i zaproponowano to zadanie Feliksowi Różyckiemu i Kazimierzowi Kulwieciowi (*Komisja Referentów* 1925, s. 2). Komisja ta spotkała się dnia 18 grudnia 1925 r. omawiając program liceum wyższego. Referenci obiecali zwołać zebrania sekcji w celu szczegółowego omówienia programów poszczególnych przedmiotów, czego chyba referenci z zakresu geografii obiecać nie mogli, z powodu braku takiej sekcji (*Komisja Referentów* 1926, s. 2).

II Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii we Lwowie (2–3 maja 1926 r.)

O kres 1922–1926 upłynął pod znakiem wytężonej pracy polskich nauczycieli geografii, motywowanych przez szczególną aktywność Koła Łódzkiego ZPNG, w szczególności zaś J. Jurczyńskiego, dbającego o wydawanie „Czasopisma Geograficznego”. Periodyk ten szybko zyskał dużą renomę, opublikowano w nim ponad 50 artykułów traktujących o różnych problemach dydaktyki geografii. Jako autorów pozyskano grono najwybitniejszych ówczesnych polskich geografów, przeważnie wykładowców akademickich, wizytatorów i wybijających się nauczycieli szkół średnich, których poziom merytoryczny był bardzo wysoki. Nauczyciele ci często legitymowali się stopniem doktora nauk i współpracowali z uczelniami. Powstałe w pierwszych latach istnienia ZPNG Koło działały bardzo aktywnie, regularnie organizując spotkania członków, prowadząc kursy dokształcania nauczycieli, a nawet Instytut Nauczycielski. Organizowano też wycieczki naukowe, wystawy pomocy szkolnych oraz popularne odczyty, otwarte dla szerszej publiczności.

Niestety, w wielu innych ośrodkach aktywność organizacyjna nauczycieli geografii nie była tak widoczna. Bardzo słabo rozwijała się sieć prenumeratorów czołowego nauczycielskiego periodyku geograficznego, co ostatecznie doprowadziło do jego zapaści zagrażającej wręcz egzystencji „Czasopisma Geograficznego”. W drugiej połowie 1925 r. lwowski wydawca periodyku, Książnica „Atlas”, zawiesił jego wydawanie. Numery za pierwszą połowę roku 1926 (czyli nr 1 i 2) ukazały się z prywatnych środków wyasygnowanych przez redaktora J. Jurczyńskiego.

Słabością było bez wątpienia zamknięcie się ZPNG jedynie w kręgu geografów akademickich i nauczycieli szkół średnich, podczas gdy bardzo duże były potrzeby wsparcia, znacznie większej liczebnie, grupy nauczycieli szkół powszechnych. Toteż niektóre Koła, jak Łódzkie, Poznańskie i Lwowskie, wbrew statutowi, już w drugiej połowie lat 20. XX w. zaczęły się otwierać na nauczycieli szkół powszechnych (Czyżewski 1968, s. 71). Coraz częściej padały głosy na zebraniach członków Kół o ograniczającej roli czapy organizacyjnej, jaką był Zarząd Główny TNSW, któremu ZPNG formalnie podlegał, zgodnie z uchwalonym w 1922 r. statutem. Konieczność wyjścia z tej podległości administracyjnej była coraz bardziej widoczna. Dla przeprowadzenia takich zmian konieczne było jednak zwołanie kolejnego Zjazdu ZPNG, za czym optowało coraz większe grono członków.

Atmosfera pomiędzy głównymi polskimi ośrodkami geograficznymi stawała się coraz bardziej napięta, a powodem tego były nie tylko osobiste animozje pomiędzy czołowymi postaciami tych ośrodków, ale coraz częściej konkurencja ekonomiczna pomiędzy powołanymi przez nich prywatnymi przedsiębiorstwami wydawniczymi. Szczególny wyraz przybrało to na linii Lwów – Kraków, kiedy działającemu w pierwszym z tych ośrodków, od 1921 r., należącemu do E. Romera, Wydawnictwu Kartograficznemu „Atlas” wyrosła w Krakowie w 1922 r., konkurencja w postaci należącego do L. Sawickiego Wydawnictwa „Orbis”.

Zjazd przygotował lwowski ośrodek geograficzny, na który składało się kilka instytucji, poza inicjatorem Zjazdu i jego głównym organizatorem Kołem Lwowskim ZPNG oraz Instytutem Geograficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza, działały tu jeszcze takie organizacje geograficzne, jak Koło Słuchaczy Geografii na UJK i będące w fazie organizacji, odrębne od PTG, Towarzystwo Geograficzne we Lwowie. Zważywszy, że wielu lwowskich nauczycieli i wykładowców geografii było równolegle aktywnymi działaczami lub pracownikami kilku z tych instytucji można uznać, że zapewne wszystkie te organi-

zacje były w jakiś sposób zaangażowane w organizację II Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii (OZNG) we Lwowie, który odbył się w dniach 2–3 maja 1926 r. Przygotowanie Zjazdu poprzedziła wymiana korespondencji pomiędzy Kołem Lwowskim ZPNG, Zarządem Głównym Zrzeszenia, członkami jego organów wykonawczych oraz sferami zainteresowanymi kształtowaniem procesu nauczania geografii i tą drogą uzyskano niemal jednomyślne poparcie co do celowości, terminu i miejsca ogólnopolskiego spotkania nauczycieli geografii. Powołano również Komitet Organizacyjny przyszłego Zjazdu złożony w połowie z członków Zarządu Głównego ZPNG (E. Romer i J. Jurczyński) oraz z członków Zarządu Koła Lwowskiego (J. Czyżewskiego i Wincentego Przepiórskiego). Zachowanie parytetu strukturalnego, w ramach Zrzeszenia, stało w sprzeczności z parytetem terytorialnym, gdyż wszyscy członkowie komitetu, poza J. Jurczyńskim, pochodzili z ośrodka lwowskiego. Zaproszenie na Zjazd wystosowano do nauczycieli pisemnie na adres dyrekcji wszystkich szkół średnich w Polsce, ale również za granicą, lecz stosowano też zaproszenia imienne do wybranych, bardziej aktywnych nauczycieli, gdyż organizatorom zależało na dużej frekwencji, zapewne w nadziei stworzenia odpowiedniej „masy krytycznej” zdolnej wymusić pożądaną reakcję Ministerstwa.

Zjazd odbył się podczas trwającego jeszcze roku szkolnego, co świadczyło o konieczności jego pilnego przeprowadzenia i musiało być skutkiem złej sytuacji w ZPNG, a zatem istniała potrzeba szybkiego podjęcia niezbędnych działań naprawczych. Formalnie, jako główny powód tego pośpiechu, przywoływano działania Ministerstwa, które dokonywało wówczas rewizji programów nauczania w szkołach średnich, ale jak się wydawało nie zamierzało przy tym uwzględnić postulatów dotyczących nauczania geografii, zgłoszonych przez ZPNG na Zjeździe łódzkim i w latach następnych (*Drugi Ogólno-polski Zjazd...* 1926a, s. 137).

W Zjeździe uczestniczyło ponad 200 osób reprezentujących 70 miast z całego kraju. Referaty przygotowali też przedstawiciele trzech ośrodków akademickich Lwowa, Krakowa i Poznania. Krakowski Oddział PTG reprezentowali S. Korbel, S. Niemcówna, Włodzimierz Kubijowicz i J. Smoleński (*Drugi Ogólno-polski Zjazd...* 1926, s. 73).

Sesja inauguracyjna II Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii odbyła się bardzo uroczystie 2 maja 1926 r., w auli Uniwersytetu Jana Kazimierza (dziś ul. Uniwersytecka 1, wówczas ul. Marszałkowska 1). Gości Zjazdu witali kolejno: Rektor UJK Edward Porębowicz, przedstawiciele M.W.R.iO.P., Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Polskiego Towarzystwa Przyrodniczego im. Kopernika, Towarzystwa

Geograficznego we Lwowie, Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych i Koła Geografów UJK. Wszyscy w swoich wystąpieniach podkreślali rolę geografii w rozwoju odrodzonej Ojczyzny. Odczyt inauguracyjny obrady wygłosił E. Romer, a jego tematem była *Rola geografii w wychowaniu narodowym* (Romer 1926, s. 139–143). Romer wskazał na fakt bardzo dużej frekwencji nauczycieli geografii z całego obszaru państwa, ilustrując to pochodzeniem delegatów z różnych dorzeczy. Byli także delegaci z polskich szkół poza granicami kraju, Romer wspominał tu o delegatce z łotewskiej Rygi Annie Ostrowskiej (Romer 1926, s. 139) (zał. 1). W przemówieniu inauguracyjnym E. Romer sprecyzował cel Zjazdu:

„Zebraliście się więc tutaj, by w takim właśnie miejscu geograficznym *par excellence* zadokumentować, że polski nauczyciel geografii żąda dla polskiej szkoły geografii wyjaśniającej, a dla takiej nauki domaga się w planach nauczania odpowiedniego programu i należytego miejsca.

Jeśli zasada: historia jest mistrzynią życia, jest uznaną, a przynajmniej powszechnie znaną, to takie uznanie dla historii tłumaczy się w znacznej mierze związkiem, który istnieje między tokiem dziejów a przyrodzonymi warunkami życia zarówno jednostki, jak zorganizowanego zespołu: narodu-państwa. Te relacje między życiem a warunkami, które daje ośrodek, a w którym życie buja lub zamiera, bada geografia. Pozwoliłem też sobie niedawno nazwać geografię szkołą życia, szkołą sztuki życia narodowego”.

Było to podkreślenie rangi dążeń nauczycielskich do reformy wymiaru i sposobu nauczania geografii w polskim szkolnictwie, jako sprawy pierwszorzędnej, poprzedzającej to, co faktycznie było powodem zwołania Zjazdu, czyli kwestii słabości organizacyjnej ZPNG.

Romer mówił też o niechęci geografów do analiz geograficzno-politycznych, przywołując przy tym geografię niemiecką, która borykała się, wedle mówcy, z analogicznym problemem i to pomimo faktu, że to właśnie nauka niemiecka dała początek geopolityce (Romer 1926, s. 141–142). Rekapitułując ten wątek E. Romer stwierdził:

„Wstręt do państwa jest to choroba niewoli. Z tej choroby musi się naród państwowy w okamgnieniu wyleczyć! Narodowe wychowanie w geografii znaczy wychowanie państwowe. Oto druga walna dyrektywa dla prac Ogólno-polskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii... Oto geografia jako szkoła obywatela, obywatela światowego”.

Następnie Zjazd dokonał wyboru swojego Prezydium złożonego z trzech przewodniczących: K. Bzowskiego, E. Romera i J. Smoleńskiego (*Drugi Ogólno-polski Zjazd...*, 1926a, s. 139). W pierwszej sesji, której przewodniczył E. Romer wygłoszono referaty S. Pawłowskiego

O potrzebie rozbudowy nauki geografii w wyższych klasach szkoły średniej oraz S. Niemcówny *O szkolnych wycieczkach geograficznych* (Niemcówna 1926, s. 156–159; Pawłowski 1926, s. 143–151). W trakcie dyskusji J. Czyżewski omówił stan i problemy nauczania geografii w seminariach nauczycielskich. Szczegółowo dyskutowano projekt kształcenia geograficznego opracowany przez S. Pawłowskiego. Głos w dyskusji, w tym niejednokrotnie krytycznie, zabierali Anna D'Abancourt, Maria Chelińska, Adam Fischer, E. Romer, Karol Nittman ze Lwowa, J. Smoleński z Krakowa, Mieczysław Woźnowski z Krzemieńca, M. Zdobnicka z Poznania i wizytator Kazimierz L. Pieracki z Warszawy, jako przedstawiciel M.W.R.i.O.P., który dowodził, że rząd dba o poziom geografii w seminariach nauczycielskich, gdyż zorganizował w nich trzyletnie studium geografii i wyposaża pracownie geograficzne.

Zjazd wyłonił komisję dla uzgodnienia programu geografii w szkołach średnich, która miała za zadanie połączyć postulaty zgłoszone w referacie S. Pawłowskiego, z tymi zgłoszonymi przez ośrodek krakowski. Komisja ta przystąpiła do pracy niezwłocznie i jeszcze podczas Zjazdu zaprezentowała postulaty, które przesłano do Ministerstwa.

W przerwie między sesjami odbyło się wspólne zwiedzanie wystawy szkolnych pomocy kartograficznych urządzonej w Instytucie Geograficznym UJK, na której zaprezentowano ponad 200 map produkcji rodzimej i zagranicznej. Ekspozycja ta uchodzi za pierwszą kompleksową prezentację dorobku polskiej szkoły kartograficznej.

Drugiej sesji przewodniczył K. Bzowski, a referat na temat *O obecnym stanie kartografii w Polsce* wygłosił Teofil Szumański z UJK (Szumański 1926, s. 161–167). W dyskusji, jak się wydaje, ponownie ujawniła się różnica poglądów co do sposobów przedstawiania zjawisk na mapach. Zainicjował ją przedstawiciel Uniwersytetu Jagiellońskiego J. Smoleński analizując szczegółowo różne sposoby przedstawiania terenu na mapie i celowości posługiwania się nimi w nauczaniu geografii. W odpowiedzi E. Romer zachwalał wartość naukową własnej metody izohipsowej (poziomicowej) jako jedynej oddającej obraz rzeczywisty. K. Nittman ze Lwowa zwrócił uwagę na szkodliwe zjawisko, iż jako pomoce szkolne nadal używane są produkty państw zaborczych, a Franciszek Mączak z Brodów przypomniał, że w licznych szkołach dominują w dydaktyce geografii przestarzałe mapy Józefa Michała Bazewicza z 1903 r. Dwóch dyskutantów wpisało się w linię narracji przedstawionej przez E. Rome-ra. Franciszek Sawicki z Czortkowa dowodził, iż doświadczenie szkolne wskazuje na potrzebę stosowania wyłącznie map poziomicowych,

a M. Woźnowski z Krzemieńca zachwalał jako pomoc dydaktyczną mapy województw (wydawane przez Książnicę „Atlas”).

Po tej sesji Zjazd przyjął kilka uchwał dotyczących kontynuacji wydawania atlasów regionalnych oraz map województw, wykonanych metodą warstwicową i popierania polskiej produkcji kartograficznej, poprzez rekomendowanie jej w charakterze pomocy dydaktycznych w nauczaniu geografii (*Drugi Ogólno-polski Zjazd...* 1926, s. 73).

Trzecia sesja pod przewodnictwem J. Smoleńskiego rozpoczęła się od referatu A. Zierhoffer'a i dotyczyła problemów funkcjonowania ZPNG (Zierhoffer 1926, s. 169–170). W swoim wystąpieniu A. Zierhoffer precyzyjnie zdiagnozował stan ZPNG po czterech latach istnienia. Powodem niezadowolającego stanu organizacyjnego ZPNG miało być zdywersyfikowanie przestrzenne członków Zarządu Głównego, którzy pochodzili aż z 5 ośrodków (Warszawa, Łódź, Lwów, Poznań, Kraków), co jakoby utrudniało zbieranie się władz ZPNG i inicjowanie jej prac. Argument dość przewrotny, zważywszy, że chodzi o stowarzyszenie ogólnopolskie, zatem dywersyfikacja jego władz wydaje się pożądana i naturalna, komunikacja kolejowa między głównymi ośrodkami kraju była nie gorsza niż dzisiaj (jeśli nie lepsza na niektórych trasach) i jedynym argumentem może być fakt, że główne postacie ośrodków reprezentowanych w Zarządzie Głównym niezbyt chętnie się ze sobą spotykały, a poza J. Jurczyńskim z Łodzi, obciążone były też kierowaniem katedrami uniwersyteckimi i niechętnie odrywały się od tych obowiązków. Warto pamiętać, że autor tej diagnozy A. Zierhoffer też był przedstawicielem szkoły romerowskiej i to eufemistyczne oddalenie przestrzenne oznaczało *de facto* niechęć E. Romera do rozwijania innych stowarzyszeń niż Towarzystwo Geograficzne we Lwowie, nad którym wybitny polski geograf miał wówczas całkowitą kontrolę. Zatem owo oddalenie członków Zarządu Głównego należy rozumieć nie w kategorii dystansu przestrzennego, ile raczej mentalnego. Ciekawe, że po prawie czterech dekadach od Zjazdu lwowskiego, bezpośredni świadek tych wydarzeń J. Czyżewski, wywodzący się również z ośrodka lwowskiego, u schyłku swego życia (zmarł w 1968 r.) ponownie przywołał argumenty przedstawione przez A. Zierhoffer'a, tłumacząc złą sytuację w ZPNG z „okresu łódzkiego” jego funkcjonowania, oddaleniem przestrzennym miejsc zamieszkania członków Zarządu Głównego (Czyżewski 1968, s. 71).

Pozostałe wyliczone przez A. Zierhoffer'a słabości ZPNG są już niewątpliwie zgodne ze stanem faktycznym, gdyż nie mają charakteru relacji interpersonalnych (Zierhoffer 1926, s. 169). Jest to fakt dopuszczenia

do stowarzyszenia wyłącznie tych nauczycieli geografii szkół średnich, którzy byli członkami TNSW, co wykluczało innych nauczycieli tej kategorii szkół i wszystkich nauczycieli szkół powszechnych, a zatem większość nauczycieli w Polsce. Konsekwencją tego był brak zainteresowania prenumeratą „Czasopisma Geograficznego”, organu ZPNG, w stopniu pozwalającym na utrzymanie płynności finansowej tego wydawnictwa, co spowodowało najpierw finansowanie wydania dwóch numerów ze środków prywatnych J. Jurczyńskiego, a ostatecznie w 1925 r. zawieszenie jego wydawania. W konkluzji A. Zierhoffer wnioskował o zerwanie więzi ZPNG z TNSW i przekształcenie go w odrębną organizację oraz znalezienie współwydawcy dla periodyku, wskazując na Towarzystwo Geograficzne we Lwowie, jako ewentualnego partnera (Zierhoffer 1926, s. 170).

Zgłoszone w dyskusji po tym wystąpieniu wnioski opracowała specjalnie wyłoniona w tym celu komisja, złożona z przedstawicieli największych obecnych na Zjeździe ośrodków geograficznych (E. Romera, A. Zierhoffer i J. Czyżewskiego ze Lwowa, J. Jurczyńskiego z Łodzi, J. Smoleńskiego i S. Niemcówny z Krakowa oraz M. Zdobnickiej z Poznania). Delegaci krakowscy postulowali stworzenie jednej ogólnopolskiej organizacji geograficznej (PTG) i podjęcie wspólnej akcji wydawniczej, co wcześniej już głosiła uchwała Sekcji Pedagogicznej Oddziału Krakowskiego PTG, którą na Zjeździe przedstawił J. Smoleński. Zjazd zdecydował jednak o zachowaniu Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, jako odrębnego towarzystwa. ZPNG miało, w porozumieniu z równoległe się formującym (w opozycji do PTG) Towarzystwem Geograficznym we Lwowie, nadal wydawać „Czasopismo Geograficzne” (*Sprawy Tow. Geograficznego...* 1926, s. 224), jako wspólnego organu obu stowarzyszeń, ale siedzibę redakcji z Łodzi przeniesiono do Lwowa, co było osobistym sukcesem E. Romera, którego pozycja w polskiej geografii była znacznie wyższa niż J. Jurczyńskiego, nauczyciela z ośrodka pozbawionego uczelni wyższej (*Drugi Ogólno-polski Zjazd...* 1926, s. 74).

Zjazd *de facto* poparł więc dezintegrację organizacyjną polskich geografów, zważywszy, że w tym samym okresie (1926) powstawało również kolejne lokalne Towarzystwo Geograficzne w Poznaniu. Postacią łączącą ZPNG i Towarzystwo Geograficzne we Lwowie był E. Romer. PTG opierało się na ośrodkach warszawskim i krakowskim, a początkowo także łódzkim (S. Lencewicz, J. Smoleński, L. Sawicki, J. Jurczyński). Poznańskie Towarzystwo Geograficzne zdominował S. Pawłowski. Animoze pomiędzy czołowymi polskimi geografami, ale jak już wcześniej

wykazano, także kolizja interesów ekonomicznych związanych z produkcją kartograficznych pomocy dydaktycznych, a później też literatury geograficznej, stały na przeszkodzie stworzeniu silnej ogólnokrajowej organizacji łączącej geografów akademickich i nauczycieli geografii ze wszystkich typów szkół.

Wobec zwycięstwa idei rozbicia ruchu geograficznego delegaci krakowscy, obligowani przez uchwałę Oddziału Krakowskiego PTG, wstrzymali się od głosu. Jedynym ich sukcesem była jednomyślna deklaracja uczestników Zjazdu o dążeniu do jak najszybszego połączenia organizacji geograficznych w Polsce w Związku Polskich Towarzystw Geograficznych (*Drugi Ogólnopolski Zjazd...* 1926b, s. 580). Niestety, to „jak najszybciej”, jak się miało okazać, oznaczało ponad dwie dekady, gdyż postulowane zjednoczenie nastąpiło dopiero w czerwcu 1946 r. po traumie drugiej wojny światowej i dostaniu się kraju pod sowiecką okupację.

Następnym punktem obrad Zjazdu było uchwalenie ostatecznej wersji statutu ZPNG oraz przeprowadzenie wyborów do jego organów statutowych. Prawo członkostwa w Zrzeszeniu, obok nauczycieli akademickich i szkół średnich, uzyskali też nauczyciele szkół powszechnych (zał. 2).

Siedzibą ZPNG określono Lwów, aczkolwiek nie było w zamyśle delegatów, aby jednoznacznie ustalać geograficzne usytuowanie władz Zrzeszenia. Okazało się jednak, że prawo (ustawa o stowarzyszeniach) nie dopuszcza tworzenia organizacji ogólnopolskich, które nie posiadałyby określonej geograficznie siedziby. Zarząd Główny ZPNG mieścił się we Lwowie, przy ul. Kościuszki 9. Podkreślono jednak tymczasowość tego wyboru, zapewniając, iż każdy kolejny Zjazd ma prawo od nowa określić siedzibę ZPNG, co jednak już do końca istnienia Zrzeszenia nie zostało podniesione we wnioskach.

Do Zarządu Głównego ZPNG, otrzymującego kompetencję Komitetu Wykonawczego Zjazdu, wybrano E. Romera, ponownie jako przewodniczącego oraz wiceprzewodniczących L. Sawickiego (*in absentia*), S. Pawłowskiego i warszawskiego wizytatora W. Jezierskiego (*in absentia*). Sekretarzem ZPNG wybrano J. Czyżewskiego, zastępcą sekretarza J. Włodkówną, skarbnikiem Adama Dudzińskiego, a jego zastępcą Michała Janiszewskiego (wszyscy ze Lwowa). W skład Komisji Rewizyjnej weszli: K. Bzowski (z Łodzi), B. Janowski i K. Nittman (obaj ze Lwowa). Ukonstytuowano też Komitet Redakcyjny „Czasopisma Geograficznego” w składzie: J. Czyżewski, R. Danysz-Fleszarowa, J. Jurczyński, S. Niemcówna, S. Pawłowski, E. Romer i A. Zierhoffer (*Drugi Ogólnopolski Zjazd...* 1926b, s. 580).

-polski Zjazd... 1926, s. 74; *Drugi Ogólno-polski...* 1926b, s. 580). Lwowianie uzyskali zatem bezwzględną dominację we władzach ZPNG, a łódzki współzałożyciel Zrzeszenia J. Jurczyński znalazł się zaledwie w składzie redakcji „Czasopisma Geograficznego”, w którym poprzednio był redaktorem naczelnym. Zapowiadane na Zjeździe dążenie do zjednoczenia wszystkich polskich organizacji geograficznych przybrało zatem specyficzną formę podporządkowania E. Romerowi całego ruchu geograficznego, co nie udało się wcześniej z PTG i spowodowało utworzenie odrębnych Towarzystw Geograficznych we Lwowie i w Poznaniu.

Organizację Zjazdu uznano powszechnie za bardzo dobrą. Lwowianie przygotowali dla delegatów kwatery, posiłki podawano w Klubie Literackim, oprowadzano gości po mieście i jego zabytkach, a władze miasta przekazały darmowe bilety do teatru. Bez wątpienia II OZNG był bardzo ważnym wydarzeniem ostatecznie konstytuującym ZPNG, jako odrębną, zarówno od TNSW, jak i innych organizacji geograficznych, branżową (geograficzną) i zawodową (nauczycielską) organizację, nadając jej solidne podstawy egzystencji.

Lokując omawiane zdarzenia w szerszym kontekście ogólnokrajowym warto zauważyć, że II OZNG odbył się zaledwie na dziesięć dni przed zbrojnym zamachem stanu, przeprowadzonym przez J. Piłsudskiego w dniach 12–15 maja 1926 r. w Warszawie, który zakończył w międzywojennych dziejach Polski okres w pełni demokratyczny i rozpoczął, trwający aż do końca jej niepodległości w 1939 r., proces nasilania się rządów autorytarnych. Zmiana ustrojowa nie mogła zostać niezauważona przez ówczesnych geografów, w tym wiodącą postać E. Romera. Choć wcześniej nie należał do zwolenników Marszałka, pomimo osobistej z Nim znajomości (Romer 1985, s. 267), to zaraz po puczu opublikował znamienny tekst publicystyczny *Konsekwencje kultu Piłsudskiego*, w którym *de facto* akceptował dokonany zwrot ustrojowy i wzywał do wsparcia nowej władzy dla konsolidacji i rozwoju państwa (Romer 1928, s. 41–52). Jak sugeruje syn Wielkiego Geografa, Edmund Romer, już w kilka miesięcy po puczu E. Romer zmienił zdanie w kwestii zbawczej dla kraju roli Piłsudskiego, widząc jego asekurancką postawę unikania przejęcia pełni władzy w kraju i co za tym idzie, ponoszenia pełnej odpowiedzialności za jego dalszy rozwój (Romer 1985, s. 267–268).

Działalność ZPNG w latach 1926–1928

Sekcja Geograficzna Koła Warszawskiego TNSW zebrała się dnia 26 listopada 1926 r., po prawie trzech latach od jej założenia, podczas których nie wykazywała aktywności. Zgromadzonych nauczycieli powitał wiceprzewodniczący Koła Wacław Radziwonowicz, który zaproponował na prowadzącego obrady Stanisława Łaganowskiego. Następnie dokonano wyboru Prezydium Sekcji Geograficznej, do którego weszli: F. Różycki, Paweł Ordyński i Józefa Otocka. Kolejnym punktem było wygłoszenie odczytu przez F. Różyckiego *O Stanach Zjednoczonych* (poświęconemu Nowemu Jorkowi i Filadelfii). Na wniosek przewodniczącego P. Sosnowskiego Sekcja Geograficzna ma organizować wycieczki do szkół posiadających gabinety geograficzne, w celu zapoznania nauczycieli ze wzorowymi placówkami dydaktycznymi. Pierwsza taka wycieczka odbyła się dnia 8 grudnia 1926 r. do I Gimnazjum Miejskiego przy ul. Młynarskiej 2 w Warszawie, gdzie F. Różycki kontynuował poprzedni odczyt relacjonując pobyt w Waszyngtonie (*Sprawozdanie z posiedzenia... 1926*, s. 2).

W Warszawie działała także pracownia geograficzna, kierowana przez W. Jezierskiego, która organizowała dla nauczycieli kursy metodyki geografii. Mieściła się w budynku Gimnazjum im. M. Konopnickiej, przy ul. Barbary 4. Pierwszy anons o jej istnieniu pojawił się 17 kwietnia 1926 r. (*Kalendarzyk posiedzeń 1926*, s. 2).

Kolejne zebranie Sekcji Geograficznej przy Kole Warszawskim TNSW odbyło się 14 stycznia 1927 r. w tej właśnie pracowni. Podczas tego spotkania wizytator W. Jezierski zreferował proces jej tworzenia i zaprezentował niektóre elementy jej wyposażenia w pomoce naukowe. Natomiast M. Rylkówna omówiła zasób biblioteczny liczący ok. 400 książek, map i innych prac naukowych z zakresu geografii. P. Sosnowski zaproponował składkę wysokości 50 gr. miesięcznie celem sfinansowania prenumeraty czasopism geograficznych. Dyskutowano też konieczność przygotowania opisów do przeźroczy, w związku z referatem P. Ordyńskiego o ich zastosowaniu w dydaktyce geografii, planowanym na 11 lutego 1927 r. w budynku warszawskiego Gimnazjum Zgromadzenia Kupców (*Sprawozdanie Sekcji Geograficznej 1927*, nr 3, s. 1–2). Spotkanie to rozpoczęło się od zwiedzania pracowni geograficznej w tej szkole. Po prezentacji referatu P. Ordyńskiego *O znaczeniu przeźroczy w nauczaniu geografji* wywiązała się dyskusja na temat zorganizowania przez Sek-

cję własnej wypożyczalni przeźroczy, służących jako pomoce naukowe w dydaktyce geografii. Następnie P. Ordyński i Aleksander Gołębiowski zaprezentowali zbiory przeźroczy zgromadzone w pracowni oraz demonstrowali urządzenia do ich wyświetlania, w tym dwa projektory skonstruowane w tej szkole (*Z Sekcji Geograficznej* 1927, nr 5, s. 2).

Spotkanie Sekcji w dniu 25 lutego 1927 r. w siedzibie TNSW poświęcono programowi geografii w szkole średniej. Frekwencja jak na stolicę była słaba, gdyż uczestniczyło w nim tylko kilkanaście osób. Tryb zgromadzenia był szczególny, w związku z ogłoszonym w listopadzie 1926 r. przez M.W.R. i O.P. rozporządzeniem nieuwzględniającym postulatów środowiska nauczycielskiego. W dalszej części zebrania S. Łaganowski wygłosił odczyt *Zagadnienie surowców światowych*. Zebranie Sekcji Geograficznej dnia 25 marca odbyło się w pracowni geologicznej Gimnazjum im. A. Mickiewicza przy ul. Sewerynowka 4, podczas którego jej kierownik S. Karczewski zademonstrował zebranym zbiory pracowni, a odczyt na temat surowców kontynuował S. Łaganowski (*Sprawozdanie Sekcji Geograficznej* 1927, nr 9, s. 2).

Obecność w Warszawie dwóch stowarzyszeń geograficznych sprawiła, że ich aktywność często się przenikała. Sekcja Geograficzna Koła Warszawskiego TNSW współpracowała z Oddziałem Warszawskim Polskiego Towarzystwa Geograficznego w organizowaniu odczytów. W dniu 4 marca 1927 r. posiedzenie odbywało się w lokalu PTG (ul. Nowy Świat 72), a referat na temat *O zamierzeniach Wojskowego Instytutu Geograficznego* wygłosił Józef Kreutzinger, szef WIG. Już dwa tygodnie później, 18 marca w tym samym lokalu, Stanisław Poniatowski wygłosił odczyt *O mapach etnicznych*, a P. Ordyński *O stanie badań dyluwium Besarabji* (*Kalendarzyk posiedzeń* 1927, s. 2).

W dniu 22 kwietnia 1927 r., również wspólnie z PTG, zorganizowano wycieczkę do pracowni geologicznej i geograficznej sali wykładowej Gimnazjum im. A. Mickiewicza, gdzie po zwiedzaniu obiektu P. Ordyński wygłosił referat *Uprzysiężenie uczniom szkoły średniej podstawowych pojęć z geografii i kartografii* (*Z Sekcji Geograficznej* 1927, nr 11, s. 2).

W dniu 8 maja 1927 r. Sekcja Geograficzna zorganizowała wycieczkę na Bielany, podczas której F. Różycki omówił profil geologiczny strome go brzegu Wisły. Następnie P. Ordyński i F. Różycki poprowadzili kurs dydaktyczny poświęcony zagadnieniu miernictwa, ujętemu w programie geografii dla III klasy gimnazjum. Sprzęt do ćwiczeń musieli dostarczyć posiadający go na wyposażeniu szkół nauczyciele (*Komunikat Sekcji Geograficznej* 1927, s. 2). Łącznie w okresie 1 lutego – 15 czerwca 1927 r.

Sekcja Geograficzna Koła Warszawskiego TNSW zorganizowała samodzielnie 4 posiedzenia, na których wygłoszono 5 referatów oraz jedną wycieczkę, co lokowało ją pośród Sekcji o średniej aktywności (*Statystyka posiedzeń sekcji 1927*, s. 2).

* * *

Na Zjeździe ZPNG we Lwowie w 1926 r. zdecydowano o otwarciu się Zrzeszenia na nauczycieli wszystkich kategorii szkół w Polsce. W związku z tym w 1926 r. przeprowadzono reorganizację Koła Poznańskiego ZPNG, któremu nadal przewodniczył S. Pawłowski. Koło w roku szkolnym 1926/27 odbyło sześć spotkań. Na zebraniu październikowym 1926 r. S. Pawłowski wygłosił referat *Geografia w szkołach średnich województwa poznańskiego i pomorskiego* (Pawłowski 1927, s. 15–20). W grudniu Józefa Ziemska z Państwowego Liceum i Gimnazjum Żeńskiego na Łazarzu omówiła *Nowe prądy nauczania geografii w szkole średniej w Stanach Zjednoczonych*, przedstawiając słuchaczom amerykańskie pojmowanie geografii, jako samodzielnej dyscypliny wiodącej w naukach społecznych ze względu na jej szczególny walor wychowawczy. Zgromadzeni w dyskusji sceptycznie podeszli do szansy na podobne postrzeganie geografii w Polsce, a analogicznego podejścia dopatrzili się w propozycji nauczania o Polsce współczesnej w klasie VIII (*Koło Geografów-Nauczycieli...* 1928, s. 260).

W 1927 r. Koło Poznańskie ZPNG wykazało się większą aktywnością. Już w lutym M. Zdobnicka zrecenzowała nowy zeszyt do ćwiczeń autorstwa J. Jurczyńskiego, a w marcu J. Bajerlein wygłosił odczyt *Szkola praca a nauka geografii*. Problem „szkoły pracy” był wówczas nowością, a chodziło o angażowanie uczniów w procesie dydaktyki geografii w wykonywanie ćwiczeń i prac rozwijających uczniów umysłowo. W dyskusji propozycję przyjęto dość chłodno, wskazując na zagrożenia płynące z faktu umiejscowienia geografii pomiędzy naukami przyrodniczymi i humanistycznymi i zalecono ostrożne stosowanie proponowanej metody dydaktycznej, jedynie w wybranych klasach. Majowe zebranie Koła było poświęcone lekcji praktycznej w klasie V na temat *Wybrzeża Bałtyku*, prowadzonej przez Annę Nowakówną w trakcie wycieczki nad morze, w celu zaznajomienia uczniów z topografią i morfologią polskiego wybrzeża oraz ze zjawiskiem falowania. W tym samym miesiącu odbyło się kolejne zebranie, na którym Jadwiga Makosińska omówiła zastosowanie fryzów ludowych Gustawa Pillatiego w nauce geografii powszechnej. Fryz to poziomy pas w architekturze lub malarstwie.

W tym przypadku chodzi o zbiór fryzowych ilustracji G. Pillatiego obrazujących sceny rodzajowe z życia ludu z różnych regionów Polski, które nadają się do wykorzystania na lekcjach geografii (*Koło Geografów-Nauczycieli...* 1928, s. 260; Makosińska 1931).

Rok szkolny 1927/28 zainaugurowało październikowe zebranie Koła Poznańskiego ZPNG, na którym Bronisława Szubówna omówiła lekcję praktyczną w klasie V *O globusie i położeniu geograficznym*. Z uwagi na większy stopień trudności i konieczność wprowadzenia pojęć długości i szerokości geograficznej, zaproponowano realizację tego zagadnienia na dwóch jednostkach lekcyjnych. W listopadzie Maria Czekańska wygłosiła odczyt *Kilka uwag o nauczaniu geografii Polski w kl. V szkoły średniej*, w którym zaproponowała sposób przeprowadzenia lekcji w oparciu o program ministerialny, wskazując na trudności w procesie realizacji ćwiczeń. W grudniu 1927 r. S. Pawłowski wygłosił *Kilka uwag o nauczaniu geografii w szkole średniej*, opartych na hospitacji dziewięciu lekcji. W referacie wykazał słabość dydaktyki, polegającą na powszechnym stosowaniu metody wykładu przy geografii opisowej, dyktowaniu tekstu do zeszytów, nieuczestniczeniu w zajęciach niektórych części klasy, braku ćwiczeń, słabym wykorzystaniu atlasu. Również w grudniu A. Tarnawski omówił *Stosowanie wykresów przy nauce geografii*. W styczniu 1928 r. podczas zebrania Koła Poznańskiego referat na temat *Geografia w szkole według poglądów Hettnera* wygłosiła Janina Kamińska. Sprecyzowała dwa główne zadania geografii – dostarczanie wiedzy i wyrobienie umiejętności obserwacji przyrody. Na posiedzeniu marcowym Helena Lipkowska podzieliła się *Wrażeniami nauczycielki geografii w I roku nauczania* na podstawie doświadczeń z pracy w seminarium nauczycielskim i gimnazjum. Kolejne zebranie, jeszcze w tym samym miesiącu, poświęcono wystąpieniu Apolonii Węglewskiej na temat *W jaki sposób szkoła powszechna próbuje rozwiązać problem szkoły twórczej w nauce geografii?* Wywód ten oparła na przykładzie lekcji o Polesiu w kl. VII szkoły powszechnej przeprowadzonej wedle zasad szkoły twórczej. Zebranie kwietniowe 1928 r. poświęcono omówieniu lekcji poprowadzonej przez Zofię Przybylską, analizując jak dzieci odczytały z mapy klimat Ameryki Północnej, co zilustrowano ćwiczeniami wykonanymi przez uczniów podczas lekcji.

Koło Poznańskie ZPNG w kwietniu 1928 r. liczyło 58 członków z całego poznańskiego okręgu szkolnego, w tym 31 osób było nauczycielami szkół średnich, reszta to nauczyciele szkół powszechnych i słuchacze wyższych kursów. Pracami Koła interesowały się władze szkolne i zawsze był obecny na zebraniach delegat Kuratorium. W zebraniach Koła

Poznańskiego uczestniczyli również delegaci Kół zamiejscowych, których było już w regionie 7.

W okresie 1923–1928 w Zarządzie Koła Poznańskiego ZPNG zasiadał S. Pawłowski, który był jego przewodniczącym do 1927 r., a po wyborze Pawłowskiego na przewodniczącego Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu, Kołem kierował radca kuratorium K. Węgiel. Skarbnikiem i sekretarzem była J. Kamińska. Do Zarządu Koła należeli również A. Tarnawski, K. Smosarska, M. Zdobnicka, Anna Gontarska i J. Ziemska. Zebrania Koła Poznańskiego ZPNG odbywały się w salach Zakładu Geografii Uniwersytetu Poznańskiego, a siedziba Zarządu Koła znajdowała się przy ul. Wjazdowej 3 (*Koło Geografów-Nauczycieli...* 1928, s. 261).

* * *

Śladem Poznania poszli też nauczyciele geografii w Lesznie, którzy w 1926 r. odbyli pierwsze spotkanie założycielskie powołując Koło ZPNG, skupiające nauczycieli szkół średnich i powszechnych z całego powiatu leszczyńskiego. Przewodniczącym Koła wybrano M. Mścisz. Koło planowało wydzielić w swojej strukturze organizacyjnej samodzielną sekcję przyrodniczą, aby skoordynować aktywność nauczycieli geografii i przyrody (*Organizacja Koła...* 1926, s. 315–316).

Koło w Lesznie liczyło w 1927 r. 22 członków, jego przewodniczącym nadal był M. Mścisz, a sekretarzem i skarbnikiem Józef Kowalski. Koło odbyło dotąd 6 posiedzeń, na których wygłaszano referaty. Pierwsze cztery zebrania wypełniły wystąpienia przewodniczącego M. Mścisz, który kolejno referował *Cele i zadania ZPNG*, *Geografja empiryczna a genetyczna*, *Schematy graficzne i ich rola w nauczaniu geografji* oraz *Rysunek siatki kartograficznej metodą Kirchhoffa*. Na kolejnym zebraniu referat *Opis genetyczny w nauczaniu geografji* wygłosił Dezydery Weiss. Na szóstym spotkaniu ponownie referował M. Mścisz, a tematem jego wystąpienia był *Problem pogłębiania wiedzy geograficznej u kandydatów stanu kupieckiego*. W dyskusji nad referatami głos zabierali m.in. dyrektor Jan Buśkiewicz, inspektor Edmund Tyczewski oraz nauczyciele Maria Jastrzębska, Adam Dobrowolski, Józef Orłowski, Tadeusz Szymański, Władysław Wodowski i Michał Kurzemski.

Ponadto Koło zorganizowało dwa publiczne odczyty zapraszając referentów z Poznania. S. Pawłowski wygłosił odczyt *Wspomnienia z podróży do Egiptu*, który uznano za najlepszy referat, jaki wygłoszono w Lesznie, natomiast Władysław Deszczka referował swój pobyt

w Argentynie w referacie *Argentyna, kraj i ludzie*. Odczyty te zgromadziły oczywiście więcej słuchaczy niż zwyczajne spotkanie członków Koła Leszczyckiego ZNPG. Zarząd Koła wykazywał dużą ekspansywność zwracając się do szkół w sąsiednich miejscowościach z propozycją utworzenia przy nich lokalnych kół ZPNG. Pozytywnie odpowiedziało geograficzne środowisko w Koźminie, ale trwały przygotowania do powołania takich kół w Gostyniu, Jarocinie, Rawiczu, Krotoszynie i Kościanie (*Koło w Lesznie 1927*, s. 182).

* * *

Koło w Koźminie w 1927 r. liczyło 20 członków. Przewodniczącym Koła wybrano Ludwika Wodę, sekretarzem Jana Sajdaka, a skarbnikiem Stefanę Janowską. Również w koźmińskim kole odbyło się 6 posiedzeń referatowych. Inauguracyjny referat *Geografia empiryczna a genetyczna* wygłosił M. Mścisz z Leszna. Kolejnych pięć spotkań zdominował L. Woda referując: *Plany i mapy*, *O metodach zaznajamiania dzieci z niektórymi podstawowymi pojęciami geograficznymi*, *O sposobach zaznajamiania dzieci z podstawowymi pojęciami z geografii matematycznej*, *W jaki sposób należy przygotowywać dzieci do czytania mapy oraz Krajoznawstwo*. M. Mścisz referował ponownie na siódmym zebraniu Koła temat *Schematy graficzne i ich rola w nauczaniu geografii*. Koło zorganizowało też odczyt publiczny ponownie zapraszając M. Mścisza z tematem *Geneza krajobrazu polskiego*. W Zielone Świątki 1927 r. Koło zorganizowało wycieczkę krajoznawczą dla nauczycieli geografii nad Morze Bałtyckie (*Koło w Koźminie 1927*, s. 182).

* * *

Koło w Wągrowcu skupiało 19 członków. Przewodniczącym Koła był Karol Kopeć z Państwowego Seminarium Męskiego w Wągrowcu, sekretarzem Maciej Nowara, a skarbnikiem J. Bańczakówna. Koło zabrało się w 1927 r. dwukrotnie, na obu referat wygłosił K. Kopeć na temat *O znaczeniu geografii dla państwa* oraz *O krajobrazie okolic Wągrowca*. Zorganizowano też wycieczkę dla nauczycieli na Kujawy. Koło wysłało delegację na II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Krakowie 2–12 czerwca 1927 r. (*Koło w Wągrowcu 1927*, s. 183).

* * *

Koło bydgoskie liczyło 28 członków, a jego przewodniczącym był Józef Mozolewski, jego zastępcą Tomasz Januszewski, sekretarzem Zenon Ciszewski, a skarbnikiem Maria Sergotówna. W 1927 r. Koło zebrało się trzykrotnie, przy czym jedno zebranie miało charakter organizacyjny, a dwa kolejne spotkania poświęcono na referat J. Mozolewskiego na temat położenia geograficznego Bydgoszczy. Referent przeprowadził też ćwiczenia terenowe demonstrując nauczycielom sposoby obliczenia czasu miejscowego oraz określenia współrzędnych geograficznych (*Koło w Bydgoszczy 1927*, s. 183).

* * *

Przewodniczącym Koła w Sosnowcu był Adam Piwowar, a sekretarzem Irena Broniatowska. W 1927 r. odbyto dwa posiedzenia oraz wycieczkę geograficzno-geologiczną na dolomitową Górę Zamkową w Będzinie. A. Piwowar omawiał geologię Będzina, a stosunki komunikacyjne miasta referował Stefan Piotrowski. Na powycieczkowym zebraniu omawiano przełom Przemszy przez dolomitowe skałki. Koło zaapelowało do władz szkolnych o lepsze zaopatrzenie szkół Zagłębia w geograficzne pomoce szkolne. Zdecydowano też o wydaniu zestawu pocztówek z widokami Zagłębia oraz mapy geologicznej Zagłębia autorstwa Piotra Przesmyckiego (*Koło w Sosnowcu 1927*, s. 183).

* * *

Koło w Ostrowcu skupiało 18 członków, przewodniczył mu Jan Szymański, natomiast sekretarzem był Antoni Łazarczyk, a skarbnikiem Roch Burda. Już w trakcie posiedzenia założycielskiego referat na temat *O znaczeniu wycieczek w nauczaniu geografii* wygłosił J. Szymański. Koło zorganizowało w Ostrowcu stację meteorologiczną II rzędu i regularnie prowadziło obserwacje. Koło przygotowało też kurs wakacyjny dla nauczycieli szkół powszechnych (*Koło w Ostrowcu, 1927*, s. 183).

* * *

W Kole Płockim przewodniczącym w 1927 r. był Józef Kaliciński, sekretarzem Wiktor Kowalczyk, a skarbnikiem Skalimowski. Koło liczyło jedynie 12 członków. Trzy pierwsze zebrania poświęcono na odczyty. J. Kaliciński wygłosił referaty *Sposoby przedstawiania rzeźby*

powierzchni ziemi na mapie oraz *Kreślenie profilów jako przedmiot ćwiczeń szkolnych*. Trzeci referat autorstwa Kazimierza Gelinka nosił tytuł *Przedmiot tematów ćwiczeń szkolnych zmierzających do zapoznania dzieci z istotą i znaczeniem podziałki* (*Koło w Płocku 1927*, s. 184).

* * *

W Kole Drohobyckim w 1927 r. było 18 nauczycieli. Przewodniczył mu Stanisław Wendeker, sekretarzem była Rerutkiewiczówna, a skarbnikiem Alfred Bryła. Koło odbyło jedynie dwa zebrania, pierwsze założycielskie, a na drugim referat *O znaczeniu lotnictwa dla geografii* wygłosił S. Wendeker (*Koło w Drohobyczu 1927*, s. 184).

* * *

W Kole w Stryju pracowało 11 osób. Przewodniczącym w 1927 r. był Franciszek Szczerbowski, sekretarzem Kazimierz Turczański, a skarbnikiem Jan Burghardt. Już na inauguracyjnym spotkaniu Koła referat na temat *O pasterstwie wysokogórskim* wygłosił F. Szczerbowski, a *O znaczeniu wycieczek w nauczaniu geografii* mówił K. Turczański. Koło zdecydowało się organizować jednodniowe wycieczki dla nauczycieli w najbliższe okolice Stryja. Na kolejnym spotkaniu członków Koła w Stryju referat na temat *Mapy przemysłu Polski* M. Janiszewskiego wygłosił ponownie K. Turczański. Mapa ta została polecona jako pomoc w procesie dydaktyki geografii w obu typach szkół (*Koło w Stryju 1927*, s. 184).

Sprawozdania z działalności Kół w 1927 r. ukazują główny cel ich działania, troskę o poziom dydaktyki geografii i podniesienie jej poziomu zarówno w szkołach średnich, jak i powszechnych. Wygłaszane referaty miały przeważnie wysoki poziom merytoryczny, niekiedy wręcz naukowy, a odczyty popularne, zazwyczaj głoszone na zebraniach otwartych, gdzie słuchaczami byli nie tylko członkowie tych Kół, lecz szersze grono nauczycielskie z danej miejscowości, były marginesem działania Kół.

* * *

Do bardziej aktywniej pracy przystąpił też po Zjeździe lwowskim Zarząd Główny ZPNG. Spotkał się 13 kwietnia 1927 r. i zatwierdził sprawozdanie Komitetu Wykonawczego z działań podjętych już po II OZNG. Wynikało z niego, że ZPNG liczy już 500 członków,

nauczycieli ze wszystkich typów szkół oraz wykładowców uczelni z około 100 miast i 60 wsi w całej Polsce (*Z posiedzenia Głównego Zarządu... 1927*, s. 133).

Raportowano o powstaniu lokalnych Kół ZPNG we Lwowie, Poznaniu, Bydgoszczy, Sosnowcu, Płocku, Ostrowcu, Kaliszu, Tarnopolu, Stryju, Drohobyczu, Lesznie, Koźminie, Wągrowcu i Wolsztynie, czyli łącznie 14, być może podanych w kolejności dat utworzenia? Stwierdzono także podjęcie działań w celu powołania kolejnych Kół w Warszawie, Wilnie, Lublinie, Kielcach, Kowlu, Nowym Sączu, Tarnowie i Przemyśle. Równocześnie do wielu innych miejscowości wysłano delegatów Zarządu Głównego ZPNG, w celu stworzenia tam warunków do powołania dalszych kół. Aktywność ta dawała nadzieję na przekształcenie ZPNG w organizację faktycznie ogólnopolską i podniesienie kultury geograficznej w kraju.

W Kołach prowadzono działalność poprzez organizowanie sesji referatowych zarówno dla członków Zrzeszenia, jak i otwartych dla szerokiej publiczności, przy czym te pierwsze miały zazwyczaj na celu wspomaganie dydaktyki geografii dla nauczycieli, a drugie popularyzację geografii w społeczeństwie. W pierwszym nurcie utrzymane były też działania o charakterze kursów naukowych skierowanych do nauczycieli, w szczególności szkół powszechnych, w zamierzeniu ukierunkowane na podniesienie poziomu dydaktyki geografii. Ostatnią formą aktywności Kół była organizacja krótkich wycieczek naukowych dla nauczycieli w okolicach siedzib placówek ZPNG.

Zarząd Główny starał się dostarczyć nauczycielom materiały wspomagające śledzenie innowacji dydaktycznych, szczególnie w ośrodkach pozbawionych dużych bibliotek. W tym celu członkowie ZPNG otrzymywali bezpłatnie dwa własne czasopisma Zrzeszenia „Czasopismo Geograficzne” i „Przegląd Kartograficzny”, a także wydawane przez E. Romera „Prace Geograficzne” oraz „Prace Geograficzne Instytutu Geograficznego w Poznaniu”, redagowane przez S. Pawłowskiego. Obaj redaktorzy na Zjeździe lwowskim zadeklarowali wydawanie takiej liczby egzemplarzy tych periodyków, aby starczyło ich dla wszystkich członków ZPNG.

W sprawozdaniu Zarządu Głównego znalazła się również informacja o pomyślnej realizacji zleconych przez II OZNG starań o uwzględnienie przez Ministerstwo apeli ZPNG, o właściwy wymiar nauczania geografii i należyty jej program. Skutkiem nacisków E. Romera i S. Pawłowskiego było wydanie przez M.W.R. i O.P. rozporządzenia o roz-

szerzeniu nauczania geografii w szkołach średnich ogólnokształcących. Sugerowano jeszcze, aby idąc tym tropem obaj badacze przeforsowali w Ministerstwie poprawę nauczania geografii na Wyższych Kursach Nauczycielskich.

Posiedzenie Zarządu Głównego zakończyło się przygotowaniem specjalnego komunikatu o funkcjonowaniu ZPNG i jego krótkiej jeszcze historii, na przygotowywany II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów (*Z posiedzenia Głównego Zarządu... 1927, s. 134*).

* * *

Najważniejszym w 1927 r. wydarzeniem geograficznym o charakterze międzynarodowym, formalnie niezwiązanym z ZPNG, jednakże absorbującym licznych członków Zrzeszenia, był przeprowadzony pod patronatem Prezydenta RP, w dniach 2–12 czerwca, II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce. Na czele Komitetu Organizacyjnego Zjazdu stał E. Romer, a sekretarzem był L. Sawicki. Zjazd nie miał jednego miejsca obrad, gdyż jego uczestnicy, w liczbie ok. 500, przemieszczali się dwoma pociągami specjalnymi na trasie o łącznej długości ok. 6000 km.

Pierwszego dnia Zjazdu 2 czerwca 1927 r. przybyłych do Polski uczestników powitano w Dziedzicach, skąd udali się oni do Katowic. Tam odbyły się pierwsze naukowe wycieczki studyjne: geologiczna do kopalń i poświęcona przemianom antropogenicznym po Zagłębiu. Wieczorem uczestnicy odjechali do Poznania. Kolejnego dnia odbyła się sesja referatowa, zwiedzanie miasta i wieczorne spotkanie w poznańskiej operze. Noc spędzono w pociągu, aby 4 czerwca wysłuchać referatów w Gdyni, zwiedzić powstający port i odbyć kilka wycieczek w okolice miasta poświęconych problematyce morfologii, fitogeografii i antropogeografii (niektóre obejmowały rejs po Zatoce Gdańskiej).

Rano 5 czerwca nastąpiło uroczyste otwarcie Zjazdu w Warszawie oraz zwiedzanie Wojskowego Instytutu Geograficznego (WIG) (ryc. 16). Następnie samochodami zwiedzano Warszawę oraz ukonstytuowano władze Zjazdu i przeprowadzono wybór przewodniczących sekcji. Wieczorem było spotkanie w operze i raut. Dnia 6 czerwca, przed południem, odbyły się sesje plenarne Zjazdu, a po południu obrady w sekcjach, aby wieczorem wyruszyć pociągami do Wilna. Rankiem 7 czerwca zwiedzano Wilno, następnie odbyły się obrady w sekcjach, a po południu uczestnicy mieli możliwość odbyć trzy wycieczki w okolicach miasta, ponownie antropogeograficzną, biogeograficzną i morfologiczną.

Ryc. 16. Otwarcie w Warszawie 5 czerwca 1927 r. II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów z udziałem Prezydenta RP Ignacego Mościckiego (siedzi po prawej stronie)

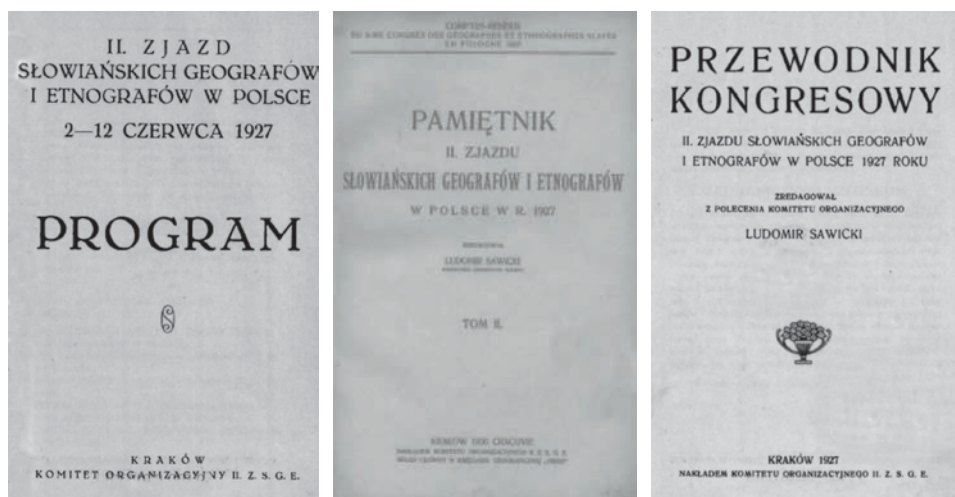
Źródło: *Zjazd geografów i etnografów słowiańskich w Warszawie*,
Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji,
Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 3/1/0/5/520.

Cały dzień 8 czerwca pochłonął przejazd z Wilna przez polskie Kresy Wschodnie (Polesie i Wołyń) do Lwowa. Tam dzień 9 czerwca rozpoczął się od posiedzenia plenarnego Zjazdu, po czym zwiedzano kolejno Zakład Kartograficzny „Atlas”, wystawę kartograficzną i miasto. Po południu odbywały się posiedzenia sekcji i wycieczki w okolicach Lwowa, a wieczorem spektakl w operze i bankiet. Kolejnego dnia przejechano do Borysławia, gdzie zwiedzano szyby naftowe i kopalnię wosku. Na noc wyruszono śródkarpacką linią kolejową do Zakopanego. Dnia 11 czerwca odbyły się całonocne wycieczki w Tatry: morfologiczno-geologiczna, fitogeograficzna i etno-antropogeograficzna.

Ostatniego dnia Zjazdu, 12 czerwca, rano zwiedzano Kraków, odbyły się posiedzenia sekcji oraz spotkanie delegatów, gości powitano w imieniu Uniwersytetu Jagiellońskiego i Akademii Umiejętności, odbyło się ostatnie posiedzenie plenarne i zamknięcie Zjazdu. Wieczorem goście zjazdowi udali się do teatru i na bankiet, po czym w nocy wyjechali na granicę Polski do Piotrowic (*Drugi Zjazd Słowiańskich... 1927*, s. 47–48).

Zjazd zdominowali głównie referenci polscy, którzy wygłosili 220 referatów, geografowie czechosłowaccy stanowili najliczniejszą grupę za-

graniczną – 61 referatów, jugosłowiańscy – 16 (wówczas reprezentowali jeszcze Królestwo Serbów, Chorwatów i Słoweńców), z ZSRR przybyło 12 delegatów, z Bułgarii 7, a ponadto 8 osób reprezentowało na Zjeździe państwa niesłowiańskie (Stany Zjednoczone, Francję, Włochy, Łotwę, Wielką Brytanię, Turcję i Iran). Dla gości zjazdowych przygotowano kilka wydawnictw (ryc. 17). Taka forma przeprowadzenia Zjazdu wymagała precyzyjnej organizacji i angażowała sporą część członków ZPNG, w większości regionów naszego kraju. Zjazd był doskonałą reklamą odrodzonej Polski i osiągnięć jej rozwoju gospodarczego.

Ryc. 17. Wydawnictwa przygotowane na II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w 1927 r. w Polsce

Sam pomysł zjazdu wiązał się z lansowaną wówczas geopolityczną ideą panslawizmu (słowiańskiego braterstwa) bliskiego politycznym wizjom Narodowej Demokracji Romana Dmowskiego. Celem zgromadzenia była współpraca pomiędzy badaczami z zakresu tych dwóch dyscyplin nauk, wywodzącymi się w nowo powstałych państwach Europy Środkowo-Wschodniej. Pierwszy Kongres Słowiańskich Geografów i Etnografów zorganizowano w 1924 r. w Pradze, z inicjatywy serbskiego geografa Jovana Cvijića. Już w Pradze E. Romer zgłosił chęć zorganizowania w Polsce następnego Zjazdu, mówiąc:

„wzajemny szacunek narodów słowiańskich może mieć źródło tylko we wzajemnem poznaniu się”.

Kolejny III Zjazd odbył się w 1930 r. w Belgradzie, a IV Zjazd w Sofii w 1936 r. (*Drugi Zjazd Słowiańskich...* 1927, s. 145, 167). Do grupy szczególnie aktywnych uczestników tych Zjazdów, obok E. Romera, L. Sawickiego, S. Pawłowskiego, J. Smoleńskiego z Polski, należeli Jovan Cvijić, Borivoje Milojević, Pavle Vujević i Niko Županić z Jugosławii, Viktor Dvorský, Václav Švambera i Jiří Daneš z Czechosłowacji oraz Anastas Ishirkov z Bułgarii (Górny 2018, s. 257).

* * *

Delegacja ZPNG uczestniczyła także w I Zjeździe Koleżeńskim Geografów Krakowskich, który odbył się w Krakowie w dniach 2–4 lutego 1928 r., dzięki inicjatywie Oddziału Krakowskiego PTG. W zamysłu miało to być zjazd absolwentów geografii UJ zwołany dla uczczenia 10. rocznicy PTG, ale swoje delegacje na to zgromadzenie przysłał Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Geograficznego oraz pozostałe krajowe organizacje geograficzne – Towarzystwo Geograficzne we Lwowie, Towarzystwo Geograficzne w Poznaniu, Koło Geografów UJ i szereg działających w Krakowie towarzystw naukowych, znacząco podnosząc tym samym rangę wydarzenia.

Wykorzystując to spotkanie przedstawiciele Towarzystwa Geograficznego we Lwowie w składzie E. Romer, J. Czyżewski, T. Szumański i A. Zierhoffer zgłosili wniosek w sprawie wyłonienia Komisji złożonej z przedstawicieli obecnych na zjeździe organizacji geograficznych, której zadaniem byłoby przygotowanie warunków współpracy istniejących w Polsce towarzystw geograficznych i skoordynowanie ich działań (*Pierwszy Zjazd Koleżeński...*, 1928, s. 53; Zierhoffer 1928, s. 198). Zadanie, które postawiono na II OZNG we Lwowie wobec Zarządu Głównego ZPNG, organizacji ogólnokrajowej, realizowało zatem lokalne towarzystwo lwowskie, zdominowane całkowicie postacią E. Romera. Fakt ten dobrze ilustruje grę interesów rozgrywaną pomiędzy czołowymi polskimi ośrodkami geograficznymi: Lwowem, Krakowem i Poznaniem (Warszawa, Wilno i Łódź, jako ośrodki relatywnie słabsze geograficznym potencjałem naukowym, były jedynie tłem dla tych rozgrywek). W styczniu 1928 r. powołano w Poznaniu kolejne już Towarzystwo Geograficzne, któremu przewodniczył S. Pawłowski. Uchwalono, że organem tej organizacji będzie również „Czasopismo Geograficzne”, stanowiące już organ ZPNG i Towarzystwa Geograficznego we Lwowie (*Założenie Towarzystwa...* 1928, s. 54).

* * *

Otwarcie się ZPNG na nauczycieli wszystkich typów szkół sprawiło, że dotychczasowe dwa Ogólnopolskie Zjazdy Nauczycieli Geografii (1922, 1926) organizowane, pierwszy przez TNSW, a drugi już przez ZPNG, okazały się nie spełniać warunku powszechności, gdyż wykluczono z nich przeważającą liczbę nauczycieli geografii, tych uczących w szkołach powszechnych, których z członkostwa wykluczały obie organizujące te Zjazdy organizacje. Pojawił się zatem postulat konieczności szybkiego zwołania przez ZPNG, w którym prawo członkostwa w 1926 r. uzyskali też nauczyciele szkół powszechnych, rzeczywiście pierwszego (choć formalnie już trzeciego) Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii. Zarząd Główny ZPNG postanowił, iż przedmiotem obrad będą zarówno zagadnienia geograficzno-dydaktyczne, jak i naukowe. Zakładano przedyskutowanie całokształtu spraw dotyczących planów i metodyki nauczania oraz wyposażenia szkół w pomoce dydaktyczne. Najważniejsze potrzeby nauczania geografii miały być po raz pierwszy dyskutowane w sekcjach odpowiadających poziomom edukacji, odrębnie dla uczelni, szkół średnich i powszechnych. Zaproszenie na Zjazd nauczycielski wystosowano do wszystkich polskich organizacji geograficznych. Odrębną informację i zaproszenie skierowano też do Ministerstwa, wnosząc zarazem o udzielenie uczestnikom płatnych urlopów na czas Zjazdu. Sekretariat Komitetu Organizacyjnego Zjazdu prowadził J. Czyżewski, a jego siedziba znalazła się we Lwowie, przy ul. Kościuszki 9, na trzecim piętrze, a zatem w siedzibie Instytutu Geograficznego UJK, co w sposób oczywisty implikowało przyszłe miejsce III OZNG (*Trzeci Ogólno-polski Zjazd...* 1928a, s. 55–56).

* * *

Planowano także przygotowanie delegacji ZPNG na zbliżający się II Kongres Międzynarodowej Unii Geograficznej (MUG) w Londynie i Cambridge w dniach 14–25 lipca 1928 r., w sprawie którego powołano w Polsce Narodowy Komitet Geograficzny, pod przewodnictwem E. Romera, mający ustalić warunki uczestnictwa jednolitej polskiej delegacji narodowej (*Międzynarodowy Kongres Geograficzny...* 1928, s. 54).

III Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii we Lwowie (27-29 maja 1928 r.)

Zwołane ponownie do Lwowa, trzecie już spotkanie nauczycieli geografii, nie tylko członków ZPNG, lecz otwarte także dla niezrzeszonych, odbyło się w dniach 27-29 maja 1928 r. Zjazd zorganizował ten sam Komitet Wykonawczy, który był organizatorem poprzedniego lwowskiego Zjazdu w 1926 r. Bardzo dopisała frekwencja, gdyż przybyło ponad 650 gości z ponad 200 miejscowości. Sześć największych ośrodków geograficznych Polski, w tym pięć akademickich: Lwów, Kraków, Poznań, Warszawa, Wilno oraz nieakademicki ośrodek łódzki przysłało łącznie ok. 150 delegatów (*Trzeci Ogólno-polski Zjazd...* 1928b, s. 252).

Jeszcze przed oficjalnym rozpoczęciem zjazdu, w sobotę 26 maja 1928 r. w Hotelu Krakowskim we Lwowie, odbyło się spotkanie uczestników o charakterze nieformalnym, mające na celu zintegrowanie polskiej społeczności geograficznej. Przybyła na Zjazd delegacja PTG reprezentowała wiele ośrodków w kraju. Z Warszawy pod przewodnictwem P. Ordyńskiego, sekretarza PTG, przyjechało na Zjazd 14 delegatów Towarzystwa, a z Krakowa aż 16 z L. Sawickim na czele (*Lwów – Trzeci ogólnopolski...* 1928, s. 100).

Uroczyste otwarcie III OZNG odbyło się 27 maja 1928 r., tym razem w auli Politechniki Lwowskiej, w obecności władz Lwowa, kuratorów szkolnych oraz przedstawiciela Ministerstwa W.R. i O.P. ministra Gustawa Dobruckiego. Obecni byli także reprezentanci Wojskowego Instytutu Geograficznego, wyższych uczelni, towarzystw naukowych i zawodowych nauczycielskich. Po części oficjalnej uchwalono regulamin i program oraz dokonano wyboru Prezydium Zjazdu, włączając w jego skład także przedstawicieli PTG.

Zjazd podzielono na trzy posiedzenia plenarne, sześć posiedzeń sekcyjnych (szkół powszechnych, średnich i akademickich) oraz sześć lekcji praktycznych. Zorganizowano też wycieczkę i wystawy kartograficzną oraz fotografii krajoobrazowej.

Podczas sesji plenarnych wybitni polscy geografowie reprezentujący wszystkie polskie towarzystwa geograficzne wygłaszali swoje referaty. E. Romer głosił referat *Potrzeby geografii w Polsce*, M. Limanowski z Wilna referował *Typologię miast polskich*, natomiast lwowski antropolog J. Czekanowski referował *Zagadnienie syntezy kartograficznej* (Czekanowski 1929, s. 65–66). J. Smoleński omawiał *Organizację geografii w Polsce* (Smoleński 1929, s. 103–106), a S. Korbel *Kartografię szkolną i jej psychologiczne podstawy*.

W wystąpieniu J. Smoleńskiego pojawiła się analiza stanu organizacyjnego polskiej geografii. Wskazano na zróżnicowaną organizację współpracy towarzystw o charakterze naukowym, z nauczycielami geografii zrzeszonymi w ZPNG. W Warszawie i Krakowie nauczyciele przystąpili do PTG, tworząc w nim Sekcje Pedagogiczne. Natomiast we Lwowie i w Poznaniu ZPNG weszło w symbiozę z lokalnymi naukowymi Towarzystwami Geograficznymi, wydając wspólny periodyk. Z drugiej zaś strony, pomimo tak zróżnicowanych form organizacyjnych, udało się ujednolicić zasady współpracy geografii akademickiej i geograficznych towarzystw naukowych z ruchem nauczycielskim w taki sposób, aby tą współpracą objąć wszystkie bez wyjątku szczeble edukacji (Smoleński 1929, s. 106).

Jedną z sesji plenarnych Zjazdu poświęcono tematyce wycieczek geograficznych. Podczas niej A. Janowski omówił *Wycieczki po kraju jako uzupełnienie kursów szkolnych i dokształcania dorosłych* (Janowski 1929, s. 124–127), a M. Limanowski mówił *O tzw. zdarzeniach na wycieczkach geograficznych*. H. Paliwodzianka referowała *Zastosowanie metod skautowych do ćwiczeń i wycieczek geograficznych na niższym poziomie nauczania*, a R. Danysz-Fleszarowa mówiła *O czytelnictwie geograficznym* (*Trzeci Ogólnopolski Zjazd...* 1928b, s. 252; *Lwów – Trzeci ogólnopolski...* 1928, s. 100).

Podczas posiedzeń sekcji szkół wyższych S. Pawłowski wygłosił referat *O organizacji studjum geografji w szkołach wyższych*. W tej samej sekcji umiejscowiono referaty odnoszące się do edukacji geograficznej na poziomie szkół średnich, choć głoszone przez nauczycieli akademickich. P. Sosnowski wygłosił referat *O obecnym stanie przygotowania nauczycieli geografji dla szkół średnich*, a A. Zierhoffer mówił *O przygotowaniu geograficznem abiturientów szkoły średniej do studjum na uniwersytecie*. W tejże sekcji odniesiono się podczas dyskusji do wniosków z referatu E. Rome-ra, wygłoszonego w sesji plenarnej, traktującego o potrzebach krajowej geografii oraz do pozostałych wygłoszonych w niej referatów. Zwyczajem Zjazdów nauczycielskich było przygotowanie i uchwalanie po każdej sesji stosownej rezolucji zawierającej kluczowe wnioski wynikające z przeprowadzonej dyskusji. W omawianej sekcji uwzględniono też wnioski zgłoszone przez Oddział Krakowski PTG (*Trzeci Ogólnopolski Zjazd...* 1928b, s. 253).

Podczas obrad sekcji szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych, a także na posiedzeniach sekcji szkół powszechnych omówiono programy nauczania geografii obowiązujące w tych typach szkół, kwestię podręczników szkolnych oraz wyposażenia pracowni geograficznych. Liczba wystąpień w tych sekcjach była duża, co zdominowało wręcz

obrady III OZNG. M. Polackówna referowała *Zagadnienie rozbudowy nauki geografii w poszczególnych typach gimnazjum* (Polackówna 1929, s. 107–112). Fryderyk Adasiewicz wygłosił *Kilka uwag o nowym programie geografii dla gimnazjów w szczególności dla kl. VI–VIII*.

Przewodniczący Oddziału Łódzkiego PTG Jakub Cezak miał referat *W sprawie geografii gospodarczej dla szkół handlowych średnich* (Cezak 1929, s. 114–119). M. Mścisz wystąpił aż trzykrotnie, referując kolejno tematy: *Geografia w 3-klasowych szkołach zawodowych*, *Metodyka geografii w seminariach nauczycielskich* oraz *Zagadnienie rozbudowy programu geografii w kl. III i IV*. Do nauczania geografii w seminariach nauczycielskich nawiązał w swoim referacie F. Mączak.

W sekcji szkół powszechnych bardzo duże zainteresowanie wywołało wystąpienie S. Pawłowskiego zatytułowane *Rozwój geografii w Polsce a nauczycielstwo szkół powszechnych*. Stanisław Sotnicki omawiał *Program geografii i podręczniki geograficzne dla szkół powszechnych*, a temat referatu Tadeusz Klee brzmiał *W sprawie gabinetów geograficznych dla szkół powszechnych* (Klee 1929, s. 127–128).

Odbywały się też połączone sesje sekcji szkół powszechnych i średnich, na których referowano sprawy ogólno-metodyczne. F. Różycki wygłosił referat *Uwagi o pomocach naukowych w nauczaniu geografii*, Czesław Frankiewicz mówił o *Rysunku w nauczaniu geografii*, Władysław Gatnikiewicz miał odczyt zatytułowany *Epidiaskop jako pomoc naukowa do nauki geografii*, a F. Mączak wygłosił *Uwagi w sprawie tzw. mapy plastycznej w szkole* (Mączak 1929, s. 139–141). W tej samej sekcji wygłoszono szereg dalszych referatów. Józef Migacz wystąpił z referatem *Demonstracja kilku przyrządów do nauki geografii matematycznej*, A. Tarnawski mówił o *Najprostszych przyrządach do pozornego ruchu słońca i rzeczywistych ruchów ziemi* (Tarnawski 1929, s. 137–139), a warszawski geograf G. Wuttke miał referat *Z metodyki początków geografii*. W kolejnej odsłonie obrad połączonych sekcji P. Ordyński omówił *Program miernictwa na niższym szczeblu nauczania w szkole* (Ordyński 1929, s. 123–124), H. Poniatowska referowała *Programy nauczania geografii a rzeczywistość* (Poniatowska 1929, s. 112–114), Wacława Domaniewska wygłosiła odczyt *Z metodyki stosowania mapy warstwicznej w nauczaniu geografii*, S. Korbel mówił *O kartografii szkolnej w systemie dzisiejszego nauczania szkolnego geografii*, a W. Jezierski miał odczyt z przeżroczami na temat *Zakład geograficzny w szkole*, w którym pod pojęciem „zakład” kryła się pracownia geograficzna. M. Woźnowski mówił o *Systemie daltońskim w nauczaniu geografii* (Woźnowski 1929, s. 146–149).

Uzupełnieniem kameralnych obrad Zjazdu, prowadzonych tradycyjnym systemem, były warsztaty dla nauczycieli w postaci hospitacji lekcji prowadzonych w różnych typach lwowskich szkół. Prowadzona przez Jerzego Polańskiego lekcja na temat *Australja: klimat, świat roślinny i zwierzęcy*, odbyła się w kl. III Państwowego Gimnazjum (męskiego) z ruskim (ukraińskim) językiem wykładowym, przy ul. L. Sapiehy 14 we Lwowie. Lekcję na temat *Obliczanie kąta padania promieni słonecznych na kulę ziemską w danej miejscowości* poprowadził J. Krystanowski na pierwszym kursie seminarium nauczycielskiego żeńskiego odbywającym się w Prywatnym Gimnazjum Żeńskim Sióstr Nazaretanek przy ul. Unii Lubelskiej 9. Mieczysława Smoczkwiczówna poprowadziła lekcję na temat *Położenie geograficzne Anglii i jej potęga terytorjalna* w klasie VI Szkoły Powszechnej Męskiej im. S. Staszica, przy ul. Łyczakowskiej 37. W tej samej szkole, ale w klasie IV, Aleksander Ilczyszyn poprowadził lekcję na temat *Typy ludowe w Polsce*. Zofia Hetteschówna zaprosiła uczestników Zjazdu na lekcję do kl. V Szkoły Powszechnej Żeńskiej im. S. Issakowicza, przy ul. Sadownickiej 23, a jej tematem były *Lodowce*. A. Dudziński zaproponował lekcję w IV klasie Szkoły Ekonomiczno-Handlowej, przy ul. Skarbkowskiej 39 na temat *Stany Zjednoczone – stosunki ludnościowe*, a J. Cezak ze Zgierza w tej samej klasie przeprowadził lekcję na temat *Węgiel w Polsce*. Natomiast Waleria Prydówna poprowadziła pokazową lekcję w klasie V Szkoły Powszechnej Męskiej im. M. Konopnickiej, lecz nie znamy jej tematu. Ponadto Antoni Haluza przeprowadził demonstrację prac wykonanych w ciągu roku szkolnego w ramach ćwiczeń w Państwowym Męskim Seminarium Nauczycielskim przy ul. Głowińskiego.

Towarzysząca III OZNG wystawa kartograficzna została zlokalizowana w Zakładzie Geograficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza. Zaprezentowano różne dziedziny kartografii, co bez wątpienia miało ilustrować dorobek prywatnej firmy kartograficznej, jaką była Książnica „Atlas”, i wpisywało się w dążenie do uzyskania od władz wyłącznej akceptacji proponowanej we lwowskiej szkole kartograficznej rozwiązań edytorskich, jako obowiązujących w dydaktyce geografii w polskich szkołach wszystkich szczebli edukacji. Wystawie towarzyszyły wykłady, które wygłaszali lwowscy kartografowie. T. Szumański omawiał sposoby przedstawiania rzeźby na mapach (zapewne reklamując lokalną metodę hipsometryczną), a w pozostałych referatach omawiano mapy tematyczne, Henryk Teisseyre omówił mapy geologiczne i gleboznawcze, Henryk Orkisz mapy meteorologiczne, klimatyczne, hydrograficzne i geofizyczne, Roman Kuntze mapy biogeograficzne A. Zierhoffer prezentował mapy demograficzne, polityczne i gospodarcze.

Druga, towarzysząca Zjazdowi, wystawa poświęcona była fotografii krajobrazowej i zaprezentowano ją w pięciu salach Pałacu Sztuki w Parku Stryjskim. Na wystawie zgromadzono ponad 1500 fotografii z Polski przedstawionych w układzie regionalnym tak, iż całość dobrze ilustrowała zróżnicowanie krajobrazowe kraju. Celem organizatorów było wykazanie wartości zdjęć krajobrazowych, jako pomocy dydaktycznych w geografii, a do eksponowania swoich dzieł zaproszono wybitnych polskich fotografików: Jana Bułhaka, Tadeusza Cypriana, Stefana Gąsiorowskiego, Adama Lenkiewicza, Janinę Mierzecką, Henryka Schabenbecka i Zygmunta Szporka. Na wystawę swój zbiór przysłało też Polskie Towarzystwo Geograficzne, w którym znalazły się prace E. Romera i Tadeusza Krystka.

* * *

Wykorzystując fakt dużej frekwencji nauczycieli w III Ogólnopolskim Zjeździe Nauczycieli Geografii we Lwowie zdecydowano o przeprowadzeniu równoległe do obrad Zjazdu, w dniu 28 maja 1928 r., Walnego Zebrania ZPNG z udziałem delegatów Kół regionalnych Zrzeszenia. Posiedzenie otworzył E. Romer, który w inauguracyjnym wystąpieniu dobrze ocenił dotychczasową działalność ZPNG (*Walne Zebranie Zrzeszenia... 1928*, s. 256).

W dalszej kolejności delegaci wysłuchali sprawozdań Zarządu Głównego ZPNG, Komisji Rewizyjnej i Komitetu Redakcyjnego za okres 1 maja 1926 – 30 kwietnia 1928. Ogólne sprawozdanie złożył sekretarz J. Czyżewski, natomiast część finansową zreferował skarbnik M. Janiszewski.

Sprawozdanie Zarządu koncentrowało się na działalności organizacyjnej i naukowej Zrzeszenia. Bardzo skrupulatnie rozliczono się z nałożonych na Zarząd zadań wynikających z poszczególnych uchwał podejmowanych przez II OZNG w 1926 r. Dotyczyły one interwencji w M.W.R. i O.P w sprawie programów i wymiaru nauczania geografii, oczywiście żądających poprawy jakości programów i zwiększenia liczby godzin lekcji geografii na wszystkich szczeblach edukacji. W imieniu Ministerstwa memoriały te odebrał G. Dobrucki. Drugą sferą zobowiązań nałożonych na Zarząd było poszerzanie terytorialnego zasięgu oddziaływania ZPNG, tak aby jego Koła pojawiały się we wszystkich okręgach szkolnych. W pierwszej fazie skoncentrowano się na większych miastach, w których nie istniały dotychczas żadne ośrodki pracy geograficznej. Przyjęto jednak zasadę, że tam, gdzie nauczyciele utworzyli już sekcje geograficzne

w obrębie Towarzystw zawodowych lub naukowych, tam początkowo nie powoływano konkurencyjnych kół ZPNG.

To założenie tłumaczy, dlaczego Sekcja Geograficzna Koła Warszawskiego TNSW bardzo długo nie przekształcała się w Koło ZPNG. Trzeba bowiem pamiętać, że liczba aktywnych organizacyjnie nauczycieli geografii w poszczególnych ośrodkach, przede wszystkim tych pozbawionych uczelni akademickich, była nieduża, a każda działająca w danej miejscowości organizacja geograficzna zbierała swoje składki członkowskie. Pomimo takiego obciążenia finansowego, powszechnym zjawiskiem była przynależność najbardziej aktywnych nauczycieli do kilku organizacji geograficznych, ale także do innych towarzystw naukowych lub krajoznawczych. Stąd niejednokrotnie działalność poszczególnych organizacji przenikała się i nie zawsze da się, na podstawie pozostawionej dokumentacji, określić w jakim charakterze, i reprezentując którą organizację, dana postać występowała w konkretnym wydarzeniu. Zatem decyzja Zarządu Głównego ZPNG, aby nie dublować istniejących już struktur geograficznych była jak najbardziej poprawna, a zarazem świadczyła o słabości środowiska geograficznego, szczególnie poza ośrodkami akademickimi.

Ze sprawozdania wygłoszonego podczas Zebrania Walnego wynikało, że w maju 1928 r. ZPNG posiadało już 18 Kół regionalnych, a 5 dalszych było w fazie organizacji. Siedzibami już aktywnych Kół ZPNG były w kolejności alfabetycznej: Bydgoszcz, Drohobycz, Jędrzejów, Kalisz, Koźmin Wielkopolski, Lwów, Leszno, Lublin, Ostrowiec, Poznań, Przemyśl, Płock, Sambor, Sosnowiec, Stryj, Tarnopol, Wągrowiec i Wolsztyn. Natomiast w fazie organizacji były Koła w Gdańsku (formalnie poza granicami Polski), Gnieźnie, Kielcach, Nowym Sączu i Wilnie (*Walne Zebranie Zrzeszenia...* 1928, s. 257). Ogólna liczba członków ZPNG przekroczyła 640 osób, a średnia liczebność kół wynosiła 23 osoby. Dynamika zmian organizacyjnych ZPNG była na tyle duża, że w prezentowanym na III OZNG referacie omawiającym dzieje Zrzeszenia, J. Czyżewski podał jeszcze wyraźnie niższe wartości, ok. 500 członków, reprezentujących 180 miejscowości, zrzeszonych w 15 kołach (Czyżewski 1928, s. 190).

Analiza lokalizacji Kół ZPNG wykazuje ich znaczącą dywersyfikację pod względem wielkości ośrodków i ich bardzo nierównomierną dyslokację. Szczególnie zwraca uwagę brak Kół ZPNG w tak ważnych ośrodkach, jak: Warszawa, Kraków, Łódź, Stanisławów, Łuck, Gdynia, Grodno, Brześć, Białystok, Piotrków Tryb., Częstochowa, Radom, Rzeszów, Toruń, Katowice. W części z nich wynika to z omówionego już faktu

prowadzonej przez ZPNG polityki niedublowania w danym ośrodku kół konkurencyjnych organizacji geograficznych. Siedem kół ZPNG znajduje się w miastach dużych powyżej 100 tys. mieszkańców, osiem w miastach średnich powyżej 25 tys. i również osiem w miastach małych poniżej 25 tys. mieszk. (tab. 2).

Tabela 2. Ośrodki siedzib Kół ZPNG i ich populacja w 1928 r.

Ośrodek	Liczba ludności
Gdańsk	256 400
Lwów	238 303
Poznań	236 265
Wilno	128 954
Lublin	114 042
Bydgoszcz	110 810
Sosnowiec	102 856
Drohobycz	56 075
Kalisz	51 909
Przemyśl	49 823
Kielce	41 357
Nowy Sącz	39 539
Płock	32 047
Stryj	27 358
Gniezno	25 694
Leszno	20 753
Ostrowiec	19 705
Sambar	19 417
Jędrzejów	11 740
Tarnopol	11 563
Wągrowiec	10 995
Koźmin Wlkp.	8 758
Wolsztyn	7 801

Źródło: *Rocznik statystyczny RP* (1928, s. 6–12).

Zarząd Główny zrelacjonował także przebieg dyskusji nad zmianą Statutu ZPNG. Rozważano zmianę hierarchii organizacyjnej na trójstopniową (Zarząd Główny – Zarządy Oddziałów – Zarządy Kół). Taki model wymusiłby określenie zakresu terytorialnego poszczególnych Oddziałów. Ostatecznie uznano, że zbyt krótki jest jeszcze czas funkcjonowania ZPNG (6 lat), aby taką zmianę przeprowadzić.

W sprawie zmiany statutu wypowiedział się E. Romer, przywołując § 20, w myśl którego siedzibą Zarządu Głównego jest siedziba ZPNG (czyli Lwów), co wyklucza możliwość zmiany siedziby Zarządu Głównego na inny ośrodek. Pojawiła się jednak sugestia, aby Zarząd Główny miał siedzibę w ośrodku, z którego pochodzi przewodniczący ZPNG, ale nie udało się ustalić, czy jest to zgodne z obowiązującym w Polsce prawem o stowarzyszeniach. Romer sugerował jednak warunkową zmianę statutu, aby uelastyczyć miejsce lokalizacji władz ZPNG, o ile okaże się to zgodne z prawem, co zgromadzeni przyjęli w głosowaniu (*Walne Zebranie Zrzeszenia... 1928*, s. 259) (zał. 3). Zarząd Główny był również zobligowany do zorganizowania III OZNG, który się właśnie odbywał, tym niemniej w sprawozdaniu szczegółowo omówiono jego przygotowanie.

W sprawozdaniu finansowym wykazano stabilną sytuację, gdyż wpływy w wysokości 9178 zł 82 gr pokrywały taką samą kwotę wydatków tak, że bilans za dwa lata wyzerował się. Główną pozycją dochodu ZPNG były składki członkowskie, z których wpływało 3168,50 zł. Znaczącą kwotą w budżecie były wpłaty dokonane przez Towarzystwo Geograficzne we Lwowie – 1194 zł (zapewne na wydawanie periodyku). Sprzedaż „Czasopisma Geograficznego” przyniosła dochód w wysokości prawie 704 zł. Jak się okazuje, Zjazdy Nauczycieli Geografii nie przynosiły żadnego zysku ZPNG, gdyż po II OZNG w kasie Zrzeszenia została jedynie kwota 12,50 zł. Drobne kwoty w wykazie wpływów pochodziły z opłat za przesyłanie prenumerowanych czasopism, mikroskopijnych odsetek od rachunku trzymanego banku P.K.O. 3,30 zł, innych wpłat i dość niejasnej pozycji „niepokrytych kosztów druku” „Czasopisma Geograficznego” w znaczącej wysokości prawie 4,5 tys. zł. Można by to rozumieć jako zobowiązania ZPNG wobec drukarni zapisane w rubryce wpłaty, zatem traktowane jako swoisty zysk. Wówczas jednak budżet by się nie zbilansował. W kasie Zrzeszenie posiadało kwotę prawie 570 zł. Natomiast po stronie wydatków zapisano praktycznie jedynie dwie pozycje. Koszty wydawania „Czasopisma Geograficznego” wyniosły 8590 zł 68 gr, a wydatki administracyjne Zarządu przez dwa lata 580 zł 14 gr. Na inne cele wydano tylko 8 zł.

W imieniu Komisji Rewizyjnej B. Janowski ocenił sprawozdanie finansowe Zarządu Głównego, jako całkowicie poprawne i zgłosił wniosek o udzielenie absolutorium skarbnikowi ZPNG, co Walne Zebranie przyjęło przez aklamację (*Walne Zebranie Zrzeszenia...* 1928, s. 258).

Po przeniesieniu redakcji „Czasopisma Geograficznego” z Łodzi do Lwowa i uznaniu go, przez dwie kolejne organizacje geograficzne, lwowskie i poznańskie Towarzystwa Geograficzne, za swój periodyk, znacząco wzrósł jego potencjał i zdecydowano o powiększeniu objętości tomów z 12 do 16 arkuszy rocznie. Podjęto też decyzję o zmianie polityki wydawniczej i profilu czasopisma, co na Zgromadzeniu Walnym ZPNG zreferował A. Zierhoffer. Przypomniat delegatom podstawowe założenia, którymi kieruje się Komitet Reakcyjny „Czasopisma Geograficznego”, a mianowicie: zdecydowano o publikowaniu artykułów krótkich, ogólnych, o charakterze informacyjnym, zachowaniu równowagi pomiędzy artykułami informacyjno-naukowymi i informacyjno-dydaktycznymi oraz nadaniu periodykowi waloru aktualności, poprzez zamieszczanie notatek geograficznych i sprawozdań z nowości wydawniczych (*Walne Zebranie Zrzeszenia...* 1928, s. 258). Członkowie Zrzeszenia zachowali prawo do otrzymywania za darmo obu wiodących periodyków „Czasopisma Geograficznego” i „Przeglądu Geograficznego”, jak również „Polskiego Przeglądu Kartograficznego”, a ponadto także periodyków wydawanych przez Towarzystwa Geograficzne we Lwowie i Poznaniu. Można zatem powiedzieć, iż polscy nauczyciele geografii, którzy przystąpili do ZPNG, byli wyposażeni nadzwyczaj bogato w bieżącą literaturę fachową i spośród wiodących czasopism do kompletu brakowało jedynie: krakowskich „Wiadomości Geograficznych”, wychodzącego od 1927 r. periodyku WIG „Wiadomości Służby Geograficznej”, oraz wydawanego od 1932 r., popularno-geograficznego lwowskiego czasopisma „Zbliża i Zdaleka”. Jak na odradzające się państwo, wyposażenie nauczycielstwa w literaturę naukową najwyższego poziomu, pozwalającą na bieżąco śledzić rozwój dyscypliny na świecie był sprawą bardzo poważną i skutkował podnoszeniem poziomu nie tylko nauczycieli, ale też poziomu nauczania w szkołach w oparciu o najnowsze ustalenia badaczy.

Na zakończenie Walnego Zebrania ZPNG przeprowadzono wybór nowych władz. W skład Zarządu Głównego weszli: E. Romer (Lwów) jako przewodniczący ZPNG, W. Jezierski (Warszawa) i S. Pawłowski (Poznań) jako zastępcy przewodniczącego. Sekretarzem wybrano J. Czyżewskiego, a jego zastępcą Romualda Niewiakowskiego. Skarbnik-

kiem został J. Krystanowski, a jego zastępcą Ignacy Albert (wszyscy ze Lwowa). Do Komisji Rewizyjnej wybrano B. Janowskiego, M. Polackówną (oboje ze Lwowa) i G. Wuttkego (Warszawa). Do Sądu Polubownego weszli Wiktor Urbański (Tarnopol), Józef Targowski (Warszawa) i A. Tarnawski (Poznań) (*Walne Zebranie Zrzeszenia...* 1928, s. 259).

W Składzie Zarządu Głównego Nauczycieli Geografii nie znajduje się już prekursora tych spotkań J. Jurczyńskiego ani żadnego przedstawiciela ośrodka łódzkiego, co dowodzi obniżenia rangi Łodzi na geograficznej mapie Polski. Przyczyniła się do tego utrata w 1926 r. siedziby redakcji „Czasopisma Geograficznego”. Postępował również wpływ z miasta najaktywniejszych nauczycieli geografii szkół średnich (S. Konicówny do Warszawy, Eugeniusza Oskara Kossmanna do Berlina), co doprowadziło ostatecznie do likwidacji Oddziału Łódzkiego PTG w 1934 r. i przejścia jego członków do Oddziału Warszawskiego (Sobczyński 2020, s. 46).

Zarząd Główny ZPNG doceniając dużą liczbę zgłoszonych na Zjazd referatów, z których nie wszystkie udało się wygłosić z powodów organizacyjnych, postanowił wydać *Pamiętnik III Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii*, który zawierałby cały materiał z nim związany. Publikacja ta się nigdy nie ukazała, a niektóre referaty i memoriały opublikowano na łamach „Czasopisma Geograficznego”.

Na Walnym Zebraniu uchwalono wnioski powzięte przez poszczególne sekcje Zjazdu. Jednym z wniosków uchwalonych przez Zjazd, w związku z referatem w sesji plenarnej S. Korbela z Krakowa na temat kartografii szkolnej, była decyzja o powołaniu komisji mającej za zadanie ocenę zasadności przyznania mapom o kombinowanej formie prezentacji rzeźby terenu (warstwicowo-cieniowanej) waloru pomocy naukowej dla klas niższych. W tym wniosku ujawnia się walka toczona nadal przez krakowski i lwowski ośrodek kartograficzny o zawłaszczenie rynku map i atlasów szkolnych przez jedną z konkurujących prywatnych firm wydawniczych. Powołanie tej komisji łagodziło wydźwięk uchwał poprzedniego Zjazdu lwowskiego z 1926 r., który jednoznacznie poparł produkcję Książnicy „Atlas”, gdyż delegacja krakowska była wówczas zbyt słaba, aby się tej uchwale przeciwstawić. Generalnie środowisko krakowskie, doceniając ogrom pracy wykonanej przez III OZNG, krytycznie oceniło niektóre aspekty Zjazdu, w tym jednostronność wystawy kartograficznej i chaotyczność doboru oraz niedopracowanie (brak komentarza do zdjęć) wystawy fotograficznej (*Lwów – Trzeci ogólnopolski...* 1928, s. 101).

Tradycyjnie Zjazd uchwalił sporą liczbę wniosków z obrad sekcyjnych i plenarnych, z których wiele miało charakter wniosków autorskich i było sygnowanych nazwiskami zgłaszających je uczestników. Uchwalono też rezolucje na temat kwestii organizacyjnych ZPNG oraz programu i dydaktyki geografii w szkołach, a także memoriały do władz oświatowych w sprawie podniesienia rangi geografii w nauczaniu (*Rezolucje w sprawie kształcenia...* 1929, s. 182–183; *Rezolucje uchwalone na III Ogólnopolskim...* 1929, s. 179–182; *Memorjał Zrzeszenia... w sprawie roli geografii...* 1929, s. 175–179; *Memorjał i wnioski w sprawie geografji w szkołach wyższych* 1929, s. 183–185; *Rezolucja w sprawie zagranicznych wypraw geograficznych* 1929, s. 185; *Rezolucja w sprawie zawodu geograficznego* 1929, s. 185–186; *Rezolucja w sprawie współpracy geografów...* 1929, s. 186; *Rezolucje w sprawie organizacji nauczycielstwa...* 1929, s. 186–187).

Podjęto też decyzję o ustanowieniu Ogólnopolskich Zjazdów Nauczycieli Geografii instytucją stałą, wobec czego zaproponowano ich regulamin i powołano organy wykonawcze Zjazdów. Prawo zwoływania Zjazdu przyznano Komisji Organizacyjnej, w skład której wszedł cały Zarząd Główny ZPNG oraz trzy dodatkowe osoby przez ten Zarząd wybrane (S. Niemcówna, P. Ordyński i Andrzej Skórka).

Zdecydowano, aby kolejny Zjazd przeprowadzić już za rok, wraz z Powszechną Wystawą Krajową w Poznaniu w 1929 r. Komisja Organizacyjna IV OZNG ukonstytuowała się już po zamknięciu III Zjazdu. Ostatnią uchwałą Walnego Zebrania było podniesienie rocznej składki członkowskiej w ZPNG z 8 do 10 zł. Walne Zebranie było zarazem zamknięciem Zjazdu.

* * *

Podczas III OZNG odbywały się też spotkania przedstawicieli odrębnych organizacji geograficznych działających w Polsce. Uczestnicząca w Zjeździe delegacja PTG podpisała deklarację o dążeniu do przebudowy ruchu geograficznego w Polsce w duchu uchwał tego Zjazdu, czyli do jego zjednoczenia. Podczas zebrania przedstawicieli kilku organizacji geograficznych, w lwowskim Kasynie Miejskim, ustalono zasady współpracy działających w Polsce organizacji geograficznych (*Zasady porozumienia...* 1929, s. 187). Aby wszystkie polskie organizacje geograficzne mogły się w przyszłości zjednoczyć, konieczne okazało się dokonanie zmian w statutach poszczególnych organizacji, co wymagało czasu.

Uchwałą mówiącą o konieczności zjednoczenia ruchu geograficznego w jednolitym stowarzyszeniu narodowym i podejmowaniu starań

w tym kierunku sygnowali: J. Czyżewski, J. Loth, P. Ordyński, E. Romer, S. Pawłowski, F. Różycki, L. Sawicki, A. Tarnawski, a już *post factum* swoje podpisy złożyli także J. Smoleński i M. Limanowski (Czyżewski 1968, s. 81). Porozumieli się zatem przedstawiciele Lwowa, Krakowa, Warszawy, Poznania i Wilna. Łódź została kolejny raz pominięta. Znamienne, co zauważa J. Czyżewski, że porozumienia nie podpisał ówczesny przewodniczący PTG Władysław A.B. Massalski, który na Zjazd w ogóle nie przyjechał (Czyżewski 1968, s. 81). Jak twierdzi J. Czyżewski, uczestnik tych wydarzeń, dalsze uzgodnienia prowadzono korespondencyjnie i jak wiadomo nie doprowadziły one przed wybuchem drugiej wojny światowej do żadnej konkluzji.

Działalność ZPNG w latach 1928–1929

Decyzja o organizacji IV OZNG zaledwie rok po poprzednim Zjeździe znacznie skróciła okres przygotowań do najważniejszego wydarzenia w działalności ZPNG. Dodatkowo zaplanowany termin Zjazdu, z pełną premedytacją, zbiegał się z czasem trwania w Poznaniu Powszechnej Wystawy Krajowej (PeWuKa), która odbywała się w dniach 16 maja – 30 września 1929 r. (przez 138 dni) i była zorganizowana z okazji dziesięciolecia odzyskania niepodległości. Jej celem była prezentacja społeczeństwu osiągnięć Polski, w pierwszej dekadzie po odrodzeniu państwowości, które były w rzeczywistości znaczące. Rozmiar planowanej ekspozycji znacznie przewyższał możliwości przestrzeni, które jeszcze w czasach zaborczych były miejscem poznańskich targów, począwszy od 1911 r., czyli Wschodnioniemieckiej Wystawy Przemysłu, Rzemiosła i Rolnictwa. Dawny obszar targowy stanowił jedynie jeden z pięciu sektorów, znacznie większej, Wystawy Krajowej, która zajęła obszary na zachód od śródmieścia Poznania, czyli Park Wilsona, sąsiednią zabudowę gmachami rządowymi i uniwersyteckimi, okolice jednostki mieszkaniowej Johow-Gelände na terenie Łazarza oraz bardzo duży obszar rekreacyjno-gastronomiczny. Łącznie Wystawa Krajowa obejmowała powierzchnię 60 ha i odwiedziło ją 4,5 mln gości.

Drugim wydarzeniem, które towarzyszyło IV OZNG, był Wszechsłowiński Zjazd Śpiewaczy w dniach 19–21 maja 1929 r., połączony z I Festiwalem Muzyki Polskiej (21–29 maja), oraz II Wszechpolskim Zjazdem Śpiewaczym, które zgromadziły łącznie aż 17–20 tys. uczestników.

Na tym tle Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii nie mógł stanowić znaczącego wydarzenia, a fakt dużej liczby gości w Poznaniu nie sprzyjał zdobyciu miejsc noclegowych dla nauczycieli oraz sal na obrady Zjazdu. Świadomi sytuacji geografowie ośrodka poznańskiego niemal zaraz po III OZNG przystąpili do organizacji kolejnego. W tym celu już na 15 lutego 1929 r. wyznaczono datę zamknięcia zgłoszeń, aby z wyprzedzeniem znać liczbę uczestników. Ostrzegano też potencjalnych uczestników, że koszty pobytu będą znacząco wyższe, niż zwyczajowo w tym mieście, właśnie z powodu dużej liczby gości (*Doroczny Zjazd...* 1929, s. 59).

Krótki okres pomiędzy oboma Zjazdami Nauczycieli Geografii utrudnił też publikację planu III OZNG, z którego ostatnie materiały wydano w „Czasopiśmie Geograficznym” dopiero latem 1929 r., czyli już po zakończeniu obrad IV OZNG w Poznaniu.

* * *

Ponieważ Zarząd Główny ZPNG nie podjął działań w kierunku jednoczenia środowisk geograficznych w Polsce, zajęło się tym Towarzystwo Geograficzne we Lwowie, które na posiedzeniu w dniu 28 maja 1928 r. uchwaliło wytyczne swoistej mapy drogowej tego procesu, które następnie skonsultowało z Towarzystwem Geograficznym w Poznaniu oraz z J. Smoleńskim z Krakowa, jako przedstawicielem PTG (*Inne agendy Towarzystwa...* 1930, s. 242). Wytyczne te sformułowano w czterech punktach, a mianowicie:

- „1. Poszczególne T-wa Geograficzne w Polsce wchodzą w skład P.T.G. jako oddziały, zachowując charakter osób prawnych.
2. Zarząd Główny P.T.G. może zmienić swą siedzibę, zależnie od uchwały Walnego Zgromadzenia.
3. Siedzibą Towarzystwa jest Warszawa, gdzie znajdują się zbiory T-wa i sekretariat generalny.
4. Oddziały mają zapewniony wpływ na obrady Walnego Zgromadzenia, przez delegatów, w liczbie proporcjonalnej do ilości członków Oddziału”.

Proponowano zatem, aby uznać już istniejące PTG za właściwą reprezentację polskich środowisk geograficznych, mającą szansę stać się instytucją narodową, a pozostałe lokalne Towarzystwa Geograficzne i ZPNG winny się przyłączyć do PTG, na zasadach szerokiej autonomii i zachowania podmiotowości prawnej.

* * *

W dniach 14–25 lipca 1928 r. delegacja polskich geografów, w tym członków ZPNG, uczestniczyła w 12. Międzynarodowym Kongresie Geograficznym (zarazem II Kongresie Międzynarodowej Unii Geograficznej) w Londynie i Cambridge. Był to bardzo ważny Kongres, gdyż zmieniono na nim politykę członkostwa. Pierwotnie do MUG, która była członkiem Międzynarodowej Rady Badań Naukowych, mogły należeć jedynie te państwa, które przystąpiły do Ligi Narodów. Wykluczono z członkostwa były państwa centralne (zatem geografów niemieckich, austriackich, bułgarskich, tureckich i węgierskich), ale także amerykańskich, bo Stany Zjednoczone projektodawca Ligi Narodów, ostatecznie do niej nie przystąpiły. W Cambridge władze MUG zmieniły tę zasadę i w bardzo krótkim czasie organizacja powiększyła się o 7 kolejnych państw członkowskich, w tym bardzo ważne dla światowej geografii Stany Zjednoczone i dla Europy Środkowej – Czechosłowację, Rumunię i Jugosławię.

Delegacja polska na Kongresie była widoczna, na przewodniczącego jednej z sekcji wybrano E. Romera, a ten zapewnił stanowiska wiceprzewodniczących dla geografów czechosłowackiego, jugosłowiańskiego i rumuńskiego. Polacy ostro krytykowali wydawaną pod egidą MUG od 1891 r. *Mapę Świata* (tzw. milionówkę), za jej błędnie dobrane odwzorowanie (wniosek Antoniego Łomnickiego) i skalę barw, np. na arkuszu Kraków (uwagi E. Romera). Na Kongresie w zastępstwie nieobecnego szefa WIG reprezentował por. Stanisław Pietkiewicz. Delegacja polska przedstawiła też dorobek Kongresów słowiańskich geografów i etnografów.

W trakcie obrad wystąpienia mieli S. Pawłowski, Henryk Arctowski, Antoni Jakubski, M. Polaczkówna, E. Romer, Walenty Winid. W sesji hydrograficznej doszło do ostrej polemiki E. Romera z Emmanuelem de Martonem na temat obszarów bezodpływowych i teorii asymetrii termicznej, jako czynnika klimatycznego.

Kongres powołał nowe komisje MUG, w których znaleźli się też polscy geografowie – S. Pawłowski (komisja typologii osadnictwa wiejskiego), S. Lencewicz (komisja teras plejstocénskich), M. Polaczkówna (komisja wahań klimatycznych). Zgłoszone przez S. Pawłowskiego polskie propozycje zreformowania organizacji Kongresów MUG oraz zasad jego przeprowadzania, kwalifikacji referatów i organizacji wycieczek nie zyskały uznania (Romer 1929, s. 1–15).

* * *

W kraju trwała natomiast normalna praca w regionach. Koło Poznańskie ZPNG odbyło w lutym 1929 r. zebranie metodyczno-dydaktyczne, na którym Władysław Sperczyński analizował wyniki ankiety przeprowadzonej w szkole, na temat miejsca geografii w systemie nauczania oraz najlepszej percepcji konkretnych lekcji geografii. Najtrudniejszym zagadnieniem okazała się kwestia podziałki, a za najbardziej interesujące uznano lekcje poświęcone geografii krajów pozaeuropejskich. Temat był na tyle obszerny, że dyskusję nad nim przeprowadzono na zebraniu marcowym.

Zebranie kwietniowe poświęcono wystąpieniu W. Deszczki na temat stanu geografii na wyższych kursach nauczycielskich, zarówno państwowych, jak i prywatnych. Program ten obejmuje geografie ogólną, geografie Polski, Europy i krajów pozaeuropejskich, a poziom abiturientów jest bardzo zróżnicowany, choć wykazują oni zapał do pracy. Na tym samym zebraniu M. Przybylska zreferowała swoją wizytę w Miejskiej Szkole Pracy w Łodzi. W części organizacyjnej spotkania przegłosowano nadanie E. Romerowi godności członka honorowego ZPNG oraz wyłoniono Komitet Organizacyjny zbliżającego się IV OZNG, przygotowywanego przez Koło Poznańskie.

IV Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Poznaniu (19–21 maja 1929 r.)

IVOgólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii odbył się w Poznaniu w dniach 19–21 maja 1929 r. (Czyżewski 1968, s. 81), a zorganizowany został przez Komitet Wykonawczy wyłoniony w Kole Poznańskim ZPNG (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254). Decyzją zjazdu lwowskiego z 1926 r., Poznań miał zostać siedzibą Zarządu Głównego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii (*Sprawozdanie z działalności Instytutu...* 1930, s. 134).

Spotkanie odbyło się w stolicy Wielkopolski, która do końca pierwszej wojny światowej była odcięta od polskich badań geograficznych. Dlatego celowym było zapoznać nauczycieli z geografiami Wielkopolski, przy wykorzystaniu najnowszych polskich badań prowadzonych na tym obszarze. Zjazd był poświęcony zarówno problemom dydaktycznym, jak również naukowym i zgromadził blisko 800 uczestników (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254; Czyżewski 1986, s. 82). Wpisowe za udział w Zjeździe wynosiło 3 zł (Pawłowski 1929, s. 31–32).

Oficjalne otwarcie Zjazdu nastąpiło w niedzielę, 19 maja o godz. 9.30, w auli Uniwersytetu Poznańskiego, w obecności przedstawicieli miejscowych władz, uczestników Zjazdu i wielu innych gości. Obrady otworzył S. Pawłowski (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego... 1930*, s. 1-2) witając obecnych następującym przemówieniem:

„Czcigodni goście, Szanowni Uczestnicy Zjazdu!

Geografia jest jedną z tych nauk, która jak najgłębiej tkwi w aktualności i rzeczywistości. Daleka od abstrakcji, daleka od fantazyj naukowych, szuka nieustannie prawd, wynikających ze związku życia ze ziemią. Mimo, że dźwiga 2000 lat na swoich barkach, jest nauką młodą. Wiecznie młodem bowiem jest zagadnienie stosunku życia do ziemi. O aktualności naszej nauki nic lepiej nie świadczy, jak owo ciekawe zjawisko, iż nie potrafiono dotychczas odpowiedzieć na tak zasadniczej wagi pytanie, jak: czy człowiek z postępem kultury uwalnia się od natury, czy też przeciwnie, coraz bardziej się od niej uzależnia. W poszukiwaniu tych prawd, jak i prawd tym podobnych geografia ma już utarty tok postępowania. Zaczyna od ziemi ojczystej, od horyzontu najbliższego a przechodzi do horyzontów dalszych, które rzuca na ekran świata. Ale jak na ekranie: jednych zajmują pewne cechy życia i pewne sytuacje, pewna akcja, drugich tło. Geografia jest nauką, która bada przede wszystkim tło – środowisko geograficzne. Z obrazem tego środowiska przychodzimy do szkoły. Ale nie tylko obraz środowiska ziemskiego szkole dajemy. Dajemy pewne przykazania, może za mocno powiedziałem, pewne wskazania. My mówimy: opieraj granice swojego państwa o linie naturalne, staraj się o dostęp do morza, nie daj sobie wydrzeć skarbów mineralnych. Mówimy: użytkuj jak najlepiej drogi wodne i powietrzne staraj się zrozumieć regiony geograficzne, ale nie żądaj od nich więcej, niż ci dać mogą. My mówimy: kochaj góry nasze, doliny, kochaj braci swoich po języku czy religii, my z tem przychodzimy do szkoły. Wkraczając w mury szkoły, musimy stać na poziomie najwyższej aktualności. Nauczyciel geografii nie może uczyć ze starego podręcznika, nie może odmalowywać i przedstawiać przed uczniem tło geograficzne z czasów minionych. Stąd wypływa jedno dla nas pierwszorzędnej wagi wskazanie: związek geografii jako nauki z geografją jako przedmiotem szkolnym. Nauczyciel geografii musi ten związek uznawać. Musi być każdej chwili pouczony o tem, co się w świecie dzieje. Tem się tłumaczy, że nasza instytucja – Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii – cieszy się tak powszechnem i wielkiem powodzeniem. Widzimy tu pośród uczestników Zjazdu nie tylko młodych naszych geografów i nauczycieli geografii, zaczynających się dopiero zapalać, ale widzimy także starych i osiwiiałych w pracy nad nauką naszą pracowników i bojowników. Równolegle z instytucją Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii rozwija się coraz lepiej Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii. Wszyscy stajemy tu pod jednym hasłem: chcemy się czegoś nauczyć. Pod tem hasłem Komitet Wykonawczy, zawiązany tu w Poznaniu w myśl postanowień ostatniego Zjazdu we Lwowie, zorganizował Zjazd.

Dziś pod tem hasłem Zjazd otwieram. Niech mi tedy będzie wolno powitać przedstawicieli naszych władz kościelnych, wojskowych, miejskich i szkolnych. [Tu mówca wymienia nazwiska obecnych reprezentantów]. Wkońcu niech mi będzie wolno podziękować zarazem J.M. Rektorowi Uniwersytetu Poznańskiego, że przez ofiarowanie wspaniałej sali i innych ubikacyj uniwersyteckich Zjazd nam umożliwił. Wreszcie witam wszystkich uczestników Zjazdu, przybyłych tu z najdalszych stron, gdzieś od Dźwiny i Prutu, nie szczędzących ni trudu i grosza, ażeby na Zjazd tak licznie się stawić. Od ich uczestnictwa i współpracy powodzenie Zjazdu niewątpliwie zależy. Proszę o tę współpracę i współudział i ogłaszam IV Ogólny Zjazd Nauczycieli Geografii za otwarty”.

Następnie przemówienia okolicznościowe wygłosili zaproszeni na Zjazd oficjele. W imieniu Kurii Arcybiskupiej gości powitał ksiądz kanonik Edmund Majkowski, w imieniu władz Poznania wiceprezydent Mikołaj Kiedacz. Witali przybyłych także reprezentujący Powszechną Wystawę Krajową Stanisław Wachowiak oraz radca poznańskiego kuratorium Stanisław Durek.

Na Zjazd przybyli przedstawiciele wszystkich działających w Polsce towarzystw geograficznych, P. Ordyński reprezentował PTG, J. Czyżewski Towarzystwo Geograficzne we Lwowie, A. Janowski wystąpił w imieniu Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Tatrzańskiego, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk reprezentował Zygmunt Lisowski. Z ramienia WIG wystąpił S. Pietkiewicz. Gośćmi Zjazdu, choć zapewne też współorganizatorami, byli członkowie Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu, w imieniu którego witał uczestników B. Olszewicz. Warszawski geolog F. Różycki reprezentował Zarząd Główny TNSW, a wiceprezes Jan Sobolewski wystąpił w imieniu Stowarzyszenia Chrześcijańsko-Narodowego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych.

Po zakończeniu oficjalnego otwarcia Zjazdu przystąpiono do wyborów jego Prezydium, do którego weszli E. Romer, J. Czyżewski (obaj ze Lwowa), M. Limanowski (Wilno), J. Smoleński (Kraków), P. Ordyński, M. Siwak i A. Janowski, (wszyscy z Warszawy) oraz S. Pawłowski (Poznań). W czasie posiedzenia wykonano pamiątkową fotografię, którą uczestnicy mogli potem nabyć (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254).

W pierwszej sesji plenarnej wysłuchano trzech referatów autorstwa E. Romera, M. Limanowskiego i J. Czyżewskiego na temat przygotowania nauczycieli geografii do zawodu (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254; Czyżewski 1930, s. 5–7; Limanowski 1930 s. 4–5; Romer 1930, s. 3–4; *Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 3).

Dalsze referaty już o charakterze naukowym, wygłaszano w sali nr 17 i wszystkie poświęcone były geografii i przyrodzie Wielkopolski (Czyżewski 1968, s. 82). W tej części obrad wysłuchano czterech referatów: S. Pawłowskiego *Rzut oka na morfologję Wielkopolski* (Pawłowski 1930, s. 7–10), Władysława Smosarskiego *Klimatologia Wielkopolski* (Smosarski 1930, s. 10–11), Adama Wodniczki *O roślinności Wielkopolski* (Wodniczko 1930, s. 11–19) oraz Jerzego Wojciecha Szulczewskiego *Osobliwości fauny Wielkopolski* (Szulczewski 1930, s. 20–24).

W drugim dniu obrad, w poniedziałek 20 maja 1929 r., również w sali nr 17 Uniwersytetu Poznańskiego (dzisiejszego Collegium Iuridicum, wówczas przy ul. Wjazdowej 3, dziś ul. Św. Marcina), odbyło się posiedzenie plenarne na temat *Geografia a szkoła pracy*, któremu przewodniczył E. Romer (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 24; Czyżewski 1968, s. 82). Na tym posiedzeniu wysłuchano kolejno wystąpień: G. Wuttkego (Warszawa) – *Nauczanie geografii a szkoła pracy* (Wuttke 1930, s. 34), Alicji Hłasko-Pawlicowej (Katowice) – *Szkoła pracy a regionalizm w nauczaniu geografii* (Hłasko-Pawlicowa 1930, s. 34–38) oraz J. Mozolewskiego (Bydgoszcz) – *Próby realizowania systemu daltońskiego w nauce geografii w Państwowem Seminarjum Nauczycielskim w Bydgoszczy* (Mozolewski 1930, s. 38–42). Ostatnim wystąpieniem w sesji plenarnej był referat Zofii Janowskiej (Koźmin) na temat *Nauczanie geografii w szkole powszechnej* (Janowska 1930, s. 44–51). Koreferat do głównego tematu sesji plenarnej zatytułowany *Na marginesie zagadnienia szkoły pracy* wygłosił J. Bajerlein (Czarnków) (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254; Bajerlein 1930, s. 42–44). Po wysłuchaniu referatów odbyła się długa dyskusja, w której głos zabrali m.in.: S. Pawłowski, J. Migacz (Nowy Sącz), Edward Kozłowski (Staniątki), W. Dobija (Pokrzywnica), Józef Mikulski (Siedlce), M. Polackówna, Józef Staśko (Ostróg) i Wawrzyn Skotnicki (Czortków). Następnie przeprowadzono dyskusję nad wnioskami przedstawionymi przez prelegentów. Zamykając obrady sesji plenarnej E. Romer uznał ją za jedną z najciekawszych i podkreślił dynamiczny rozwój dydaktyki geografii na całym świecie (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 51–53).

W godzinach 11.30–14 odbyły się w salach Uniwersytetu Poznańskiego posiedzenia sekcyjne, na których omawiano programy nauczania geografii w poszczególnych typach szkół (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254). Obrady toczyły się w pięciu sekcjach: szkół powszechnych i szkół średnich, szkół wydziałowych, seminariów nauczycielskich, szkół zawodowych oraz szkół wyższych (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 53).

Na posiedzeniu Sekcji Szkół Powszechnych i Szkoły Średniej ogólnokształcącej referaty wygłosili: Stanisław Matoga (Ostrów) – *Program nauczania geografii w szkole powszechnej* (Matoga 1930, s. 53–56), J. Makosińska (Poznań) – *O programach nauczania geografii w szkołach powszechnych* (Makosińska 1930, s. 57–61), M. Polackówna – *Szkic programu nauczania geografii w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących* (Polackówna 1930, s. 61–71) oraz A. Tarnawski – *Programy nauczania geografii w szkole powszechnej i średniej ogólnokształcącej* (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego... 1929*, s. 254; Tarnawski 1930, s. 71–79). Po wysłuchaniu referatów toczyła się ożywiona dyskusja nad nimi, której przewodniczył P. Ordyński. Rozpatrywano wnioski A. Tarnawskiego w sprawie powiększenia liczby godzin geografii w szkołach średnich ogólnokształcących i dyskutowano na temat konieczności rewizji ówczesnego programu ministerialnego. Karol Muniak (Solec) zaproponował powołanie komisji, która opracowałaby programy nauczania geografii, celem przedłożenia władzom wyższym. Leon Dorobek (Płock) proponował wprowadzenie krótkich pogadańk geograficznych już w klasie drugiej lub pierwszej szkoły powszechnej. Inspektor M. Siwak zapewnił, że w Ministerstwie W.R. i O.P. pracuje się usilnie nad zmianami programów szkolnych. Konieczność podwójnego przerabiania geografii Polski wyjaśnił tym, że w bardzo licznych przypadkach dzieci szkół niżej zorganizowanych opuszczają szkołę powszechną już po 4. klasie i dlatego należałoby już w niej przerabiać kurs wiedzy o Polsce współczesnej. W toku dyskusji wypowiedzieli się ponadto Egon Tkaczyk (Wąbrzeźno), Władysław Telejko i F. Różycki (Warszawa). Na zakończenie sesji zgromadzeni przyjęli jednogłośnie zgłoszone w jej trakcie wnioski (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego... 1930*, s. 79).

Obradom Sekcji Szkół Wydziałowych przewodniczyła Helena Szafrańówna z Poznania. Albin Plewa (także z Poznania) przedstawił jedyne referat w tej sekcji zatytułowany *Program geografii w szkole wydziałowej* (Plewa 1930, s. 80–88). Dyskusja nad wystąpieniem była bardzo długa. Głos zabierało ośmioro dyskutantów: Wincentyna Szostakówna (Śmigiel), Maria Szulcówna, Leontyna Doerflerówna, Maria Przybylska, Helena Schneiderówna i Halina Mittelstaedtówna (wszystkie z Poznania), Antoni Kaczorowski (Pleszew) oraz Dietrich Vogt (Rogoźno). Zgłoszono wniosek, aby wyłonić kolejną komisję z zadaniem ujednolicenia programu nauczania geografii w szkołach wydziałowych. Nie było jednak pośród dyskutantów zgody w kwestii jak ma ten program ostatecznie wyglądać.

W Sekcji Seminariów Nauczycielskich wygłoszono dwa referaty. K. Kopeć (Inowrocław) omówił *Program nauki geografii w seminarjum nauczycielskim* (Kopeć 1930, s. 88–90), natomiast Adolf Szałankiewicz (Wolsztyn) zreferował *Program metodyki geografii w świetle praktyki pedagogicznej w seminarjach nauczycielskich* (Szałankiewicz 1930, s. 90–94). Obaj referenci byli krytyczni w stosunku do obowiązującego wówczas programu edukacji geograficznej nauczycieli oraz metodologii nauczania i postulowali ich szybkie unowocześnienie (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 94).

W Sekcji Szkół Zawodowych J. Cezak (Zgierz) przedstawił *Program metodyki geografii gospodarczej w szkołach dokształcających zawodowych* (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254). Referat nie wywołał szerszej dyskusji i zgromadzeni w tej sekcji uchwalili stosowny wniosek, postulowany przez referenta, aby geografię gospodarczą w szkołach zawodowych nauczać w powiązaniu z krajoznawstwem i historią (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 96).

Obrady w Sekcji Szkół Wyższych prowadził E. Romer. W zagajeniu zwrócił uwagę, że w systemie, w którym o programie studiów geograficznych decydują zainteresowania naukowe profesora kierującego katedrą, nie ma możliwości utrzymania jednolitości programów na różnych uczelniach. Postulował wprowadzenie instytucji profesora-asystenta, zobowiązanego do realizowania przedmiotów przewidzianych ogólnym programem studiów, a także łączenie geografii z innymi dyscyplinami (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 254; *Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 96). W toku dalszych obrad J. Smoleński wygłosił referat pt. *Zadania dydaktyczne a badacze uniwersyteckich zakładów geograficznych*. Referent zwrócił uwagę na dychotomię misji geografa akademickiego, z jednej strony realizującego program nauczania w szkole wyższej, a z drugiej prowadzącego absorbujące czas badania naukowe (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 96). Kolejno wysłuchano S. Pawłowskiego, który wystąpił z krótkim referatem *O wycieczkach uniwersyteckich*. Autor apelował o zrozumienie rangi tych zajęć dla procesu edukacji i przyjmowaniu wzorców uczelni francuskich, gdzie cała kadra akademicka, wraz ze studentami wyższych roczników, uczestniczy w corocznej wycieczce po regionie lokalizacji uczelni i to we współpracy międzyuczelnianej, poznając tym samym różne regiony kraju i najnowsze wyniki badań regionalnych (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 97; Czyżewski 1968, s. 82).

W poniedziałek, czyli w drugim dniu Zjazdu, pomimo wyczerpujących obrad, o godz. 20 odbyło się jeszcze Walne Zebranie ZPNG, na którym podjęto szereg decyzji doniosłych dla dalszego funkcjonowania Zrzeszenia (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego... 1929*, s. 254; Czyżewski 1968, s. 82).

W trzecim dniu obrad, we wtorek 21 maja 1929 r., uczestnicy Zjazdu hospitowali lekcje praktyczne w kilku poznańskich szkołach oraz uczestniczyli, jako obserwatorzy, w szkolnej wycieczce geograficznej (Czyżewski 1968, s. 82). Lekcje praktyczne przeprowadzili: M. Zdobnicka w klasie III Gimnazjum Humanistycznego Żeńskiego im. Dąbrówki. Celem lekcji było odgadnięcie przez uczennice na podstawie wyświetlonych epidiaskopem zdjęć, jaką przedstawiają część świata, opierając się na dostrzeganych zjawiskach klimatycznych, roślinności itp. cechach krajobrazu. Po lekcji odbyła się dyskusja nauczycieli, w której uczestniczyła duża liczba osób. Samo podejście do sposobu przeprowadzenia lekcji i jej rezultatu znalazło się w ogniu uwag krytycznych (K. Smosarska, M. Polackówna, Tadeusz Betleja, Kazimierz Sochaniewicz, Wacław Batorski, Wojciech Węgrzyn, Kencz i Antoni Galiczyński), rzadziej padały głosy chwające (Maria Domańska). Przygotowany do lekcji sprzęt nie był dobrej jakości, gdyż wyświetlone epidiaskopem zdjęcia okazały się słabo czytelne (Aniela Sowówna). M. Przybylska poprowadziła lekcję pokazową w klasie III szkoły wydziałowej żeńskiej, a jej tematem było wykazanie znaczenia mapy, polegające na ustaleniu przez uczennice, na podstawie mapy, klimatu Ameryki Północnej. Dyskutujący po lekcji, prowadzonej w obcej szkole, uznali ją za poprawną, a nawet dobrą (J. Nowak, A. Kaczorowski, M. Nowara, Franciszek Skibiński), a głosy krytyczne odnosiły się do spraw drugorzędnych (Michał Kempno).

Kolejną lekcję na temat *Ludności kuli ziemskiej* poprowadziła A. Węglewska w klasie V szkoły powszechnej. W podsumowaniu lekcji prowadząca sama stwierdziła, że lekcja nie przebiegła po jej myśli. Jednak w dyskusji nauczyciele nie byli krytyczni i podkreślali liczne walory obejrzanej lekcji (Józek, J. Makosińska, J. Czyżewski). Lekcję na temat Rosji poprowadziła E. Wieszołka w klasie VI szkoły powszechnej. Również ta lekcja spotkała się z krytycznym przyjęciem (M. Smoczkiwiczówna, Hryniszak, M. Hałdys, Stępnianka). Za niedopuszczalne uznano prezentację Rosji jako przyjaznego nam sąsiada (Tadeusz Cieślak). Prowadzącej lekcję nauczycielki bronił jedynie A. Tarnawski.

Ostatnią lekcję pokazową w klasie VI szkoły powszechnej na temat Holandii prowadził tarnowski nauczyciel Edward Layer. Odbiór tej

lekcji był zróżnicowany, obok głosów krytycznych (Kazimierz Żukowski, W. Telejko, M. Siwak, Chruściel), w tym zarzutów oparcia jej na nie-naukowych podstawach (S. Pawłowski), wybrzmiały głosy akceptujące (E. Romer) (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 255; *Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 99–103).

Dwugodzinną wycieczkę szkolną podczas Zjazdu z klasą I szkoły wydziałowej poprowadził A. Plewa. Celem wycieczki było zapoznanie uczniów z erozją wody płynącej i terasami doliny Warty pod Szelągami. Wycieczka wyruszyła ze szkoły wydziałowej przy ul. Działyńskich 5 w Poznaniu i przez Wzgórze św. Wojciecha dotarła do doliny Warty aleją Szelańską. Obserwowano działalność erozyjną rzek Warty i Szelału w jego obszarze źródłowym. Po wycieczce przeprowadzono dyskusję w gronie nauczycielskim moderowaną przez H. Szafranówną. Odbiór wycieczki był pozytywny, co potwierdziły swoimi wypowiedziami Janina Błaszczakówna i Markowska (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 97–98).

Zamknięcie Zjazdu nastąpiło we wtorek 21 maja 1929 r. w południe. Ostatnie posiedzenie plenarne Zjazdu odbyło się w auli Uniwersytetu Poznańskiego. Przewodniczył J. Smoleński, który na początku wezwał zgromadzonych do uczczenia pamięci zmarłych w poprzednim roku wybitnych geografów, prezentując pokrótce ich sylwetki. Zgromadzeni chwilą ciszy oddali hołd L. Sawickiemu (zmarł 3 października 1928 r.) i dydaktykowi geografii W. Jezierskiemu (zmarł 6 grudnia 1928 r.) (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 255). J. Czyżewski zgłosił wniosek o zorganizowanie kolejnego V OZNG w Wilnie, co zostało uchwalone. Zorganizowaniem przyszłego Zjazdu miał być odpowiedzialny Zarząd Główny ZPNG, którego siedzibą dzień wcześniej stał się formalnie Poznań.

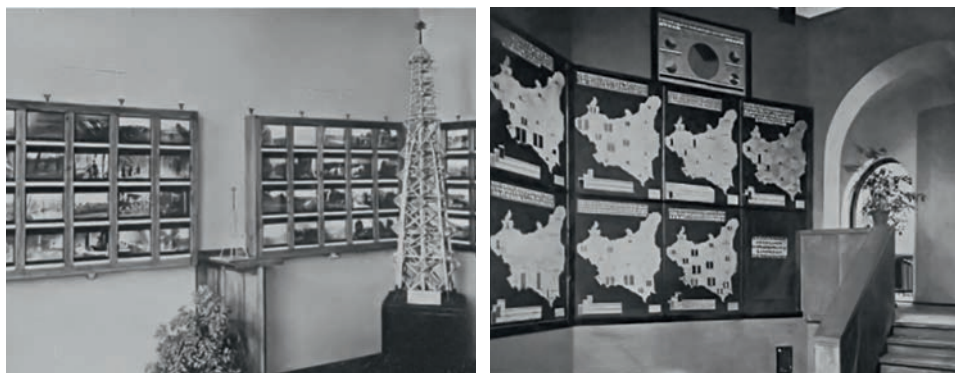
Następnie powołano Komisję Organizacyjną V OZNG, do której mianowano M. Limanowskiego i Ludwika Lichtarowicza (oba Wilno), G. Wuttkego (Warszawa). Do grona organizatorów, co może dziwić, nie powołano nikogo z Poznania, czyli z ośrodka, który miałby faktycznie ten Zjazd zorganizować (wobec słabości kadrowej ośrodka wileńskiego).

Podczas ostatniego zebrania uczestników Zjazdu przegłosowano wnioski uchwalone na posiedzeniach plenarnych i sekcyjnych (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1929, s. 255). Przed formalnym zakończeniem Zjazdu wystąpił J. Cezak, aby podziękować organizatorom w osobach E. Romera i S. Pawłowskiego, po czym IV OZNG w Poznaniu oficjalnie zamknięto (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego...* 1930, s. 104).

Imprezą towarzyszącą IV OZNG była zorganizowana staraniem Komitetu Wykonawczego odrębna Wystawa Geograficzna urządzona w Państwowym Gimnazjum im. Marcinkowskiego, przy ul. Bukowskiej 16 (*Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego... 1929*, s. 255).

Wcześniejsze niż zazwyczaj, gdyż w porze obiadowej trzeciego dnia Zjazdu, zakończenie obrad motywowane było wolą pozostawienia uczestnikom czasu na zwiedzenie trwającej wówczas w Poznaniu Powszechnej Wystawy Krajowej (Czyżewski 1968, s. 82). Było to jedno z największych wydarzeń wystawienniczych Drugiej Rzeczypospolitej. Impreza zorganizowana dla uczczenia dziesięciolecia odzyskania niepodległości trwała w okresie 16 maja – 30 września 1929 r. (*Powszechna Wystawa Krajowa 1927*, s. 1; Wachowiak 1929, T. 1, s. 13).

W ramach Powszechnej Wystawy Krajowej, uczestnicy Zjazdu mogli zwiedzić w ramach Ekspozycji Rządowej salę Wojskowego Instytutu Geograficznego (ryc. 18) i tam zobaczyć mapę ziem polskich Giovanniego Antonio Rizzi-Zannoniego w skali 1: 629 tys. wydanej w Paryżu w 1772 r. (Wachowiak 1929, T. 2, s. 229).

Ryc. 18. Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w 1929 r., sala WIG oraz jedna z ekspozycji wystawy rządowej

Źródło: S. Wachowiak (1929, T. 3, s. 229, 68).

Bardzo ważnym wydarzeniem towarzyszącym IV OZNG było Walne Zgromadzenie ZPNG przeprowadzone wieczorem w drugim dniu Zjazdu. Otworzył je E. Romer, wyrażając zadowolenie z rosnącej liczby członków ZPNG oraz z powstawania licznych kół miejscowych. J. Czyżewski, pełniący funkcję sekretarza Zarządu Głównego, przedstawił sprawozdanie z działalności Zarządu za okres 1 maja 1928 – 10 maja 1929 r. oraz sprawozdania poszczególnych Kół ZPNG.

Następnie wysłuchano sprawozdania finansowego przedstawionego przez zastępcę skarbnika I. Alberta (tab. 3) (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1930, s. 109–111).

Tabela 3. Protokół finansowy ZPNG za okres od 1 maja 1928 r. do 10 maja 1929 r.

Wpływy	Kwota w zł	Rozchody	Kwota w zł
Składki członków	5 881,00	Niewyrównany rachunek z ubiegłego roku w Książnicy-Atlas	8 578,38
Wpływy Tow. Geograficznego we Lwowie	700,00		
Wpływy ze sprzedaży „Czasopisma Geograficznego”	558,04	Wydatki administracyjne	651,06
Odsetki przyznane na rachunki PKO	9,51	Koszty Wydawnictwa „Czasopismo Geograficzne”	5 350,00
Dary instytucji społecznych i samorządowych	7 066,27		
Gotówka z PKO	482,63	Inne	1 070,00
Suma	14 686,45	Suma	14 686,45

Źródło: *Protokół z Walnego Zebrania...* 1930, s. 111.

Sprawozdanie sekretarza Komitetu Redakcyjnego „Czasopisma Geograficznego” wygłosił A. Zierhoffer, który syntetycznie omówił aktualny stan periodyku, po głębokiej zapaści lat poprzednich (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1930, s. 111). Zierhoffer powiedział, że:

„W roku 1928 wychodziło „Czasopismo Geograficzne” nadal jako wspólny organ Zrzeszenia N.G. i Tow. Geograficznego we Lwowie i Poznaniu, utrzymując charakter pisma poświęconego zarówno kwestjom naukowym jak i dydaktycznym. Powiększenie rozmiaru Czasopisma z 12 arkuszy na 16½ w roku 1928 umożliwiło rozbudowę treści. Rozwój Czasopisma przedstawia się liczbowo w następujący sposób: rok 1927 arkuszy 12, współpracowników 24, artykułów 12, notatek 12, recenzji 35, zaś w roku 1928 arkuszy 16, współpracowników 29, artykułów 24, notatek 41, recenzji 44. Z 24 artykułów oryginalnych 11 było naukowych, 9 dydaktycznych, 4 programowe. Lista zaś współpracowników wzbogaciła się szeregiem nowych nazwisk z różnych ośrodków”.

Kończąc sprawozdanie A. Zierhoffer postawił wniosek o powiększenie „Czasopisma Geograficznego” w 1930 r. do 20 arkuszy. Wniosek ten przyjęto przez aklamację.

M. Polackówna w imieniu Komisji Rewizyjnej oświadczyła, że przeprowadzono szczegółową kontrolę czynności kasowych Zarządu Głównego, która wypadła wzorowo, wobec czego Komisja Rewizyjna stawia wniosek o udzielenie Zarządowi Głównemu absolutorium za czynności kasowe, co zostało przez Walne Zgromadzenie skwitowane.

Dalszym punktem zebrania było przyjęcie następujących wniosków, które zostały uchwalone:

- „a) Ażeby roczne składki członków, tak należących do prowincjonalnych Kół Zrzeszenia P.N.G., jak i członków, należących bezpośrednio do Gł. Zarządu Z.P.N.G., były przekazywane tylko czekami do P.K.O., a nie przekazami pocztowymi do kasy Gł. Zarządu Z.P.N.G.
- b) Ażeby członkowie należący do prowincjonalnych Kół Zrzeszenia P.N.G. nie przekazywali składek rocznych do P.K.O. indywidualnie, lecz ażeby składki wszystkich tych członków były przekazywane przez prowincjonalne Koła Z.P.N.G. jednym wspólnym czekiem do P.K.O.”.

Najważniejszym punktem Walnego Zgromadzenia był wybór nowych władz ZPNG, czyli Zarządu Głównego, Komisji Rewizyjnej, Komitetu Redakcyjnego i Sądu Polubownego. Nowym przewodniczącym Zarządu Głównego został wybrany S. Pawłowski (Poznań), wiceprzewodniczącym, dotychczasowy przewodniczący, E. Romer (Lwów), drugim wiceprzewodniczącym wybrano Antoniego Siwaka (Tarnopol), a trzecim J. Cezaka (Łódź). Sekretarzami ZG ZPNG na kolejną kadencję zostali: A. Tarnawski i F. Szychliński, a skarbnikami: K. Swinarska i inspektor W. Sperczyński (wszyscy z Poznania).

Na przewodniczącego Komitetu Redakcyjnego powołano E. Romera, a na członków tegoż Komitetu: J. Czyżewskiego, R. Danysz-Fleszarową, S. Niemcówną, A. Fischera, B. Olszewicza, S. Pawłowskiego, A. Tarnawskiego, M. Polackówną oraz A. Zierhoffera.

W skład Komisji Rewizyjnej weszli: Stanisław Wład, wizytator Władysław Prauziński i W. Deszczka. W Sądzie Polubownym zasiadli: S. Teodorski, wizytator Jan Odroń i A. Jakubski. Od momentu powołania nowego Zarządu Głównego siedzibą Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii stał się Poznań (*Protokół z Walnego Zebrania... 1930*, s. 112).

Następnie dyskutowano nad zmianą statutu (*Protokół z Walnego Zebrania... 1930*, s. 113). J. Czyżewski zakomunikował, iż:

„Główny Zarząd rozważał, w jakim kierunku należałoby zmienić obecny statut. Brano w rozważaniach tych pod uwagę:

- 1) Wprowadzenie trójstopniowości w schemacie organizacyjnym Zrzeszenia;
- 2) Silniejsze, aniżeli ma to miejsce obecnie, zabezpieczenie ustawą Twa [Towarzystwa – przyp. aut.] autonomii poszczególnych oddziałów, względnie Kół.

Główny Zarząd nie występuje jednak na razie z żadnym konkretnym projektem. W chwili obecnej, gdy organizacja Zrzeszenia znajduje się w stadium bardzo intensywnej rozbudowy, a większość Kół nie może się jeszcze wykazać długoletnią, intensywną pracą, nie wydaje się wskazaniem dokonywanie głębszych zmian statutowych. Przewidując wszakże ewentualną konieczność w prowadzenia już w niedalekiej przyszłości zmiany w ustroju Towarzystwa, [J. Czyżewski – przyp. aut.] prosi Główny Zarząd o uchwalenie następującego wniosku:

Zwyczajne Walne Zebranie poleca Głównemu Zarządowi opracowanie projektu wskazanych zmian statutowych i przesłanie tego projektu przed najbliższym Walnym Zebraniem do wiadomości wszystkich Kół Zrzeszenia P.N.G.”.

W dalszym toku Walnego Zgromadzenia przedstawiono wnioski i interpelacje. Jako pierwszy głos zabrał S. Pawłowski, który w imieniu Koła Poznańskiego ZPNG zaproponował nadanie E. Romerowi członkostwa honorowego ZPNG, co zgromadzeni przyjęli jednogłośnie.

Następnie A. Zierhoffer przedstawił następujące wnioski:

- „1. Walne Zgromadzenie wyraża przekonanie, że Z.P.N.G. jest najwłaściwszym terenem dla organizacji prac fizjograficznych nauczycieli geografii.
2. Wobec tego Walne Zgromadzenie wzywa Zarząd Główny Z.P.N.G. do wyłonienia komisji, która by:
 - a) wybrała zagadnienia nadające się do gromadnego opracowania;
 - b) opracowała techniczną i naukową stronę organizacji badań oraz ich naukowego opracowania;
 - c) zajęła się zbieraniem obserwacji;
 - d) znalazła miejsce dla publikacji zebranych tą drogą materiałów”.

Po jednomyślnym przyjęciu powyższych wniosków Walne Zgromadzenie zostało zamknięte (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1930, s. 113).

Działalność ZPNG w latach 1929–1931

Po zakończeniu Zjazdu poznańskiego Zarząd Główny ZPNG przystąpił do realizacji zaleceń wynikających z uchwał Zjazdu. Skierował zatem do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego memoriał w sprawie tworzenia w większych ośrodkach pracowni geograficznych, a także uwagi które podczas Zjazdu zgłaszali nauczyciele do obowiązujących programów nauczania geografii w szkołach powszechnych oraz w I i II klasie gimnazjum. Podjęto także decyzję w sprawie utworzenia kolejnego wydawnictwa Biblioteczki Geograficznej Szkolnej.

Jak raportował Zarząd Główny, Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii w dniu 20 kwietnia 1929 r. liczyło 1001 członków, zamieszkujących 205 miejscowości (głównie w kraju), w tym 679 członków zorganizowanych było w Kołach ZPNG, które znajdowały się w 29 miastach Polski (ryc. 19).

Zarząd Główny ZPNG zaproponował również zorganizowanie dla nauczycieli, w lipcu 1930 r., trzytygodniowej wycieczki nad Adriatyk przez Czechy, Austrię, Jugosławię i Węgry. Jej koszt szacowano na 600 zł, a zapisy ustalono do 30 maja. Organizatorem był F. Szychliński z Gimnazjum Marii Magdaleny w Poznaniu (*Komunikaty Zarządu...* 1930, s. 243). Warto zauważyć, że prowadzona przez S. Pawłowskiego, w lecie 1929 r., wycieczka Koła Geografów Studentów Uniwersytetu Poznańskiego na podobnej trasie kosztowała 417 zł (Dylik 1930, s. 211).

* * *

Po przeniesieniu decyzją IV OZNG siedziby ZPNG do Poznania, dalsze funkcjonowanie Koła Lwowskiego ZPNG nie miało już tak dużego ciężaru gatunkowego. W dniu 8 listopada 1929 r., podczas zebrania Koła, Tadeusz Długiewicz z filii Państwowego XI Gimnazjum im. A. J. Śniadeckich zaprezentował program nauczania geografii w VI klasie gimnazjum. Wskazał na potrzebę przeniesienia części materiału do kl. VII i konieczność wprowadzenia ćwiczeń geograficznych z myślą o realizacji ich w trakcie wycieczek (*Zrzeszenie Polskich... Koło lwowskie* 1930, s. 244).

Na grudniowym zebraniu Koła w 1929 r. Jerzy Kowalski z Uniwersytetu Jana Kazimierza wygłosił referat zatytułowany *Zarys isagogi geograficznej starożytnej*. Isagoga jest nauką wstępną do studiowania Biblii.

Ryc. 19. Stan organizacyjny ZPNG w dniu 20 kwietnia 1929 r.

Źródło: Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii [mapa], 1929, s. 192.

Autor omówił istotę starożytnej geografii polegającej na opisie eku-
meny. Wspomnił, iż takie zagadnienia jak kształt Ziemi, oceanu i
kontynentów był wówczas rozważany na gruncie filozofii. Dopiero w
szkole perypatetycznej w Aleksandrii (arystotelesowskiej) Eratostenes
z Cyreny zaimplementował te zagadnienia filozoficzne na grunt geo-
grafii. Uczynił to właśnie w formie isagogi, czyli wstępu, który znamy
jako pierwszą i drugą księgę *Geografii* Strabona. Później zagadnienia te

usunięto z isagogi geograficznej zastępując je wstępem do kartografii, co było zasługą Ptolemeusza (*Posiedzenie Koła Lwowskiego...* 1930, s. 160).

* * *

W 1929 r. Koło Poznańskie ZPNG liczyło 68 członków i odbyło 7 zebrań plenarnych, w których średnio uczestniczyło ok. 30 osób oraz dwa zebrania. Po zorganizowaniu IV OZNG Koło Poznańskie powróciło do organizacji zebrań dopiero w październiku. Zebranie to dotyczyło miejsca geografii w Powszechnej Wystawie Krajowej. Referat wprowadzający wygłosił S. Pawłowski, a kolejne wystąpienia mieli wizytator A. Tarnawski i K. Swinarska.

Na zebraniu listopadowym referat o polskim szkolnictwie w Kanadzie wygłosił F. Szychliński, natomiast Jan Pastwa omówił nową mapę powiatu poznańskiego. Na grudniowym spotkaniu Koła M. Przybylska omawiała sposoby wykorzystania map konturowych w nauczaniu szkolnym (*Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za rok 1929 1930*, s. 244–245).

W 1930 r. Koło Poznańskie zmniejszyło się do 60 osób. Przewodniczącym Koła był wizytator A. Tarnawski, sekretarzem J. Kamińska, a skarbnikiem B. Szubówna. W tym roku odbyły się dwa zebrania organizacyjne i 6 zebrań plenarnych. W lutym 1930 r. Wawrzyna J. Serwacka omawiała sposób utrwalania w pamięci uczniów nazw geograficznych, ilustrując odczyt pomocami wykonanymi przez uczennice. Na zebraniu marcowym inspektor oświaty W. Sperczyński przedstawił, w oparciu o przeprowadzoną ankietę, stan nauki geografii w poznańskich szkołach powszechnych, natomiast Z. Wierzbicka omówiła wprowadzenie ucznia klasy I szkoły średniej w pojęcie mapy warstwicowej. Na zebraniu kwietniowym dyrektor J.W. Opatrny podzielił się wrażeniami z podróży do Szwecji i pracy w seminarium w Ness. W maju Z. Janowska wygłosiła referat *Ćwiczenia geograficzne z uwzględnieniem ćwiczeń meteorologicznych*. Ostatnie w 1930 r. październikowe spotkanie członków Koła Poznańskiego ZPNG, zajęło wystąpienie S. Pawłowskiego *Studjum geografji według rozporządzeń magisterskich*.

W czerwcu 1930 r. Koło zorganizowało wycieczkę, pod kierunkiem S. Pawłowskiego, do Junikowa, z udziałem 40 uczestników, natomiast w grudniu A. Plewa przeprowadził lekcję pokazową w klasie IV na temat *Półwysep Apeniński (Nizina Padańska)* (*Koło w Poznaniu 1931*, s. 79).

* * *

W końcu 1929 r. ukonstytuowało się, kolejne w Wielkopolsce, Koło w Kościanie. Inicjatorem jego założenia był poznaniak W. Sperczyński, a wspierał tą inicjatywę inspektor Edmund Sowiński z Rawicza. Przewodniczącym koła wybrano Franciszka Leśniaka, kierownika szkoły powszechnej w Bieżynie, sekretarzem Seblówną, a skarbniczką Kaziemierzę Mieczkowską (*Koło w Kościanie* 1931, s. 76).

* * *

Po przeniesieniu siedziby ZPNG z Łodzi do Lwowa w 1926 r. i stopniowej eliminacji J. Jurczyńskiego z władz Zrzeszenia, Koło Łódzkie ZPNG prawdopodobnie przeżywało głęboki kryzys i zapewne zaprzestało działania. Świadczy o tym fakt, że w sprawozdaniu opublikowanym na początku 1931 r. podaje się, że Koło Łódzkie utworzono w maju 1929 r. i skupiało 30 członków. Była to zatem restytucja już działającego wcześniej Koła.

Zebrania Koła odbywały się raz w miesiącu. Piotr Rafa wygłosił referat na temat *Jak należy ująć sprawy gospodarcze w nauce o Polsce współczesnej w kl. VII szkoły powszechnej*, Franciszek Rąb omówił jak na tym samym poziomie edukacji i w tym samym przedmiocie ujmować zagadnienie ustroju państwowego. Na kolejnym zebraniu P. Rafa miał ilustrowany przeżroczami odczyt o podróży do Włoch. Kilukrotnie występował też na zebraniach dyrektor Państwowej Szkoły Handlowej w Zgierzu J. Cezak. Wygłosił sprawozdanie z udziału w konferencji w sprawie Pomorza, która odbyła się w Toruniu oraz relacjonował swój udział w III Zjeździe Słowiańskich Geografów i Etnografów w Belgradzie. Ponadto miał referat *O nową dziedzinę pracy dla nauczycieli geografii*.

Koło Łódzkie ZPNG zorganizowało także, pod kierownictwem Jana Dengerscherza, nauczyciela Gimnazjum Koedukacyjnego Niemieckiego Stowarzyszenia Gimnazjalnego w Pabianicach, wycieczkę nauczycieli do Łasku (*Koło w Łodzi* 1931, s. 76).

* * *

Koło ZPNG w Płocku powstało w styczniu 1927 r. i po trzech latach aktywności skupiało jedynie 11 osób. Przewodniczącym Koła był W. Kowalczyk, nauczyciel Państwowego Gimnazjum im. S. Małachowskiego w Płocku, a sekretarzem Zofia Szemplińska z Państwowego

Gimnazjum Męskiego im. W. Jagiełły. W roku szkolnym 1929/30 Koło odbyło 7 zebrań i 2 wycieczki. Podczas kolejnych zebrań wygłaszano następujące referaty: Z. Szemplińska omawiała *Izochrony Płocka*, a W. Kowalczyk *Południową część Wołynia oraz Ukształtowanie powierzchni i budowę geologiczną powiatu płockiego*. Referat J. Kalicińskiego nosił tytuł *Gdańsk w świetle cyfr przeszłości i teraźniejszości*.

W 1930 r. pierwsze trzy zebrania Koła Płockiego (od stycznia do marca) poświęcono na omówienie programu nauczania geografii w szkole powszechnej i gimnazjum niższym, a wynikające z dyskusji postulaty przekazano Zarządowi Głównemu TNSW – co dowodzi, że ustalona w 1926 r. separacja Kół Geograficznych od TNSW i przekształcanie ich w Koła ZPNG nie szła w terenie najlepiej. Ponadto W. Kowalczyk zorganizował dwie wycieczki dla nauczycieli, pierwszą na jeden z ołów na Mazowszu, drugą na obszar pomiędzy Płockiem a Podolszycami (*Koło w Płocku* 1931, s. 76).

* * *

Koło w Rzeszowie liczące 17 członków pracowało pod kierunkiem Jana Fołta z Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Rzeszowie. Sekretarzem była Stanisława Klusówna. W roku szkolnym 1929/30 Koło odbyło 7 zebrań oraz zorganizowało w Rzeszowie konferencję naukową. Podczas jej obrad referaty wygłosili S. Niemcówna na temat *Nowych prądów w nauczaniu geografii*, M. Janiszewski ze Lwowa mówił o *Samokształceniu nauczycieli geografii*, a J. Migacz z Miejskiego Seminarium Nauczycielskiego Zeńskiego im. M. Konopnickiej w Nowym Sączu mówił o *Pomocach przy nauce geografii* i zaprezentował kilka własnoręcznie wykonanych modeli. Na zakończenie konferencji S. Niemcówna omówiła lekcję o ruchu postępowym Ziemi. W obradach uczestniczyło aż 180 nauczycieli z powiatu rzeszowskiego i sąsiednich. Koło Rzeszowskie ZPNG organizowało odczyty nie tylko w swojej siedzibie, ale także wyjazdowe we wsiach. J. Fołta wygłaszał odczyty o ruchu ziemi, a Józef Lebedowicz o metodyce geografii w kl. IV (*Koło w Rzeszowie* 1931, s. 76–77).

* * *

Koło ZPNG w Pleszewie powstało w 1929 r. staraniem W. Deszczki, współpracownika S. Pawłowskiego w Uniwersytecie Poznańskim. Przewodniczącym tego Koła był Franciszek Bator z Koedukacyjnej Szkoły Wydziałowej w Pleszewie, jego zastępcą Alfons Eckert nauczyciel Szko-

ły Ewangelickiej, a sekretarzem M. Brzezicka. Referaty na zebraniach wygłaszali zarówno lokalni geografowie, jak F. Bator *O Japonii*, ale również zaproszeni geografowie poznańscy, np. Jan Dylik, który miał wystąpienie relacjonujące wyprawę do Jugosławii (*Koło w Pleszewie 1931*, s. 77).

* * *

Koło w Tczewie złożyło 12 nauczycieli dopiero w styczniu 1931 r. Na przewodniczącego Koła wybrano Mariana Dohnalę z Państwowego Gimnazjum Męskiego. Wiceprzewodniczącym został J. Tkaczyk, sekretarzem L. Knoss, a skarbnikiem Wilhelm Boettcher, jedyny w powiecie nauczyciel narodowości niemieckiej i wyznania ewangelickiego (Watkowski 2013, s. 69). Na kolejnych zebraniach referaty głosił jedynie M. Dohnal, na temat: *Z zagadnień metodyki geografii matematyczno-astro-nomicznej oraz Atlas Romera i mapy ściennie Romera jako podstawa nauczania geografii w szkole*. Również przewodniczący Zarządu Koła był inicjatorem wycieczki dla nauczycieli do Starego Tczewa, poświęconej jego zabytkom (*Koło w Tczewie 1931*, s. 77).

* * *

W Nowym Sączu Koło ZPNG skupiało 15 osób, jego przewodniczącym był J. Migacz, a sekretarzem A. Mroczkowska. W roku szkolnym 1929/30 Koło odbyło tylko trzy posiedzenia poświęcone kolejno: omówieniu najnowszej literatury geograficznej, dyskusji nad potrzebami szkół w zakresie pomocy dydaktycznych dla geografów i drogami ich pozyskania oraz sprawozdaniu J. Migacza ze Zjazdu poznańskiego. Dyskutowano także wnioski zgłoszone przez A. Zierhoffera na temat organizacji prac badawczych pośród nauczycieli geografii. Przewodniczący Koła uczestniczył w konferencji regionalnej, gdzie wygłosił referat *Interpretacja mapy* (*Koło w Nowym Sączu 1931*, s. 77).

* * *

W czerwcu 1929 r. powstało Koło ZPNG w Siedlcach, którego przewodniczącą była Jadwiga Grubertowa z Państwowego Gimnazjum Męskiego im. Hetmana Żółkiewskiego w Siedlcach, sekretarzem J. Mikulski, a skarbnikiem A. Piasecka z Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi. Częstotliwość zebrań ustalono na raz w miesiącu,

a pierwszy rok pracy Koła przeznaczono na zapoznanie się jego członków z okolicą Siedlec. Referaty wygłaszał głównie J. Mikulski, który zreferował tematy: *Mapy szczegółowe Polski, Podlasie, położenie i geomorfologia krainy oraz Skamieliny z okresu jurajskiego pod Łukowem*. Natomiast J. Schenk wygłosił odczyt *Podlasie pod względem etnograficznym*. Pomimo skromnej wielkości, zaledwie 8 członków Koła utworzyło i wyposażyło w pomoce naukowej pracownię geograficzną w jednej z siedleckich szkół (*Koło w Siedlcach* 1931, s. 77).

* * *

Od wielu lat działało już Koło ZPNG w Wągrowcu, które w 1929 r. liczyło 16 członków, czyli o trzech mniej niż dwa lata wcześniej. Zmienił się też przewodniczący Koła, którym został były sekretarz M. Nowara z Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego im. K. Libelta w Kcyni, a na jego miejsce sekretarzem wybrano Franciszka Grzesika. W 1929 r. Koło odbyło jedynie trzy spotkania, poza wyborczym, także poświęcone lekcji na temat *Wyżyna Lubelska* oraz referatowi *Materjały zlodowacenia i gleby na ziemiach polskich*. Oba te zebrania wypełnił swoimi wystąpieniami przewodniczący Koła (*Koło w Wągrowcu* 1931, s. 77).

* * *

Koło ZPNG w Wilnie powstało 1 stycznia 1929 r. i liczyło 22 członków. Przewodniczącym Koła został A. Skórka, sekretarzem W. Jachiewiczowa, a skarbnikiem Luliński. W pierwszym roku odbyło się sześć zebrań, z których pierwsze trzy miały charakter odczytowy. M. Limanowski wygłosił referaty *O granicach etnograficznych Litwy przedmendogowej* oraz na dwóch kolejnych spotkaniach *O zlodowaceniu Wileńszczyzny* (*Koło w Wilnie* 1931, s. 77-78).

* * *

Koło w Wolsztynie liczyło w 1929 r. 29 członków, jego przewodniczącym był A. Szałankiewicz z Wroniaw, a sekretarzem Jan Kaleta. W 1929 r. w Kole odbyło się pięć spotkań, podczas których wysłuchano referatów na temat: *Rozwój stosunków gospodarczych w Polsce, Wybrzeże Polski, Mapa plastyczna* i na dwóch kolejnych zebraniach *Mapa warstwicowa w szkole twórczej (w klasie IV i klasach wyższych)* (*Koło w Wolsztynie* 1931, s. 78).

* * *

W Sosnowcu członkowie ZPNG utworzyli Koło w Zagłębiu Dąbrowskim, zrzeszające 34 członków. Jego przewodniczącym został Adam Sochacki, a sekretarzem Stanisława Syludkówna. Poza działalnością odczytową, w 1929 r. Koło zorganizowało trzy wycieczki dla nauczycieli. Zwiedzano błotnisty wododział i zjawiska krasowe koło Wolbromia, kopalnię cynku w Szarleju i terasy rzeczne Przemszy w Jęzorze. W Mysłowicach zapoznano się z formami antropogenicznymi, rozwojem miasta i wydymami w jego okolicach. Na zebraniach kameralnych omawiano wnioski płynące z wycieczek oraz literaturę geograficzną (*Koło w Zagłębiu Dąbrowskim* 1931, s. 78).

* * *

Również w 1929 r. utworzono Koło ZPNG w kilkutysięcznym Rogoźnie. Na przewodniczącego Koła wybrano Jana Wierzbanowskiego z Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Męskiego w Rogoźnie, a na sekretarza Werblówną. Koło liczyło aż 30 członków. W 1929 r. odbyło się pięć zebrań Koła, na których wygłaszano referaty. Święch omówił *Cykl pracy w nauce geografii w pierwszych trzech oddziałach*, J. Wierzbanowski referował *Położenie i budowę Tatr*. Ponownie Święch przeprowadził lekcję w klasie V szkoły powszechnej na temat *Krążenie wody w atmosferze*. Jedno zebranie poświęcono na relację Malickiej ze Zjazdu poznańskiego oraz sprawozdanie Urbańskiego z Kongresu Krajoznawczego. Koło zorganizowało wycieczkę dla nauczycieli do odkrywek w strefie morenowej koło Gościejowa. Z inicjatywy J. Wierzbanowskiego w listopadzie 1929 r. Koło uruchomiło geograficzny Wyższy Kurs Nauczycielski Prywatny (*Koło w Rogoźnie* 1931, s. 78).

* * *

Kolejnym wielkopolskim Kołem ZPNG założonym również w 1929 r. było Koło Ostrowskie. Założycielami było 18 nauczycieli, a na przewodniczącego Koła wybrano Alfonsa Błaszczaka, natomiast na sekretarza G. Kargelówną. Podczas posiedzeń odczytowych Koła wysłuchano wystąpień na temat: *Uwagi o nauce o Polsce współczesnej w klasie VII szkoły powszechnej*, *Historji geografji*, *Krajoznawstwo a geografia w szkole* oraz relacji z wycieczki rowerowej na trasie Ostrów Wlkp. – Warszawa – Lublin – Lwów (*Koło w Ostrowie* 1931, s. 78).

* * *

Gnieźnieńskie Koło ZPNG powstało w 1928 r. W kolejnym roku liczyło 18 członków. Przewodniczącym była J. Ziemska, natomiast sekretarzem J. Pietrzak. W 1929 r. w Kole odbyło się pięć zebrań odczytowych. F. Szychliński omawiał *Polskie szkolnictwo w Kanadzie*, K. Swinarska z Poznania przeprowadziła *Demonstrację użycia dzieci szkolnych jako pomocy naukowych*, natomiast A. Sowówna miała odczyt *Wrażenia z podróży po Algierze*. Ponadto J. Ziemska radziła *Jak urządzić pracownię geograficzną*, a F. Szychliński prowadził lekcję *O klimacie w II klasie gimnazjalnej*. Koło zorganizowało jedną wycieczkę w celu zapoznania się z moreną przebiegającą koło Gniezna (*Koło w Gnieźnie 1931*, s. 78).

* * *

Inowrocławskiemu Kołu ZPNG w 1929 r. przewodniczył K. Kopeć (znany już, jako przewodniczący Koła w Wągrowcu w poprzedniej kadencji), a sekretarzem był L. Puchała. Koło liczyło w 1929 r. 14 członków i zbierało się w tym roku jedynie dwukrotnie. K. Kopeć wygłosił referat *Praca badawcza nauczyciela w powiecie*, a W. Bogusławski – *Rola i wartość geografii w szkole* (*Koło w Inowrocławiu 1931*, s. 78).

* * *

Także w 1929 r. powstało Koło w Toruniu, pod przewodnictwem Tomasza Targowskiego dyrektora Seminarium Nauczycielskiego i liczyło 14 członków. Sekretarzem Koła był A. Szulce. W roku powstania Koło zebrało się jedynie na dwóch spotkaniach odczytowych. S. Pawłowski wygłosił referat *Geografia w nauce, szkole i w życiu*, a T. Targowski odczyt *Wprowadzenie pojęcia o podziałce* (*Koło w Toruniu 1931*, s. 78).

* * *

Niektórzy członkowie ZPNG, przede wszystkim z Koła Poznańskiego, zaangażowani byli w organizowanie w dniach 6 lipca – 8 sierpnia 1930 r. w Poznaniu Wystawy Komunikacji i Turystyki. W jej ramach funkcjonował specjalny pawilon poświęcony kartografii. Na czele Komitetu Organizacyjnego tej ekspozycji stał E. Romer, zastępcami przewodniczącego byli S. Pawłowski i płk. J. Kreutziger z WIG, a sekretarzem Bolesław Olszewicz. Wystawa miała charakter międzynarodowy, na której pre-

zentowały się instytucje kartograficzne z większości państw europejskich, ze Stanów Zjednoczonych, Egiptu, Turcji oraz z organizacji międzynarodowych, np. Międzynarodowej Komisji Dunaju, Ligi Narodów i Międzynarodowej Izby Handlowej. Szczególnie bogata była prezentacja Królewskiego Towarzystwa Geograficznego z Londynu. Polska ekspozycja składała się z trzech działów: kartograficznych zabytków historycznych, dorobku WIG oraz produkcji Książnicy „Atlas” ze Lwowa (Kiełczewska 1931, s. 61–67).

* * *

Członkowie ZPNG byli także uczestnikami III Kongresu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Belgradzie w dniach 4–18 maja 1930 r. Podobnie jak poprzedni Kongres w Polsce, zjazd ten miał charakter objazdowy po różnych regionach Jugosławii. Podróżowano z Belgradu statkiem rzeczny Dunajem do Prahova, następnie pociągiem przez Negotin–Zejcar–Niš–Skopje do Kosovskiej Mitrovicy. Dalej samochodami z Mitrovicy do Kraljeva. Kolejnego dnia ponownie pociągiem, tym razem wąskotorowym, z Kraljeva przez Užice–Sarajewo–Mostar do Dubrownika i dalej statkiem morskiej żeglugi przybrzeżnej przez Split do Šušaku. Ostatni odcinek koleją normalnotorową z Šušaku przez Lublanę do Zagrzebia. W miejscach dłuższego postoju organizowano wycieczki samochodowe po okolicach. Obrady w ośmiu sekcjach branżowych (dwie fizyczno-geograficzne, dwie fito-zoograficzne, trzy antropogeograficzne i jedna poświęcona geografii regionalnej i metodyce nauczania geografii) prowadzono w Belgradzie, Skopje, Lublanie i Zagrzebiu. W polskiej delegacji znalazły się 64 osoby: E. Romer (jako przewodniczący), Henryk Bolkot, Kazimierz Bryński, J. Cezak, Józef Czekalski, J. Czekanowski, M. Fidlerowa, A. Fischer, Eugeniusz Frankowski, W. Goetel, Zofia Hołub-Pacewiczowa, Bolesław Hryniewiecki, M. Janiszewski, Władysław Kabat, H. Kamieńska, Eugeniusz Kmicikiewicz, H. Krämerówna, W. Kubijowicz, Stanisława Kukłówna, Tadeusz Ladenberger (Ładogórski), S. Lencewicz, Stanisław Leszczycki, J. Malicka, Adam Malicki, J. Mękarska, Zbigniew Mossoczy, M. Mrycówna, Stanisław Myćka, S. Niemcówna, R. Niewiadomski, Eugenia Orkiszówna, Michał Orlicz, Wiktor Ormicki, Kazimiera Paszkowska-Jeżowa, Witold Pawlik, S. Pawłowski, M. Polackówna, Stanisław Polański, S. Poniatowski, Władysław Semkowicz, Helena Sławińska, J. Smoleński, Barbara Szymańska, Franciszek Uhorcak, Józef Wąsowicz, W. Winid, A. Zierhoffer, Aleksander Żaruk oraz przedstawiciele WIG płk. J. Kreutzinger,

kpt. Tadeusz Bastgen i kpt. Apoloniusz Zarychta. Polacy wygłosili 54 referaty, na ogólną ich liczbę 128 i jako jedyna reprezentacja krajowa, mieli w składzie kobiety w charakterze referentek, a nie osób towarzyszących mężom. ZPNG na Kongresie było reprezentowane formalnie jedynie przez trójkę delegatów: S. Pawłowskiego, J. Cezaka i K. Paszkowską-Jeżową (*Walne Zebranie członków...* 1931, s. 291). Poza gospodarzami i Polakami w Kongresie uczestniczyli geografowie i etnografowie z Czechosłowacji i pojedynczy przedstawiciele Niemiec, Francji i Belgii, głównie badacze Europy Środkowo-Wschodniej (Zarychta 1930, s. 180–187).

Jednak sama idea tego typu Kongresów zdawała się chylić ku upadkowi, gdyż nie uczestniczyli w nim zupełnie przedstawiciele słowiańskich narodów ZSRR, a tym razem również z Bułgarii, którzy swoją nieobecność w przysłanym do uczestników liście motywowali powodami politycznymi w relacjach z krajem gospodarzy. Kolejny Kongres, zaplanowany w Sofii, stanął zatem pod znakiem zapytania. Krytyka dotyczyła także charakteru wystąpień na Kongresie, które w większości były raportami z aktualnie prowadzonych studiów, a nie finalnymi dziełami naukowymi. Sugerowano, aby kolejne Kongresy miały wyznaczony temat wiodący, a do solidnych referatów przygotowywano koreferaty. Jedyną cechą Kongresów, która zyskiwała całkowitą akceptację było połączenie dwóch dyscyplin naukowych geografii i etnografii, co powszechnie uznawano za niezwykle inspirujące do dalszych studiów (*Przyszłość kongresów słowiańskich...* 1930, s. 313–314).

* * *

Podczas posiedzenia Zarządu Głównego ZPNG, w dniu 28 listopada 1930 r., podniesiono kwestię zmiany miejsca przeprowadzenia V OZNG. Wprawdzie na poprzednim Zjeździe uzgodniono, że miejscem tym będzie Wilno, ale szczególne okoliczności sprawiły, że na posiedzeniu 10 stycznia 1931 r. zmieniono lokalizację i Zjazd przeniesiono do Gdyni (*Zjazd Z.P.N.G. w Gdyni* 1930, s. 326; *Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 241). Okolicznością, która skłoniła ZPNG do tej zmiany był ogłoszony wówczas fakt zorganizowania w 1931 r. dorocznego zjazdu geografów niemieckich (24 *Deutschen Geographentag*), poza granicami Niemiec, w Wolnym Mieście Gdańsku, o którego otrzymanie Polska bezskutecznie starała się na wersalskiej konferencji pokojowej (Jackowski Soljan 2018b, s. 38).

Zarząd apelował do członków ZPNG o niezawodne przybycie, aby mała liczebność uczestników V OZNG w Gdyni nie kontrastowała z niemieckim zjazdem gdańskim. Przygotowano bardzo dogodne warunki zakwaterowania. Dla osób, które chciały nocować bezpłatnie proponowano miejsca w szkołach, ale goście musieli mieć własny koc i jasek. Nie było to jednak całkowicie darmowe zakwaterowanie, gdyż należało opłacić obsługę. Dla oszczędnych zaoferowano noclegi w kwocie 3 zł za dobę, ale były też kwatery droższe. Obiady serwowano w cenie 2,00–2,50 zł. Zarząd Główny ZPNG wystąpił do Ministerstwa Komunikacji z wnioskiem o przyznanie jednorazowej ulgi na bilety kolejowe wysokości 50% dla uczestników Zjazdu, a do władz oświatowych o przyznanie im urlopu w dniach 23–27 maja 1931 r. Zgłoszenie na Zjazd wiązało się z wpłatą na konto w banku P.K.O. w Poznaniu kwoty 2 zł wpisowego (*Piąty Ogólnopolski Zjazd...* 1931, s. 79–80). Warto przypomnieć, że wpisowe w relacji do poprzedniego zjazdu w Poznaniu było niższe o złotówkę, pomimo największego światowego kryzysu ekonomicznego, który wówczas ogarniał też Polskę. Obniżenie wysokości wpisowego dowodzi determinacji organizatorów, aby maksymalnie zachęcić do masowego udziału szerokie grono nauczycieli.

W 1930 r. ZPNG wzbogacił się o kolejne trzy Koła, które utworzono w Warszawie, Krakowie i Równym.

Wiosną 1931 r. zapadła w Zarządzie Głównym ZPNG decyzja o uruchomieniu kolejnej publikacji geograficznej, o czym poinformowano członków oraz czytelników „Czasopisma Geograficznego” szczególnym anonsem, opublikowanym już po V OZNG (*Do P.T. Członków Zrzeszenia...* 1931, s. 241–242). Zdecydowano mianowicie o potrzebie uruchomienia serii wydawniczej pod nazwą „Biblioteczka geograficzno-podróżnicza”. Pod informacją o wydawaniu „Biblioteczki”, jako redaktor podpisany jest S. Wład. Biblioteczka ma służyć nauczycielom, jako pomoc naukowa, którą można wykorzystać odczytując fragmenty stosownych tomików podczas lekcji. W oparciu o lekturę książeczek można będzie też przygotować ćwiczenia. Tomiki mają też być lekturą domową ucznia i nie będą unikać narracji sensacyjnej i fantastycznej. Inicjatywa ma urozmaicić i uatrakcyjnić proces dydaktyki geografii.

Jak twierdzą jednak Andrzej Kostrzewski (2016, s. 111–112) i M. Czekańska (1939/46, s. 10) inicjatorem wydawania od 1930 r. tej serii, a także jej redaktorem był S. Pawłowski. Ostatecznie wychodziła pod nazwą „Dokoła ziemi. Biblioteczka geograficzno-podróżnicza”, publikując monografie krajów i regionów. Ukazało się ich w Książnicy „Atlas” we

Lwowie i Warszawie ok. 50 tomów. Jako pierwsza w serii wyszła monografia Francji S. Pawłowskiego (Pawłowski 1931a). Pawłowski miał także być inicjatorem serii „Lektury geograficzne”.

* * *

W początku lat 30. XX. w. pojawiła się w środowisku nauczycieli geografii idea tworzenia w mniejszych ośrodkach Ognisk Metodyczno-Geograficznych. Organizatorami byli zazwyczaj nauczyciele zrzeszeni w którymś z Towarzystw Geograficznych, przeważnie w ZPNG, oraz państwowe władze oświatowe.

W 1931 r. Ognisko Metodyczno-Geograficzne powstało w Częstochowie (*Sprawozdanie z pracy Ogniska...* 1934, s. 190). Umieszczono je w pracowni geograficznej, utworzonej w 1928 r. w Państwowym Gimnazjum im. H. Sienkiewicza, z inicjatywy dyrektora szkoły Wacława Płodowskiego. Pracownię tę utworzono nawet wcześniej niż wzorcową pracownię geograficzną w Ministerstwie przy ul. Hożej w Warszawie. W Częstochowie Ognisko nie mogło liczyć na wsparcie akademickie, więc znaczniejszy był wkład w jego zorganizowanie państwowych władz oświatowych, zarówno ministerialnych, jak i okręgu szkolnego.

Zaraz po utworzeniu Ognisko zorganizowało w Częstochowie, 13 lutego 1931 r., konferencję rejonową na temat *Nauczania geografii w klasach niższych*. Obrady otworzył wizytator Władysław Wierzbicki, a w konferencji uczestniczyli delegaci Ministerstwa W.R. i O.P.G. Wuttke i M. Janiszewski. Treścią konferencji (mającej raczej cechy warsztatów – przyp. aut.) były dwie lekcje pokazowe. W IV klasie Gimnazjum Związkowego poprowadził lekcję Stefan Słobodzian, natomiast w siedzibie Ogniska lekcję dla kl. III poprowadziła Jadwiga Jakubowska. Po południu uczestnicy zapoznali się z pracownią geograficzną i zbiorami Kółka Krajoznawczego, a J. Jakubowska wygłosiła referat *Przeżycia i obserwacje w nauczaniu geografii*.

Druga konferencja rejonowa poświęcona była *Nauczaniu geografii w kl. VI*. Lekcje pokazowe w jej trakcie poprowadzili Władysława Horszowska w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. J. Słowackiego oraz Franciszek Suwara w Żeńskim Gimnazjum ss. Nazaretanek. Drugą lekcję poprzedził referat prowadzącego ją nauczyciela na temat *Nauczanie geografii w kl. VI*.

W roku szkolnym 1932/33 odbyły się już trzy konferencje rejonowe zorganizowane przez Ognisko Metodyczno-Geograficzne w Często-

chowcie (*Sprawozdanie z pracy Ogniska...* 1934, s. 191). Pierwsza z nich poświęcona została nauczaniu geografii regionalnej. Lekcję pokazową w kl. IV Państwowego Gimnazjum im. Traugutta poprowadził Franciszek Gollenhoffer na temat *Częstochowa jako typ osady przemysłowej*. Drugą lekcję w Państwowym Gimnazjum im. H. Sienkiewicza na temat *Tatr* prowadziła J. Jakubowska.

Kolejna w tym roku konferencja regionalna odbyła się w Zagłębiu Dąbrowskim i poświęcona była *Miastom Zagłębia Dąbrowskiego*. Lekcję pokazową w Państwowym Gimnazjum im. Staszica w Sosnowcu i poprowadzający ją referat na temat *Uwagi do metodycznego prowadzenia geografii miast w szkole średniej* zaprezentował J. Staśko. Druga lekcja, prowadzona przez tego samego nauczyciela w kl. V, dotyczyła *Miast angielskich*. Następną lekcję pokazową w klasie drugiej Państwowego Gimnazjum im. Waleriana Łukasińskiego w Dąbrowie Górniczej na temat *Pustynie i stepy* prowadził S. Piotrowski. Referat końcowy miał nauczyciel szkoły powszechnej H. Sicoński, a tematem był *Nowy planiglob matematyczny, jako pomoc naukowa dla uzmysłowienia zjawisk, związanych z ruchem ziemi*. Uczestnicy tej dwudniowej konferencji regionalnej zwiedzili Kopalnię „Saturn” oraz Muzeum Geologiczne w Dąbrowie Górniczej.

Trzecia konferencja regionalna Ogniska częstochowskiego, odbyła się w jego siedzibie, również jako dwudniowa, i oparta była na wycieczkach naukowych. Józef Premik, nauczyciel z Krakowa, poprowadził całodniową wycieczkę geologiczno-geomorfologiczną na Jurę Krakowsko-Częstochowską, w okolice Mirowa i Aniołowa w dolinie Warty. W drugim dniu obrad J. Jakubowska zorganizowała wycieczkę w dolinę Stradomki poprowadzoną przez uczniów drugiej klasy. Po południu w ramach sesji referatowej Władysław Hyla mówił *O potrzebie uwzględnienia geografii florystycznej przy nauczaniu na stopniu średnim ze szczególnym uwzględnieniem flory miejscowej*.

W roku szkolnym 1933/34 pierwsza konferencja regionalna w dniu 7 grudnia 1933 r. poświęcona została dydaktyce geografii w klasie I gimnazjum nowego typu. Pierwszą lekcję pokazową poprowadził F. Suwara w kl. I Gimnazjum Żeńskiego ss. Nazaretanek w Częstochowie na temat *Gęstość zaludnienia w Polsce*, drugą lekcję miał Świder w Gminnym Towarzystwie Szkoły Społecznej, a jej tematyką był *Podział administracyjny Polski*. Referat wygłosiła opiekunka Ogniska [prawdopodobnie J. Jakubowska – przyp. aut.], na temat *Roli podręcznika w nauczaniu geografii w kl. I na przykładzie podręcznika S. Pawłowskiego*. Kolejne konferencje regionalne planowano ponownie w Zagłębiu Dąbrowskim,

a następnie w Kielcach. Dotychczas zorganizowane spotkania częstochowskiego Ogniska skupiały nauczycieli z Częstochowy, Będzina, Dąbrowy Górniczej, Jędrzejowa, Kielc, Olkusza, Miechowa, Szczekocin, Sosnowca i Zawiercia, a frekwencja wynosiła 30–50 osób (*Sprawozdanie z pracy Ogniska...* 1934, s. 191–192).

Poza konferencjami regionalnymi Ognisko Metodyczno-Geograficzne w Częstochowie organizowało, co dwa tygodnie, konferencje grupowe. Ich tematyką były mapy morfometryczne, kartograficzne i terenowe, a zajęcia prowadziła J. Jakubowska. Poza tym omawiano nowe książki, wygłaszano krótkie komunikaty. W kolejnym roku tematyką konferencji grupowych była geografia miast. Prowadzono też studia lokalne w okolicach Częstochowy, przygotowując materiał dla wycieczek szkolnych. Wspólnie z Towarzystwem Popierania Kultury Regionalnej wydano tom monograficzny poświęcony okolicom Częstochowy. Do współpracy z Ogniskiem wciągano również nauczycieli szkół powszechnych, co zwiększyło frekwencję na zebraniach z kilkunastu do kilkudziesięciu osób (*Sprawozdanie z pracy Ogniska...* 1934, s. 192).

V Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Gdyni (24–26 maja 1931 r.)

Głównym organizatorem V OZNG w Gdyni, wobec braku lokalnego Koła ZPNG, był Zarząd Główny, a w praktyce Koło Poznańskie ZPNG z S. Pawłowskim na czele (Kostrzewski 2016, s. 52).

Bezprecedensowe przeniesienie Zjazdu z Wilna do Gdyni nie było prawdopodobnie jedynie oddolną inicjatywą Zarządu Głównego ZPNG, gdyż wynikało z polskiej racji stanu, a zatem było zapewne uzgodnione z Ministerstwem Spraw Zagranicznych.

Polityka międzynarodowa bardzo silnie w owym czasie oddziaływała na relacje pomiędzy geografami Polski i Niemiec. Nie były to relacje przyjacielskie, szczególnie po wcieleniu w życie postanowień traktatu wersalskiego i rozstrzygnięciach powstań wielkopolskiego i śląskich, których rezultat, w postaci ustalenia powojennych granic, był stale kontestowany przez obie strony, silniej przez geografów niemieckich, niemogących się pogodzić z krzywdzącymi, w ich mniemaniu, stratami terytorialnymi na wschodzie (czyli głównie na rzecz Polski).

Sytuacja była o tyle trudna, że atencja polskich geografów wobec osiągnięć naukowych geografii niemieckiej była widoczna od kilkudziesięciu lat, a znakomita większość polskich geografów, w tym tych najwybitniejszych, uważała się i *de facto* była, uczniami geografów niemieckich (lub austriackich). Niemal wszyscy polscy geografowie znali język niemiecki i stale śledzili niemiecką literaturę geograficzną. Było to na tyle powszechne, że w polskich czasopismach geograficznych cytowane fragmenty publikacji niemieckich często przywoływano w oryginale, bez polskiego tłumaczenia.

Napięcie w polsko-niemieckich stosunkach na polu geografii wzrosło jeszcze po utworzeniu w Monachium w 1925 r., przez gen. Karla Haushofera, Instytutu Geopolitycznego i rozpoczęciu wydawania periodyku „*Zeitschrift für Geopolitik*” („Czasopismo Geopolityczne”). Niemal w każdym numerze tego czasopisma pojawiał się artykuł, wówczas jeszcze oparty na podstawach naukowych, silnie krytykujący przebieg granicy polsko-niemieckiej, ukazujący absurdy jej demarkacji i wskazujący na krzywdzące Niemcy decyzje Aliantów.

Już podczas zjazdu geografów niemieckich w Lipsku w 1921 r. podjęto uchwałę nr 5, aby w atlasach szkolnych zaznaczać dawny przebieg granic Rzeszy sprzed traktatów wersalskich, co miało być patriotycznym obowiązkiem geografów niemieckich. Chodziło o wyraźne zaznaczenie tzw. ziem oderwanych (*Zjazdy geografów niemieckich* 1922, s. 161; Kortus 2001, s. 200).

Polscy antropogeografowie i geografowie polityczni nie mieli możliwości, aby skutecznie zbijać argumenty niemieckie, gdyż poczytność naszych periodyków była na świecie niewielka, a niemieckie sztandarowe czasopismo geopolityczne zyskiwało markę światową. Również polska geografia polityczna ledwie się wówczas ujawniała i mało który geograf fizyczny (innych omal nie mieliśmy), gotowy był stawić czoła niemieckim argumentom. Czynił to najczęściej S. Pawłowski, za co podczas nazistowskiej okupacji zapłacił najwyższą cenę.

W takim świetle należy zatem postrzegać decyzję zorganizowania dorocznego święta niemieckich geografów poza granicami ich kraju, ale nie w miejscu neutralnym, np. w Monako, lecz w miejscu politycznie znaczącym – w Gdańsku, który wbrew woli i Polski i Niemiec stał się odrębną, niesuwerenną jednostką geopolityczną, podległą Lidze Narodów, do której to organizacji Niemcy mogły przystąpić dopiero w 1926 r. Wybór Wolnego Miasta Gdańska na miejsce spotkania geografów niemieckich był zatem demonstracją polityczną, powziętą przez jeszcze

demokratyczny wówczas rząd Niemiec, skierowaną przede wszystkim wobec Polski, która starała się uzyskać w Gdańsku szczególne prawa. Prawdę mówiąc Polska również organizowała w Gdańsku spotkania swoich naukowców, w tym geografów, choć nie tak wysokiej, ogólnokrajowej rangi.

Zjazdy geografów niemieckich miały długą tradycję, organizowane były co dwa lata, od 1881 r. Również Gdańsk gościł już taki zjazd w 1905 r. (*Dwudziesty czwarty zjazd...* 1931, s. 189).

* * *

Formalnym powodem lokalizacji niemieckiego zjazdu w Gdańsku, w dniach 25–28 maja, było ogłoszenie roku 1931 – Rokiem Morza Bałtyckiego (*Ostseejahr 1931*) (Kortus 2001, s. 200). Polską racją stanu było uświadomienie nauczycielom geopolitycznego znaczenia dostępu Polski do morza oraz ekonomicznego aspektu tego położenia. Chodziło też o zintensyfikowanie zainteresowania badaniami Pomorza i Bałtyku, które nie były przestrzenią szeroko eksplorowaną przez naszych geografów (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 241).

Gdańsk był ośrodkiem geograficznym niższej rangi, nie prowadzono tu studiów geograficznych, ale na Politechnice Gdańskiej (*Technische Hochschule Danzig*) wykładano geografie i realizowano w jej zakresie badania. Czołowi gdańscy, niemieccy, wykładowcy przedmiotów geograficznych to: Nikolaus Creutzburg, Ernst Neef, Harald Koschmieder, Walther Recke, Walther Mitzka, Wolfgang La Beume, Wilhelm Lührs i Walther Wangerin (Wendt 2016, s. 18–19).

Niemiecki zjazd w Gdańsku zgromadził 700 uczestników, ale w odróżnieniu od Zjazdu ZPNG byli to głównie geografowie naukowcy. Oczywiście, tak dużej liczby geografów badaczy Niemcy nie posiadały, frekwencję podniósł liczny udział studentów. Podobnie jak w przypadku Zjazdu polskiego, celem było zapoznanie uczestników z geografią Pomorza. Chodziło jednak także o osiągnięcie celów politycznych, udokumentowanie niemieckich związków z Gdańskiem, a przede wszystkim unaocznienie świata związku Niemiec z Wolnym Miastem i spopularyzowanie niemieckich badań tego regionu (*Dwudziesty czwarty zjazd...* 1931, s. 190).

Większość wygłoszonych referatów nie miała konotacji politycznych. Inauguracyjny referat Gustava Brauna dotyczył powstania Bałtyku. Arved von Schultz omawiał zagadnienia hydrograficzne Bałtyku. Dopiero wystąpienie Friedricha Recka o Bałtyku, jako „jednorodnym obszarze

kultury germańskiej” miało już jednoznacznie wrogi wobec Polski charakter. Także referat A. von Schultza o geopolitycznym i gospodarczym położeniu Prus Wschodnich miał wydźwięk rewizjonistyczny. Oto cytat z jego referatu:

„Od XIX w pełni ukształtowała się świadomość przynależności do ogólnego wschodniopruskiego plemienia germańskiego; nawet Prusowie Wschodni, którzy twierdzą, że mówią po litewsku lub po mazursku, czują się narodowości niemieckiej”.

Kolejne referaty poświęcone były geografii kultury Pomorza Wschodniego (Wilhelm Hartnack), znaczeniu portu gdańskiego (Willi Quade), zamorskim związkom handlowym Gdańska (N.K. Preisa).

N. Creutzburg mówił o historycznym rozwoju naturalnego zaplecza Gdańska, krytykując ówczesną sytuację miasta i polski punkt widzenia, stwierdził, że:

„W okresie średniowiecznej świetności Gdańska zaplecze sięgało daleko poza dorzecze Wisły w głąb dzisiejszej Rosji. Jeśli chodzi o przyczyny upadku średniowiecznego rozkwitu handlu gdańskiego, to upadek ten nie był w żadnym wypadku spowodowany odcięciem Gdańska od jego starego „naturalnego” zaplecza – błędnie utożsamianego przez stronę polską z Polską – lecz ogólnymi relacjami w tym czasie, ale przede wszystkim staraniami Rosji o skierowanie eksportu zboża do własnych portów. Zwłaszcza zwężenie gdańskiego zaplecza od momentu oderwania Gdańska od Rzeszy Niemieckiej oraz silne i uderzające zmiany, na jakie narażona została struktura gdańskiego handlu z jego zapleczem, wymagają obserwacji geografa ekonomicznego”.

Wygłoszono też szereg sprawozdań z podróży badawczych, do których geografowie niemieccy mogli powrócić względnie niedawno, po uporaniu się z ekonomiczną traumą przegranej wojny światowej. Sprawy dydaktyki geografii na zjeździe niemieckim były rzadko poruszane.

Zjazd poprzedziła trzydniowa wycieczka po niemieckiej części Pomorza. W trakcie zjazdu odbywały się jedno- i dwudniowe wycieczki w ramach W.M. Gdańska, a później dwie czterodniowe wycieczki do Prus Wschodnich, na Mazury i do Sambii. Na potrzeby wycieczek zjazdowych sprowadzono z Niemiec do gdańskiego portu statek „Posejdon” (*Dwudziesty czwarty zjazd...* 1931, s. 190). Na zjazd wydano specjalny tom przygotowany przez Seminarium Geograficzne Politechniki Gdańskiej, poświęcony krajobrazom niemieckiego Północnego-Wschodu (*Landschaften der deutschen Nordostens*) (Kongres niemieckich geografów... 1931, s. 119).

* * *

W celu przeprowadzenia V OZNG w Gdyni, gdzie nie było nawet Koła ZPNG, powołano lokalny Komitet Organizacyjny, złożony z reprezentantów władz miejskich oraz nauczycieli z Gdyni, ale także z Gdańska, gdzie od 1921 r. funkcjonowało kilka polskich szkół, prowadzonych przez Macierz Szkolną. Były to szkoły wszystkich szczebli, poza akademickim, a także szkoły zawodowe, w tym dwie kupieckie, założona w 1926 r. trzyletnia szkoła zawodowa (przy ul. Langgarten – Długie Ogrody 80) i powstała w 1929 r. dwuletnia Polska Wyższa Szkoła Handlowa Macierzy Szkolnej (w tym samym budynku). W 1930 r. w obu szkołach uczyło się ok. 140 uczniów, z przewagą dziewcząt.

V OZNG w Gdyni na pewno przyniósł sukces propagandowy. Nauczycielstwo zdawało sobie sprawę z jego znaczenia i licznie w nim uczestniczyło (680 osób), w liczbie niemal równej zjazdowi niemieckiemu w Gdańsku. Trzeba jednak pamiętać, że populacja Polski liczyła wówczas 32 mln, a Niemiec ponad 62 mln mieszkańców, czyli niemal dwukrotnie więcej. Znacznie słabsze było też nasze szkolnictwo. W roku szkolnym 1930/31 w Polsce było 23 215 szkół powszechnych, 276 szkół średnich, 134 seminaria nauczycielskie i 7 szkół wyższych (*Mały rocznik statystyczny* 1932, s. 117). W Niemczech w roku szkolnym 1931/32 było 52 959 podstawowych szkół państwowych i 661 prywatnych, 1 471 gimnazjów (szkół średnich) oraz 1 691 wyższych szkół męskich i 783 żeńskie (*Statistisches Jahrbuch für das Deutsches Reich* 1932, s. 421, 425).

Ponieważ celem Zjazdu było zapoznanie uczestników z Pomorzem, cały pierwszy dzień poświęcono na referaty związane z tym obszarem oraz wycieczki wzdłuż wybrzeża. W drugim dniu zaplanowano obrady w sekcjach nastawionych na dydaktykę geografii.

Oficjalne otwarcie V OZNG odbyło się, tradycyjnie już w święto Zesłania Ducha Świętego, czyli w niedzielę 24 maja 1931 r. o godz. 9, w sali Szkoły Morskiej w Gdyni (ryc. 20). Przewodniczący ZPNG S. Pawłowski powitał przedstawiciela Ministerstwa Spraw Zagranicznych, który do tychczas na tych Zjazdach nie bywał, Komisarza Rządu na miasto Gdynię, przedstawicieli władz szkolnych i lokalnych. Obecni byli delegaci wszystkich krajowych organizacji geograficznych, WIG, Ligi Morskiej i Kolonialnej, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Związku Obrony Kresów Zachodnich, Oddziału Śląskiego Związku Nauczycieli Polskich oraz, z racji siedziby władz ZPNG, Uniwersytetu Poznańskiego (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 242–244).

Ryc. 20. Posiedzenie plenarne V ZNG w Szkole Morskiej Gdyni w 1931 r.

Źródło: *Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 243.

Następnie S. Pawłowski kontynuował przemówienie inauguracyjne, które, jak sam później przyznał, mogło być jednym z powodów jego uwięzienia w pierwszych tygodniach okupacji hitlerowskiej. Słowa S. Pawłowskiego brzmiały następująco:

„Wreszcie witam licznie zgromadzone szeregi geografów z całej Polski, które tu, mimo ciężkiej sytuacji gospodarczej w kraju, ochotnie i ofiarnie przybyły, ażeby zmanifestować swe żywe uczucia dla tego najdroższego dla nas kawałka ziemi polskiej i ażeby oddać cześć temu ludowi, którego wierności utrzymanie przy Polsce owej ziemi zawdzięczamy. Karnieście się stawili na nasz apel. Wezwała Was i chwila osobliwa i miejsce osobliwe. Osobliwa to chwila, ponieważ wroga nam agitacja rewizjonistyczna osiąga nieomal swoje maximum, osobliwe miejsce, ponieważ Pomorze staje się, wbrew naszej woli, ośrodkiem zainteresowań polityki europejskiej. Chwila i przez to jest szczególna, ponieważ równocześnie odbywa się w Gdańsku zjazd geografów niemieckich, który, pod pokrywką naukowości, posiada wszelkie cechy wymierzonej przeciwko naszym granicom agitacji. Ma on bowiem przekonać niemieckiego nauczyciela geografii o rzekomej niemożności utrzymania granic z Polską i sprawić, ażeby ów nauczyciel oddziaływał w tym duchu na młodzież i na społeczeństwo niemieckie.

Jakie stanowisko ma zająć wobec tego polski nauczyciel geografii? Czyż ma pozostać biernym na wrogą nam agitację?

Nauczyciel nasz ma tem gorliwiej i tem silniej stanąć na posterunku narodowej pracy uświadamiającej. Nie stać nas na to, ażeby was obwieść po wszystkich zakątkach pięknej ziemi pomorskiej, jak to w sposób

analogiczny wzdłuż naszych granic czynią Niemcy. Ale tę mamy nad przeciwnikami naszymi przewagę, że my nie potrzebujemy was dopiero przekonywać o odwiecznej i niezaprzeczonej polskości tej ziemi. Gdy usłyszycie bowiem, że tym samym językiem mówi za pługiem postępujący oracz tu nad morzem, co pod Karpatami, zrozumiecie, że to jedna ziemia i jeden naród.

Umocnieni w tem przekonaniu, co macie przynieść do szkoły, jako nauczyciele geografji?

Macie pouczyć dziecko polskie, co to jest morze i jakie jest jego znaczenie w życiu narodu. Macie je przekonać, że biada narodowi, który sobie da odebrać dostęp do morza, że nasz dostęp do morza jest najmniejszy ze wszystkich dostępów państw nadmorskich świata, że napięcie gospodarcze Polski idzie już raczej w kierunku południkowym, aniżeli w kierunku równoleżnikowym, że z tego powodu Polska musi rozwijać swoje drogi lądowe i wodne – przedewszystkiem w kierunku do morza, że Gdańsk i Gdynia, wzajemnie się uzupełniając, prześcignęły już w swym ruchu okrętowym porty niemieckie nadbałtyckie, a rozwój swój zawdzięczają tylko przynależności do Polski. Powiedzieć także w szkole powinniście, że dosyć Polska popełniła błędów wobec Gdańska i Prus Wschodnich i że błędów tych nie myśli powtarzać. Opowiecie wkońcu, coście widzieli w Gdyni, na półwyspie Helskim i na wybrzeżu. A jakkolwiek jeszcze daleko u nas do tego, ażeby geografia zajęła to stanowisko w szkole i w życiu społeczeństwa, jakie się jej ze względu na ogromne walory wychowawcze i uświadamiające należy, to jednak silnie w to wierzymy, że polski nauczyciel geografji spełni swój obowiązek. A więc, uświadomi młodzieź co do naszej pozycji nad morzem i wskaże, jakie tej pozycji grożą niebezpieczeństwa, pouczy ją, jakie są obowiązki społeczeństwa wobec morza, zareaguje w sposób zdecydowany na niemiecką mapę, globus, książkę, czasopismo, w którem przebija się nienawiść ku Polsce”.

Kolejno gości Zjazdu witali: Komisarz Rządu na miasto Gdynię Bronisław Biały, który dziękował za wybór Gdyni na miejsce obrad polskich geografów, przedstawiciel Kuratorium Pomorskiego Stanisław Witkowski, kurator Poznańskiego Okręgu Szkolnego Joachim Namysł, przedstawiciel WIG kpt. A. Zarychta, który przekazał uczestnikom Zjazdu 1 000 map wybrzeża polskiego oraz gen. Gustaw Orlicz-Dreszer w imieniu Ligi Morskiej i Kolonialnej. Kolejny z oficjeli przemawiający podczas otwarcia Zjazdu, przewodniczący Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Aleksander Patkowski mówił o ścisłej współpracy obu organizacji oraz zamiarze wydawania wspólnego z ZPNG, w zamyśle monumentalnego, dzieła – *Słownika Geograficznego Państwa Polskiego*. Kończąc wystąpienie A. Patkowski wzniósł okrzyk:

„Niech żyje miasto Gdańsk: miasto niegdyś nasze, znowu będzie nasze!”.

Ostatnie wystąpienia powitalne mieli przedstawiciele Związku Obrony Kresów Zachodnich – Jan Olech, reprezentant Śląskiego Związku Nauczycielskiego oraz dyrektor Instytutu Bałtyckiego Józef Borowik. O silnie politycznym charakterze V OZNG świadczy fakt przyjęcia przez aklamację wniosku o skierowanie, jak to dosłownie sformułowano, „telegramów hołdowniczych” do Prezydenta RP I. Mościckiego, marszałka J. Piłsudskiego, premiera Walerego Sławka oraz nieobecnego na Zjeździe, co jest zaskoczeniem, Ministra W.R. i O.P. Sławomira Czerwińskiego.

Przewodniczący posiedzenia odczytał listy skierowane do uczestników Zjazdu przez osoby pełniące kierownicze funkcje w różnych instytucjach i te, które zwyczajowo w Zjazdach uczestniczyły, lecz tym razem nie mogły przybyć. Listy takie skierowali: W. Goetel (Kraków), Jan Augustyński i Marcin Dragan (Gdańsk), K. Swinarska (Poznań), B. Hryniewiecki (Warszawa), J. Smoleński oraz gen. Mariusz Zaruski w imieniu Komitetu Floty Narodowej.

Po długich ceremoniach otwarcia przystąpiono do wyboru Prezydium Zjazdu, w którym znaleźli się: E. Romer i Franciszek Bujak (oba ze Lwowa), A. Sujkowski – rektor Wyższej Szkoły Handlowej (później SGH) w Warszawie, M. Limanowski (Wilno), S. Niemcówna (Kraków), kurator poznański J. Namysł, wizytatorzy: K. Bzowski (Kraków), A. Patkowski (Warszawa), Stanisław Wiśniewski (Toruń), Zygmunt Podgórski (Łódź), a ponadto lokalni działacze ZPNG W. Kowalczyk (Płock), J. Mikulski (Siedlce) oraz komendant Szkoły Morskiej w Gdyni adm. Adam Mohuczy.

Następnie Zjazd przystąpił do wyboru przewodniczących i sekretarzy poszczególnych sekcji, pomiędzy które podzielono uczestników. Przewodniczącym Sekcji Szkół Powszechnych został Jan Cienciała (Odolanów), a sekretarzem K. Surmianka (Poznań), Sekcji Szkół Średnich przewodniczył naczelnik S. Wład, a jej sekretarzem była J. Kamińska (oboje z Poznania). W Sekcji Seminariów Nauczycielskich przewodniczącym wybrano J. Bajerleina (Wągrowiec) i sekretarzem J. Pastwę (Wolsztyn), natomiast Sekcji Szkół Zawodowych przewodniczyła dyrektor A. Sowówna (Poznań), a sekretarzem został P. Rafa (Łódź). Wreszcie w Sekcji Szkół Wyższych przewodził obradom E. Romer, a sekretarzem był J. Czyżewski (oba ze Lwowa).

Zjazd dokonał również wyboru przewodniczących sesji plenarnych, w kolejności ich przeprowadzenia, zostali nimi: A. Sujkowski, M. Siwak, E. Romer i odpowiednio sekretarzami sesji plenarnych zostali: J. Bajerlein, dyrektor J. Ziemska (Gniezno), Z. Janowska (Jarocin), F. Mączak (Kamieniec) i J. Migacz (Nowy Sącz) (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego... 1931*, s. 246).

Pierwsze posiedzenie plenarne wypełniły referaty poświęcone różnym aspektom geograficznym regionu Pomorza. M. Limanowski wygłosił referat wprowadzający zatytułowany *Polska i morze* (Limanowski 1931, s. 246–247). Następnie E. Romer miał wystąpienie na temat *Wista, szkoła praw przyrody i praw ludzkości* (Romer 1931, s. 247–248). Kolejnym referentem był historyk lwowski F. Bujak, którego wystąpienie zatytułowano *Polska i morze na tle literatury naszej z lat ostatnich dwunastu* (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 246). Ostatni referat w przedpołudniowej sesji plenarnej wygłosił historyk, dyrektor Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu – Andrzej Raczyński, a jego tematem były *Poglądy niemieckie wieku XIX na dostęp Polski do morza* (Wojtkowski 1931, s. 248–257).

Druga sesja plenarna pierwszego dnia Zjazdu odbyła się po obiedzie, w auli Szkoły Morskiej, pod przewodnictwem M. Siwka (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 257). Była kontynuacją poprzedniej sesji, nadal bowiem omawiano region Pomorza i wybrzeże bałtyckie. Pierwsze wystąpienie w tej sesji wprowadzało w fizjografię regionu, S. Pawłowski wygłosił referat *Rzut oka na ukształtowanie Pomorza*, wychodząc od rozważań nad historycznym zasięgiem Pomorza, przeszedł następnie do omówienia profilów hipsometrycznych oraz podziałów regionalnych i zmienności krajobrazów (Pawłowski 1931, s. 257–268). Następnie A. Zierhoffer scharakteryzował *Wybrzeże polskie w świetle geografii politycznej i gospodarczej*. W swoim wystąpieniu wskazał na symboliczność dostępu Polski do morza liczoną długością wybrzeża i strategiczne tego konsekwencje. Krytycznie się odniósł również do jakości tego wybrzeża, postrzeganej z punktu widzenia możliwości jego wykorzystania ekonomicznego. Wskazał też na ogromną dysproporcję długości granic lądowych i morskich Polski, w relacji do innych państw oraz do powierzchni państwa przypadającej na jeden kilometr wybrzeża, która w naszym przypadku była dramatycznie duża w porównaniu z całą Europą, czterokrotnie większa niż w kolejnym kraju (Zierhoffer 1931, s. 268–273). A. Jakubski z Poznania omówił *Faunę Bałtyku polskiego i jej znaczenie gospodarcze*. Po omówieniu najważniejszych gatunków obecnych w Bałtyku Referent skoncentrował się na tych, które mają znaczenie dla gospodarki rybnej i szczegółowo scharakteryzował strukturę połowów w podziale na kraje armatorów (Jakubski 1931, s. 273–276), a J. Borowik wygłosił referat *O zasoleniu Zatoki Gdańskiej* (Borowik 1931, s. 277–287). Zamykało sesję wystąpienie Stanisława Ołtarzewskiego *Port Gdyni*, w którym Autor, będący członkiem władz Jacht-Klubu Polskiego, przypomniał polskie tradycje morskie i próbę budowy portu przez króla Władysława IV Wazy. Następnie zrelacjonował proces decyzyjny

wiodący do budowy portu w Gdyni oraz omówił aspekty techniczne już uruchomionych basenów portowych i urządzeń przeładunkowych (Ołtarzewski 1931, s. 287–289).

Jeszcze tego samego dnia wieczorem o godz. 20.30 odbyło się w tej samej auli Walne Zebranie ZPNG. Obrady tego gremium trwały do godz. 22. Delegaci na Walne Zebranie pierwszy dzień obrad V OZNG w Gdyni zakończyli więc po 13 godzinach pracy.

Poniedziałkowy drugi dzień Zjazdu 25 maja 1931 r. poświęcono na obrady w pięciu sekcjach odpowiadających poziomom edukacji geograficznej (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 295). W każdej z sekcji było od jednego do czterech wystąpień, po których prowadzono dyskusję.

W Sekcji Szkół Powszechnych wygłoszono trzy referaty: J. Migacz – *Dzisiejsze nauczanie geografii w szkole powszechnej*, Z. Janowska (Jarocin) omawiała *Ilustrację i jej znaczenie w nauczaniu geografii* (Janowska 1932, s. 52–62), a J. Makosińska miała wystąpienie na temat *Szkola powszechna a najnowsze prądy w nauczaniu geografii*. W dyskusji, moderowanej przez J. Cienciałę, S. Pawłowski przypomniał zebranym o konieczności dostosowania programu nauczania geografii do zmiennej rzeczywistości. Odrzucił pomysł, aby dla odciążenia materiału w klasach niższych, przenieść jego część do klas wyższych, gdyż odbyłoby się to kosztem nauczania w klasie VII o Polsce współczesnej. Poza tym, zdaniem dyskutanta, w nauczaniu o Polsce współczesnej winny dominować treści geograficzne. Odmienne zdanie wygłosił delegat z Łodzi Z. Podgórski, który w treściach tego przedmiotu chciał wzmocnić problematykę gospodarczą i społeczną (socjologiczną). W dyskusji tej zabrali jeszcze głos Wanda Dutkiewiczówna (Łódź) i W. Sperczyński (Poznań), choć protokół nie zawiera ich wypowiedzi, można się domyślać, że każde z nich wsparło przedmówców wywodzących się z ich własnych ośrodków (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 295–296).

W Sekcji Szkół Średnich Ogólnokształcących wygłoszono cztery referaty. Tadeusz Paszkowski (Warszawa) omówił *Stanowisko i znaczenie geografii jako przedmiotu w szkole średniej*. Reprezentujący również stolicę geolog F. Różycki wystąpił z tematem *Geografia, jako przedmiot równoznaczny z historią przy egzaminie dojrzałości*. A. Hłasko-Pawlicowa (Katowice) referowała *Zagadnienie tła światowego przy nauce o Polsce współczesnej*, a M. Zdobnicka i F. Mączak (Krzemieniec) zreferowali *Nauczanie geografii w t.zw. systemie daltońskim na podstawie doświadczeń, poczynionych w Liceum Krzemienieckim* (Zdobnicka, Mączak 1932, s. 44–51). Dyskusję, której przewodniczył S. Wład, zdominowały dwa poruszone przez referentów problemy, kwestia łączenia geografii z innymi przedmiotami

oraz postulowana od pewnego czasu przez ZPNG, wobec władz edukacyjnych kraju, sprawa wprowadzenia geografii jako przedmiotu maturalnego. Piotr Żukowski (Poznań) apelował o szersze uwzględnienia w programie krajów pozaeuropejskich, co pozwoli uczniom zrozumieć światowe problemy ekonomiczne. Wynikająca z referatu A. Hłasko-Pawlicowej krytyka, zarzucająca nauczycielom nauki o Polsce współczesnej brak podejścia regionalnego, zbulwersowała F. Różyckiego, który uznał ten głos za bezzasadny, gdyż nowy program tego przedmiotu daje geografom szerokie pole do inwencji. Ponadto głos w dyskusji zabierali: Fryderyk Adasiewicz (Toruń), P. Żukowski i A. Tarnawski (Poznań) oraz M. Dragan (Gdańsk) (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego... 1931*, s. 296).

W Sekcji Seminariów Nauczycielskich ogłoszono jedynie dwa referaty. F. Sawicki (Stanisławów), mówił o *Dobrych i złych stronach programu geografii w seminarjach nauczycielskich*, po czym J. Bajerlein wygłosił referat *O znaczeniu pracowni geograficznej dla nauki geografii w szkole i dla zaopatrywania zakładu w pomoce naukowe*. Wystąpienia raczej nie wzbudziły kontrowersji, gdyż zgromadzeni przeszli od razu do uchwalenia wniosków, aby zdążyć na równolegle głoszone, ostatni referat w Sekcji Szkół Średnich.

Uczestnicy Sekcji Szkół Zawodowych również wysłuchali dwóch wystąpień. J. Cezak referował *Metodę badawczą przy nauczaniu geografii*, natomiast Alfred Gołębiowski (Warszawa) poruszył bardzo adekwatny do miejsca obrad problem – *Co powinniśmy głosić w szkołach o morzu polskim*. Ponadto P. Ordyński przesłał tezy do referatu na temat *Programu geografii w szkołach zawodowych*, które zostały odczytane w części dyskusyjnej. Dyskusję zainaugurowała Jadwiga Saserska (Lublin), stwierdzając, że w jej ośrodku metoda badawcza jest od dawna stosowana w dydaktyce. Uczennice w toku ćwiczeń szukają materiałów statystycznych i potem je interpretują pisząc referaty. Popierał tą metodę także P. Rafa (Łódź). Stanisław Dzieciolowski (Wejherowo) wskazał na przydatność fachowej literatury w nauczaniu geografii gospodarczej. Ponadto głos zabrali: A. Sowówna (Poznań) i J. Cezak (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego... 1931*, s. 297).

W Sekcji Szkół Wyższych pod dyskusję można było poddać jedynie wygłoszony w niej referat S. Pawłowskiego *O kooperacji wydawniczej uniwersyteckich zakładów geograficznych*. Powodem jego wygłoszenia była decyzja Ministerstwa W.R. i O.P. o zaprzestaniu finansowania wydawnictw poszczególnych uczelnianych ośrodków geograficznych,

z ewentualnym wyjątkiem dla jednego ogólnopolskiego wydawnictwa geograficznego, powstałego z połączenia wszystkich dotychczasowych. Formalnie powodem miał być kryzys ekonomiczny i brak środków na dużą liczbę wydawnictw, lecz nie ma wątpliwości, że postępujący autokratyzm władz był rzeczywistym powodem zamiaru likwidacji różnorodności i przeważała wola objęcia kontrolą przyszłego centralnego wydawnictwa geograficznego. W dyskusji udział wzięli rektor A. Sujkowski, E. Romer, J. Czyżewski i S. Pawłowski formułując dwa wnioski poddane pod głosowanie Zjazdu (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 297–298). Na wniosek S. Pawłowskiego uchwalono, aby zwrócić się do Ministerstwa z prośbą o utworzenie centralnego wydawnictwa „Acta Geographica Poloniae” (ostatecznie nie powstało). Drugim postulatem do tego samego adresata był wniosek o dążenie do zwiększenia w Polsce liczby katedr geograficznych, poprzez powołanie ich na uniwersyteckich wydziałach humanistycznych i ekonomicznych, ale także na politechnikach i w krakowskiej Akademii Górniczej (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 303).

Drugi postulat częściowo zrealizowano, w 1934 r. w Wyższej Szkole Handlu Zagranicznego we Lwowie powstała Katedra Geografii, a w 1938 r. na Uniwersytecie Warszawskim utworzono Zakład Antropogeografii na Wydziale Humanistycznym i Katedrę Geografii Gospodarczej w poznańskiej Akademii Handlowej. Od 1910 r. istniały już zakłady geograficzne w warszawskiej SGH.

Następne plenarne posiedzenie Zjazdu rozpoczęto o godz. 11.30, ponownie w auli Szkoły Morskiej. Przewodniczącym obrad był E. Romer, a tematyka w całości dotyczyła dydaktyki geografii.

Referat *Stan i potrzeby nauki geografii w naszych szkołach powszechnych i średnich* wygłosił M. Siwak (Warszawa), następnie z tego samego ośrodka G. Wuttke mówił o *Pracowni geograficznej* (Wuttke 1934, s. 40–42), krakowianka S. Niemcówna omówiła problem *Lektury geograficznej* (Niemcówna 1933, s. 75–80), a J. Cezak wygłosił referat *O nową dziedzinę pracy dla nauczycieli geografii*. Ważnym punktem był wybór miejsca przeprowadzenia VI OZNG, uzgodniono, że będzie to Warszawa (choć logicznym wyborem byłoby Wilno, gdzie planowano zorganizować zjazd w 1931 r.) (Różycki 1931, s. 189).

Ostatnia sesja plenarna Zjazdu zakończyła się przed godz. 14 i można było przystąpić do ceremonii zamknięcia referatowej części Zjazdu (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 298–299). Zamknięcia dokonał E. Romer zwracając się do uczestników następującymi słowami:

„Za chwil kilka skończy się ten V Ogólny Zjazd Geografów, który był świetnym, i niewątpliwie dużo budzących uczuć i wrażeń, tchnących morzem, w nas zostawi. Zjazd odbył się w lokalach tak pięknych...

Składamy serdeczne podziękowanie p. kom. Mohuczemu, dyrektorowi Szkoły Morskiej oraz Zarządowi szkoły z kom. Kańskim na czele i ks. proboszczowi na tem miejscu, które jest zarazem kaplicą, dyrektorowi Szkoły Handlu Morskiego i dyrekcji Szkoły Powszechnej, Komitetowi miejscowemu, wszystkim delegatom, generałowi Dreszerowi, który tak serdecznie przemówił, władzom szkolnym, organizacjom wszelkim, p. kuratorowi Namysłowi, Towarzystwu Przyjaciół Gdyni, a wkońcu tym którzy najwięcej się napracowali i gdzieś z dalekiego Poznania do Gdyni przybyli, a więc w pierwszym rzędzie p. prof. Pawłowskiemu, z którego łaskawości nadal w czasie wycieczek korzystać będziemy, dalej p. Kamińskiej i p. Szubównie, które tak niestrudzenie i pełne poświęcenia dla Zjazdu pracowały.

Wy wszyscy tu obecni, którzy tym obradom przysłuchiwaliście się, macie w młodzież naszą wszczepiać tę ideę, że biada narodowi, który da sobie wydrzeć dostęp do morza. Macie uświadamiać społeczeństwo, jakie ono obowiązki ma wobec morza, a wówczas powzięte tu rezolucje w czyn wprowadzicie.

Polska jest dzieckiem Bałtyku. Z tą myślą, że Bałtyk jest naszą kolebką i źródłem naszego zaistnienia, kończymy ten Zjazd. Dowidzenia w Warszawie”.

Już po południu, drugiego dnia Zjazdu, odbyły się pierwsze dwie wycieczki. Ponad dwadzieścia osób powiódł S. Pawłowski do Orłowa w celu przestudiowania klifu morskiego. Dla drugiej grupy wycieczkowej Urząd Morski udostępnił przewodnika i holownik „Ursus”, którym zwiedzano, od strony morza, urządzenia portu gdyńskiego.

Trzeciego dnia V OZNG, we wtorek 28 maja 1931 r., odbyła się wycieczka na Hel statkiem „Gdynia”. Prowadził ją ponownie S. Pawłowski, który omawiał genezę półwyspu. Zwiedzano też port rybacki w Jastarni, gdzie kwestię osadnictwa na kosie omówił J. Staśko (Sosnowiec).

W drodze powrotnej ze Zjazdu w Gdyni część uczestników mogła, dzięki inicjatywie Zarządu Głównego ZPNG i wsparciu ze strony Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, zwiedzić Toruń (*Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego...* 1931, s. 299).

* * *

W toku obrad Zjazdu Nauczycieli Geografii, tradycyjnie już przeprowadzono także Walne Zebranie ZPNG, w niedzielę wieczorem, 24 maja 1931 r. (*Walne Zebranie członków...* 1931, s. 289). Do delegatów przemówił S. Pawłowski podsumowując okres sprawozdawczy następującymi słowami:

„Ubiegły dwuletni okres administracyjny zaznaczył się w naszym rozwoju intensywniejszą pracą organizacyjną. Siecią nowych kół objęliśmy znowu znaczną część Polski. Przystąpiliśmy także do większego usprawnienia naszej organizacji, skoro się ukazało, że dawne sposoby zawodzą.

W większości kół idea nasza nie tylko się przyjęła, ale znalazła gorliwych wyznawców. Hasła nasze wzajemnego pouczenia się i ulepszania metod nauczania zostały w dużej mierze zrealizowane, a to przez liczne odczyty, dyskusje, lekcje praktyczne i wycieczki, które w obrębie kół były podejmowane. Zdajemy sobie dostatecznie sprawę z tego, że realizacja głównego naszego celu, jakim jest wywalczenie dla geografii należnego jej stanowiska w szkole i w życiu narodowym, jest jeszcze daleka. Usiłowania nasze podjęte w tym kierunku napotykać ciągle na niezrozumiałe dla nas przeszkody i opory. Niemniej mamy nadzieję, że przy zgodnym wysiłku wszystkich geografów uda nam się niejedno uzyskać. To nas też powinno zachęcać do stałego pomnażania i wzmacniania naszej organizacji.

Jako drugi motyw, który nas ma skłonić do tem silniejszego skupienia się pod sztandarem naszych idei, winien być motyw obrony. Zorganizowane zakusy naszych sąsiadów wymagają od nas współpracy i takiego samego wysiłku. Organizacja nasza winna się stać poważnym czynnikiem obrony. Pod tym hasłem otwieram dzisiejsze Walne Zebranie”.

Po akcie otwarcia Walnego Zebrania postanowiono tym razem nie wysłuchiwać protokołu z poprzedniego Walnego Zebrania, który już wcześniej został opublikowany (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1930, s. 109–113). Sprawozdanie Zarządu Głównego z działań w okresie 21 maja 1929–24 maja 1930 r. odczytał sekretarz A. Tarnawski. Zarząd odbył w tym okresie aż 17 spotkań w sprawach organizacyjnych. Relacjonując realizację wniosków poprzedniego IV OZNG, Zarząd dwukrotnie posłał delegację do Ministerstwa W.R. i O.P., w której uczestniczyli E. Romer, S. Pawłowski, J. Czyżewski spotykający się z ministrem S. Czerwińskim i jego zastępcą K. Pierackim oraz wszystkimi naczelnikami wydziałów Ministerstwa, aby przedstawić im postulaty środowiska geograficznego. Memoriały składane władzom oświatowym dotyczyły kwestii programu nauczania i wymiaru geografii w szkołach wszystkich typów, zabezpieczenia w pomoce naukowe pracowni geograficznych, dopuszczenia filmów jako pomocy dydaktycznych i publicznego ich wyświetlania w miejscowościach posiadających kino. Postulowano też przyznawanie urlopu nauczycielom udającym się na polskie Zjazdy i Kongresy MUG. Proszono o dotację dla „Czasopisma Geograficznego”, a także o niewydawanie zezwoleń na prowadzenie prelekcji z geografii osobom nieposiadającym do tego stosownego wykształcenia. Geografowie zwrócili też uwagę władz ministerialnych na groźny wydzźwięk planowanego w Gdańsku zjazdu niemieckich kolegów.

W dalszym ciągu Walnego Zebrania wysłuchano relacji z udziału delegatów ZPNG w III Kongresie Słowiańskich Geografów i Etnografów w Belgradzie oraz ze współpracy z lokalnymi Towarzystwami Geograficznymi we Lwowie i w Poznaniu. Nie wspomniano natomiast o współpracy z PTG, zapewniając jedynie delegatów, że ZPNG czyni nadal starania w kierunku zjednoczenia ruchu geograficznego w Polsce.

Dla podniesienia zainteresowania społeczeństwa geografią, Zarząd Główny organizował wycieczki krajowe i zagraniczne, proponował zbieranie przez nauczycieli materiałów na wsi oraz planował wydawanie czasopisma krajoznawczego dla Wielkopolski i organizował w tym regionie odczyty.

Zrelacjonowano też udaną inicjatywę wydawania „Biblioteczki geograficzno-podróżniczej” zaplanowaną w dwóch seriach, dla szkoły powszechnej i niższego gimnazjum z podtytułem „Przez kraje i morza”, a dla gimnazjum wyższego i w celu popularyzacji geografii w społeczeństwie serię „Dookoła ziemi”. Sprawozdanie potwierdza, że redaktorem naczelnym serii został naczelnik wydziału w poznańskim kuratorium S. Wład.

Ponadto podjęto staranie o ustanowienie nauczycielskiego stypendium im. W. Jezierskiego. Zarząd Główny wyjaśnił też jak doszło do zmiany planowanego miejsca V OZNG z Wilna na Gdynię, tłumacząc to prowokacyjnymi decyzjami geografów niemieckich. Omówiono związane z tym trudności, które udało się pokonać i podziękowano za pomoc Szkole Morskiej, Szkole Handlu Morskiego i Szkole Powszechnej w Gdyni za udostępnienie ich obiektów.

Szczegółowo zrelacjonowano prace administracyjne biura Zarządu Głównego (481 załatwionych spraw, 270 wystosowanych pism zjazdowych). Omówiono też aktualny stan organizacyjny ZPNG. Składało się na tę organizację 38 Kół lokalnych, ale tylko 30 było aktywnych. Jako wykazujące brak aktywności wskazano Koła w: Białymstoku, Drohobyczu, Jędrzejowie, Kaliszu, Koźminie, Lublinie, Ostrowcu i Stryju. Trzy Koła określono jako formalnie zlikwidowane w: Lesznie, Tarnopolu i Tczewie, ale celem Zarządu była ich ponowna reaktywacja. Sukcesem był jednak rozwój ZPNG, w okresie sprawozdawczym powstało bowiem aż 13 nowych Kół w: Inowrocławiu, Kościanie, Krakowie, Łodzi [to raczej reaktywacja – przyp. aut.], Ostrowie, Ostrzeszowie, Pleszewie, Radomiu, Rogoźnie, Równem, Tczewie [jak widać funkcjonowało krótko – przyp. aut.] i w Warszawie. Członkowie Zarządu Głównego przypisali sobie samym powstanie aż 6 kół (Warszawa, Kraków, Łódź, Kościan, Ostrzeszów i Pleszew). Ponadto trwały przygotowania do po-

wołania Kół w: Częstochowie, Grudziądzu, Jaśle, Katowicach, Krośnie, Myślenicach, Puławach, Wieluniu i Żywcu (*Walne Zebranie członków...* 1931, s. 292–293).

Zarząd Główny chwalił się wspieraniem Kół poprzez „wysyłanie pism i odezw celem ożywienia ich działalności”. Odezwy te miały zostać wysłuchane. Działalność Kół koncentrowała się na organizacji odczytów ogólnogeograficznych, dydaktyczno-geograficznych, lekcji praktycznych, wycieczek szkolnych i zakładaniu pracowni geograficznych w szkołach. Zarząd wspierał też zjazdy regionalne, przywołując jako przykład jedyny taki, odbyty w Rzeszowie 1 kwietnia 1930 r. Przypomniano też udział ZPNG w tworzeniu *Słownika geograficznego ziem polskich*.

Skarbnik W. Sperczyński złożył sprawozdanie finansowe Zarządu Głównego za okres 31 maja 1929 r. – 18 maja 1931 r. Wydatki zostały zbilansowane przez przychody w kwocie 5015 zł 26 gr. Warto jednak zauważyć deficyt salda po stronie dochodu, w wysokości 3209 zł 97 gr, a po stronie wydatków pozycję „niewyrównany rachunek” Książnicy „Atlasu”, wielkości 5015 zł 26 gr. Wniosek o udzielenie absolutorium w imieniu Komisji Rewizyjnej postawił S. Wład, a zebrani przyjęli to przez aklamację. Zastanawia fakt, że wraz z ograniczaniem demokracji w kraju, podobne praktyki wkraczały na Walne Zebrania ZPNG, gdzie tak ważna sprawa, jak ocena działalności Zarządu Głównego, nie została poddana pod głosowanie i, jak wynika z opublikowanego protokołu, nikt z delegatów się o to nie upomniał (*Walne Zebranie członków...* 1931, s. 293). Sprawozdanie z prac Komitetu Redakcyjnego złożył A. Zierhoffer.

Najważniejszym zadaniem Walnego Zebrania było wyłonienie nowych władz ZPNG. Przewodniczący podniósł kwestię zbyt małej, wedle obowiązującego statutu, liczebności składu Zarządu Głównego, w którym zasiadało jedynie 8 osób. Pawłowski poprosił zatem Walne Zebranie o powiększenie Zarządu o kilka osób. Zgromadzeni przyznali Zarządowi Głównemu prawo dokooptowania tylu osób, ile przewodniczący uzna za konieczne.

Po uzyskaniu powiększenia Zarządu Głównego S. Pawłowski, w imieniu Zarządu, przedstawił delegatom nową listę członków Zarządu Głównego ZPNG w składzie: S. Pawłowski (Poznań) jako przewodniczący, czterech wiceprzewodniczących: E. Romer (Lwów), M. Siwak (Warszawa), J. Cezak (Zgierz) i S. Wład (Poznań). Jako sekretarzy przedstawiono: A. Tarnawskiego (Poznań), K. Bzowskiego (Kraków) oraz M. Limanowskiego (Wilno). Zgonie z nowo przyznanym prawem przewodniczący zaproponował dokooptowanie do Zarządu Głównego aż 7 osób, a mianowicie: K. Swinarską, W. Sperczyńskiego, J. Makosińską,

M. Palkiszówną, B. Szubówną, J. Kamińską (wszyscy z Poznania) oraz J. Czyżewskiego (Lwów). Do Komisji Rewizyjnej przeprowadzono jednak wybory, w wyniku których znaleźli się w niej: K. Węgiel i Bogdan Chudziński (obaj Poznań), a dokooptowano do nich F. Raczkiewicza (oczywiście z Poznania). Cała ta lista została przyjęta przez aklamację! Ponadto dwa organy Komitet Redakcyjny i Sąd Polubowny zachowano w składzie z poprzedniej kadencji (*Walne Zebranie członków...* 1931, s. 294).

Trudno te „wybory” władz ZPNG pozostawić bez komentarza. Fakt, że Zarząd Główny został zdominowany przez ośrodek poznański, z którego wywodził się przewodniczący, staje się oczywistym. Słusznie zatem lata 1929–1939 działalności ZPNG J. Czyżewski nazwał „okresem poznańskim” (Czyżewski 1968, s. 81). Niestety, ponieważ lata 1922–1926 określono jako „okres łódzki”, a lata 1926–1929 nazwano „okresem lwowskim”, zabieg ten wydaje się nadawać owym etapom rozwoju ZPNG cechy równorzędności. Problem polega jednak na tym, że nie były to równorzędne etapy rozwoju ZPNG, pierwszy miał bowiem cechy w pełni demokratyczne (i jak już wiemy, przyniósł niezbyt zadowalające osiągnięcia organizacyjne, być może z racji ograniczeń narzuconych przez demokratyczność procedur), drugi, choć zbiegający się z antydemokratycznym kursem państwa i nieco apodyktycznym charakterem przewodniczącego, zachował jeszcze duży zakres procedur demokratycznych. Trzeci z tych okresów był już ewidentnie czasem dopasowania się działania ZPNG do antydemokratycznego, autorytarne go stylu funkcjonowania struktur państwowych.

Na koniec Walnego Zebrania ZPNG w Gdyni pozostawiono uchwalenie wniosków, które wpłynęły do Zarządu Głównego z Kół lub które sam Zarząd zaproponował, przedstawione delegatom przez A. Tarnawskiego. M. Siwak zgłosił wniosek zobligowania Zarządu Głównego do przedstawienia na kolejnym Walnym Zebraniu projektu nowego statutu ZPNG. Szerszą dyskusję wywołał wniosek, aby „Czasopismo Geograficzne” przekształcić w periodyk dydaktyczny. Głos zabrali w tej sprawie F. Bujak, J. Migacz, J. Mikulski, S. Pawłowski. W konkluzji uznano, że Zarząd Główny będzie pracował nad przemodelowaniem charakteru periodyku, ale zaapelowano jednocześnie do jego Redakcji o zwiększenie starań w pozyskaniu artykułów dydaktycznych, a do członków Zarządu Głównego zaapelowano o pisanie takich prac. Bez dyskusji przyjęto kolejne dwa wnioski w kwestii legitymacji członkowskiej (zgłoszony przez Zarząd Główny) oraz, zaproponowany przez M. Siwaka, o przystąpieniu do Ligi Ochrony Przyrody (przyjęty przez aklamację).

Pojawił się jeszcze wniosek Z. Podgórskiego (Łódź), aby uczcić historyczne plemiona słowiańskie: Obodrytów, Lutyków (Luciców), Rugjów (Ranów) i Wilków (Wioletów) pomnikiem postawionym na Kępie Oksywskiej, co zgromadzeni zlecieli do wykonania Zarządowi Głównemu (zlecenie, jak się wydaje, nie zostało wykonane). Uchwalono też wnioski płynące z dyskusji po sesjach plenarnych i sekcyjnych (*Walne Zebranie członków...* 1931, s. 295).

Przeniesienie V OZNG z Wilna do Gdyni i konieczność zmiany, już wybranego „wileńskiego” Komitetu Organizacyjnego, w którym mieli uczestniczyć przedstawiciele różnych ośrodków, na nowy „gdynski”, ograniczony do Zarządu Głównego ZPNG, spotkała się z oficjalną krytyką F. Różyckiego (Różycki 1931, s. 188). Zarzucił organizatorom użycie terminu ‘ogólnopolski’, podczas gdy był to zjazd ZPNG. Wzburzenie Zarządu Głównego ZPNG wywołało stwierdzenie, że krakowski i warszawski oddział PTG, skupiające „najpoważniejsze nauczycielskie siły geograficzne”, posłały na Zjazd swoje delegacje jedynie z powodu jego rangi politycznej. Oburzenie wywołała też dyskredytacja powagi członków Kół ZPNG w Krakowie i Warszawie (*W sprawie V Ogólnopolskiego...* 1932, s. 136).

Działalność ZPNG w latach 1931–1933

Niespełna miesiąc po zakończeniu Zjazdu, odbyło się 19 czerwca 1931 r. we Lwowie Walne Zebranie lokalnego Towarzystwa Geograficznego. Ponieważ „Czasopismo Geograficzne” było również organem tego Towarzystwa, w sprawozdaniu jego Zarządu Głównego znalazło się omówienie procesu wydawniczego tego periodyku. Ujawniono nakład, który w 1930 r. wynosił 2000 egz. Na tom ósmy złożyło się 20,5 arkusza wydawniczego (328 stron). Artykułów naukowych i dydaktycznych było w tym tomie po 9, ponadto trzy opisowo-podróżnicze, dwa sprawozdawcze i jeden organizacyjno-programowy. Tom był ilustrowany 29 rycinami, w tym jedną kolorową i opublikowano w nim prace 27 autorów (*Towarzystwo Geograficzne we Lwowie...* 1931, s. 239–240).

Na Walnym Zebraniu Towarzystwa Geograficznego we Lwowie dyskutowano też problem zjednoczenia ruchu geograficznego w Polsce. Konkluzją tej dyskusji było stwierdzenie, że oba lokalne Towarzystwa Geograficzne, Lwowskie i Poznańskie, są zdecydowane na zjednoczenie, ale zasadniczy opór jest w Polskim Towarzystwie Geograficznym. Co

ciekawe, w kontekście zjednoczenia nie wspomniano w ogóle o ZPNG. Ujawniono też, że trwają starania o organizację w Polsce Kongresu Międzynarodowej Unii Geograficznej, czemu sprzeciwia się geograficzny ośrodek warszawski (*Towarzystwo Geograficzne we Lwowie...1931*, s. 234).

* * *

Członkowie ZPNG uczestniczyli w 13. Międzynarodowym Kongresie Geograficznym, w dniach 16–24 września 1931 r. w Paryżu, który był zarazem III Kongresem Międzynarodowej Unii Geograficznej. Podobnie jak w przypadku polskiego Zjazdu poznańskiego, także światowy Kongres w Paryżu odbywał się równolegle z monumentalną Wystawą Kolonialną, co było niewątpliwie atrakcją dla geografów.

Dziesięciodniowe obrady Kongresu, w obecności francuskiego ministra oświaty, otworzył w amfiteatralnej auli Uniwersytetu Sorbona przewodniczący Kongresu, a zarazem prezydent Międzynarodowej Unii Geograficznej gen. Robert Burgeois. Na czele polskiej delegacji narodowej stał E. Romer, pełniący od poprzedniego kongresu w Cambridge nieformalnie funkcję wiceprezydenta MUG, zasiadający w związku z tym w prezydium Kongresu Paryskiego. W swoim przemówieniu inauguracyjnym E. Romer mówił o problemach rozwoju geografii, wskazując na dobre perspektywy dla geografii regionalnej, historycznej oraz metod syntezy kartograficznej.

Polska delegacja wygłosiła na Kongresie łącznie 16 referatów, przy czym ośrodek lwowski przygotował aż 7 wystąpień, poznański 4, warszawski 3 i krakowski jedynie 2 (Czyżewski 1932, s. 2). Ogółem w Kongresie uczestniczyło ok. 650 geografów, w tym 27 przedstawicieli Polski i nasza delegacja była szóstą pod względem liczebności (po Francji, Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych, Włoszech i Belgii) (Lencewicz 1931, s. 165).

W sposób aktywny, poprzez wygłoszenie referatu lub głos w dyskusji, wystąpili: H. Arctowski, K. Bzowski, J. Czekalski, J. Czyżewski, Z. Hołub-Pacewiczowa, Maria Kielczewska, S. Lencewicz, M. Limanowski, J. Pawłowski, S. Pietkiewicz, Pstrokońska, J. Smoleński, J. Wąsowicz, W. Winid, Bogdan Zaborski i Szymon Zubrzycki.

W pomieszczeniach Biblioteki Polskiej nasza delegacja podejmowała innych uczestników Kongresu, z udziałem ambasadora Alfreda Chłapowskiego, w trakcie zorganizowanej przez bibliotekarza Czesława Chowańca wystawy kartograficznej ze zbiorów Biblioteki. Wystawę komentował E. Romer.

Podczas końcowego zebrania plenarnego kongresu E. Romer odczytał pismo polskiego rządu zapraszające geografów całego świata na kolejny 14. Międzynarodowy Kongres Geografów w 1934 r. do Warszawy (Czyżewski 1932, s. 11). Propozycja ta została przyjęta i Polska uzyskała prawo zorganizowania największej światowej imprezy geograficznej. Już nigdy później takiego zaszczytu nie dostąpiła. Na Kongresie w Paryżu E. Romera wybrano też formalnie wiceprezydentem Międzynarodowej Unii Geograficznej (Jackowski, Bilśka-Wodecka, Soljan 2014, s. 116).

* * *

Po Zjeździe gdyńskim ZPNG powróciło do normalnego nurtu pracy w Kołach regionalnych, których w kraju znacząco przybyło (*Sprawozdanie z pracy kół... 1932*, s. 132–133).

Bardzo duże było Koło w Poznaniu, gdyż liczyło 67 członków. Jego przewodniczącym był w 1931 r. wizytator A. Tarnawski, sekretarzem zaś J. Kamińska. W 1931 r. odbyło się w Kole 7 zebrań plenarnych i jedno organizacyjne. Na zebraniu 5 grudnia 1931 r. Bronisław Ryczkiewicz wygłosił referat *Zastosowanie Małego Atlasu Romera w szkole powszechnej* (Ryczkiewicz 1932, s. 178–183). W 1932 r. Koło również przeprowadziło 7 zebrań plenarnych, dwa organizacyjne i wycieczkę. Liczba członków wzrosła do 72 osób (*Sprawozdanie z działalności Poznańskiego Koła... 1934*, s. 93).

Walne Zebranie Koła Poznańskiego ZPNG przeprowadzono 20 lutego 1932 r. W wyniku wyborów w skład nowego Zarządu Koła pod przewodnictwem A. Tarnawskiego weszli: wiceprzewodnicząca K. Swinarska, sekretarz Bogdan Krygowski, skarbnik B. Szubówna. Członkami zarządu pozostawali S. Pawłowski, M. Przybylska, H. Schneiderówna, A. Sowówna, Maria Palkiszówna. W Komisji Rewizyjnej zasiadali M. Czekańska, B. Chudziński (*Sprawozdanie z działalności Poznańskiego Koła... 1934*, s. 93; Krygowski 1935, s. 132).

Podczas zebrań plenarnych Koła Poznańskiego ZPNG ogłoszono szereg odczytów. W. Winid w dniu 20 lutego 1932 r. wygłosił *Uwagi o stanie geografii w Stanach Zjednoczonych* (Winid 1932, s. 184–191). Dnia 12 marca Z. Janowska i J. Makosińska referowały *Modelowanie na piaskownicy*. A. Szałankiewicz w dniu 21 marca mówił o *Międzyszkolnej pracy pomocy geograficznych*, a 12 czerwca B. Krygowski omówił *Metodyczną wycieczkę z IV klasą gimnazjalną na terenie miasta Poznania* i następnie poprowadził ją w terenie. Jesienny cykl zebrań Koła zainaugurowało w dniu 15 października wystąpienie K. Swinarskiej na temat *Refleksje z wakacyjnego kursu geograficznego w Nowym Targu*. *Nauczanie geografii*

w szkole „pod kierunkiem” było przedmiotem wystąpienia Miry Żakówny, w dniu 26 listopada 1932 r. Ostatnie w tym roku spotkanie poświęcono wysłuchaniu 12 grudnia referatu Mieczysława Dorywalskiego na temat *Kraków – krajoznawstwo*, który był omówieniem publikacji S. Niemcówny. Frekwencja na zebraniach odczytowych Koła Poznańskiego ZPNG wynosiła 24–40 osób. Już po Nowym Roku dnia 13 stycznia 1933 r. F. Szychliński wygłosił odczyt na temat *Terenoznawstwo w nauczaniu geografii*. Podczas tego zebrania M. Żakówna zaprezentowała przyrząd własnej konstrukcji do wykonania profilu i diagramu, cechujący się prostotą i niewielkimi kosztami wyprodukowania (*Sprawozdanie z działalności Poznańskiego Koła...* 1934, s. 93; Krygowski 1935, s. 133–134).

Walne Zebranie Koła Poznańskiego ZPNG w dniu 25 lutego 1933 r. zapoczątkował referat Z. Janowskiej na temat *Czego można nauczyć z zakresu towaroznawstwa w szkole powszechnej*. Następnie dokonano wyboru kolejnego Zarządu Koła, którego przewodnictwem objęła dotychczasowa wiceprzewodnicząca K. Swinarska, dotychczasowy przewodniczący wizytator A. Tarnawski został wiceprzewodniczącym, sekretarz B. Krygowski pozostał na stanowisku, a nowym skarbnikiem został M. Dorywalski, który jednak po kilku miesiącach zrezygnował i wówczas skarbnikiem został F. Adasiewicz (Krygowski 1935, s. 132). Na zakończenie obrad Walnego Zebrania S. Pawłowski zaprezentował nowe wydawnictwa lwowskiego Instytutu Kartograficznego im. E. Romera (Krygowski 1935, s. 135).

Kolejne zebrania Koła Poznańskiego w 1933 r. poświęcono spotkaniom odczytowym. W dniu 10 kwietnia B. Chudziński wygłosił referat *Geografia gospodarcza ze stanowiska obywatelsko-państwowego*. Referent proponował rozwijać u uczniów pozytywne uczucia wobec ojczyzny poprzez porównywanie Polski z państwami biedniejszymi, ale lepiej zarządzającymi gospodarką, zalecał organizowanie wycieczek do zakładów przemysłowych, aby dostrzegali tworzącą się potęgę produkcyjną kraju oraz proponował szersze wykorzystanie danych statystycznych dla wykazania naszej pozycji w ekonomice światowej. W dniu 24 kwietnia F. Adasiewicz mówił *O najnowszych odkryciach i badaniach geograficznych*, koncentrując się na regionach polarnych i polskim udziale w ich poznawaniu (Krygowski 1935, s. 135). Na zebraniu Koła w dniu 24 maja M. Żakówna prezentowała *Kresy wschodnie jako teren wycieczek szkolnych*, proponując zwiększenie częstotliwości wyjazdów na Wołyń i Nowogródczyznę (Krygowski 1935, s. 136).

* * *

Koło w Bydgoszczy liczyło 17 członków, przewodniczył mu Józef Wenda, a sekretarzem był Florian Pankowiak. W 1931 r. zorganizowało 5 posiedzeń plenarnych, dwie lekcje pokazowe i wycieczkę. Członkowie koła wygłosili także 12 odczytów w innych instytucjach kulturalnych i oświatowych.

* * *

Koło w Gnieźnie skupiało 16 członków. W 1930 r. odbyło się w nim 6 spotkań i lekcja pokazowa na temat *Powstania i działalności lodowców*. W 1931 r. przeprowadzono 5 zebrań odczytowych poświęconych dydaktyce geografii i geografii regionalnej. Przewodniczącym Koła była J. Ziemska, sekretarzem R. Zagrodzka. W Zarządzie Koła zasiadali ponadto K. Jędrzycka i Ignacy Kusza.

* * *

Koło w Grudziądzu powstało 4 maja 1932 r. i liczyło 18 członków, którzy wyznaczyli sobie dopiero program pracy. Przewodniczącym został Franciszek Obst, sekretarzem Renata Ossowska, a w składzie Zarządu Koła znaleźli się ponadto: Alojzy Ożga, Małgorzata Sentkowska, Henryk Szilagyi, Józefa Łazarewiczówna i Julian Mazepa.

* * *

Koło w Inowrocławiu skupiało również 17 nauczycieli geografii. Jego przewodniczącym był Bolesław L. Igłowicz, sekretarzem L. Puchała. Działalność tego Koła była mniej spektakularna, przeprowadzono zaledwie 4 zebrania i przygotowano jedną wycieczkę do Seminarium Nauczycielskiego w Bydgoszczy, celem zapoznania nauczycieli z pracownią geograficzną.

* * *

Koło Siedleckie ZPNG odbyło w 1932 r. jedynie dwa zebrania. Omawiano sprawę wprowadzenia, jako pomocy naukowej do miejscowych szkół, mapy powiatu siedleckiego, ewentualnie mapy północnej części województwa lubelskiego, przy założeniu bardziej szczegółowej, niż na mapie E. Romera i T. Szumańskiego, prezentacji rzeźby terenu. Opracowaniem takiej mapy miał się zająć członek Koła Siedleckiego Józef

Szenk. W celu wprowadzenia wycieczek szkolnych do programu nauczania, J. Mikulski i J. Szenk przygotowali krótkie opisy powiatu siedleckiego. Podjęto także w Kole inicjatywę mającą na celu zwiększenie jego aktywności w postaci nawiązania kontaktu z kierowanym przez Anielę Chałubińską Ogniskiem Metodyczno-Geograficznym w Lublinie (*Sprawozdanie z działalności Koła Siedleckiego Z.P.N.G. za czas od stycznia 1932 do kwietnia 1933, 1934*, s. 344).

Jest to bardzo dobra egemplifikacja procesu, polegającego na wykorzystywaniu członków ZPNG przez państwowe władze oświatowe do animowania instytucji OM-G, kosztem lokalnych Kół ZPNG, które potem muszą szukać ratunku przed odpływem nauczycieli we współpracy z tymi Ogniskami.

* * *

Bardzo liczne, bo skupiające 67 członków, było Koło we Lwowie, którym kierowała J. Włodkówna, a sekretarzem był J. Czyżewski. Przy Kole działała sekcja odczytowa, której członkowie deklarowali gotowość wyjazdów z odczytami do mniejszych ośrodków Polski południowo-wschodniej. W dniu 11 marca 1932 r. J. Wąsowicz wygłosił w Kole odczyt na temat *Geograficzne podstawy i perspektywy konfliktu japońsko-chińskiego* (Wąsowicz 1932, s. 133–135).

Dramatyczny stan gospodarki Polski skłonił Zarząd Koła Lwowskiego ZPNG do wystosowania, jesienią 1932 r., odezwy do swoich członków. Apelowano o wzmożenie pracy dla ocalenia gmachu kultury narodowej i nauki. Panaceum miała być wzmożona praca w Kołach, zwiększona liczba zebrań, lekcji pokazowych i wycieczek. Proszono o wsparcie finansowe dla „Czasopisma Geograficznego”, apelowano, aby każdy członek ZPNG wciągnął do organizacji przynajmniej jednego nowego członka. Namawiano, aby zachęcać dyrekcje szkół do wzbogacenia w pomoce naukowe pracowni geograficznych i zaprenumerowania w szkole kilku periodyków. Przypominano, by pracując na innych polach podkreślać swoją przynależność do ZPNG.

Koło Lwowskie powołało też komisję do współpracy z innymi lwowskimi organizacjami, harcerstwem, organizacją przysposobienia obronnego, kołami krajoznawczymi. Zarząd Koła w 1932 r. zorganizował lekcję pokazową z geografii w Szkole Powszechnej im. A. Mickiewicza we Lwowie. Wysyłano listy do nauczycieli geografii zachęcające do przystąpienia do Zrzeszenia. Koło Lwowskie przygotowywało się do obchodów dziesięciolecia istnienia ZPNG oraz do Kongresu MUG, na którym

zamierzano przygotować sesję poświęconą dydaktyce geografii (*Z akcji propagandowej...* 1932, s. 234–235).

Walne Zebranie Koła ZPNG we Lwowie odbyło się w dniu 1 kwietnia 1933 r. o godz. 19, w pracowni geograficznej I Państwowego Gimnazjum przy ul. Kubali 1. Uczestniczyły w zebraniu 54 osoby, w tym przewodnicząca Koła J. Włodkówna i sekretarz Maria Kołodziejska oraz przedstawiciele władz oświatowych, naczelnik wydziału ogólnego lwowskiego okręgu szkolnego Roman Koestlich i wizytatorka Zofia Napadiewiczówna (*Protokół Walnego Zebrania Koła Lwowskiego...* 1933, s. 48).

Pomimo, iż zebrania walne mają zazwyczaj charakter wyłącznie organizacyjno-wyborczy, tym razem otworzył je referat Zdzisława Pazdry na temat *Wśród lasów i połonin Gór Czywczyńskich* (Pazdro 1933, s. 41–42). Dopiero po wysłuchaniu referatu zebrani przeszli do organizacyjnej części Walnego Zebrania Koła. J. Włodkówna odczytała protokół Zarządu Koła z działalności w okresie 2 marca 1932 r. – 1 kwietnia 1933 r. Koło odnotowało w tym czasie niezwykle dynamiczny wzrost liczby członków z 70 do 200. Co najmniej raz w miesiącu odbywały się zebrania referatowe, które cieszyły się dużą frekwencją. Przeprowadzono kilka lekcji pokazowych w szkołach powszechnych i średnich. Duży przyrost wydawnictw geograficznych sprawił, że konieczne stało się odnotowanie tych publikacji, więc Koło zaczęło przygotowywać bibliografię geograficzną.

Konkurencją dla Koła był utworzony w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Królowej Jadwigi przy ul. Akademickiej 9 Ośrodek Metodyczno-Geograficzny, z którym ZPNG próbował nawiązać współpracę. Koło organizowało własną bibliotekę geograficzną i popularyzowało nowe serie wydawnicze „Biblioteczki Geograficzno-Podróżniczej”. Wielkość i ranga Koła Lwowskiego ZPNG sprawiła, że pokusiło się, jako pierwsze w kraju, przygotować własny regulamin funkcjonowania, który stał się później wzorcem dla innych Kół.

Przewodnicząca przypominała, że sukcesy Koła wynikają z jego dobrej współpracy z władzami oświatowymi lwowskiego okręgu szkolnego oraz Instytutem Geograficznym UJK, w szczególności zaś dzięki wsparciu E. Romera, A. Zierhofferera oraz R. Kuntzego i biologa Stanisława Kulczyńskiego (*Protokół Walnego Zebrania Koła Lwowskiego...* 1933, s. 49).

W sprawozdaniu sekretarza M. Kołodziejskiej wymieniono szczególnie aktywność w zakresie organizacji referatów. W okresie 1932–1933 odbyło się osiem posiedzeń naukowych Koła Lwowskiego ZPNG. J. Wąsowicz wygłosił 11 marca 1932 r. referat *Geograficzne podstawy i perspektywy konfliktu japońsko-chińskiego*. W dniu 22 kwietnia A. Dudziński

wygłosił referat *Najnowsze państwo Mandżurja*, a komunikat metodyczny odczytała M. Polaczkówna. A. Zierhoffer, w dniu 10 czerwca 1932 r., miał odczyt zatytułowany *Statystyka w nauce geografii*. Zebranie 4 listopada 1932 r. poświęcono wystąpieniu R. Kuntzego na temat *Główne pojęcia i zagadnienia zoogeografii gór europejskich*, a 12 grudnia S. Kulczyński mówił o *Meljoracji Polesia*.

W 1933 r. odbyły się dwie sesje referatowe. Dnia 31 stycznia 1933 r. M. Polaczkówna referowała *Postulaty nauczyciela geografii w nowej szkole*, 3 marca J. Wąsowicz miał referat na temat *Z geografii politycznej Azji Wschodniej*. W dyskusjach po wykładach uczestniczyło wielu ze zgromadzonych, przy frekwencji ok. 30–70 osób.

Koło przygotowało też szereg lekcji pokazowych dla nauczycieli. W Szkole Powszechnej Męskiej im. A. Mickiewicza W. Przepiórski poprowadził lekcję w klasie VII na temat *Wybrzeże polskie i Gdynia*. M. Polaczkówna w klasie V Państwowego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi miała lekcję zatytułowaną *Fizjografia Półwyspu Bałkańskiego*. Lekcję na temat *Analiza temperatur stycznia i lipca na ziemi* w klasie II poprowadził w IV Państwowym Gimnazjum Męskim Wilhelm Jasiewicz. W Szkole Powszechnej im. J. Sobieskiego lekcję na temat *Krajobraz pustynny* w klasie V poprowadził I. Albert. Koło Lwowskie współpracowało też przy organizacji lekcji pokazowych z kuratorium lwowskim i wspólnie w Ognisku Geograficzno-Metodycznym przygotowało po dwie lekcje prowadzone przez M. Kołodziejską i J. Piątkowskiego.

Koło odbyło też 12 posiedzeń Zarządu zajmując się sprawami organizacyjnymi. Przygotowano program pracy, zasady współpracy z innymi towarzystwami, akcję propagandową, bibliografię geografii i regulamin Koła.

Ze sprawozdania skarbnika złożonego na Walnym Zebraniu wynika, że duże Koło ZPNG obracało rocznie kwotą 1508 zł 25 gr, a dochody i wydatki bilansowały się. Biblioteka Koła w ciągu roku wzbogaciła się o 70 tomów, głównie dzięki egzemplarzowi okazowemu z Książnicy „Atlas” i Wydawnictwa Kazimierza Stanisława Jakubowskiego.

Wygłoszono też sprawozdanie Sekcji Odczytowej Koła, która powstała na przełomie lutego i marca 1932 r. Jej przewodniczącym, na zebraniu w dniu 15 marca, wybrany został A. Zierhoffer, sekretarzem J. Czyżewski, a skarbnikiem A. Dudziński. Członkami tej sekcji byli: J. Krystanowski, A. Malicki, W. Przepiórski, T. Szumański, F. Uhorczał i J. Wąsowicz. Sekcja zorganizowała szereg odczytów: A. Zierhoffer wygłosił 17 kwietnia odczyt w Tarnopolu na temat *Zagadnienie przeludnienia świata*. Po odczycie zawiązało się Koło ZPNG w Tarnopolu [raczej

reaktywowało, bo już było raportowane jako zlikwidowane w 1931 r. – przyp. aut]. Tego samego dnia J. Wąsowicz wystąpił z odczytem *Podstawy geograficzne konfliktu japońsko-chińskiego* w Stanisławowie, gdzie istniało już Koło ZPNG. Kolejny referent J. Czyżewski miał 24 kwietnia odczyt w Stryju, a tematem był *Rozwój ruchu geograficznego w Polsce w latach powojennych*. Ten sam referat został powtórzony na posiedzeniu Koła Przyrodniczego Nauczycieli Szkół Powszechnych we Lwowie. Wszystkie koszty dojazdu na odczyty referenci pokrywali z własnych środków.

Kolejnym krokiem Walnego Zebrania Koła Lwowskiego ZPNG był wybór jego władz, który dokonał się przez aklamację (kolejny po Zarządzie Głównym, przykład zaniku procesów demokratycznych w ZPNG). Nowym przewodniczącym został A. Dudziński, trzema jego zastępcami ogłoszono: M. Polaczkówną, W. Przepiórskiego i dotychczasową przewodniczącą J. Włodkówną. Sekretarzem Koła został W. Jasiewicz, skarbnikiem I. Albert, a bibliotekarką Halina Jarocka. Ogłoszono również skład Zarządu, którego członkami zostali: J. Czyżewski, J. Kołodziejska, E. Kmicikiewicz, S. Kukłówna, Maria Romanowska, J. Piątkowski, Stanisław Przeździecki (jako przedstawiciel Koła Opiekunów Kół Krajowych Młodzieży), Tadeusz Urbański, Włodzimierz Zienkiewicz, Stanisław Zych. Komisja Rewizyjna powstała w składzie: M. Chelińska, T. Dręgiewicz, T. Szumański (*Protokół Walnego Zebrania Koła Lwowskiego...* 1933, s. 51). Odczytany przez J. Czyżewskiego projekt regulaminu Koła Lwowskiego ZPNG zaproponowany przez Zarząd Koła został zaakceptowany również przez aklamację.

Walne Zebranie Koła uchwaliło kilka wniosków. Pierwszy z nich obligował Zarząd Koła do podjęcia starań, na VI OZNG w Warszawie, aby na kolejne miejsce Zjazdu ponownie wyznaczono Lwów. Na Zjazd warszawski Koło desygnowało (czyli zatwierdziło listę delegatów, ustaloną przez Zarząd Koła na posiedzeniu w dniu 23 marca 1933 r.) 20 delegatów (10% formalnego składu Koła). Delegatom tym, w kolejnym wniosku, nakazano podjęcie na Walnym Zebraniu ZPNG kwestii przejścia Zrzeszenia na trójstopniową strukturę organizacyjną w modelu: Zarządy Kół miejscowych – Zarządy Oddziałów – Zarząd Główny.

Na zakończenie Walnego Zebrania Koła Lwowskiego naczelnik wydziału lwowskiego okręgu szkolnego R. Koestlich, w imieniu kuratora, wyraził uznanie za pracę Koła (*Protokół Walnego Zebrania Koła Lwowskiego...* 1933, s. 52).

W kolejnych miesiącach 1933 r. w Kole Lwowskim ZPNG nadal trwała praca odczytowa. Na zebraniu w dniu 28 kwietnia 1933 r. A. Dudziński

miał odczyt zatytułowany *Cztery wielkie porty Europy (Antwerpja, le Havre, Marsylja i Genua)*. Zebranie 9 maja poświęcono wystąpieniu Dezyderego Szymkiewicza na temat *Za kołem podbiegunowym*, a na spotkaniu 31 maja Leonard Weber mówił o *Nowym polskim planetarjum* i zademonstrował jego aparaturę (*Protokół Walnego Zebrania Koła Lwowskiego...* 1935, s. 138). Podczas kolejnego zebrania J. Czyżewski i Franciszek Moj wygłosili odczyt zatytułowany *Przemysł górniczy na Przedgórzu Polskich Karpat Wschodnich* (Czyżewski, Moj 1934, s. 180–186).

* * *

Koło Krakowskie ZPNG zostało utworzone 24 kwietnia 1931 r. Jego przewodniczącym wybrano J. Smoleńskiego, a sekretarzem S. Niemcówną, czyli pracowników Instytutu Geografii UJ. Zaskakujące, że Koło w jednym z największych i najstarszych spośród polskich ośrodków geograficznych, liczyło zaledwie 12 osób i nie raportowało żadnej wymiernej aktywności. Już w 1932 r. nastąpiła reorganizacja Koła, jego przewodniczącym został wizytator K. Bzowski, a sekretarzem Piotr Czapik. Do koła należało już tylko 11 osób. Bez wątpienia Koło w Krakowie ZPNG było zaledwie tłem dla lokalnego Oddziału PTG, jednego z największych w Polsce.

* * *

Nową inicjatywą podejmowaną przez działaczy ZPNG we współpracy z innymi instytucjami geograficznymi było tworzenie w większych ośrodkach geograficznych Ognisk Metodyczno-Geograficznych (OM-G). W Krakowie Ognisko takie powstało przy współpracy ZPNG, PTG i Instytutu Geografii UJ na jesieni 1932 r. Jego siedzibą było X Państwowe Gimnazjum Żeńskie przy ul. Franciszkańskiej 1 (dzisiaj gmach Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II). Wszystkie środowiska geograficzne miasta jednoczyły się w dziele wspierania rozwoju dydaktyki geografii, aby z różnorodności placówek geograficznych w Krakowie uzyskać jak najwięcej korzyści dla nauczycieli geografii. W zebraniach organizowanych przez Ognisko uczestniczyło zazwyczaj ok. 60 nauczycieli, co przy liczbie członków Koła Krakowskiego ZPNG (ok. 10) stanowiło znaczący postęp. O randze inicjatywy tworzenia Ognisk Metodyczno-Geograficznych świadczy fakt drukowania ich sprawozdań w „Czasopiśmie Geograficznym”. Ogniska, w odróżnieniu od Towarzystw Geograficznych, były ściśle powiązane z okręgami szkolnymi i ich kuratoriami, w Krakowie z wizytatorem K. Bzowskim, również

członkiem władz Koła Krakowskiego ZPNG. Podstawa finansowa ich działalności była również stabilniejsza dzięki subsydiom władz oświatowych. Poza sesjami odczytowymi, warsztatami dla nauczycieli, pomocą w organizacji pracowni geograficznych i wycieczkami dla nauczycieli, ważną formą działalności Ognisk była współorganizacja (z innymi instytucjami geograficznymi) regionalnych monotematycznych konferencji dydaktycznych, często odbywanych w mniejszych ośrodkach (Niemcówna 1934a, s. 86–88).

* * *

Liczebnością niewiele ustępowało Kołu Krakowskiemu, Koło w Nowym Sączu, skupiające 10 nauczycieli. Przewodniczącym był tu J. Migacz, a sekretarzem A. Mroczkowska.

* * *

Koło w Ostrowie Wielkopolskim liczyło 15 członków. Funkcję przewodniczącego sprawował A. Błaszczak, a sekretarzem był Franciszek Kowalski. W 1931 r. Koło odbyło 6 zebrań plenarnych i 5 organizacyjnych.

* * *

Kolejnym nowym Kołem było założone 21 marca 1931 r. Koło w Ostrzeszowie. Jego przewodniczącym został F. Szychliński, natomiast sekretarzem wybrano J. Szczepańskiego.

* * *

Koło w Płocku liczyło jedynie 11 członków. Nie zmieniły się od 1927 r. władze Koła. Nadal przewodniczył mu W. Kowalczyk, sekretarzem była Z. Szemplińska. Koło odbyło w 1931 r. 8 zebrań i przygotowało lekcję pokazową w klasie II. Ponadto odbyła się jedna wycieczka dla nauczycieli.

* * *

Również nowym było powołane 20 kwietnia 1931 r. Koło w Radomiu. Na przewodniczącego wybrano w nim M. Baziaka, a sekretarzem została M. Hukiewiczówna. Koło liczyło już 19 nauczycieli.

* * *

Koło w Siedlcach liczyło 12 osób. Przewodniczącą była J. Grubertowa, sekretarzem J. Mikulski, a w roku sprawozdawczym odbyło jedynie 4 zebrania.

* * *

Do Koła w Stanisławowie należało 17 nauczycieli. Przewodniczył mu F. Sawicki, sekretarzem wybrano A. Ilczyszyna. Koło wykazywało się ponadprzeciętną aktywnością wykraczającą poza kwestie odczytowe. W jego ramach powstały dwie sekcje współpracujące z Towarzystwem Tatrzańskim – Sekcja Krajoznawcza i Sekcja Ochrony Przyrody. Ponadto we współpracy z Państwowym Instytutem Meteorologicznym (PIM), Koło prowadziło stację meteorologiczną wykonującą regularne pomiary.

* * *

W Kole w Wągrowcu działały 22 osoby. Przewodniczącym był J. Bajerlein, sekretarzem M. Nowara, ale aktywność nie była wysoka, gdyż w 1931 r. odbyły się jedynie dwa zebrania.

* * *

Zgodnie ze sprawozdaniem za rok 1932 r., Koło w Zagłębiu Dąbrowskim założono jakoby 30 października 1931 r. i liczyło ono jedynie 20 członków. Funkcję przewodniczącego pełniła Leokadia Młodzianowska-Dzikowska, a sekretarzem była H. Sławińska (*Sprawozdanie z pracy kół...* 1932, z. 1–3, s. 133; z. 4 s. 237). Informacja ta jest bardzo dziwna, w świetle sprawozdania z roku poprzedniego, gdzie już w 1929 r. raportowano całkiem duży dorobek organizacyjny tego Koła, istniejącego od 1927 r. (*Koło w Zagłębiu Dąbrowskim* 1931, s. 78). Ważną różnicą jest skład Zarządu Koła, całkowicie odmienny. Może zatem nowe władze nie chciały się podpisać w sprawozdaniu pod dokonania poprzedników? Może Koło upadło w 1930 r. i zostało reaktywowane przez nowe osoby? W sprawozdaniu za lata 1929/30 Zarządu Głównego ZPNG odczytanym na Walnym Zebraniu w Gdyni nie wymieniono Koła w Zagłębiu Dąbrowskim ani jako nowoutworzonego, ani jako upadłego.

* * *

W związku z otrzymaniem przez Polskę prawa zorganizowania Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w 1934 r., powołano jego Komitet Wykonawczy pod przewodnictwem E. Romera. Wyłoniono również dwóch sekretarzy: S. Pawłowski (I) i J. Loth (II). Ustalono orientacyjny termin Kongresu – początek września 1934 r. i na jego miejsce wskazano Warszawę. Przyjęto też projekt siedmiu kilkudniowych wycieczek przed- i pokongresowych, ustalając ich rozkład przestrzenny: 1. Śląsk, Małopolska Zach. Pieniny i Tatry; 2. Podole i Wschodnie Karpaty; 3. Góry Świętokrzyskie; 4. Regiony przemysłowe województw centralnych; 5. Pomorze i wybrzeże; 6. Polesie; 7. Wileńszczyzna. Ponadto zaplanowano całonienne i półdienne wycieczki w okolicach Warszawy, odbywane równolegle do obrad (*Międzynarodowy Kongres...* 1932, s. 233–234). Podjęto również decyzję zorganizowania VI OZNG w Warszawie, tradycyjnie w Zielone Świątki 1933 r.

VI Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Warszawie (4–6 czerwca 1933 r.)

Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii od dawna posiadało w Warszawie sporą liczbę przyjaciół i członków, którzy zarazem byli działaczami Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Zarówno ta okoliczność, jak też życzliwa postawa Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, zachęcały do zwołania do Warszawy VI Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii, przeprowadzonego w dniach 4–6 czerwca 1933 r.

W skład Komitetu Organizacyjnego Zjazdu wchodził: Stanisław Arnold (przewodniczący), A. Patkowski i M. Siwak (zastępcy przewodniczącego), R. Danysz-Fleszarowa (przewodnicząca Komisji Organizacyjno-Gospodarczej), P. Ordyński (przewodniczący Komisji Programowej) i Janina Jasiobędzka (sekretarz) (Ordyński 1933, s. 200; Czyżewski 1968, s. 85). Artykuł W. Ormickiego zachęcający do udziału w Zjeździe i podkreślający wagę tematyki, którą należy na nim poruszyć ukazał w „Wiadomościach Geograficznych” (Ormicki 1933, s. 41–42). W Zjeździe wzięło udział około 500 osób (Ordyński 1933, s. 203).

Na przewodniczącego Zjazdu powołano E. Romera (*Warszawa – VI Ogólnopolski...* 1933, s. 80), a na zastępców S. Lencewicza,

S. Pawłowskiego, J. Smoleńskiego i A. Zierhoffera. Na sekretarzy Zjazdu wybrano: Henrykę Garlikowską, Antoniego Kudławca, Marię Ławreńczukówną, Marię Matuszewską i Wiesławę Richling. W składzie prezydium znaleźli się wszyscy kierownicy uniwersyteckich katedr geograficznych, z wyjątkiem nieobecnego na Zjeździe M. Limanowskiego (Czyżewski 1968, s. 85). Obrady odbywały się w wypełnionej po brzegi auli Uniwersytetu Warszawskiego (Ordyński 1933, s. 200–201; *Szósty Ogólnopolski Zjazd... 1933*, s. 7–8), mieszczącej się wówczas jeszcze w Pałacu Kazimierzowskim, przy Krakowskim Przedmieściu 26/28 (Majewski 2016, s. 55).

Po powitaniu gości przez S. Arnolda (*Szósty Ogólnopolski Zjazd... 1933*, s. 8), odczytane zostały depesze skierowane do prezydenta i marszałka Polski oraz Rady Ministrów:

„Pan Prezydent Rzeczypospolitej Zamek.

Szósty Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, zebrany w stolicy w dniu uroczystym objęcia władzy przez najdostojniejszego Pana Prezydenta Rzeczypospolitej [I. Mościckiego, na drugą kadencję – przyp. autorów] łączy się wraz z całym narodem w wyrazie głębokich uczuć i hołdu w obliczu majestatu Państwa Polskiego.

Prezydjum Zjazdu”.

„Pan Marszałek Józef Piłsudski Belweder.

Szósty Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii zebrany w stolicy Państwa śle Ci Panie Marszałku wyrazy najgłębszego oddania i zapewnienia wiernej służby całości i nienaruszalności ziem Rzeczypospolitej w sercach, umysłach i dłoniach naszych oraz rosnącego młodego pokolenia Polski.

Prezydjum Zjazdu”.

„Pan Prezes Rady Ministrów i Minister Oświaty Janusz Jędrzejewicz.

Obradujący w stolicy szósty Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii śle Panu Premierowi i Ministrowi wyrazy najgłębszego szacunku i zapewnienia pełnej gotowości najbardziej usilnego współdziałania w wielkiem dziele twórczej przemiany oświaty i wychowania w Polsce.

Prezydjum Zjazdu”.

Po powitaniu goście wysłuchali referatów na temat Warszawy i Mazowsza, wygłoszonych przez profesorów warszawskich uczelni. Inauguracyjny referat zatytułowany *Warszawa – stolica państwa* wygłosił S. Arnold. Następnie J. Lewiński miał referat *Prawiśta pod Warszawą*, a kolejnym mówcą był S. Lencewicz, który omówił *Dolinę Wisły*. Ostatnie trzy wystąpienia w pierwszej sesji plenarnej należały do B. Hrynie-

wieckiego, który scharakteryzował *Szatę roślinną Mazowsza*, J. Lotha, którego tematem wystąpienia były *Warunki geograficzne i ekonomiczne wytwórczości Warszawy i okolic* oraz architekta Oskara Sosnowskiego, omawiającego *Rozwój terytorialny Warszawy* (*Szósty Ogólnopolski Zjazd...* 1933, s. 8; Czyżewski 1968, s. 86).

W drugim posiedzeniu plenarnym pierwszy referat wygłosił przedstawiciel Ministerstwa M. Janiszewski – *O nowych programach geografii*, natomiast Stanisław Gorzuchowski mówił o *Organizacji zjazdów geograficznych nauczycieli geografii* (Czyżewski 1968, s. 86).

Pod koniec pierwszego dnia Zjazdu, po obradach plenarnych, spotkali się jeszcze delegaci na Walne Zebranie ZPNG.

W drugim dniu Zjazdu, 5 czerwca od rana, odbyły się obrady w sekcjach dla nauczycieli szkół ogólnokształcących oraz zawodowych (Ordyński 1933, s. 201; *Warszawa – VI Ogólnopolski...* 1933, s. 80). W Sekcji Szkół Ogólnokształcących wysłuchano ośmiu referatów: Józefa Wolffa (Bydgoszcz) – *Jakie wartości dydaktyczne geografii należy wyzyskać przy nauczaniu geografii?*, Zofii Gąsiorowskiej (Warszawa) – *Nauczanie geografii metodą projektów*, Józefa Haniszewskiego (Przemyśl) – *Uczenie się pod kierunkiem w zastosowaniu praktycznym przy nauczaniu geografii*. Kolejne referaty wygłaszali: J. Mikulski (Siedlce) na temat *Znajomości najbliższej okolicy jako podstawy przy nauczaniu geografii*, M. Zdobnicka (Krzemieniec), która miała dwa wystąpienia, najpierw zaprezentowała *Przykład wyzyskania materiału zebranego na wycieczce przy nauczaniu geografii systemem Daltonskim*, następnie zaś omawiała *Wytyczne do metody wprowadzenia w mapę geograficzną*. Ostatnie dwa referaty w Sekcji Szkół Ogólnokształcących to wystąpienie J. Cezaka (Zgierz) zatytułowane *Zagadnienia gospodarcze w nauce geografii w szkołach ogólnokształcących* oraz Józefa Rozenberga (Łódź) – *O potrzebie uwzględnienia w nauczaniu geografii toponomastyki i paremjologii topograficznej* (*Szósty Ogólnopolski Zjazd...* 1933, s. 8).

W Sekcji Szkół Zawodowych z referatami wystąpili: A. Zierhoffer (Lwów) wygłosił *Uwagi na temat zastosowania statystyki w nauczaniu geografii gospodarczej*, ponownie J. Cezak omawiający *Przedmiot i metodę geografii gospodarczej* i raz jeszcze J. Haniszewski podający *Wytyczne do prowadzenia kółka geografii gospodarczej* (*Szósty Ogólnopolski Zjazd...* 1933, s. 8–9).

Drugiego dnia Zjazdu, po obiedzie, powrócono do obrad w sesji plenarnej i wysłuchano dwóch wystąpień. S. Pawłowski wygłosił referat *O przygotowaniu naukowem nauczyciela geografii* (Pawłowski 1933, s. 71–74), wizytator poznański A. Tarnawski omówił *Osobowość*

i dydaktyczne przygotowanie nauczycieli geografii. Na zakończenie tej sesji F. Adasiewicz (Toruń) zreferował aktualne komunikaty geograficzne (Ordyński 1933, s. 201; *Szósty Ogólnopolski Zjazd...* 1933, s. 9; Czyżewski 1968, s. 86).

Pozostałą część obrad VI OZNG poświęcono na dyskusję nad wnioskami (Ordyński 1933, s. 201). Do najważniejszych wniosków uchwalonych na Zjeździe należały:

„VI. Zjazd P.N.G. wypowiada przekonanie, że przygotowanie naukowe nauczycieli geografii powinno się odbywać w zasadzie na uniwersytecie, a to:

- a) dla kandydatów na nauczycieli szkół powszechnych i niższych zawodowych na kursach dwuletnich,
- b) dla kandydatów na nauczycieli gimnazjów i liceum na kursach czteroletnich.

Byłoby pożądane stworzenie przewodników, które by umożliwiały poznanie kraju wzdłuż torów kolejowych dążących do najważniejszych ośrodków kraju.

Zjazd wyraża przekonanie, że nauczyciel geografii w szkołach ogólnokształcących winien posiadać przygotowanie również w zakresie geografii gospodarczej.

Zjazd prosi P. Ministra W.R. i O.P. o umożliwienie rozbudowania zakładów geograficznych uniwersytetów [chodzi o katedry geografii – przyp. aut.] w takim stopniu, by mogły zaspokoić potrzeby nauczycieli czynnych w podtrzymywaniu swego przygotowania naukowego na poziomie wiedzy współczesnej.

Obecni na Zjeździe proszą, aby Ministerstwo W.R. i O.P. asygnowało co roku pewną sumę na wycieczki dla nauczycieli geografii”.

Bardzo istotnym punktem obrad było uchwalenie, na wniosek S. Gorzuchowskiego, szczegółowego regulaminu Ogólnopolskich Zjazdów Nauczycieli Geografii (zał. 4) (Ordyński 1933, 201–202; *Warszawa – VI Ogólnopolski...* 1933, s. 80; Czyżewski 1968, s. 86).

Powołano komisję organizacyjną VII OZNG, w skład której weszli: K. Bzowski, Rudolf Hajnos, S. Niemcówna, Julian Stanoch, J. Smoleński i Leopold Węgrzynowicz, z prawem dokooptowania kolejnych osób. Do Komisji Rewizyjnej VII OZNG powołani zostali Roman Beranek, A. Janowski i Stanisław Srokowski (Ordyński 1933, s. 203; *Warszawa – VI Ogólnopolski...* 1933, s. 80; Jackowski 2017, s. 37). Po przemówieniach końcowych E. Romera, A. Patkowskiego i S. Arnolda, VI OZNG w Warszawie został oficjalnie zamknięty (Ordyński 1933, s. 203).

W trzecim dniu Zjazdu, 6 czerwca 1933 r., odbyło się wiele wycieczek po Warszawie i okolicach. Uczestnicy zwiedzili Puszcę Kampinoską (pod kierunkiem Jadwigi i Romana Kobendzów), Muzeum Etnograficzne (pod kierunkiem Eugeniusza Frankowskiego), Dolinę Wisły (pod kierunkiem F. Różyckiego), Stare Miasto w Warszawie (pod kierunkiem Michała Walickiego). Podczas Zjazdu odbyły się również wycieczki dydaktyczne do wzorcowej pracowni geograficznej w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (poprowadził ją G. Wuttke), do pracowni geograficznej przy szkole powszechnej pod kierunkiem J. Jasiobędzkiej i na wystawę krajowych pomocy do nauki geografii, zorganizowaną w Gimnazjum Zgromadzenia Kupców (Ordyński 1933, s. 203; Czyżewski 1968, s. 86).

* * *

Już w pierwszym dniu VI OZNG, 4 czerwca 1933 r., po sesjach referatowych tradycyjnie wieczorem, odbyło się Walne Zebranie Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii. Zgromadzenie otworzył o godz. 19, w auli Uniwersytetu Warszawskiego, przewodniczący ZPNG S. Pawłowski. Po otwarciu obrad sekretarz Zarządu Głównego A. Tarnawski odczytał sprawozdanie z działalności Zarządu Głównego oraz kół ZPNG za okres od 25 maja 1931 r. do 2 czerwca 1933 r. (*Protokół Walnego Zebrania Zrzeszenia...1933*, s. 114).

W okresie sprawozdawczym odbyło się 12 posiedzeń Zarządu Głównego, na których omawiano sprawy organizacyjne. Nastąpiły w trakcie okresu sprawozdawczego drobne zmiany w składzie Zarządu Głównego. Na skutek rezygnacji W. Sperczyńskiego z funkcji skarbnika, jego miejsce zajęła K. Swinarska, a do Zarządu dokooptowano M. Dorywalskiego.

Zarząd Główny przyznał też, że był inicjatorem zmiany miejsca odbycia V OZNG z Wilna na Gdynię, do czego nakłonił, wybrany już w Poznaniu, Komitet Organizacyjny zjazdu wileńskiego. Uznano Zjazd gdyniński za bardzo udaną i potężną manifestację nauczycielstwa polskiego wobec niemieckich zakusów (*Protokół Walnego Zebrania Zrzeszenia...1933*, s. 116).

W sprawozdaniu chwalono się udanymi inicjatywami organizacyjnymi, w szczególności wydawaniem „Biblioteczki Geograficzno-Podróżniczej” pod redakcją S. Włada. Wystąpiono z wnioskiem do Ministerstwa o uznanie jej tomów za pomoc naukową w nauczaniu geografii w szkołach powszechnych, średnich i seminariach nauczycielskich. Od Książnicy „Atlas” uzyskano rabat na prenumeratę przez członków ZPNG

czasopisma „Przyroda i Technika”, starano się też o subwencję ministerialną na wydawanie „Czasopisma Geograficznego”.

ZPNG wysłał swoje delegacje na Kongres MUG w Paryżu, na jubileusz Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i na III Naukowy Zjazd Pomoroznawczy oraz Święto Morza w Gdyni. W tej ostatniej uroczystości w dniu 30 lipca 1932 r. uczestniczyła delegacja ZPNG, w składzie 30 osób, której przewodniczyli A. Tarnawski i J. Bajerlein.

ZPNG liczyło w czerwcu 1933 r. 761 członków zrzeszonych w 27 kołach i 148 członków podlegających bezpośrednio Zarządowi Głównemu (nie zrzeszonych w Kołach), czyli łącznie 909 osób.

Podczas Zjazdu zlikwidowano, z powodu braku aktywności, Koła w: Drohobyczu, Jędrzejowie, Kaliszu, Koźminie, Krotoszynie, Lesznie, Lublinie, Ostrowcu, Pleszewie, Rogoźnie, Stryju, Tarnopolu, Tczewie, Zaleszczykach i Żłoczowie. Powstały natomiast w okresie sprawozdawczym nowe trzy koła w: Grudziądzu, Mogilnie i Mysłowicach. Największą liczbę członków skupiało Koło Lwowskie (przeszło 200 osób). Warto wspomnieć, że Zarząd Koła Lwowskiego zajął się reorganizacją Kół na terenie Polski południowo-wschodniej. Natomiast Zarząd Główny czynił działania zmierzające do założenia Kół ZPNG w: Bielsko-Białej, Chełmnie, Częstochowie, Krośnie i Żywcu, ale do czerwca 1933 r. nie podjęły one jeszcze działalności.

W dalszej części Walnego Zebrania wysłuchano wniosków przedstawicieli Kół, sprawozdań skarbnika, Komisji Rewizyjnej, redaktorów: „Czasopisma Geograficznego” oraz „Biblioteczki Geograficzno-Podróżniczej”.

W dyskusji najciekawszy był głos J. Mikulskiego (Siedlce), który zwrócił uwagę na dużą płynność zainteresowań nauczycieli szkół powszechnych, pośród których nadal utrzymuje się duża zmienność prowadzonych przedmiotów, wynikająca z ogólnych kwalifikacji nauczycieli, którym powierza się kolejno prowadzenie różnych przedmiotów, co nie sprzyja ich specjalizacji. Panaceum na tą słabość mogłoby być rozwijanie nauczania regionalnego.

W sprawozdaniu finansowym podano wielkość dochodów i wydatków ZPNG w kwocie 7328 zł 48 gr i skwitowano zbilansowanie budżetu, choć po stronie dochodów nadal był deficyt ponad 6,5 tys. zł, a po stronie wydatków nierozliczony rachunek Książnicy „Atlas” ponad 7,3 tys. zł (*Protokół Walnego Zebrania Zrzeszenia...1933*, s. 117). Po raz pierwszy pojawiła się w sprawozdaniu kwestia preliminarza budżetowego na kolejne dwa lata, zaproponowanego przez K. Swinarską. Do-

chód ma mieć podobną skalę 7,7 tys. zł, z czego 7 tys. ma wpłynąć ze składek. Po stronie wydatków największą kwotą ok. 5 tys. zł jest koszt druku „Czasopisma Geograficznego”.

Kwestie finansowe wywołały dyskusję, w której J. Haniszewski (Przemyśl) zarzucił Zarządowi Głównemu brak konsekwencji w pozyskaniu od Książnicy „Atlas” obiecanych dla ZPNG subwencji i postawił wniosek o zwrócenie się do tego wydawcy o anulowanie długów Zrzeszenia. J. Czyżewski, związany z oboma zainteresowanymi instytucjami przypomniał, że już raz takie anulowanie długów nastąpiło, co potwierdził S. Pawłowski. Postawiony wniosek sprowadzał się do negocjacji z Książnicą „Atlas” (przedsiębiorstwem prywatnym E. Romera) na temat obniżenia kosztów wydawania periodyku, przy uwzględnieniu konieczności funkcjonowania wydawcy w warunkach rynkowych.

Komisja Rewizyjna postawiła wniosek o przyznanie Zarządowi absolutorium, co zostało uchwalone w głosowaniu. A. Zierhoffer jak redaktor „Czasopisma Geograficznego”, wyjaśnił kwestię narastania długu, ale zaznaczył, że ewentualna redukcja kosztów druku może być niewielka. Narzekał też na dysproporcję w napływie artykułów naukowych i dydaktycznych i apelował o znaczne zwiększenie publikacji dydaktycznych. Nastąpiła też redukcja objętości periodyku z 20 arkuszy do 14 i pogorszyła się regularność ukazywania się kolejnych zeszytów, za co redaktor obwiniął siebie.

Znacznie bardziej optymistycznie wybrzmiało sprawozdanie S. Włada z wydawania „Biblioteczki Geograficzno-Podróżniczej”, która okazała się inicjatywą bardzo pożądaną, oczekiwaną przez nauczycieli i uczniów, a także osoby jedynie pasjonujące się geografią. Redaktor określił ideę serii, jej cele i ambicje związane z jej wydawaniem. Seria miała być interdyscyplinarna, obok geografii uwzględniała problematykę geologiczną, etnograficzną i przyrodniczą oraz regionalną. W zamierzeniu składała się z dwóch serii, ukierunkowanych na dwa poziomy młodości w grupach wiekowych 9–12 i 12–14 lat. S. Wład przekazał też informację, że wszystkie tomy uzyskały aprobatę Ministerstwa i zalecono je do zakupu bibliotekom szkolnym (*Protokół Walnego Zebrania Zrzeszenia...*1933, s. 119).

Na Walnym Zebraniu poruszono również temat nowego statutu ZPNG. S. Pawłowski wyjaśnił skutki wejścia w życie nowej ustawy o stowarzyszeniach (*Prawo o stowarzyszeniach...*1932), ale przywołał też głosy wzywające do poprawy zasad organizacyjnych. Zarząd Główny opracował nowy projekt statutu ZPNG, który został przedstawiony przez J. Czyżewskiego i A. Zierhoffera oraz przedyskutowany i poddany

głosowaniu. Statut przewidywał trzy stopnie organizacyjne: Koło, Okręg (pokrywający się z obszarem kuratorium szkolnego) i Zarząd Główny. Uwzględniono zatem postulaty członków największego w Polsce Koła Lwowskiego. Wybory Zarządu Głównego mają się odbywać raz na trzy lata. Zrzeszenie na swoją stałą siedzibę wybrało Poznań. Członkiem Zrzeszenia może zostać każdy nauczyciel geografii lub każda osoba interesująca się geografiami, narodowości polskiej, przy czym o przyjmowaniu członków innych narodowości rozstrzygają Zarządy Kół.

Dyskusja nad nowym statutem była burzliwa i zabierali w niej głos: A. Zierhoffer, J. Czyżewski, A. Dudziński, M. Polackówna (wszyscy ze Lwowa), J. Cezak (Zgierz-Łódź), S. Wład, S. Pawłowski, B. Szubówna (wszyscy z Poznania), K. Bzowski (Kraków), M. Zdobnicka (Krzemień) i F. Sawicki (Stanisławów) (*Protokół Walnego Zebrania Zrzeszenia...* 1933, s. 114–121).

Po uchwaleniu przez Walne Zebranie, Statut Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii został wpisany, decyzją Wojewody Poznańskiego z dnia 6 czerwca 1934 r., do Rejestru Stowarzyszeń i Związków Poznańskiego Urzędu Wojewódzkiego, pod nr 283 (zał. 5) (*Statut Zrzeszenia...* 1934).

Tradycyjnie ostatnie punkty Walnego Zebrania ZPNG to wybór władz na kolejną kadencję i uchwalenie wniosków zgłoszonych do Zarządu Głównego. Tym razem w protokole nie sprecyzowano, w jakiej formie odbywał się ten wybór. Przewodniczącym na kolejną kadencję został S. Pawłowski. Trzydziestoosobowy Zarząd Główny wybrano już zgodnie z nowym statutem w składzie: F. Adasiewicz (Poznań), R. Berańek (Warszawa), K. Bzowski (Kraków), J. Cezak (Zgierz-Łódź), J. Czyżewski (Lwów), M. Dorywski (Poznań), S. Gorzuchowski (Warszawa), Roman Kamiński (Poznań), B. Krygowski (Poznań), J. Makosińska (Poznań), M. Palkiszówna (Poznań), E. Romer (Lwów), F. Sawicki (Stanisławów), M. Siwak (Warszawa), K. Swinarska (Poznań), B. Szubówna (Poznań), A. Tarnawski (Poznań), S. Wład (Poznań), G. Wuttke (Poznań) i A. Zierhoffer (Poznań). Na zastępców członków wybrano: Irenę Broniatowską (Warszawa), M. Czekańską (Poznań), A. Dudzińskiego (Lwów), J. Haniszewskiego (Przemyśl), W. Kowalczyka (Płock), J. Mikulskiego (Siedlce), S. Niemcówną (Kraków), Romana Sierocińskiego (Chełmno), A. Szałankiewicza (Poznań) i M. Zdobnicką (Krzemień). Do Komisji Rewizyjnej zostali wybrani: B. Chudziński, B. Ryczkiewicz, K. Węgiel (wszyscy z Poznania), a jako zastępcy Z. Janowska (Jarocin) i M. Kielczewska (Inowrocław).

Ponownie daje się zauważyć ogromna dominacja ośrodka poznańskiego we władzach ZPNG (14 osób w Zarządzie Głównym), marginalizacja ośrodka lwowskiego (zaledwie 3 reprezentantów) i krakowskiego (2 osoby). Ośrodek wileński pozbawiono zarówno Zjazdu, jak i przedstawiciela we władzach ZPNG. Odbyło się to kosztem wprowadzenia do władz Zrzeszenia nauczycieli z ośrodków nieakademickich i stanowiących niewielkie skupiska geografów (Płock, Inowrocław, Stanisławów, Krzemieniec). Zapewne chodziło o aktywizację nauczycielstwa na tzw. prowincji. Ciekawe, że i te osoby były często wcześniej związane naukowo z ośrodkiem poznańskim.

Ostatnim punktem było uchwalenie wniosków, które napłynęły na Walne Zebranie. Zarząd Główny zaproponował, aby niezależnie od Zjazdów ogólnogeograficznych, odbywały się też Zjazdy ZPNG w różnych miejscowościach Polski, połączone z wycieczkami, jako ewentualne Zjazdy okręgowe lub ogólne.

Walny Zjazd ZPNG upoważnił Zarząd Główny do przekształcenia Zrzeszenia w organizację o strukturze trójstopniowej, w związku z czym organami wykonawczymi byłyby: Zarządy Kół miejscowych, Zarządy Oddziałów (okręgów kuratorskich) i Zarząd Główny.

Zgromadzeni uznali za wskazane umieszczanie na łamach „Czasopisma Geograficznego” sprawozdań z pracy Ognisk Metodyczno-Geograficznych, informujących o ich działalności i dorobku na polu metodyki geografii. Postulowano otwieranie w większych miastach centralnych pracowni geograficznych. Postanowiono też wystąpić do Ministerstwa Komunikacji z prośbą o przyznanie członkom ZPNG, niekorzystających z innych ulg, takiej zniżki kolejowej, jaką dotąd otrzymywały np. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze i Polskie Towarzystwo Turystyczne.

Bardzo ważnym apelem Zarządu Głównego było wezwanie nauczycieli do liczego i czynnego udziału w Międzynarodowym Kongresie Geograficznym zaplanowanym w Warszawie w dniach 29 sierpnia – 6 września 1934 r., jako największym w dziejach polskiej geografii wydarzeniu. ZPNG obiecywał nauczycielom ułatwienie tego uczestnictwa.

Istotną uchwałą była też decyzja, aby uruchomiona w związku z Międzynarodowym Rokiem Polarnym 1932/33 polska stacja meteorologiczna na Wyspie Niedźwiedziej, pozostała na stałe jako baza praktycznego wyszkolenia meteorologów i geofizyków.

Na zakończenie obrad Walne Zebranie ZPNG uchwaliło, aby VII OZNG odbył się w 1936 r. w Krakowie (co stało w sprzeczności z postulatem delegatów Koła Lwowskiego ZPNG, potwierdzonym uchwałą

jego Walnego Zebrania, aby kolejny Zjazd odbył się po raz trzeci we Lwowie). Obrady Walnego Zebrania ZPNG w Warszawie zamknięto o godz. 22.00 (*Protokół Walnego Zebrania Zrzeszenia...* 1933, s. 114–121).

Podsumowując wyniki VI Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii w Warszawie należy uznać, że najdonioślejszą jego czynnością było przyjęcie nowego Statutu ZPNG, zmieniającego strukturę wewnętrzną organizacji na trójstopniową, co potencjalnie sprzyjało jej rozwojowi (Ordyński 1933, s. 203). Niestety słabość organizacyjna struktur terenowych sprawiła, że ten trzeci stopień Okręg ZPNG udało się utworzyć tylko w Galicji Wschodniej. Drugim ważnym uchwalonym aktem był Regulamin OZNG, który instytucjonalizował Zjazdy Nauczycieli Geografii, odpowiadając na zapotrzebowanie płynące ze strony mas nauczycielskich.

Działalność ZPNG w latach 1933–1936

Wzwiązku ze zbliżającym się terminem zorganizowania w Warszawie, do dziś największego w dziejach polskiej geografii wydarzenia, jakim był XIV Kongres Międzynarodowej Unii Geograficznej w 1934 r., Zarząd ZPNG wystosował do swoich członków specjalną odezwę, sygnowaną przez przewodniczącego S. Pawłowskiego i sekretarza A. Tarnawskiego (*Odezwa do członków...* 1933, s. 210), o następującej treści:

„W dniach od 23 do 31 sierpnia 1934 r. odbędzie się w Warszawie Międzynarodowy Kongres Geograficzny. Jest to pierwszy tego rodzaju Kongres w Polsce, a jeden z nielicznych międzynarodowych kongresów naukowych, które się dotychczas odbyły w Polsce.

Wielki to zaszczyt dla nauki polskiej i społeczeństwa polskiego, że może gościć u siebie najwybitniejszych przedstawicieli geografii i nauk z geografją spokrewnionych. Jest to wyróżnienie naszego dorobku naukowego tak poważne, że powinniśmy uważać Międzynarodowy Kongres Geograficzny za jedno z najważniejszych zdarzeń, jakie w ostatnich czasach na polu geografii miały miejsce.

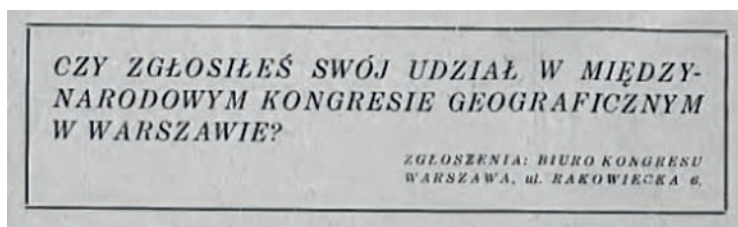
Na nas, jako na gospodarzach, ciążyą jednak poważne obowiązki. Musimy nie tylko przyjąć gości, lecz także obecnością swoją na Kongresie przyczynić się do udania się i uświetnienia zjazdu. Musimy wykazać, że liczba przedstawicieli geografii w Polsce jest duża. Ale nie tylko liczba! Istnieje w nas zapał i wielkie umiłowanie nauki. Pokażemy w licznych referatach, udziale w dyskusji oraz na wycieczkach, jak poważnie traktujemy problemy naukowe.

Nie wątpimy, że nauczyciele geografii zdają sobie dostatecznie sprawę z doniosłości Międzynarodowego Kongresu Geograficznego dla Polski i że solidarnie poprą Kongres. Liczymy na to, że wszyscy bez wyjątku zapiszą się na członków Kongresu i wezmą w Kongresie udział...”.

Zjazd MUG był owocem współpracy wszystkich polskich Towarzystw Geograficznych i angażował dużą część aktywnych ich członków, w tym również ZPNG. Przewodniczący ZPNG S. Pawłowski był sekretarzem generalnym Kongresu. Jako gospodarz Polska nie miała ograniczenia liczby własnych uczestników, gdyż w odezwie zapewniano członków, że każdy ma prawo wystąpić z referatem, uczestniczyć w dyskusji i wycieczkach kongresowych (ryc. 21). Każdy uczestnik miał otrzymać wszystkie wydawnictwa kongresowe. Przewidywano wydanie do ok. 10 tomów sprawozdań, abstraktów, raportów komisji, przewodników i broszur informacyjnych.

Koszt uczestnictwa ustalono na 40 zł (średnie miesięczne uposażenie w tym okresie wynosiło ok. 250 zł, dyrektor szkoły mógł otrzymywać nawet 700 zł, a uniwersytecki profesor 1 tys. zł). Dla przeciętnego nauczyciela był to zatem duży wydatek, ale dla grupy kierowniczej szkolnictwa i nauczycieli akademickich, zważywszy na rangę wydarzenia, kwota ta pozostawała całkowicie w możliwościach ich budżetu. Dodatkowo przewidziano ratalny system wpłat, z terminem ostatecznym do 1 czerwca 1934 r. oraz ulgi dla członków rodzin i osób towarzyszących. Zapowiedziano też wystąpienie do władz edukacyjnych o zwolnienie uczestników z obowiązków szkolnych. Biuro Kongresowe mieściło się w Instytucie Geografii Uniwersytetu Poznańskiego, ul. Wjazdowa 3. Do nieprzekonanych skierowano ostatnie zdanie odezwy:

„Wpisanie się na członka Kongresu uważamy za patriotyczny obowiązek każdego geografa”.

Ryc. 21. Anons zachęcający do uczestnictwa w Kongresie MUG w Warszawie w 1934 r.

Na początku 1934 r. ukazała się kolejna informacja z przygotowań do Kongresu (*Międzynarodowy Kongres...* 1934, s. 79). Na czele Komitetu Wykonawczego Kongresu stanął E. Romer. Zapowiadano przygotowanie szeregu wystaw kartograficznych i krajobrazowych. Sprecyzowano, że na wycieczki zostanie wydanych ok. 7–8 przewodników, a sprawozdanie z obrad zajmie kilka tomów. Zachęcano nauczycieli geografii do uczestnictwa w Kongresie sugerując, że łączna wartość wydawnictw, które uczestnik otrzyma w ramach wpisowego, znacznie przewyższy koszt wpisowego. Udział w kongresie stawał się wręcz obowiązkiem polskich geografów, co powiedziano wprost:

„Obowiązkiem wszystkich geografów polskich jest wpisanie się na członków kongresu. Pomijając już interes publiczny, należy podkreślić, że publikacje, które każdy członek kongresu otrzyma, a które inną drogą będą nie do nabycia, wartością swą znacznie przewyższając będą wkładkę 40-złotową”.

Druga notatka informująca o Kongresie sugeruje, że ośrodek poznański przestał być koordynatorem przedsięwzięcia, gdyż zapisy należało kierować do Sekretariatu Międzynarodowego Kongresu Geograficznego, umiejscowionego w warszawskiej Szkole Głównej Handlowej, przy ul. Rakowieckiej 6 (*Międzynarodowy Kongres...* 1934, s. 80).

Patronat honorowy nad Kongresem MUG w Warszawie objął Prezydent RP I. Mościcki oraz Marszałek J. Piłsudski. Organizatorem Kongresu był Narodowy Komitet Geografii przy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Przewodniczącym tego Komitetu był E. Romer, zastępcą przewodniczącego A. Sujkowski, sekretarzem generalnym S. Pawłowski, skarbnikami J. Loth i S. Lencewicz, a członkami Komitetu byli: J. Smoleński, M. Limanowski, A. Zierhoffer i Jerzy Lewakowski (WIG).

Otwarcu Kongresu w auli Politechniki Warszawskiej nadano bardzo uroczystą oprawę. Przybył osobiście Prezydent RP I. Mościcki, obecni byli Marszałek Sejmu Kazimierz Świtalski, Minister Finansów Wacław Zawadzki, Minister Spraw Zagranicznych Józef Beck, Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Wacław Jędrzejewicz, Komisarz rządu RP na miasto stołeczne Warszawę Władysław Jaroszewicz. Ligę Morską i Kolonialną reprezentowali na Kongresie jej prezes gen. G.K. Orlicz-Dreszer i wiceprezes poseł Jan Dębski. Obecni byli liczni ambasadorowie akredytowani w Warszawie (*Uroczyste otwarcie...* 1934, s. 13).

Obrady otworzył prezydent MUG, Amerykanin Isaiah Bowman, w imieniu kraju organizatorów witał gości minister W. Jędrzejewicz.

Przemawiali przewodniczący delegacji narodowych, w tym po raz pierwszy uczestniczący w Kongresie MUG delegat Niemiec Ludwig Mecking (Uniwersytet w Münster), który zapewniał o przyjaźni Niemiec i ich kanclerza Adolfa Hitlera wobec Polski (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan 2014, s. 119). Bardzo dobrze przyjęto wystąpienie wybitnego geografa francuskiego E. de Martonne'a, który przypominał, że polska geografia istniała nawet wtedy, gdy nie było naszego państwa, a E. Romera nazwał „architektem gmachu geografii polskiej”.

Kongres był pierwszym zorganizowanym w kraju słowiańskim, w państwie istniejącym dopiero od piętnastu lat. Stąd pośród organizatorów nie brakowało obaw o powodzenie imprezy. Przyznanie Polsce prawa do organizacji Kongresu MUG było też wyrazem uznania dla dorobku badawczego polskiej geografii (Zierhoffer 1935, s. 2). Ostatnim mówcą podczas ceremonii otwarcia XIV Kongresu MUG w Warszawie był przewodniczący Komitetu Organizacyjnego E. Romer (*Uroczyste otwarcie...* 1934, s. 14), który powiedział:

„Pojęcie Polski nigdy niezapomnianej, dziś odrodzonej, tworzącej się, idącej ku nowym światom, wysunąłem z umysłu na front. To pojęcie was przede wszystkim znęciło do przyjazdu i ta świadomość powagi, z jaką Polska pragnie być przez was poznana. Przecież Kongres odbywa się pod wysokim protektoratem p. Prezydenta Rzeczypospolitej, sławnego uczonego i jej Pierwszego Marszałka, który nie tylko, jak każdy żołnierz, ceni geografję, ale sam jest geografem. W małej i rzadkiej książeczce „Geografja militarna Królestwa Polskiego” rzucił on 25 lat temu podstawy pod zupełnie nieznana gałąź geografji – walki o niepodległość”.

Zaraz po uroczystości otwarcia Kongresu MUG nastąpiło równie uroczyste otwarcie wystawy kartograficznej, ulokowanej w jednym z gmachów Politechniki (w kreślarniach). Przecięcia wstęgi dokonał Prezydent I. Mościcki, przemawiał ponownie E. Romer. Wystawa zajęła aż trzy piętra i składała się z eksponatów nadesłanych z 24 państw, w tym najokazalsza ekspozycja Stanów Zjednoczonych, która była darem dla Polski. Zasadniczo były to aż trzy wystawy, międzynarodowa wystawa kartograficzna, wystawa kartografii polskiej, w tym zbiorów Biblioteki Narodowej i odrębna ekspozycja WIG. Zainteresowanie wzbudziła nowa mapa Beskidów Zachodnich, stworzona zarówno na potrzeby wojskowe, jak i turystyczne (*Uroczyste otwarcie...* 1934, s. 14; Pietkiewicz 1934–1935, s. 182–183; Stebnowski 1934–1935, s. 183–187). Wystawa ta uchodzi za największą, do tamtego czasu, ekspozycję kartograficzną w skali międzynarodowej i była bardzo licznie odwiedzana, nie tylko przez uczestników Kongresu, ale również publiczność.

Część międzynarodowa była bardzo wyczerpującym i reprezentatywnym przeglądem produkcji kartograficznej świata. Dzięki zaangażowaniu szefa Brytyjskiej Służby Kartograficznej Harolda St. John Loyda Winterbothama i międzynarodowym kontaktom E. Romera, zgromadzono na niej ok. 3 tys. eksponatów (w tym tak egzotyczne produkcje, jak japońskie lub egipskie).

W części polskiej ważne miejsce zajmowała produkcja szkolnych pomocy kartograficznych przede wszystkim Książnicy „Atlas”. Wystawiały swoje produkty liczne polskie instytucje publikujące mapy i atlasy, przede wszystkim Wojskowy Instytut Geograficzny (WIG), ale także GUS, Państwowy Instytut Geologiczny, Karpacka Stacja Geologiczno-Naftowa, Akademia Umiejętności, Służba Hydrograficzna, Państwowy Instytut Meteorologiczny, a nawet Związek Nauczycielstwa Polskiego i „Pomoc Szkolna” (Pietkiewicz 1934–1935, s. 183).

Ekspozycja zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej (założonej ledwie 6 lat wcześniej) obejmowała mapy począwszy od XVI w., dzieła Mikołaja Kuzańczyka (Nicolaus Krebs), Gerarda Merkatora, Erharda Etzlauba i polskie mapy Bernarda Wapowskiego i Wacława Grodeckiego (Stebnowski 1934–1935, s. 184). Do każdej wystawy wydrukowano specjalny katalog (Lencewicz 1934–1935, s. 172).

O godzinie 18 delegaci na Kongres zostali przyjęci w siedzibie Prezydenta RP i mieli okazję zwiedzić Zamek Królewski w Warszawie.

Obrazy trwały 9 dni, zgłosiło się 887 geografów, ale ostatecznie uczestniczyło jedynie 693 (Zierhoffer 1935, s. 2; Jackowski, Bilska-Wodecka, Soljan 2014, s. 119), z 44 państw świata, w tym z niemal wszystkich państw europejskich. Z Polski pochodziło 367 uczestników, największe zagraniczne delegacje przybyły z Francji (87 osoby), Niemiec (50), Wielkiej Brytanii i jej kolonii (44), Włoch (43), z Belgii (23) i Stanów Zjednoczonych i Hiszpanii (po 10). Po raz pierwszy uczestniczyli też przedstawiciele W.M. Gdańska (*Uroczyste otwarcie...* 1934, s. 13). Wygłoszono łącznie ok. 250 referatów, w tym autorami 93 byli Polacy (Zierhoffer 1935, s. 2). Sześć sekcji i pięć komisji odbyło łącznie 36 posiedzeń, ponadto były liczne posiedzenia specjalne.

Wprawdzie oficjalnym językiem Kongresu stał się również język polski, ale żaden polski referent nie skorzystał z tego przywileju referując po francusku, rzadziej po angielsku (Jackowski, Bilska-Wodecka, Soljan 2014, s. 116). Jednak oficjalny program wystąpień wydaje się nie odzwierciedlać rzeczywistości, bo jak twierdzi S. Lencewicz (1934–1935, s. 168), bardzo wiele zgłoszonych polskich referatów nie zostało wygło-

szonych z powodu nieobecności referatów (np. spośród zgłoszonych 9 polskich referatów na temat zlodowaceń, wygłoszono jedynie 3).

Niestety, żaden Polak nie dostał zaszczytu przewodniczenia sekcji, pozostawała im jedynie rola gospodarzy sekcji, którą pełnili: geodeta Tadeusz Zieleniewski (WIG) w sekcji I kartograficznej (wygłoszono w niej 40 referatów), S. Lencewicz w sekcji II geografii fizycznej (79 wystąpień), A. Zierhoffer w sekcji III antropogeograficznej (82 referaty), historyk W. Semkowicz w sekcji IV geografii historycznej i historii geografii (20 wystąpień), J. Smoleński w sekcji V krajobrazu geograficznego (5 referatów), i K. Bzowski w sekcji VI nauczania geografii (20 referatów) (Lencewicz 1934–1935, s. 170–172; Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan 2014, s. 120).

Nowością na Kongresach MUG było zorganizowanie dnia państwa organizującego Kongres, w tym przypadku „Dnia Polskiego” 24 sierpnia. Referaty wygłosili wówczas wybitni polscy geografowie, geolodzy, etnolodzy i historycy. E. Romer wygłosił odczyt *Podstawowe zagadnienia geografii ekonomicznej w Polsce*, a M. Limanowski mówił o znaczeniu pięciu największych miast polskich – Poznania, Krakowa, Warszawy, Lwowa i Wilna (niestety pomijając drugie, co do wielkości miasto Łódź) (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan 2014, s. 121).

Interesujące wnioski, inspirowane polskimi referatami, uchwaliła sekcja nauczania geografii. Uczestnicy Kongresu zaapelowali, aby do programu nauczania geografii we wszystkich państwach zrzeszonych w MUG wprowadzić obowiązkowe wycieczki (Polaczkówna 1935, s. 14).

Polscy geografowie występowali z referatami we wszystkich sekcjach, a także w niektórych komisjach. Na XIV Kongresie MUG w Warszawie referaty (niektórzy mieli kilka wystąpień) wygłosili m.in. I. Albert, H. Arctowski, J. Bajerlein, J. Blajcherówna, Karol Buczek, K. Bzowski, H. Czapelska, Olgierd Czarnowski, J. Czekalski, J. Czekanowski, J. Czyżewski, K. Dębski, W. Domaniewska, J. Dylik, Jan Ernst, A. Gadomski, Rajmund Galon, Zofia Goralówna, Władysław Gorczyński, S. Gorzuchowski, Halina Halicka, Józef Haliczer (Staszewski), Z. Hołub-Pacewiczowa, Irena Jarnuszkiewiczówna, Kazimiera Jeżowa, M. Kielczewska, Mieczysław Klimaszewski, Adam Kochański, Jerzy Kondracki, Stefania Konicówna, Stanisław Kozierowski-Dołęga, W. Kubijowicz, S. Lencewicz, S. Leszczycki, M. Limanowski, J. Loth, J. Makosińska, J. Mikulski, S. Niemcówna, J. Nowak, B. Olszewicz, W. Ormicki, Franciszek Paczosa, S. Pawłowski, M. Polaczkówna, W. Przepiórski, Wanda Rewieńska, E. Romer, Józef Szaflarski, W. Semkowicz, T. Senik, L. Strada,

H. Teisseyre, Jan Wałas, J. Wąsowicz, W. Winid, B. Zaborski, Stanisława Zajchowska, Zofia Zakrzewska oraz A. Zierhoffer (Lencewicz 1934–1935, s. 168–172; Polaczkówna 1935, s. 11–14; Zierhoffer 1935, s. 5–9;).

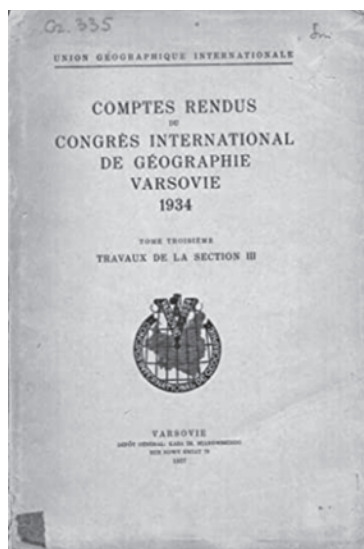
Podczas Kongresu jego uczestnicy mogli zwiedzić niektóre szkoły warszawskie z różnych poziomów edukacji (powszechne, średnie, handlowe) oraz Państwowy Zakład Higieny. Szczególne zainteresowanie wywołała Pracownia Geograficzna w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, prowadzona przez G. Wuttkego, M. Janiszewskiego i Janinę Peretiatkowicz. Sama idea takiej pracowni, sponzorowanej przez władze oświatowe, okazała się być niezwykle atrakcyjna i uczestnicy Kongresu zapowiadali powielić to rozwiązanie w swoich krajach (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan 2014, s. 121).

Uczestnicy Kongresu zostali też podjęci w Ratuszu przez Prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego i uczestniczyli w balu w Hotelu „Bristol” oraz w koncertach organizowanych przez warszawskie konserwatorium. Dla uczczenia Kongresu wydano Medal W. Nałkowskiego, projektu Hanny Nałkowskiej-Bickowej (ryc. 22), którym odznaczono I. Bowmana, E. de Martonne, E. Romera i S. Pawłowskiego (medale srebrne) oraz wszystkich uczestników Kongresu (medale brązowe) (Lencewicz 1934–1935, s. 173; Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan 2014, s. 122). Kongresowi towarzyszyła też wystawa malarstwa „Polska i jej lud” zorganizowana w Towarzystwie Zachęty Sztuk Pięknych (Lencewicz 1934–1935, s. 172).

Ryc. 22. Awers i rewers Medalu Wacława Nałkowskiego PTG wybitego z okazji XIV Kongresu MUG w Warszawie w 1934 r.
Źródło: Warszawskie Centrum Numizmatyczne Marek Kondrat
<https://wcn.pl/auctions/32/1069>

Wydrukowane materiały kongresowe liczyły 855 stron i ukazywały się w latach 1934–1938 r., w czterech tomach, pod zbiorczym tytułem *Comptes Rendus du Congrès International de Géographie Varsovie 1934* (ryc. 23). Były to przede wszystkim streszczenia zgłoszonych referatów (nie zawsze wygłoszonych), głosy w dyskusji i przewodniki wycieczek.

Ryc. 23. Materiały XIV Kongresu MUG w Warszawie w 1934 r.

W trakcie Kongresu odbyło się też posiedzenie organizacyjne Międzynarodowej Unii Geograficznej, na którym dokonano wyboru nowych władz. Prezydentem został Anglik sir Charles Close, tradycyjnie ustępujący prezydent I. Bowman pozostał na kolejną kadencję I wiceprezydentem, ponadto wiceprezydentami MUG zostali wybrani: Willem Everhard Boerman (Niderlandy), L. Macking (Niemcy), H. Winterbotham (Anglia) i E. Romer. Sekretarzem generalnym został E. de Martonne (Francja). Zmieniono częstotliwość organizowania Kongresów MUG, z trzech na cztery lata i na kolejne miejsce obrad w 1938 r. wybrano Amsterdam. Określono też nazwy sześciu komisji obrad i desygnowano ich przewodniczących, ponownie bez udziału Polaków (*note bene* również bez Holendrów) (Lencewicz 1934–1935, s. 173–174).

Integralną częścią Kongresu MUG były wycieczki przed- i pokongresowe oraz krótkie wycieczki w trakcie obrad. Przewodniki wycieczek, przygotowane przez polskich geografów, liczyły 637 stron. Całość materiałów kongresowych opublikowano w języku francuskim. Wycieczkę siedmiodniową w dniach 14–20 sierpnia 1934 r. na Polesie i do Białowieży, z udziałem 15 uczestników, poprowadzili S. Pawłowski i S. Len-

cewicz. W dniach 13–21 sierpnia A. Zierhoffer i J. Czyżewski przewodzili wycieczce 14 osób na Podole i w Karpaty Wschodnie. W dniach 14–21 sierpnia J. Smoleński prowadził wycieczkę do Krakowa (ryc. 24),

Ryc. 24. Uczestnicy XIV Kongresu MUG podczas wycieczki w Tatry zostali podjęci przez władze Uniwersytetu Jagiellońskiego w auli Collegium Novum. Pierwszy z prawej siedzi J. Smoleński

Źródło: zbiory NAC.

w Dolinę Dunajca i Tatry z udziałem 33 uczestników. Po Kongresie M. Limanowski, w dniach 2–6 września 1934 r., poprowadził wycieczkę po Polsce północno-wschodniej, w dorzecza Niemna i Dźwiny, w której udział wzięło 13 osób. W dniach 2–8 września S. Pawłowski wiódł 26 osób na Pomorze i wybrzeże Bałtyku. Po oficjalnym zakończeniu tej wycieczki część jej uczestników, na zaproszenie N. Creutzburga, udała się do Wolnego Miasta, aby zwiedzić Gdańsk i Sopot. S. Lencewicz w dniach 2–6 września kierował wycieczką w Masyw hercyński Łysogór i jego pokrywy mezozoiczne, z udziałem 17 uczestników. Natomiast W. Ormicki w dniach 6–9 września poprowadził wycieczkę na Śląsk, w jego polskiej części, z udziałem jedynie 10 osób. Jeszcze mniej popularna okazała się wycieczka pod opieką J. Lotha przez Dolinę Wisły do Kruszwicy, na którą wybrało się jedynie 6 osób. W trakcie Kongresu zaproponowano uczestnikom w dniu 26 sierpnia cztery wycieczki jednodniowe. Aż 39 osób wybrało się z S. Lencewiczem Doliną Wisły do Płocka, kolejnych 17 osób eksplorowało, pod kierunkiem J. Lewińskiego, Dolinę Wisły na południe od stolicy do Otwocka. Po 25 osób wybrało się

w trasę zaproponowaną przez B. Zaborskiego do Puław i Kazimierza nad Wisłą i na wycieczkę R. Danysz-Fleszarowej po Warszawie (Lencewicz 1934–1935, s. 174–181).

Po Kongresie MUG w Warszawie J. Czekalski (1934–1935, s. 188–194) podjął próbę opisanie reakcji uczestników tego wydarzenia, wydaną wyłącznie w języku francuskim. Podsumowaniem tego przeglądu są następujące słowa:

„Relacja z kongresu naukowego, nawet jeśli jest to kongres geograficzny, nie pozostawia wiele miejsca na osobiste wrażenia wywołane nie tylko geograficzną strukturą kraju, ale także ‘jego ciałem i duszą’. Tym bardziej charakterystyczne są dla nas krótkie, ale szczere słowa, które przebijają się przez formuły należnej uprzejmości, aby powiedzieć nam, a szczególnie pan Biermann i pan Vosseler, że Kongres w dużej mierze przyczynił się do lepszego poznania naszego kraju i naszych ludzi, długo ignorowanych przez Europejską Naukę. Ustępując miejsca wersom zaczerpniętym z ‘Annales de Geographie’, kończę ten krótki przegląd ech Kongresu Warszawskiego. ‘Kongres Warszawski był wielkim sukcesem. Dla wielu z nas była to długo wyczekiwana okazja do poznania kraju, który był naprawdę nowy i gdzie zagadnienia geograficzne są godne zainteresowania. Przekazywał niezwykle zapal polskich środowisk geograficznych, których działalność w ciągu ostatnich szesnastu lat jest nie do przecenienia. Był żywy, pełen witalności”.

* * *

Przygotowania do Kongresu MUG nie zmniejszyły intensywności pracy w Kołach ZPNG. W Kole Lwowskim w dniu 6 października 1933 r. M. Polackówna zdała sprawozdanie z doświadczeń metodycznych rejonowej konferencji organizowanej przez Koło Lwowskie ZPNG na Zamojszczyźnie. Następne zebranie Koła dnia 27 października 1933 r. poświęcono na odczyt A. Zierhoffera, zatytułowany *Ćwiczenia geograficzne w gimnazjum* (Zierhoffer 1934, s. 42–47). Dnia 10 listopada 1933 r. J. Wąsowicz omawiał *Zmiany powojenne w rozmieszczeniu ludności w Europie*. Ostatnim zebraniem Koła w roku 1933 było spotkanie 30 listopada poświęcone dyskusji na temat *Ćwiczeń geograficznych w szkole średniej* z zagajeniem A. Zierhoffera (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1935, s. 138).

W 1934 r. Koło Lwowskie ZPNG spotkało się po raz pierwszy w dniu 7 lutego, aby wysłuchać referatu K. Jeżowej na temat *Aktualne prądy w geografii niemieckiej*. Średnia frekwencja na zebraniach Koła Lwowskiego wynosiła 80 osób, ale poszczególne spotkania gromadziły od 50 do nawet 130 uczestników.

Walne Zebranie Koła Lwowskiego ZPNG, podsumowujące lata 1933–1934 odbyło się 9 marca 1934 r. Przewodniczył mu A. Dudziński, a protokolantem był W. Jasiewicz. W zebraniu uczestniczyło 55 osób. Na początku spotkania wysłuchano referatu A. Fischera pt. *Z badań nad kulturą ludu Kaszubskiego*. Kolejno odczytano protokół z ostatniego Walnego Zebrania, sprawozdania przewodniczącego, skarbnika, sekretarza i bibliotekarza, sprawozdanie Komisji Rewizyjnej. W okresie sprawozdawczym w Kole Lwowskim ZPNG było aż 239 członków (zatem o 39 więcej niż w 1932 r.). Tym samym Koło to było zdecydowanie największym w kraju.

Niestety, rok 1933 nie był tak dobrym okresem jak rok poprzedni, kiedy Kołem kierowała M. Włodkówna-Sanojcowa, co wiązało się z przeciążeniem nauczycieli pracą zawodową, w związku z wprowadzaniem przez Ministerstwo nowych programów nauczania, a co nie mniej istotne, z pogarszaniem się sytuacji materialnej, która zmusiła wielu pedagogów do podjęcia dodatkowej pracy zarobkowej. Koło mogło przekazać w 1933 r. do Zarządu Głównego, na koszty druku „Czasopisma Geograficznego”, jedynie 600 zł, pomimo, że wydatki własne Koła pochłonęły tylko 30% składek członkowskich. Lepiej natomiast oceniono działalność biblioteki, gdyż jej zasób z 83 tomów wzrósł aż do 655.

Pozytywnie skwitowano działalność odczytową Koła, gdyż udało się pozyskać na prelegentów wybitnych fachowców (w tym trzech profesorów). Jednym z pozytywów w sprawozdaniu Zarządu Koła wymieniono współpracę z oddziałami lwowskimi innych towarzystw naukowych. Szczególnie chwalono się organizacją wspólnych odczytów z Ogniskiem Metodyczno-Geograficznym i Kołem Przyrodniczo-Geograficznym Nauczycieli Szkół Powszechnych. Już wkrótce miało się okazać, że aktywność Ognisk metodycznych jest bardzo poważną konkurencją dla poprawnego funkcjonowania Kół ZPNG.

Ze sprawozdania sekretarza dowiadujemy się o 6 posiedzeniach Zarządu, na których omawiano następujące kwestie: ukonstytuowanie się nowego Zarządu i rozdział czynności, udział i wybór 20 delegatów Koła Lwowskiego na VI OZNG w Warszawie, rozdział subwencji przydzielonej delegatom Koła biorącym udział w Zjeździe w Warszawie, sfinalizowanie umowy między Kołem Lwowskim ZPNG a komitetem redakcyjnym pisma dla młodzieży „Zbliża i Zdaleka” oraz ustalenie terminu i porządku Walnego Zebrania i uzgodnienie składu przyszłego Zarządu Koła Lwowskiego ZPNG.

W roku sprawozdawczym 1933–1934 Koło Lwowskie ZPNG nie zorganizowało żadnej wycieczki, gdyż rolę tę przejęło lwowskie Ognisko Metodyczno-Geograficzne, a członkowie ZPNG gremialnie w nich uczestniczyli. Był to kolejny sygnał słabnięcia Koła ZPNG i przegrywania konkurencji o aktywność nauczycieli z Ogniskiem. Drugim polem niepowodzenia ZPNG było oddanie Ogniskom organizacji lekcji pokazowych dla nauczycieli. Nic dziwnego, że nauczyciele geografii widzieli coraz mniejszy sens w płaceniu składek członkowskich organizacji, która pozbyła się swoich zasadniczych funkcji statutowych.

Sprawozdanie skarbnika ujawniło, że roczny (dokładnie biorąc jedenastomiesięczny) budżet Koła zamykał się kwotą 973 zł 80 gr i był zbilansowany. Pośród wpływów widnieje tylko jedna znacząca pozycja, czyli składki członkowskie przynoszące Kołu 909,10 zł. W wydatkach dominuje składka na Zarząd Główny ZPNG wysokości 615 zł. Po raz pierwszy w sprawozdaniu ujawniono zaległości członków w płaceniu składek i to w ujęciu dynamicznym. W 1931 r. jedynie 10 członków zalegało na kwotę 60 zł, w roku następnym były to już 24 osoby, a kwota długu wynosiła 161 zł, natomiast w roku sprawozdawczym 1933, składki nie zapłaciło 98 członków, czyli 41% ogółu, a kwota długu wyniosła 657 zł (kwota zsumowana za całe trzy lata wynosiła 878 zł, czyli 90% budżetu rocznego) (*Protokół z Walnego Zebrania...1935*, s. 139). Stan finansów Koła Lwowskiego ZPNG był więc odzwierciedleniem kryzysu ekonomicznego ogarniającego cały kraj.

Tradycyjnym punktem obrad Walnego Zgromadzenia było udzielenie absolutorium ustępującemu Zarządowi oraz powołanie nowego. W jego skład weszli: przewodniczący Koła A. Dudziński (przewodniczący), zastępcy przewodniczącego: M. Polackówna i W. Przepiórski, sekretarz W. Jasiewicz, skarbnik I. Albert oraz bibliotekarka Maria Pollówna. Na członków Zarządu wybrano: J. Czyżewskiego, H. Jarocką, M. Jaworskiego, E. Kmicikiewicza, S. Kukłównę, M. Waligórkę, S. Przeździeckiego, T. Urbańskiego i S. Zycha. Na sam koniec spotkania uchwalono wniosek o jak najszybszym otwarciu biblioteki (*Protokół z Walnego Zebrania... 1935*, s. 140).

* * *

W związku z reorganizacją struktury terytorialnej ZPNG, pojawił się jej nowy szczebel w postaci Okręgu ZPNG. W dniu 31 października 1934 r. odbyło się pierwsze Walne Zebranie nowo utworzonego Okręgu Lwowskiego ZPNG. Przewodniczącym Okręgu Lwowskiego wybrano:

J. Czyżewskiego, a do Zarządu Okręgu weszli: I. Albert, W. Jasiewicz, M. Polackówna, W. Przepiórski, Jan Rogowski, J. Włodkówna-Sanojcową, T. Urbański i M. Waligórska (wszyscy reprezentujący Lwów) oraz J. Haniszewski (Przemyśl), Roman Jacyk (Stanisławów), J. Lebedowicz (Rzeszów). Ponadto do Zarządu Okręgu włączono przewodniczących kół miejscowych: A. Dudzińskiego (Koło Lwowskie), F. Sawickiego (Koło Stanisławowskie), Helenę Ziemską (Koło Przemyskie), S. Polańskiego (Koło Rzeszowskie), Andrzeja Palucha (Koło Samborskie) i J. Haliczera (Staszewskiego) (Koło Tarnopolskie). Do Komisji Rewizyjnej wybrano A. Zierhoffera, jako przewodniczącego oraz J. Wąsowicza i T. Szumańskiego, jako członków Komisji.

Pierwsze konstytucyjne zebranie Zarządu Okręgu Lwowskiego odbyło się dnia 9 listopada 1934 r. W skład Prezydium, a zarazem Komitetu Wykonawczego weszli: J. Czyżewski (przewodniczący), A. Dudziński (wiceprzewodniczący), W. Jasiewicz (sekretarz), I. Albert (skarbnik) i W. Przepiórski (*Komunikaty Zarządu Okręgu Lwowskiego...* 1935, s. 142).

* * *

Walne Zebranie Koła Lwowskiego ZPNG z udziałem 78 członków odbyło się 5 kwietnia 1935 r. Obrady prowadził przewodniczący koła W. Przepiórski, protokolantem zebrania był W. Jasiewicz. Zebranie rozpoczęło się od referatu naukowego A. Zierhoffera na temat *Rozmieszczenia ludności na kuli ziemskiej (Sprawozdanie z działalności Koła Lwowskiego...* 1937, s. 200). Następnie sprawozdania z rocznej działalności Koła złożyli kolejno, przewodniczący, sekretarz, skarbnik i bibliotekarz. Działalność Koła była od lutego 1935 r. zdeorganizowana w związku z poważną chorobą dotychczasowego przewodniczącego A. Dudzińskiego, którego tymczasowo zastąpił W. Przepiórski. W Kole odbyło się 6 zebrań referatowych. 20 kwietnia J. Czyżewski referował *Kilka przyczynków do znajomości stosunków geograficznych Polski południowo-wschodniej*. Dnia 11 maja, ówczesny Rektor Uniwersytetu Jana Kazimierza, J. Czekanowski miał odczyt zatytułowany *Systematyka człowieka w praktyce geograficznej*.

Po przerwie wakacyjnej Koło powróciło do sesji referatowych i w dniu 1 października 1934 r. M. Polackówna zdała *Sprawozdanie z obrad Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Warszawie w sekcji metodyczno-dydaktycznej* (Polackówna 1935, s. 11–14). Takie samo sprawozdanie z obrad sekcji kartograficznej I Międzynarodowej Wystawy Kartograficznej, w dniu 31 października, wygłosił J. Wąsowicz. Również kolejne zebranie, dnia 9 listopada, poświęcono reminiscencjom pokongresowym, tym

razem sprawozdanie z obrad sekcji antropogeograficznej zdał A. Zierhoffer. W kolejnym roku Koło spotkało się dopiero 2 lutego 1935 r., aby wysłuchać referatu R. Kuntzego na temat *Problemów zoogeograficznych Podola*. W ciągu roku Koło Lwowskie odbyło również 5 zebrań organizacyjnych.

Bilans finansowy Koła zamykał się kwotą 1 524 zł 43 gr i był zrównoważony. Największy udział w dochodzie miały składki członkowskie 1422 zł 43 gr, natomiast po stronie wydatków największym obciążeniem była składka na Zarząd Główny ZPNG wysokości 751 zł. Koszty biurowe Koła to jedynie 339 zł (*Sprawozdanie z działalności Koła Lwowskiego...* 1937, s. 204). Bardzo zasobna była biblioteka Koła, gdyż zgromadzono 578 tomów.

Po wysłuchaniu sprawozdań Komisja Rewizyjna w osobach A. Zierhoffera i T. Szumańskiego postawiła wniosek o udzielenie Zarządowi Koła absolutorium, co zostało uchwalone.

Następnie przeprowadzono wybory nowych władz Koła Lwowskiego ZPNG. Pomimo poważnej choroby, A. Dudziński został ponownie przewodniczącym Koła (zmarł w tym samym roku), wiceprzewodniczącymi wybrano M. Polackówną i W. Przepiórskiego, sekretarzem został Wacław Kaczorowski, skarbnikiem I. Albert, a bibliotekarką M. Pollówna, Członkami Zarządu Koła zostali: J. Czyżewski, H. Jarocka, Władysław Jaworski, Stanisława Kmicikiewiczowa, W. Kudła, Józef Paczosa, M. Paczosa, T. Urbański, M. Waligórska, S. Zych (*Sprawozdanie z działalności Koła Lwowskiego...* 1937, s. 204).

Po przerwie wakacyjnej w dniu 9 listopada 1935 r. odbyło się nadzwyczajne Walne Zebranie Koła Lwowskiego, wynikające z konieczności wyboru nowego przewodniczącego, po śmierci A. Dudzińskiego, formalnie pełniącego tę funkcję. Najpierw W. Przepiórski omówił sylwetkę zmarłego przewodniczącego, a zgromadzeni uczcili jego pamięć. Następnie inż. Emil Bratro zreferował *Stosunki komunikacyjne w Abisynii* [dziś Etiopii – przyp. aut.]. Kolejnym krokiem był wybór Komisji Matki dla przeprowadzenia wyboru nowego przewodniczącego Koła. Weszli do niej J. Czyżewski, M. Polackówna i T. Urbański. W wyniku wyborów, przy zachowaniu urzędującego składu Zarządu, funkcję przewodniczącego powierzono W. Przepiórskiemu. Na zebraniu w dniu 28 listopada A. Kochański miał wystąpienie zatytułowane *Siły w atmosferze*, a 9 grudnia A. Kosiba omawiał *Niektóre zagadnienia z klimatu Grenlandii*.

Kolejne Walne Zebranie Koła Lwowskiego przeprowadzono dnia 3 kwietnia 1936 r. z udziałem 68 członków. Zebraniu przewodniczył W. Przepiórski, a protokolantem był W. Kaczorowski. Tradycyjnie już zainaugurował je referat naukowy wygłoszony przez Benedykta

Fulińskiego na temat *Geotwórczość świata zwierzęcego*. Ze sprawozdania Zarządu wynikało, że Koło zebrało się w ciągu roku sześciokrotnie na sesjach referatowych. W dniu 22 maja 1935 r. J. Wąsowicz referował *Przegląd stosunków narodowościowych i językowych we wschodniej Polsce*, następnie 3 marca Zdzisław Pazdro mówił o *Strukturze geologicznej Polski*. W 1936 r. pierwsze zebranie w dniu 30 stycznia zajęło wystąpienie J. Wąsowicza na temat *Naczelny problem antarktyczny*. Średnia frekwencja na zebraniach Koła była bardzo wysoka – 55 osób (*Sprawozdanie z działalności Koła Lwowskiego... 1937*, s. 205). Zebrania organizacyjne Koła organizowano w okresie sprawozdawczym pięciokrotnie. Jedno zebranie przeprowadzono w obecności przewodniczącego ZPNG S. Pawłowskiego i omawiano na nim problem wydawania „Czasopisma Geograficznego”, nadal wychodzącego we Lwowie.

Ze sprawozdania skarbnika wynikało, że kolejny rok zamknął się finansowo w kwocie 1740 zł i uzyskano superatę wysokości 196 zł 20 gr. Podobnie jak w poprzednim roku dla Zarządu Głównego przekazano 1200 zł, a ze składek członkowskich zebrano 1388 zł. Ze sprawozdania bibliotekarza wynikało, że księgozbiór Koła, dotychczas ulokowany w I Gimnazjum przy ul. Kopernika 136, został przeniesiony na drugie piętro do Instytutu Geografii Wyższej Szkoły Handlu Zagranicznego (gdzie pracował J. Czyżewski), przy ul. Bourlard 5. Zbiory powiększyły się o schedę po zmarłym przewodniczącym.

Komisja Rewizyjna w składzie: A. Zierhoffer, J. Wąsowicz i T. Szumański nie widziała przeszkód dla udzielenia Zarządowi absolutorium, co Walne Zebranie uchwaliło.

Nowy Zarząd Koła pod przewodnictwem W. Przepiórskiego, działał w składzie: I. Albert, Henryk Borowski, J. Czyżewski, H. Jarocka, W. Jasiewicz, W. Jaworski, W. Kaczorowski, W. Kudła (jako sekretarz), M. Polackówna, M. Waligórska, J. Włodkówna-Sanojcowa, T. Urbański. Do Komisji Rewizyjnej weszli: A. Zierhoffer, T. Szumański i J. Wąsowicz (*Sprawozdanie z działalności Koła Lwowskiego... 1937*, s. 206).

* * *

Ważnym elementem rozwoju dydaktyki geografii było tworzenie w większych ośrodkach geograficznych Ognisk Metodyczno-Geograficznych (OM-G), które formalnie nie miały związku z ZPNG, ale *de facto* ich organizacją niemal zawsze zajmowali się najaktywniejsi w danym ośrodku nauczyciele geografii, przeważnie członkowie któregoś z Towarzystw Geograficznych.

We Lwowie, obok Koła Lwowskiego ZPNG, działało również OM-G zlokalizowane w Państwowym Gimnazjum Żeńskim im. Królowej Jadwigi, które skupiało w swoich strukturach nauczycieli geografii, w dużej części będących równocześnie aktywnymi członkami ZPNG (Polackówna 1933, s. 122–124). Jednym z kluczowych zadań Ogniska była organizacja konferencji, na których poruszano tematy dydaktyczne oraz naukowe.

W dniach 29–30 września 1933 r. odbyła się w Przemyśle konferencja poświęcona przebudowie szkoły średniej, a w szczególności realizacji programu klasy I gimnazjum w nowym typie tej szkoły. Ze względu na tematykę spotkania, oprócz dyskusji, osoby przybyłe uczestniczyły w lekcjach pokazowych i wycieczce. Organizatorem konferencji była kierowniczka lwowskiego OM-G M. Polackówna, zarazem bardzo aktywna działaczka Koła Lwowskiego ZPNG, a także Towarzystwa Geograficznego we Lwowie, uczennica E. Romera. Poza tym, podczas konferencji M. Polackówna wystąpiła z wnioskiem o utworzeniu w OM-G następujących zespołów: kartograficznego, morfologicznego z geologicznym, meteorologicznego z klimatycznym, antropogeograficznego i geografii gospodarczej, krajoznawczego i podróżniczego oraz, jakże ważnego, zespołu geografii historycznej (Jasiewicz 1933, s. 201–207).

Warto wspomnieć, że członkowie lwowskiego OM-G uczestniczyli również w konferencjach organizowanych przez inne regionalne Ogniska, np. w konferencji rejonowej lubelskiego OM-G, która odbyła się w dniach 21–23 września 1933 r. w Zamościu, pod kierownictwem A. Chałubińskiej. Oprócz zagadnień dydaktycznych, na konferencji prowadzono również dyskusję na tematy antropogeograficzne, geograficzno-historyczne oraz morfologiczno-geologiczne (*Konferencja rejonowa Ogniska Metodycznego-geograficznego w Lublinie* 1933, s. 208–209). Członkowie licznych OM-G uczestniczyli również w konferencji nauczycieli geografii w Tarnopolu, w dniach 18–19 maja 1934 r. (Niemcówna 1934c, s. 348–349).

* * *

Rok 1933 był okresem zróżnicowanych form działalności w Kole Krakowskim ZPNG. Odbyło się 7 posiedzeń, na których oprócz omawiania bieżących spraw Koła wygłoszono 9 referatów. W dniu 17 stycznia 1933 r. W. Ormicki omawiał *Okręgi aprowizacyjne Polski i ich znaczenie*, na zebraniu w dniu 21 lutego W. Kubijowicz charakteryzował *Górną granicę osadnictwa na Bukowinie*. Już dwa dni później 23 lutego wiedeński geograf

Viktor Lebzelter miał wystąpienie w języku niemieckim zatytułowane *Z życia ludów Afryki Południowej*, którego wysłuchali również członkowie Oddziału Krakowskiego PTG oraz uczestnicy Konfederacji Metodycznej Nauczycieli Szkół Średnich.

W drugiej połowie roku 1933 r. odczyty w Kole Krakowskim ZPNG wygłaszali, w dniu 5 września botanik Władysław Szefer na temat *Par-ku Narodowego na Babiej Górze*, następnie dnia 15 września wizytator K. Bzowski referował *Myśli przewodnie nowych programów geografii*, a S. Niemcówna mówiła *O realizacji nowych programów*. Kolejne zebranie w dniu 26 września poświęcono referatowi W. Ormickiego na temat *Kryterjów geograficznych gospodarczego podziału Krakowa na rejony*. W dniu 7 października, podczas zebrania Koła Krakowskiego ZPNG, wygłoszono dwa referaty, S. Niemcówna relacjonowała *Dotychczasowe spostrzeżenia co do realizacji nowych programów*, a P. Czapik radził *Jak uczyć w szkołach krakowskich o Krakowie*. Odczytów wysłuchiwało od 35 do 60 osób.

Poza odczytami Koło Krakowskie ZPNG zorganizowało dla swoich członków 3 wycieczki. Pierwsza z nich, z udziałem 30 uczestników pod kierunkiem Mariana Gotkiewicza, do Mogiły, Luboczy i Łuczanowic, odbyła się 12 września 1933 r., a jej tematem przewodnim były zagadnienia geologiczno-morfologiczne. Kilkanaście dni później, 28 września, odbyła się wycieczka na wzgórze w sąsiedztwie Kopca Krakusa zatytułowana *Rzut oka na rejony gospodarcze Krakowa i podmiejskiej okolicy przemysłowej*. W wycieczce pod kierunkiem W. Ormickiego uczestniczyły 23 osoby. Trzecia wycieczka miała miejsce 2 grudnia 1933 r., pod przewodnictwem Tadeusza Seweryna, tego dnia 20 uczestników odwiedziło Muzeum Etnograficzne w Krakowie, gdzie wysłuchano referatu *Etnografia w nauczaniu geografii (Sprawozdanie z działalności Krakowskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934, s. 342–343)*.

W trakcie Walnego Zebrania Koła Krakowskiego ZPNG w dniu 14 lutego 1933 r. ukonstytuował się Zarząd Koła pod przewodnictwem K. Bzowskiego, który ponadto stanowili: dwoje wiceprzewodniczących, R. Hajnos i S. Niemcówna, sekretarz P. Czapik, skarbnik Felicja Piekarska oraz członkowie Zarządu: Maria Madwecka, Rodion Mochnacki, M. Gotkiewicz, J. Stanoch i Maria Jasińska. W 1933 r. koło liczyło zaledwie 32 członków, z czego składkę zapłaciło 27 osób.

* * *

Jesienią 1933 r. powstało Ognisko Metodyczno-Geograficzne (OM-G) dla Szkół Powszechnych w Krakowie. Jego siedzibą była Szkoła Powszechna im. Św. Floriana przy ul. Szlak 5 w Krakowie. W Ognisku skupiono zaangażowanych zawodowo i społecznie krakowskich nauczycieli geografii. Do głównych celów Ogniska należało pogłębienie wiedzy dydaktycznej poprzez organizację konferencji, lekcji pokazowych, wystaw i wycieczek. Oprócz tego w każdą drugą i czwartą środę miesiąca odbywały się zebrania informacyjne, na których zwykle toczono dyskusje na temat realizacji nowych programów nauczania w szkołach (Gotkiewicz 1934, s. 350–351).

Członkowie Koła Krakowskiego ZPNG uczestniczyli w wycieczkach organizowanych przez krakowskie OM-G. Nauczyciele szkół średnich zwiedzili pracownię geograficzną Szkoły Powszechnej nr 1 (Niemcówna 1934a, s. 86–88; *Sprawozdanie z działalności Krakowskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934*, s. 342–343) oraz brali udział w kilku konferencjach rejonowych OM-G w Krakowie, które odbyły się w kwietniu i październiku 1933 r. oraz w lutym i czerwcu 1934 r. (*Sprawozdanie z konferencji Metodycznego Ogniska Geograficznego w Krakowie z dnia 24–26 kwietnia 1933 r.* 1933, s. 125–130; *Konferencja rejonowa Ogniska Metodycznego Geografii w Krakowie, dnia 12 października 1933, pod kierownictwem dr Stanisławy Niemcówny* 1933, s. 207–208; Niemcówna 1934b, s. 349–350; Niemcówna 1934f, s. 186–188).

Choć organizatorami wydarzeń proponowanych przez OM-G byli niemal zawsze członkowie ZPNG, to w sprawozdaniu z konferencji rejonowej w Krakowie w dniach 24–26 kwietnia 1933 r. stwierdzono, że jej uczestnikami byli, z definicji wszyscy nauczyciele geografii szkół średnich z rejonu oddziaływania OM-G, czyli z Krakowa i miast sąsiednich, oraz – „w charakterze gości członkowie Krakowskiego Oddziału Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii” (*Sprawozdanie z konferencji Metodycznego Ogniska Geograficznego w Krakowie z dnia 24–26 kwietnia 1933 r.* 1933, s. 125). Świadczy to dobitnie, jak władze oświatowe autorytarnego państwa niszczyły i przejmowały oddolną aktywność zawodową nauczycieli geografii, którzy dotychczas społecznie realizowali cele edukacji geograficznej w ramach ZPNG, a teraz byli „gośćmi”, choć *de facto* nadal organizatorami tych samych działań, ale już w ramach OM-G, finansowanego przez rząd.

Od początku istnienia ZPNG toczył się spór, o jakość i metody nauczania geografii w Polsce, pomiędzy nauczycielami tego przedmiotu skupionymi w ZPNG a Ministerstwem W.R. i O.P., w którym to sporze

środowisko nauczycielskie z wielkim trudem, pokonując opór ze strony rządzących, promowało nowoczesne, zgodne z duchem geografii i najnowszą wiedzą programy nauczania. Można się domyślać, że w ramach OM-G realizowano przede wszystkim pomysły ministerialne, choć czynili to oczywiście członkowie ZPNG.

Podczas konferencji rejonowej krakowskiego OM-G lekcje pokazowe poprowadzili pracownicy uczelni wyższych. R. Mochnacki poprowadził lekcję w klasie III Szkoły Ekonomiczno-Handlowej na temat *Produkcja naturalna Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*. Koreferat do tej lekcji wygłosił J. Szaflarski. Kolejną, aż dwugodzinną, lekcję pokazową w klasie VI Państwowego Gimnazjum Żeńskiego na temat *Azjatyckie posiadłości Sowietów*, prowadziła S. Niemcówna, a koreferentem był W. Kubijowicz. W dyskusji po obu lekcjach zabierali ponadto głos: M. Dobrowolska, Adam Kłodziński, Franciszek Fuchs, J. Stanoch, M. Medwecka, J. Premik.

W ramach tej samej konferencji członkowie Koła Krakowskiego ZPNG uczestniczyli w wycieczce z uczniami IV klasy gimnazjum SS. Urszulanek, przygotowanej przez geologa J. Premika. Wycieczka o charakterze geologiczno-geograficznym odbyła się w Dolinie Wisły i na Kopcu Kościuszki. Nauczyciele wzięli również udział w wycieczce z uczennicami X Gimnazjum w Krakowie (*Sprawozdanie z konferencji Metodycznego Ogniska Geograficznego w Krakowie z dnia 24–26 kwietnia 1933 r.* 1933, s. 128; *Sprawozdanie z działalności Krakowskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934*, s. 342–343).

W dniach 8–9 lutego 1934 r. w Krakowie odbyła się konferencja rejonowa przeprowadzona w miejscowym OM-G (Niemcówna 1934f, s. 186). Podczas konferencji W. Kubijowicz wygłosił referat na temat *Huculszczyzny*, po czym, na bazie tego materiału, pokazano jak wykorzystać na lekcji mapę topograficzną WIG w skali 1:100 000, arkusz Żabie, dla wyjaśnienia krajobrazu Czarnohory.

Zdecydowano wystąpić do WIG z propozycją wydania *Atlasu Krajobrazowego Polski* zawierającego mapy topograficzne powiązane z fotografiami terenu. Nauczycielka z Gorlic Anna Czapelska zaprezentowała mapy, na których uczniowie nanoszą zabytki, osobliwości przyrody i zjawiska gospodarcze. Żywiecka nauczycielka J. Bartoszewiczówna prezentowała lalki etnograficzne w strojach ludowych. W dyskusji pojawił się pomysł porównania takich strojów po obu stronach Karpat. Kierownik krakowskiego OM-G Szkół Powszechnych M. Gotkiewicz zadeklarował nawiązanie wymiany z nauczycielami w Turczańskim Św. Marcinie (dziś Martin) na Słowacji.

W ramach prezentacji pomocy naukowych asystent na geografii UJ Jan Flis zaprezentował własnej konstrukcji model służący do zilustrowania ruchu Słońca i gwiazd, obliczania ich wysokości nad horyzontem oraz ustalania szerokości geograficznej danego punktu. Nauczyciel krakowskiego IX Gimnazjum Józef Haydukiewicz omawiał pożądaną korelację w nauczaniu geografii i historii, co doprowadziło do długiej dyskusji. Na zakończenie konferencji rejonowej w Krakowie W. Kubiłowicz referował kwestię *Ruchu ludności w Polsce między 1921–31* (Niemcówna 1934f, s. 188).

Krakowskie OM-G było także organizatorem konferencji rejonowej w dniu 24 lutego 1934 r. w Tarnowie (Niemcówna 1934e, s. 188). Współorganizatorami byli lokalni nauczyciele geografii Zdzisław Simche i Adam Romański. Pierwszy referat wygłosił nauczyciel I Państwowego Gimnazjum im. K. Brodzińskiego w Tarnowie A. Romański, a jego tematem była *Metoda zespołowa w nauczaniu geografii*. Autor zaprezentował własny projekt wciągnięcia uczniów w proces dydaktyczny, w celu nauczania współpracy w grupach 7–9 osobowych. Prezentacja metody odbyła się na pokazowej lekcji na temat *Niziny Podkarpackiej*. Dyskusja po lekcji (wypowiadali się Z. Simche, dyrektor Franciszek Hertzig i Zdzisław Zajączkowski) przyniosła głosy krytyczne, że metoda pochłania zbyt dużo czasu.

Z. Simche poprowadził metodą dyskusyjną lekcję w kl. I Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego im. Królowej Jadwigi w Tarnowie na temat *Śląska* w oparciu o podręcznik J. Smoleńskiego, podpierając się ilustracją fotograficzną książki z serii *Cuda Polski*, tomem autorstwa Gustawa Morcinka – *Śląsk*. W dyskusji, z udziałem Z. Zakrzewskiej, chwalono rozwiązanie tematu i podkreślano konieczność pogłębienia wiedzy uczniów o „ludzie śląskim” (głos dyrektora Adolfa Kargola). Następnie dyskutowano program nauczania geografii w szkołach, omawiano nowe podręczniki.

Tradycją konferencji rejonowych organizowanych przez OM-G stało się apelowanie do WIG, tym razem z pomysłem na wydawanie map topograficznych powiatów dla celów szkolnych, jako przykład podając mapę Z. Simchego *Okolice Tarnowa* w skali 1:75 000. Zapowiedziano też przygotowanie monografii powiatu tarnowskiego. Na zakończenie konferencji tarnowskiej uczestnicy zwiedzali trzy gabinety dydaktyczne w III Gimnazjum Królowej Jadwigi, urządzone jako sale regionalne: morska, krakowska i podhalańska (*Sprawozdanie z konferencji rejonowej w dn. 24 II 1934*, 1934, s. 189–190).

Następna konferencja rejonowa krakowskiego OM-G odbyła się w dniu 21 kwietnia 1934 r. w Nowym Sączu. Składały się na nią trzygodzinna lekcja pokazowa w II klasie II Państwowego Gimnazjum Męskiego im. Bolesława Chrobrego, prowadzona przez Michała Liśkiewicza w trakcie wycieczki po Dolinie Dunajca w Nowym Sączu i bliskiej jego okolicy. Uzupełnieniem wycieczki był referat Antoniny Gawlikówny *O mapach topograficznych w szkole średniej* (Niemcówna 1934d, s. 347).

W latach 1933 i 1934 r., z inicjatywy Krakowskiego Koła ZPNG, urządzono kurs czytania map topograficznych, który poprowadził J. Stanoch. Kurs odbywał się w pracowni OM-G Szkół Średnich przy ul. Franciszkańskiej 1 (*Sprawozdanie z działalności Krakowskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934*, s. 342–343).

* * *

W Kole Krakowskim ZPNG podstawą pracy, wobec odstąpienia od zadań dydaktycznych sędowanych na OG-M, była organizacja sesji odczytowych. W 1935 r. zorganizowano 12 zebrań odczytowych. W dniu 22 stycznia S. Niemcówna złożyła *Sprawozdanie z nowszej literatury naukowej o Pomorzu*. Dnia 5 marca Stefan Towpasz wygłosił odczyt *W cerkwiach i monasterach Bułgarii*, a 12 marca odbyło się zebranie dyskusyjne, do którego zagajeniem było wystąpienie S. Niemcówny na temat *Jak uczyć o krajobrazie geograficznym*. Kolejne zebrania Koła Krakowskiego ZPNG również miały charakter spotkań dyskusyjnych. W dniu 2 kwietnia tematyką była *Rola mapy ściennej, podręcznej i atlasu w nauczaniu geografii*, natomiast podczas ostatniego zebrania przed wakacjami dnia 7 maja dyskusję zagajął R. Mochnecki podejmując temat *Jak realizować przy nauczaniu geografii nastawienie gospodarcze?*

Powakacyjne zebrania Koła Krakowskiego rozpoczęto 17 września 1935 r. referatem S. Niemcówny na temat *Wycieczki szkolne młodzieży w Polsce*, w dniu 8 października W. Kubijowicz omawiał *Zmiany ludnościowe na Ukrainie Sowieckiej w latach ostatnich*, podczas zebrania w dniu 12 października A. Kosiba miał odczyt zatytułowany *Z pobytu na Grenlandji z ekspedycją duńską*, w którym skoncentrował się na omówieniu przyrody wyspy, a już w dniu następnym 13 października 1935 r. kontynuował swój odczyt, tym razem mówił o życiu Eskimosów. Podczas zebrania Koła w dniu 5 listopada M. Gotkiewicz wygłaszał odczyt *Z pobytu w krainie Słowaków*. Ostatnie w 1935 r. spotkanie Koła odbyło się dnia 3 grudnia. Przeprowadzono na nim kolejną dyskusję w oparciu o referat przewodniczącego Koła K. Bzowskiego zatytułowany *Jakie*

korzyści z nauki geografii ma odnieść uczeń szkoły powszechnej, jako obywatel i przyszły żołnierz. W toku dyskusji zgromadzeni doszli do kilku istotnych wniosków (*Krakowskie Koło Z.P.N.G.* 1935, s. 376), które zwerbalizowano następująco:

- „1. Geografia, jako przedmiot ogólnokształcący o charakterze syntetycznym, ogniskujący w sobie wszystkie wartości kształcące i wychowawcze nauk humanistycznych i nauk ścisłych, nie może być pominięty w programie żadnego typu liceum ogólnokształcącego, Polska bowiem nie może stać się niemal jedynym na świecie krajem, w którym młodzież w wieku 17–19 lat byłaby pozbawioną możliwości kształcenia się w tym przedmiocie, tak ważnym z punktu widzenia państwowego.
2. W programie licealnym typu humanistycznego, klasycznego i matematyczno-fizycznego (o ile ten ostatni powstanie zamiast dotychczas projektowanego matematyczno-przyrodniczego) geografia winna być umieszczona w grupie t.zw. „przedmiotów wspólnych”, gdzie znajdzie się dla niej miejsce po przeniesieniu drugiego języka obcego nowożytnego z tej grupy do grupy przedmiotów nadobowiązkowych.
3. Program geografii powinien być jednakowy w trzech wymienionych w poprzednim punkcie typach liceum i ma obejmować w klasie I podstawowe wiadomości z geografii ogólnej, a także z kartografii, w klasie II życie gospodarcze na kuli ziemskiej ze szczególnym uwzględnieniem krajów odgrywających wybitną rolę w polityce światowej, jak również i Polski.
4. Zebrani gorąco popierają myśl powołania do życia liceum typu geograficzno-przyrodniczego, wypowiedzianą na Radzie Oświecenia Publicznego w d. 2 października r.b.; w typie tym geografia stanowić będzie jeden z przedmiotów, tworzących t.zw. „podstawę dydaktyczną”, a przeznaczyć na nią należy odpowiednio dużo godzin”.

Powyższe wnioski uczestnicy zebrania postanowili przesłać Zarządowi Głównemu ZPNG z apelem o dalsze przesłanie ich, wraz ze wsparciem mocą całego ZPNG, do Komisji Programowej Ministerstwa W.R. i O.P., jak również dla stowarzyszeń nauczycielskich.

Liczba uczestników zebrań odczytowych Koła Krakowskiego wahała się od 11 do 75 osób. W 1935 r. urządzono również dwie wycieczki, pierwszą z udziałem 15 osób zatytułowaną *Jak powstaje mapa?* do Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie, gdzie zwiedzono wystawę o takiej tematyce, a drugą wycieczkę na Kopiec Krakusa z udziałem 30 osób, którą poprowadził archeolog Józef Żurowski, zmarły niestety już w styczniu roku następnego (*Sprawozdanie roczne za rok 1935 Krakowskiego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w Krakowie* 1936, s. 117–119).

Walne Zebranie Koła Krakowskiego ZPNG w dniu 5 lutego 1935 r. otwierał referat K. Bzowskiego na temat *Krajobrazy i człowiek na Polesiu w rzeczywistości a w podręcznikach szkolnych*. W dalszej części zebrania odczytano tradycyjnie sprawozdania kolejnych organów Zarządu Koła. Podano, że w 1935 r. liczba członków Koła ZPNG w tym wielkim ośrodku geograficznym wynosiła 22 osoby opłacające składki. Zarząd tłumaczył regres wielkości Koła [poprzednie sprawozdanie z 1932 r. podało liczbę 11 członków, zatem przyrost musiał nastąpić w latach 1933–1934 – przyp. aut.] faktem, iż w 1935 r. nie ukazał się ani jeden zeszyt „Czasopisma Geograficznego”, dystrybuowanego za darmo pośród członków ZPNG. Argumentacja ta wydaje się uwłaczająca nauczycielom geografii, którzy w latach poprzednich bardzo aktywnie kreowali liczne aktywności, szczególnie te związane z rozwojem dydaktyki geografii. Bez wątpienia kryzys ekonomiczny w całym kraju mógł wpłynąć na wystąpienie nauczycieli z ZPNG, ale wydaje się, że znacznie ważniejsze, czego w sprawozdaniu nie znajdziemy, było oddanie pola w organizacji wycieczek i lekcji pokazowych krakowskiemu OM-G. Być może pewien wpływ mógł mieć też autokratyczny system wyłaniania władz, przetransponowany z centrali poznańskiej ZPNG, a nawet z wyższego szczebla – od władz państwowych.

Po wysłuchaniu sprawozdań za lata 1934–1935 wyłoniono nowy Zarząd Koła Krakowskiego ZPNG. Na przewodniczącego wybrano ponownie wizytatora K. Bzowskiego, sekretarzem został P. Czapik, skarbnikiem F. Piekarska, a na członków Zarządu wybrano: S. Niemcównę, Walerię Mączyńską, M. Gotkiewicza oraz J. Stanocha.

W 1936 r. odbyło się siedem zebrań z referatami oraz 6 prelekcji dla uczniów. Dnia 28 stycznia 1936 r. J. Mikulski wygłosił odczyt na temat *Ameryka Północna widziana oczyma przyrodnika*. Na kolejnym zebraniu 18 lutego Ludwik Leszko dzielił się *Wrażeniami z wycieczki do Szwecji*. W dniu 10 marca Zdzisław Cietak mówił *O nowych badaniach jaskiń okolic Krakowa pod względem morfologicznym*. Dwa pierwsze zebrania skupiły 10–12 członków, natomiast marcowe cieszyło się wielkim zainteresowaniem, gdyż przybyło 28 nauczycieli i 46 uczniów (*Sprawozdanie z Walnego Zebrania Krakowskiego Koła...* 1937, s. 206). Natomiast odczyty dla uczniów V i VI klas zorganizowano w Kole Krakowskim ZPNG wiosną 1936 r. w następujących terminach: 17 marca 1936 r. przed publicznością ok. 300 uczniów i kilkunastu nauczycieli M. Gotkiewicz zaprezentował temat *Parki Narodowe w Stanach Zjednoczonych*. Podobnie licznie uczestniczyła młodzież w odczycie 31 marca wizytatora K. Bzowskiego na temat *Na Półwyspie Skandynawskim*. W dniu 28 kwietnia S. Towpasz wy-

głosił odczyt *Bułgaria i inne kraje Półwyspu Bałkańskiego*, aż dwukrotnie dla grupy ok. 100 uczniów, a następnie dla 80 uczennic. Analogicznie J. Stanoch, dnia 5 maja, miał dwa odrębne odczyty na temat *Australii* dla 60 uczennic i 20 uczniów (*Sprawozdanie z Walnego Zebrania Krakowskiego Koła... 1937*, s. 207).

* * *

Do Koła Poznańskiego ZPNG w 1933 r. należało 73 członków (*Sprawozdanie z działalności Poznańskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934*, s. 341–342). Podstawą jego aktywności było organizowanie zebrań, których głównym tematem były programy nauczania geografii. Po Zjeździe warszawskim, Koło Poznańskie powróciło do sesji odczytowych, które odbywały się w każdą ostatnią sobotę miesiąca. Na zebraniach zawsze uczestniczyła spora liczba osób, nie mniej niż 35. Podczas zebrania w dniu 9 października 1933 r. F. Adasiewicz wygłosił referat *Asi i Ereb zagadnienie przesuwania się centrów gospodarczo-kulturalnych na zachód*. Referent dowodził, że w początkach starożytności niepokonaną barierą było Morze Śródziemne, na którym załamała się potęga Babilonii, w średniowieczu barierą stał się Atlantyk, a współcześnie taką przeszkodą, którą właśnie pokonuje ludzka cywilizacja jest Pacyfik (Krygowski 1935, s. 136).

Na zebraniu w dniu 28 października S. Pawłowski wygłosił *Uwagi metodyczne do podręcznika geografii na klasę pierwszą gimnazjalną nowego typu*. W referacie ukazano dość oryginalny problem, z którym trzeba się było uporać, aby książka była tania i miała jednocześnie bardzo dobrą jakość edytorską. Chyba nie do końca satysfakcjonował referenta fakt, że materiał dydaktyczny w podręczniku dokładnie skorelowano z programem ministerialnym. Trzeba bowiem pamiętać, że ZPNG pozostawał w permanentnym sporze z władzami oświatowymi, w kwestii zakresu programu nauczania geografii i sposobów jego realizacji. W dniu 25 października B. Krygowski miał odczyt zatytułowany *Kilka wycieczek na obszarze miasta Poznania*, dowodząc konieczność organizowania wycieczek syntetycznych, gdyż „młodzież nie potrafi dłuższy czas interesować się jednym zagadnieniem”. Ostatnie zebranie w 1933 r. w dniu 9 grudnia poświęcono na referat J. Czekalskiego zatytułowany *Z praktyki metodycznej: o przygotowaniu materiału kartograficznego do lekcji, ćwiczeń i wycieczek, do pracy zespołowej* (Krygowski 1935, s. 137).

W kolejnych latach prace w Kole Poznańskim ZPNG dotyczyły przede wszystkim zagadnień dydaktycznych w związku z realizowanymi postula-

tami nowej szkoły, ale nie zabrakło również działań naukowych. Dzięki pewnemu odprężeniu w życiu szkolnym, działalność nauczycieli w ZPNG udało się zintensyfikować. Niestety spadła liczba członków Koła Poznańskiego do 66 osób. Na zebraniach obecnych było średnio około 40 osób.

W skład Zarządu w 1934 r. weszli: przewodnicząca K. Swinarska, wiceprzewodniczący A. Tarnawski, sekretarz B. Krygowski oraz skarbnik F. Adasiewicz. W 1934 r. odbyło się 6 zebrań, na których wygłoszono referaty. W dniu 25 lutego A. Tarnawski wygłosił odczyt zatytułowany *Z realizacji programu w klasie 1-ej gimnazjalnej*, na zebraniu 10 marca J. Moskała omawiał ideę *Izby regionalnej w szkole*. W dniu 21 kwietnia M. Przybylska przeprowadziła *Krytykę podręcznika Wuttkego na V-tą klasę szkoły powszechnej*, w dyskusji ujawniła się kwestia niejasności programów ministerialnych i treści, które winny się znaleźć w podręczniku. W dniu 21 czerwca A. Szałankiewicz omówił *Realizację programów w szkole powszechnej*. Kolejny raz krytykowano program, którego zakres merytoryczny nie odpowiadał przeznaczonej na jego realizację liczbie godzin lekcji geografii.

Zebrania jesienne Koła Poznańskiego ZPNG zainaugurowano już 3 września 1934 r. sprawozdaniem K. Swinarskiej z XIV Kongresu MUG w Warszawie. Na zebraniu w dniu 27 października M. Dorywalski mówił o *Nauczaniu geografii fizycznej w szkole średniej*, odnosząc się krytycznie do ministerialnych zmian w programie, spychających geografię fizyczną na dalszy plan. W dyskusji zebrani doszli do wniosku, że sytuacja ta nie jest poważnym zagrożeniem, gdyż „istnieje tylko jedna geografia”. Zebranie w dniu 24 listopada wypełnił referat F. Adasiewicza na temat *Roli nauczyciela geografii w Kole Krajoznawczym młodzieży szkolnej*. Wystąpienie było realizacją zalecenia Zarządu Głównego ZPNG, aby problem ten przedyskutować w Kołach. Referent zaproponował przemianowanie takich kół na Koła Geograficzno-Krajoznawcze. Ostatnie w 1934 r. zebranie Koła Poznańskiego poświęcono na prezentację B. Krygowskiego *O reliefie miasta Poznania*. Krygowski zaprezentował relief miasta zrobiony z masy papierowej, który wykonał w skali 1:10 000 oraz w skali wysokościowej 1:1 500. W dyskusji doceniono wartość tej pomocy dydaktycznej dla zobrazowania uczniom ukształtowania obszaru pokrytego zabudową miejską (*Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za lata 1934 i 1935, 1936*, s. 114–115).

W 1935 r. odbyło się 10 zebrań Koła Poznańskiego ZPNG, w tym 2 zebrania Zarządu i jedna wycieczka na wzgórze Ludwikowskie. Zebrania odczytowe zainaugurowano już 9 lutego 1935 r., gdy K. Swinar-

ska złożyła *Sprawozdanie ze zjazdu opiekunów kół krajoznawczych i ogniska metodyki geografii, odbytego w Krakowie w dniach 2 i 3 grudnia 1934 r.* Potwierdza to ścisły związek członków ZPNG z powoływaniem konkurencyjnych Ognisk Metodyczno-Geograficznych oraz dowodzi coraz głębszej współpracy z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym. Obie te struktury bazowały na członkach ZPNG, czerpiąc z potencjału kadrowego Zrzeszenia, ale korzystając równolegle ze wsparcia finansowego rządu. Dla ZPNG stawało się to niebezpieczne w sensie egzystencjalnym. Warto pamiętać, że ośrodek poznański, choć omawiamy teraz jego strukturę lokalną, czyli Koło Poznańskie ZPNG, był też siedzibą krajową Zrzeszenia. Te same osoby działały tu na szczeblu lokalnym i centralnym, a zatem wspierając konkurencyjne instytucje *de facto* osłabiały strukturę ZPNG.

Podczas zebrania w dniu 23 marca Ludwika Krygowska wygłosiła *Uwagi na temat podręcznika na drugą klasę gimnazjalną*, a 13 czerwca J. Makosińska zgłaszała *Uwagi o podręczniku na VI-tą klasę szkoły powszechnej*. Oba te wystąpienia były krytyczne wobec stosowania ocenianych podręczników. Przeładowanie treścią podaną chaotycznie sprawia, że są przez uczniów źle odbierane i nie pomagają w osiągnięciu zakładanych celów nauczania. Podczas tego samego zebrania Irena Hoppówna wygłosiła też komunikat *O zjeździe opiekunów kół krajoznawczych w Warszawie*. Na zebraniu Koła w dniu 11 maja 1935 r. J. Czekalski referował problemy Abisynii [dziś Etiopia – przyp. aut.]. Był to okres ekspansji państw totalitarnych Włoch i Japonii na świecie i zbliżający się konflikt włosko-etioipski był przedmiotem rozważań. W konkluzji Referent uznał, że „Polska jako państwo wielkie, zainteresowane problemem kolonji, musi śledzić rozwój afrykańskich wypadków”. Tak myślano w kraju, który już cztery lata później stał się obiektem analogicznej napaści, jakiej Etiopia doświadczyła 3 października 1935 r.

Ostatnie przedwakacyjne zebranie Koła, w dniu 1 czerwca, było zarazem wycieczką prowadzoną przez B. Krygowskiego przez Mosinę i Wzgórza Ludwikowskie nad Jezioro Budzyńskie na południe od Poznania. Wycieczka miała profil fizycznogeograficzny i geologiczny, a dydaktycznie nastawiona była na nauczanie młodzieży gimnazjalnej (*Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za lata 1934 i 1935*, 1936, s. 115–117).

Jesienny cykl spotkań Koła Poznańskiego ZPNG rozpoczął się w dniu 26 października 1935 r. złożonym przez Władysława Mrózka *Sprawozdaniem z wakacyjnej wycieczki po Wileńszczyźnie i Polesiu, urządzonej*

staraniem Z.P.N.G. Sam referent był zarazem organizatorem tej wyprawy (Mrózek 1936, s. 234-252). Kolejne zebranie poświęcono ponownie zmianom programów nauczania i kwestiom dydaktycznym. B. Chudziński wygłaszał bowiem *Uwagi o nauczaniu geografii gospodarczej w szkole średniej* (P.B. Chudziński), które wynikały z doświadczenia dydaktycznego w szkole kupieckiej. Dyskutanci (F. Adasiewicz, B. Krygowski, S. Pawłowski, A. Tarnawski, J. Wierzbowski, P. Żukowski,) uznali, że młodzież należy wprowadzać w zagadnienia gospodarcze, bo w dotychczasowym programie ta problematyka była słabo reprezentowana. Ostatnie spotkanie w roku 1935 miało miejsce dnia 14 grudnia i M. Czekańska omówiła na nim *Stosowanie wykresów w szkole* (*Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za lata 1934 i 1935*, 1936, s. 117).

W 1935 r. nastąpiła kolejna rotacja na stanowiskach w Zarządzie Koła Poznańskiego ZPNG, gdyż były przewodniczący, a ostatnio wiceprzewodniczący, wizytator A. Tarnawski ponownie został przewodniczącym Koła, a była wiceprzewodnicząca, a ostatnio przewodnicząca Koła K. Swinarska ponownie stała się wiceprzewodniczącą. Reszta składu Zarządu Koła pozostała nadal na swoich dotychczasowych funkcjach (*Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za lata 1934 i 1935*, 1936, s. 112). Na pewno nie jest to przykład zdrowych i demokratycznych relacji w strukturach ZPNG.

* * *

Mniej intensywnie, od poprzedniego roku, wyglądała działalność w Kole Ostrowskim ZPNG, czego powodem było m.in.: przeciążenie nauczycielstwa (szczególnie w szkołach powszechnych) oraz tak znaczne pogorszenie sytuacji ekonomicznej członków, które nauczycielom spoza Ostrowa Wielkopolskiego uniemożliwiała dojazd na comiesięczne zebrania Koła. Przewodniczącym Koła Ostrowskiego był w 1933 r. A. Błaszczak. Koło zorganizowało w tym roku 5 spotkań, jedno zebranie walne oraz wycieczki. Podczas cyklu wycieczek członkowie koła odwiedzili: Dolinę Baryczy (jako przykładu pradoliny), okolice Żerkowa określone w nazwie wycieczki „Szwajcarią polską”, w celu zapoznania się z krajobrazem moren czołowych), Dolinę Prosnę (jako przykładu erozji rzecznej) oraz udali się do pobliskiego Ostrzeszowa w celu zwiedzenia jego zabytków.

Podczas zebrzań odczytowych w Kole Ostrowskim wysłuchano następujących referatów: F. Kowalski omawiał *Metodykę nauczania geografii w klasach niższych szkoły powszechnej*. Na trzech kolejnych zebraniach

prezentował się wyłącznie przewodniczący Koła A. Błaszczak referując *Wpływ okresu lodowcowego na rzeźbę niżu polskiego*, omawiając *Najnowsze wydawnictwa geograficzne* oraz wyjaśniając *Jak powstaje mapa geograficzna*. Ostatnie w 1933 r. zebranie Koła poświęcono referatowi Stanisława Szłapki *O Cieszynie i Śląsku Cieszyńskim*. Ponadto w dniu 18 grudnia 1933 r. przewodniczący A. Błaszczak przeprowadził lekcję pokazową dla nauczycieli szkół średnich i powszechnych na temat *Podział administracyjny Polski* (*Sprawozdanie z działalności Ostrowskiego (Pozn.) Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934*, s. 344–345).

* * *

W 1933 r. do Koła Bydgoskiego ZPNG należało 20 osób. Kołu przewodniczył J. Wolf, sekretarzem był F. Pankowiak, a obowiązki skarbnika pełnił Ludwik Monowid. W ciągu roku 1933 odbyły się 4 posiedzenia plenarne i 2 walne zebrania. Podczas zebrań odczytowych wysłuchano następujących referatów: Mieczysław Psuja omówił *Próby realizacji krajoznawstwa w szkole na podstawie dzieła S. Niemcówny „Kraków w krajobrazie”*, przewodniczący Koła J. Wolf wystąpił dwukrotnie, najpierw zreferował *Opis krajobrazu tatrzańskiego w podręcznikach szkolnych*, a na innym zebraniu złożył sprawozdanie z V OZNG w Warszawie. Na pozostałych zebraniach J. Wenda doradzał *Jakie przyrzędy zabrać na wycieczkę geograficzną*, a dwa spotkania poświęcono na relacje z wydarzeń geograficznych, Edmund Seroła relacjonował *Wrażenia z wycieczki po Europie północnej*, a Eugenia Szymkiewiczówna zdała *Sprawozdanie z wakacyjnego kursu metodycznego w Puławach*.

Brak zebrań Koła Bydgoskiego ZPNG w maju i czerwcu 1933 r. tłumaczono przygotowywaniem Ogólnopolskiego Zjazdu Kół Krajoznawczych Młodzieży Szkolnej w Bydgoszczy, w dniach 16–22 czerwca 1933 r., w czym zaangażowani byli liczni członkowie Koła (*Sprawozdanie z działalności Bydgoskiego Koła Z.P.N.G. za czas od 1 lutego do 31 grudnia 1933 roku*, 1934, s. 345). Sekretarz Koła Bydgoskiego ZPNG F. Pankowiak, był sekretarzem Komitetu Organizacyjnego Zjazdu Kół Krajoznawczych i organizatorem wycieczki temu wydarzeniu towarzyszącej, którą poprowadził J. Wenda. Jest to kolejny dowód na symbiozę w terenie członków ZPNG, tym razem z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym.

W 1934 r. Koło Bydgoskie ZPNG liczyło już tylko 17 członków. Skład Zarządu Koła nieco się zmienił, choć przewodniczył mu nadal J. Wolf, ale wiceprzewodniczącym został J. Wenda, sekretarzem pozostał F. Pankowiak, a skarbniczką została Aniela Rejewska.

W 1934 r. w Kole Bydgoskim odbyło się 6 spotkań odczytowych. W dniu 17 października E. Szymkiewiczówna zrelacjonowała *Nauczanie geografii w Rosji sowieckiej*, natomiast A. Rejewska złożyła sprawozdanie z XIV Kongresu MUG w Warszawie. W dniu 10 listopada J. Wenda wygłosił odczyt *Z zagadnień geograficznych okolicy Bydgoszczy*.

Kolejne zebranie odbyło się już w 1935 r., kiedy w dniu 6 lutego inż. Ludwik Banaszak omówił *Znaczenie gospodarcze gazu świetlnego*. Na zebraniu Koła w dniu 6 marca Jan Monasterski wygłosił referat *Obserwacja życia gospodarczego na podstawie tablic statystycznych w nauczaniu geografii*, natomiast dnia 10 kwietnia Leśnikowski mówił *Jak powstaje mapa i posługiwanie się nią*. Ostatnie przed wakacjami zebranie, w dniu 1 maja, poświęcono dyskusji nad organizacją szkolnych wycieczek geograficznych oraz problemom czytelnictwa literatury geograficznej.

Ponadto F. Pankowiak zorganizował dwie wycieczki Koła, w dniu 31 marca 1935 r., do bydgoskiego Muzeum Miejskiego oraz 6 czerwca, do wylęgarni ryb Państwowego Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego. Sekretarz Koła był także przewodniczącym Sekcji Krajoznawczej Koła Pracowników Oświaty i w tym charakterze zorganizował kurs krajoznawczy dla 90 osób, w dniach 21 marca oraz 15 kwietnia 1935 r., podczas którego wykłady głosili członkowie Koła Bydgoskiego ZPNG J. Wenda, F. Pankowiak i Kazimierz Belina-Wojcikiewicz (*Sprawozdanie z działalności Koła Zrzeszenia P.N.G. w Bydgoszczy za czas od 1 lipca 1935 do 30 czerwca 1935 r.*, 1936, s. 119–120). Kolejny raz w sprawozdaniu z działalności Koła ZPNG ujawnia się rozpraszanie sił, które pod pozorem współpracy pomiędzy instytucjami geograficznymi *de facto* deprecjonowało sens istnienia ZPNG.

Na przeprowadzonym w dniu 2 października 1935 r. Walnym Zebraniu Koła Bydgoskiego ZPNG dokonano zmiany przewodniczącego Koła, którym wybrano K. Belinę-Wojcikiewicz, pozostałe osoby w Zarządzie Koła zachowały swoje stanowiska.

* * *

Liczba członków Koła Inowrocławskiego ZPNG w 1932 r. wynosiła 19 osób. W 1933 r. odeszło z Koła 7 osób, a przyjęto tylko dwóch nowych członków, zatem na przełomie lat 1933/1934 liczba członków Koła spadła do zaledwie 14 osób. W okresie sprawozdawczym (13 listopada 1932 – 31 grudnia 1933) Koło zorganizowało 8 zebrań i wycieczkę. Większość wygłoszonych referatów miała charakter naukowy i dotyczyły one problematyki: *Antarktydy, Polskich ekspedycji w Afryce, Teorii izostatycznej*,

Przebudowy gospodarczej Rosji Sowieckiej, Typów wsi i Doliny Kazan̄tyku. Dwa spotkania Koła Inowrocławskiego poświęcono problemom dydaktycznym, omawiano: Pomiary w szkole oraz Wytyczne dla nauki geografii według nowych programów. Zorganizowana przez Koło wycieczka dla nauczycieli wiodła do Pradoliny Noteci koło Mątew (Sprawozdanie z działalności Inowrocławskiego Koła Z.P.N.G. za czas od 13 XI 1932 do 31 XII 1933, 1934, s. 346).

* * *

Istniejące od 6 lat Koło Gnieźnieńskie ZPNG w 1933 r. skupiało 15 osób. Tradycyjnie główną formą aktywności Koła pozostawały odczyty, wygłaszane zarówno przez nauczycieli miejscowych szkół, jak i zaproszonych prelegentów z Poznania. W 1933 r. w Kole Gnieźnieńskim wygłoszono 5 referatów. J. Czekalski miał odczyt zatytułowany *Nad szczytami Akonkaguy*, K. Jędryczka omawiał *Wychowanie państwowe w nauczaniu geografii*, zaproszona z Poznania L. Rodziewiczówna mówiła o *Rumunji*, J. Ziemska i Natalia Tabaczekiewiczowa zrelacjonowały *Najnowsze wydawnictwa z biblioteki dydaktyczno-geograficznej*, a poznański geograf J. Dylik mówił o *Dunaju* (Sprawozdanie z działalności Gnieźnieńskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934, s. 345–346).

* * *

Na początku 1933 r. w Kole Płockim ZPNG działało jedynie 11 osób, w drugiej połowie roku liczba członków zmniejszyła się do 9. Przewodniczącym Koła był nadal W. Kowalczyk, sekretarzem Z. Szemplińska, a skarbnikiem Jadwiga Grzegorzewska. W 1933 r. odbyły się w Kole tylko 3 zebrania odczytowe. W. Kowalczyk referował *Dyluwjum i morfologię środkowego Powiśla według prof. Lencewicza*, Maria Górecka omówiła *Studjum geograficzne puszczy Kampinoskiej* autorstwa Jadwigi Kaczorowskiej. Na trzecim zebraniu ponownie W. Kowalczyk zrelacjonował *Wrażenia z wycieczki w Augustowskie, na Suwalszczyznę i Wileńszczyznę* (Sprawozdanie z działalności Płockiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, 1934, s. 346).

* * *

W dniu 24 listopada 1934 r. prezydium Zarządu Głównego ZPNG zostało przyjęte przez Wiceministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Konstantego Chylińskiego w celu przedstawienia, w związku

ze zmianą statutu ZPNG, nowych celów i zadań Zrzeszenia (*Komunikaty Zarządu Głównego Z.P.N.G. w Poznaniu* 1935, s. 140–141). Delegaci Zarządu Głównego złożyli wniosek do ministra dotyczący liczby godzin nauczania geografii w szkole średniej. ZPNG domagało się zmniejszenia tygodniowego pensum godzin lekcyjnych, obowiązujących nauczycieli geografii, z 23 do 21, motywując to koniecznością uwzględnienia przewidzianych w programie obowiązkowych wycieczek geograficznych. Druga prośba dotyczyła podziału klas na grupy ćwiczeniowe (zwłaszcza w klasie I i IV) analogicznie do podziału przy nauczaniu przyrody i fizyki. Podział jest potrzebny ze względu na konieczność dokładniejszego wyjaśniania problemów oraz wykonania w trakcie zajęć eksperymentów laboratoryjnych.

* * *

Z inicjatywy Zarządu Głównego ZPNG na początku lipca 1935 r. odbyła się wycieczka nauczycieli geografii do Puszczy Białowieskiej, na Wileńszczyznę, w Nowogródzkie i na Polesie. Udział w niej wzięło 21 osób, a kierownikiem był W. Mrózek. Trasa wycieczki z Warszawy prowadziła Doliną Bugu, przez Siedlce do Białowieży, dalej przez morenowe Wzgórza Wołkowyskie, doliną rzeki Roś do Mostów nad Niemnem. Następnie płynięto statkiem po Niemnie do Grodna i dalej przejazd śladem pradoliny do Landwarowa, Trok i przez Ponary do Wilna. Kolejno przejechano dolinami Waki, Mereczanki przez Równinę Lidzko-Ejszyską i szeroką dolinę Niemna do Nowojelni i Nowogródka. Dalej trasa wiodła szlakiem mickiewiczowskim przez Czombrów – Śwteż – Woronczę – Tuchanowicze – Horodyszcze – Kołdyczew – Stołowicze – Baranowicze, następnie pociągiem przez Łuniniec, doliną Jasiołdy do Pińska. Po rzece Prypeć przepłynięto statkiem do stacji kolejowej Horyń i dalej przez Stolin, doliną rzeki Lwy, przez Koszary Olmańskie, nad jezioro Zasumieńskie, dalej ponownie do Horynia i przez Sarny, Klesów i Kowel powrócono do Warszawy (Mrózek 1936, s. 234–252).

* * *

Zarząd Główny ZPNG walczył również o inne ważne dla nauczycieli geografii postulaty. W 1936 r. złożył wniosek do M.W.R. i O.P., aby geografii nauczali wyłącznie geografowie, a nie nauczyciele historii, co miało miejsce w wielu szkołach (*Memoriał Zarządu Głównego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w Poznaniu w sprawie nauczania geografii*

w klasie IV gimnazjum nowego typu 1936, s. 398–399). W tym samym roku ZPNG wnioskował do Ministerstwa w sprawie nauczania geografii w liceach (*Memoriał Zarządu Głównego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli geografii w sprawie upośledzenia nauki geografii w programach liceów ogólnokształcących* 1936, s. 70–73). Warto dodać, że analogiczny wniosek złożyło Towarzystwo Geograficzne we Lwowie (*Memoriał przedłożony Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie uwzględnienia geografii w programach liceów* 1936, s. 67–70; Pawłowski 1936, s. 252–256).

VII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Katowicach (21–24 maja 1936 r.)

Początkowo planowano, by VII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii odbył się w Krakowie. Trudno jednoznacznie ustalić, dlaczego zmieniono miejsce obrad, zwłaszcza że Kraków był wtedy świetnie przygotowany do organizacji takiej imprezy. Warto zwrócić uwagę, że wszystkie ważne wnioski, które uchwalono w Katowicach zostały zgłoszone przez Koło Krakowskie ZPNG, co świadczy o wysokiej randze tego ośrodka. Jest wielce prawdopodobne, że powodem przeniesienia Zjazdu z Krakowa do Katowic mogły być osobiste zatargi E. Romera z krakowskimi geografami (Jackowski 2017, s. 38). Również J. Czyżewski potwierdza, że VII OZNG odbył się w Katowicach, w dniach 21–24 maja 1936 r., na skutek nacisków lwowian (Czyżewski 1968, s. 89).

Po raz pierwszy o zmianie miejsca przeprowadzenia Zjazdu powiadomiono członków ZPNG na początku 1936 r., kiedy ukazał się stosowny anons (*Zjazd Nauczycieli Geografii* 1936, s. 126). Formalnym organizatorem Zjazdu był Zarząd Główny ZPNG. Powołano jednak katowicki Komitet Organizacyjny VII OZNG, na czele którego stanął wizytator Miłosz Michał Sołtys (przewodniczący Zjazdu), a sekretarzem została nauczycielka Żeńskiego Gimnazjum Miejskiego w Chorzowie Maria Wojciechowska i w tej szkole ulokowano sekretariat Zjazdu (Czyżewski 1936a, s. 313). Koszt uczestnictwa ustalono na 2 zł, podano też orientacyjne koszty noclegów. Nocleg w salach zbiorowych kosztował od 50 gr do 1 zł za noc, w hotelach 3–5 zł. Ponadto koszty wyżywienia oszacowano na 2,50–4 zł (*Zjazd Nauczycieli Geografii* 1936, s. 126).

Otwarcie VII OZNG w Katowicach w dniu 21 maja 1936 r. uświetniła obecność naczelnika miejskich władz oświatowych Mieczysława

Kupczyńskiego oraz przedstawicielstw polskich Towarzystw Geograficznych. Nieobecność kilku znaczących polskich geografów była zauważalna (E. Romer, J. Smoleński, A. Zierhoffer), odczytano jedynie listy skierowane przez nich do uczestników Zjazdu.

Ważnym symbolem był fakt, że VII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii odbył się w dziesiątą rocznicę II OZNG we Lwowie, na którym podjęto uchwałę o przekształceniu ZPNG, stanowiącego wówczas jeszcze autonomiczną sekcję w strukturze TNSW, w samodzielną nauczycielską organizację geograficzną (Czyżewski 1936a, s. 314).

W związku z tym jubileuszem wstępny referat J. Czyżewskiego dotyczył *Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w ostatnim dziesięcioleciu 1926–1936* (Czyżewski 1936b, s. 314–321; Czyżewski 1968, s. 89). Autor przeanalizował proces tworzenia się ZPNG, wskazał na dobre i złe jego strony, wymienił kryzys gospodarczy jako winowajcę zastoju organizacyjnego, który ujawnił się po kilku pierwszych latach dynamicznego rozwoju ZPNG, które już w 1929 r. osiągnęło próg 1 tys. członków, skupionych w 29 kołach, a pochodzących z 205 miejscowości całego kraju (Czyżewski 1936b, s. 317). Jako znaczący uznał dorobek publikacyjny „Czasopisma Geograficznego” oceniając, że 90% znaczących publikacji w periodykach geograficznych ukazało się na jego łamach. Podkreślił też rolę członka ZPNG A. Kosiby w kontynuowaniu, po H. Arctowskim i A.B. Dobrowolskim, polskich geograficznych badań polarnych (Czyżewski 1936b, s. 318–319). Za sukces ZPNG uznał też utworzenie licznych Ognisk Metodyczno-Geograficznych i dynamikę ich aktywności. Kolejnym powodem do radości miała być „Biblioteczka geograficzno-podróżnicza”. Podkreślał też znaczenie darmowej dystrybucji pośród członków ZPNG kilku periodyków geograficznych, w tym od 1934 r. „Polskiego Przeglądu Kartograficznego” (Czyżewski 1936b, s. 320), jak to określił:

„[...] jedynego w swoim rodzaju pisma na świecie, które historia zanotuje jako pierwszorzędnny dokument wspaniałego rozkwitu kultury kartograficznej w Polsce”.

J. Czyżewski w podsumowaniu dekady działalności ZPNG podkreślił decydujący wkład E. Romera i S. Pawłowskiego, nie wspomniał jednak o współzałożycielu Zrzeszenia J. Jurczyńskim. Inauguracyjne wystąpienie J. Czyżewski zakończył słowami (Czyżewski 1936b, s. 321):

„Zebraliśmy się tutaj na śląskiej ziemi, u źródeł siły; odejdziemy stąd, żeby, dałby Bóg – powrócić za lat 10 z nową a bogatszą relacją o dorobku naszego Towarzystwa, dla polskiej szkoły i społeczeństwa, dla Polski,

którą Śląsk całą po wody Bałtyku, Dźwiny, Dniepru i Dniestru, jak nas dzisiaj, życiodajną mocą swojego ciepła obdarza”.

Sesje w pierwszym dniu obrad Zjazdu miały charakter dydaktyczny (Czyżewski 1968, s. 89). S. Pawłowski wygłosił referat *Geografia w liceach ogólnokształcących i w szkołach zawodowych* (Pawłowski 1936, s. 252–256). J. Mikulski (Siedlce) omówił *Zagadnienie regionalizmu w nowych programach* (Mikulski 1937, s. 70–75). Komunikat wygłoszony przez M. Polackówną (Lwów) nosił tytuł *Co ważniejsze w geografii: podręcznik – czy atlas?* (Polackówna 1937, s. 247–250). Następnie wysłuchano referatu W. Winida na temat: *Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym* (Winid 1937, s. 4–18).

Ponadto w trakcie obrad sesyjnych omawiano takie problemy, jak: ćwiczenia geograficzne w szkole, realizacja programów geografii w szkole powszechnej i w gimnazjum, nauczanie geografii w szkolnictwie zagranicznym oraz rola „Czasopisma Geograficznego” jako pomocy naukowej w szkole, a także zaprezentowano uczestnikom przegląd najnowszych odkryć i badań geograficznych (Czyżewski 1936a, s. 313).

Drugiego dnia obrad, 22 maja 1936 r., referaty dotyczyły Śląska, jako regionu geograficznego (Hibszner 2019, s. 64). Wiktor Nechay omówił *Krajobraz Śląska Opolskiego* (Nechay 1936, s. 321–324), Waław Olszewicz wygłosił referat zatytułowany *Górny Śląsk a lokalizacja polskiego przemysłu i handlu* (Olszewicz 1936, s. 325–330). Jan Ziemięcki (Katowice) ukazał słuchaczom *Śląsk ze strony nieznannej* (Ziemięcki 1936, s. 349–360), koncentrując się na udziale Śląska w krajowej produkcji rolnej, a Władysław Marchacz (Chorzów) zaprezentował bogato ilustrowaną analizę *Śląskiego krajobrazu przemysłowego* (Marchacz 1936, s. 331–349).

Jednym z najważniejszych i najszerzej komentowanych referatów na VII OZNG w Katowicach było wystąpienie M. Czekańskiej (Poznań) zatytułowane *O geografii Polski w podręcznikach obcych* (Czekańska 1936, s. 373–381; Czyżewski 1968, s. 89). Autorka dokonała analizy treści geograficznych podręczników francuskich, duńskich i włoskich, przy czym głównym celem było omówienie aż 7 podręczników niemieckich z lat 1926–1931. Opis Polski w tych opracowaniach był nie tylko lakoniczny, ale niekiedy wręcz agresywny, kłamliwy i jednoznacznie rewizjonistyczny. Szczególnie krytycznie omawia M. Czekańska podręcznik dla nauczycieli autorstwa Alberta Müllera – *Vorbereitungen für den geographischen Unterricht* z 1926 r., który proponuje przykłady lekcji o różnych państwach (Czekańska 1936, s. 378–379). O Polsce można się dowiedzieć, że:

- „1. Polska jest państwem narodowościowym, gwałtem stworzonym.
2. Charakterystyczne cechy Polaków – to lekkomyślność, brak dyscypliny, porywczość, brak rozumnego traktowania zjawisk życiowych, przewaga nastawienia uczuciowego.
3. Polska zawdzięcza swą kulturę jedynie Niemcom.
4. Niemcy też darowali Polsce wolność, a po upadku Niemiec, Polska rzuciła się w objęcia Francji, wyczekując od niej dalszych darów”.

Zjadliwie przedstawia A. Müller uroczystość zaślubin Polski z morzem:

„Udział konnicy w uroczystości to [zdaniem Autora – przy. aut.] „liczy żart”. [i dodaje ironicznie – przyp. aut.] *Als ob man mit Pferden die See befahren könnte*” [jakby można było pływać po morzu na koniach – przyp. aut.].

Dalej A. Müller pisze:

- „5. Stworzenie państwa polskiego jest aktem gwałtu, mającym na celu uniemożliwić nawiązanie stosunków między Niemcami a Rosją! *Polen ist der feindliche Keil zwischen Deutschland und Osteneuropa* [Polska jest wrogim klinem między Niemcami i Europą Wschodnią – przyp. aut.].
6. Z bezwzględną zaciętością prowadzi Polska walkę z Niemcami. Stąd Niemcy zmuszeni są masowo opuszczać tereny, które dostały się pod panowanie Polski. *Die Polen gehen geradezu darauf aus, den Deutschen das Leben in ihren Staate unertraglich zu machen* [Polacy dążą do tego, aby życie w ich kraju stało się dla Niemców nie do zniesienia – przyp. aut.].
7. Kwestia Niemców w Polsce i utrzymania tamże ducha niemieckiego, wymaga prędkiego działania. W jakim kierunku?
 - a) Należy przeprowadzić zmianę granic z uwzględnieniem stosunków etnograficznych.
 - b) Dwa miliony Niemców nie mogą pozostać na zawsze pod panowaniem polskim.
 - c) Połączenie z Prusami Wschodnimi jest kwestią palącą. Korytarz musi być usunięty, bo jest rzeczą geograficznie anormalną, a gospodarczo nieużyteczną i bezsensowną.
 - d) Względny na militarne bezpieczeństwo Berlina wymagają zmiany granic.
 - e) Spichlerze zbożowe Poznańskiego i Pomorza muszą wrócić do Niemiec.
 - f) Przerwanie gospodarczego obszaru Śląska niema racji bytu, należy więc jak najprędzej przywrócić ową gospodarczą całość.

- g) Polacy są rozbici wewnętrznie i brak im zdolności państwowo-
-twórczych, co zresztą wykazała ich historia (fakt ten należy wy-
korzystać).
8. Polska istnieje tylko jako państwo, stworzone z pogwałceniem
wszelkich praw niemieckich i istnieje dzięki nienawiści Francji do
Niemiec. *Der polnische Staat wird gestützt durch den Hass Frankreichs
gegen Deutschland* [Państwo Polskie wspiera nienawiść Francji do
Niemiec – przyp. aut.]”.

Było to bardzo istotne wystąpienie pod względem naukowym i hi-
storycznym. Celem przemowy było uświadomienie odbiorcy, jak pełne
nienawiści wobec Polski i kłamstw są niemieckie podręczniki geografii
(Kortus 2001, s. 20; Jackowski 2017, s. 38; Jackowski, Sołjan 2018a, s. 39).
Po Zjeździe gdańskim, Zjazd katowicki był zatem drugim zgromadze-
niem polskich geografów, którego znaczenie wybiegało poza perspek-
tywę ogólnokrajową, gdyż stał się on swoistą międzynarodową demon-
stracją polityczną o jednoznacznie antyniemieckim wydźwięku.

Następnie geolog Edward Passendorfer (Katowice) mówił o tym *Jak
uczymy na Śląsku o Śląsku?*, wskazując na konieczność uświadomienia
uczniom znaczenia wydobywania węgla dla naszej gospodarki, wyjaś-
nienia faktu znacznego zagęszczenia osadnictwa na Górnym Śląsku,
omówienia podziałów etnicznych i językowych oraz zrelacjonowania
procesu kształtowania się granicy państwowej w tym obszarze (Passen-
dorfer 1936, s. 361–362). Problemu dydaktyki dotyczył również referat
J. Czekalskiego (Poznań) – *Zagadnienia kolonialne w podręcznikach obcych*,
w którym podkreślono konieczność poszerzania horyzontu geograficz-
nego uczniów, poprzez omawianie geografii krajów odległych. Wbrew
tytułowi, Autor nie nawiązał jedynie do narastających wówczas aspira-
cji kolonialnych polskich władz (Czekalski 1936, s. 363–372). Wskazał
na ogromne nierówności społeczne i gospodarcze, przypominając za-
razem, że nie są one jedynie cechą biednych krajów egzotycznych, ale:

„analogicznych, a może tragiczniejszych obrazów dostarczy nam nasz
‘czarny ląd’, w dokach Londynu, na Bałutach w Łodzi, w nędzy kryzyso-
wej Zagłębia czy głodzie Polesia”.

W tej samej sesji porucznik Władysław Antos (Ostrów Mazowiecka)
przedstawił *Stanowisko geografii w liceach a przygotowanie geograficzne kan-
dydatów na oficerów* (Antos 1936, s. 382–386). Natomiast reprezentujący
Kraków wizytator K. Bzowski, nawiązując do dwudziestej piątej roczni-
cy śmierci, omówił postać W. Nałkowskiego (Bzowski 1936, s. 387–389).

Na ostatniej sesji plenarnej VII OZNG w Katowicach uchwalono wiele ważnych wniosków, przede wszystkim dotyczących dydaktyki geografii w szkołach powszechnych i średnich. A. Szałankiewicz i B. Krygowski (obaj z Poznania) zaproponowali wystąpienie do władz edukacyjnych z żądaniem, aby geografii w klasach 4–7 oraz w gimnazjach mogli uczyć wyłącznie nauczyciele posiadający przygotowanie geograficzne.

Ze strony Zarządu Głównego pojawiło się kilka sugestii zmian w programie nauczania geografii w gimnazjum, aby równomierniej rozłożyć materiał pomiędzy różne roczniki edukacji (*Wnioski uchwalone...* 1936, s. 390–391). S. Pawłowski sugerował wydzielenie geografii z wiedzy o Polsce współczesnej w klasie I liceum ogólnokształcącego, jako odrębnego przedmiotu nauczania. Analogiczny pomysł względem geologii zgłosił E. Passendorfer sugerując jej wydzielenie z chemii i ewentualne połączenie z geografią.

Wspólnym wnioskiem Kół Krakowskiego i Poznańskiego były dyrektywy pod adresem „Czasopisma Geograficznego”. Apelowano o utrzymanie dotychczasowego dydaktycznego charakteru czasopisma, rozwijając jeszcze szerzej niż dotychczas artykuły praktyczne z tematyki geografii ogólnej i regionalnej oraz postulowano publikowanie sprawozdań z działalności Ognisk Metodyczno-Geograficznych. Sugerowano także rozszerzenie działu sprawozdań i recenzji. Z artykułów naukowych proponowano umieszczać tylko teoretyczne i popularnonaukowe. Postulowano też większą troskę o regularność wydawania „Czasopisma Geograficznego”.

Kolejny zgłoszony wniosek Koła Krakowskiego sugerował konieczność opracowania i wydania podręczników uniwersyteckich z geografii ogólnej, regionalnej oraz geografii Polski. To samo Koło wnioskowało również o wyasygnowanie, w ramach Funduszu Kultury Narodowej, corocznej kwoty przeznaczonej na kilkumiesięczną podróż zagraniczną nauczyciela geografii w celu podwyższenia jego kwalifikacji. Na Zjeździe w Katowicach postanowiono również zwrócić się do Zarządu Linii Żeglugi Gdynia – Ameryka S.A., aby corocznie przeznaczył nieodpłatnie jedno miejsce, na któreś z wycieczek letnich, do dyspozycji nauczycieli geografii. We wnioskach zadeklarowano gotowość Kół ZPNG do współpracy przy zbieraniu materiałów do *Słownika Geograficznego Państwa Polskiego*.

S. Pawłowski nawiązywał do referatu M. Czekańskiej i zgłosił wniosek, aby rząd zakazał przywozu do Polski obcych materiałów dydaktycznych, które fałszywie przedstawiają geografie Polski (Czyżewski 1968,

s. 91). Międzynarodowy wymiar miał również wniosek O. Czarnowskiego (Opatów), aby w nauczaniu o ludności państw sąsiednich korzystać z przedwojennych danych statystycznych [w domyśle, dane współczesne mogły być fałszowane przez wrogie nam rządy – przyp. aut.].

Kryzys ekonomiczny ogarniający Polskę miał przełożenie również na funkcjonowanie ZPNG, w związku z czym Zarząd Główny zgłosił wniosek, że w obliczu osłabienia się Zrzeszenia należy powstrzymać się od dalszego tworzenia organizacji okręgowych (powstał jedynie Okręg Lwowski), do czasu poprawy sytuacji ekonomicznej w kraju (*Wnioski uchwalone...* 1936, s. 392–393).

Podobnie jak na poprzednim Zjeździe, uchwalenie wniosków przebiegało raczej w warunkach ograniczonej demokracji, gdyż wszystkie zostały przyjęte jednogłośnie, co w przypadku pełnej demokracji i w dużej ogólnokrajowej organizacji, może się zdarzyć jedynie podczas głosowania pojedynczych wniosków o charakterze ceremonialnym.

Po południu dnia 22 maja 1936 r. odbyło się też tradycyjnie Walne Zebranie ZPNG, a dla osób niebędących delegatami przygotowano półdniowe wycieczki powiązane tematycznie z wygłoszonymi referatami o Śląsku (Czyżewski 1936a, s. 313; Czyżewski 1968, s. 89).

W dniu 23 maja 1936 r. odbyły się pozjazdowe wycieczki do Cieszynej, Chorzowa i Bytomia. Podczas Zjazdu trwała wystawa kartograficzna oraz pomocy szkolnych (Czyżewski 1968, s. 89). VII OZNG w Katowicach był wynikiem bardzo dobrej współpracy śląskich geografów z nauczycielami należącymi do ZPNG (Hibszer 2019, s. 64).

* * *

W drugim dniu VII OZNG w Katowicach, w godzinach popołudniowych, odbyło się Walne Zebranie ZPNG (Czyżewski 1968, s. 92). Sytuacja gospodarcza kraju i nieustanne manipulowanie przez władze państwa programem nauczania sprawiły, że obrady przebiegały w bardzo emocjonalnej atmosferze (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1936, s. 393). Panujący pośród delegatów nastrój dobrze oddał w wystąpieniu inauguracyjnym przewodniczący ZPNG – S. Pawłowski, zwracając się do zebranych następującymi słowami:

„Nie będę wygłaszał powitalnego przemówienia, aby nie przeciągać naszego tu pobytu. Zresztą wczoraj powitałem Zjazd, a tym samym Członków Z.P.N.G. Obecnie z obowiązku prezesa chcę podkreślić, że trzy minione lata od ostatniego Zjazdu, były to lata nie tylko kryzysu

gospodarczego, ale i kryzysu szkolnego. Kryzys ten objawiał się w tym, że w denerwującej atmosferze niepokoju, w ciągłym pędzeniu naprzód, musieliśmy realizować nowe, nieznane nam bliżej programy. Musieliśmy zbierać nowe doświadczenia, co na tok pracy w szkole, na spokój poza szkołą dodatnio nie wpływało. Skutki były łatwe do przywidzenia. Intensywność naszej pracy organizacyjnej w Zrzeszeniu musiała osłabnąć. Objawiła się w mniejszej intensywności pracy naszych kół oraz w ubytku członków. Ale mam nadzieję, że jak mija kryzys gospodarczy, tak samo mija powoli kryzys organiczny szkoły. Mam nadzieję, że fale spokoju znów nas obejmą i że znów wrócimy do spokojnej, o wiele wydatniejszej pracy niż dotychczas. Musimy sobie powiedzieć, że organizacja nasza nie może ustawać w wysiłku skupienia w niej wszystkich nauczycieli geografii w Polsce. Zrzeszenie P.N.G. musi być istotnie silne. Wysiłki nasze musimy tym bardziej pomnożyć, że wiele jest jeszcze na polu geografii w szkole do zrobienia i wiele jest placówek, które należy zdobyć. Musimy na tych placówkach stanąć i jasno powiedzieć, co myślimy o geografii i o jej roli w szkole. Chcę w zakończeniu wyrazić nadzieję, że będziemy jak dotychczas wytrwale pracować i, że organizacja nasza będzie się dalej pomyślnie rozwijać.

W tym przekonaniu otwieram dziesiąte zebranie, prosząc o cierpliwe wysłuchanie sprawozdań i o dyskusję, żebyśmy mogli jak najgruntowniej poprzeć i potraktować tak ważne sprawy."

W związku ze śmiercią (w dniu 13 sierpnia 1935 r.) w wieku zaledwie 39 lat wybitnego działacza ZPNG Adama Dudzińskiego uczczono jego pamięć chwilą ciszy.

Kolejno następowały przewidziane statutem sprawozdania skarbnika, Komisji Rewizyjnej, sekretarza i redaktora „Czasopisma Geograficznego” oraz przyjęcie protokołu z poprzedniego Walnego Zebrania, którego nie odczytywano w związku z uprzednim jego opublikowaniem.

W sprawozdaniu finansowym K. Swinarska raportowała stan za okres 1 czerwca 1933 – 7 maja 1936 r. Dochody ZPNG w tym okresie wynosiły 10847 zł 97 gr, a wydatki jedynie 10539 zł 75 gr, co oznaczało dodatnie saldo wysokości 310 zł 22 gr. Bilans zatem był po raz pierwszy niezrównoważony (*in plus*). Na dochód składały się niemal wyłącznie składki członkowskie 1088 zł 84 gr, a w grupie wydatków podstawowa pozycja to koszty druku „Czasopisma Geograficznego” w Książnicy „Atlas” wysokości 8890 zł. Warto podkreślić, że koszty utrzymania tak pokaźnego konta w banku P.K.O. w skali trzech lat wyniosły jedynie 12 zł 30 gr (*Protokół z Walnego Zebrania... 1936*, s. 394).

Przedstawiony w imieniu Komisji Rewizyjnej przez J. Czekalskiego wniosek o udzielenie Zarządowi Głównemu absolutorium został przyjęty jednogłośnie.

Najważniejsze dla ZPNG kwestie organizacyjne zostały zaprezentowane w sprawozdaniu sekretarza Zarządu Głównego M. Kielczewskiej. Okres sprawozdawczy odbiegał nieco od tego ze sprawozdania finansowego, gdyż dotyczył czasu od 4 czerwca 1933 do 20 maja 1936 r. W okresie tym nastąpiły pewne zmiany we władzach ZPNG. W maju 1934 r. ustąpiło z funkcji aż dwóch sekretarzy Zarządu Głównego – A. Tarnawski i J. Kamińska, których zastąpiła jedynie M. Kielczewska (Poznań). Zarząd odbył w tym czasie 15 spotkań, pracując głównie nad utrzymaniem i wzmocnieniem pozycji geografii w ministerialnych programach nauczania. E. Romer i S. Pawłowski osobiście wręczyli memoriał ministrowi K. Chylińskiemu w sprawie wymiaru godzinowego geografii w szkołach średnich i zwiększenia w procesie edukacji roli wycieczek geograficznych (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1936, s. 394). Przygotowano też kolejny memoriał na temat wspierania przez władze produkcji pomocy dydaktycznych dla geografii i ich niezbędności w procesie nauczania. Warto przy tym przypomnieć, że prominentnymi działaczami ZPNG byli właściciele firm produkujących takie pomoce naukowe w Krakowie i we Lwowie (głównie materiały kartograficzne, podręczniki i książki popularnonaukowe).

Udało się też uzyskać od władz wpisanie „Czasopisma Geograficznego” na listę lektur szkolnych, a egzemplarze okazowe periodyku otrzymała każda szkoła średnia w Polsce. ZPNG wspierało wydawanie kolejnych tomików popularnych książeczek podróźniecko-geograficznych, otrzymując od ich sprzedaży (ponad 3 tys. egzemplarzy) tantiemy wysokości 5%.

Duża aktywność Kół ZPNG w tworzeniu Ośrodków Metodyczno-Geograficznych sprawiła, że znacznie osłabł potencjał samych Kół, szczególnie w mniejszych ośrodkach. Powołano specjalną komisję, która miała zaradzić tej sytuacji. Jej prace doprowadziły do konstatacji, że ZPNG musi jeszcze bardziej wspierać nauczycielstwo w regionach, poprzez organizowanie wycieczek naukowych, zjazdów regionalnych oraz jeszcze ściślejsze dopasowanie treści „Czasopisma Geograficznego” do bieżących potrzeb dydaktycznych nauczycieli.

W lipcu 1935 r. zorganizowano więc ogólnopolską wycieczkę nauczycieli geografii na Wileńszczyznę i Polesie, w której uczestniczyło 20 osób z okręgów szkolnych poznańskiego, krakowskiego i śląskiego. Przygotowano też większą delegację ZPNG na IV Zjazd Geografów i Etnografów Słowiańskich w Sofii w 1936 r., połączony z wycieczką po Rumunii i Bułgarii (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1936, s. 395).

Jednym z zadań stawianych przez Walne Zebranie w Katowicach przed Zarządem Głównym była odbudowa kół miejscowych, które z powodu ich bierności uznane zostały za nieistniejące oraz dołożenie starań, aby znów zaczęły wykazywać dawną działalność. W okresie sprawozdawczym, obejmującym aż trzy lata, udało się bowiem powołać jedynie dwa nowe Koła, oba na pomijanym dotąd Pomorzu. Koło w Chojnicach powstało z inicjatywy Teofila Klimy, drugim było Koło w Gdyni utworzone jako reminiscencja V OZNG. Koło w Gdyni skupiało jedynie 14 nauczycieli z całego polskiego wybrzeża, a kierował nim gdański nauczyciel J. Pastwa (*Protokół z Walnego Zebrania... 1936*, s. 396).

Ustalenia nowego statutu ZPNG wprowadzającego struktury trójstopniowe, umożliwiły Walnemu Zgromadzeniu powołanie nowego Okręgu ZPNG z siedzibą we Lwowie, któremu nadano prawa tworzenia Kół w Polsce południowo-wschodniej. Przewodniczącym Okręgu został J. Czyżewski. Najsilniejszym ośrodkiem w tym Okręgu było oczywiście Koło we Lwowie skupiające 274 nauczycieli. Bardzo aktywne było Koło w Czortkowie, kierowane przez Stanisława Smołę. Udało się reaktywować lub utrzymać aktywność Kół w Tarnopolu, Samborze, Przemyślu, Rzeszowie, Stanisławowie, Złocięncu i Krzemieńcu.

Najbardziej aktywne w kraju były Koła w dużych ośrodkach miejskich powiązanych z geografią akademicką. Największym w kraju, po lwowskim, okazało się Koło Śląskie skupiające pod kierunkiem M. Sołtysa 77 osób. Koło Poznańskie pod kierownictwem A. Tarnawskiego miało 65 członków. Stołeczne Koło Warszawskie, kierowane przez Czesława Jaksa-Bykowskiego liczyło zaledwie 22 członków, podobnej wielkości było Koło w Krakowie kierowane przez K. Bzowskiego – 21 członków. Koło w Bydgoszczy liczyło jedynie 14 nauczycieli i należało nadal do grona większych ośrodków geograficznych w kraju. Pozostałe, już znacznie mniejsze, Koła ZPNG funkcjonowały w 1936 r. w Siedlcach, Nowym Sączu, Płocku i Inowrocławiu. W sprawozdaniu sekretarza wprost stwierdzono, że aktywność większości tych Kół jest znikoma lub w ogóle już nie działają. Wymieniono jako bardzo aktywne jedynie Koła Lwowskie, Krakowskie i Śląskie. Warto przypomnieć, że siedzibą władz ZPNG był Poznań i tutejsze Koło, choć nadal duże pod względem liczby członków, w warunkach kryzysu gospodarczego, jak się wydaje, również wygasilo swą aktywność.

Ogółem ZPNG posiadało w kraju, w maju 1936 r., jedynie 18 Kół skupiających 527 członków, ponadto poza strukturami regionalnymi, bezpośrednio pod Zarząd Główny podlegało, zapewne rozproszonych po

całym kraju, 172 członków. Łącznie zatem do ZPNG należało 699 osób, czyli 70% stanu z 1929 r. (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1936, s. 396).

W związku ze zmianą lokalizacji Instytutu Geografii Uniwersytetu Poznańskiego, również siedziba ZPNG została przeniesiona na ul. Fredry 10 w Poznaniu, gdzie Zarząd Główny otrzymał własne obszerne pomieszczenie, w którym pełniono dyżury sekretariatu.

W dyskusji po przedstawionych sprawozdaniach, Walne Zebranie odniosło się przede wszystkim do osłabienia struktur ZPNG, kosztem powołanych z inicjatywy członków Zrzeszenia Ognisk Metodyczno-Geograficznych, które w odróżnieniu do Kół ZPNG miały wsparcie finansowe od władz oświatowych. Jak zauważyli S. Pawłowski i M. Polackówna, sytuacja była niejednoznaczna, bo celem obu tych struktur było wsparcie procesu dydaktycznego geografii, ale władze ewidentnie preferowały Ogniska, czego dowodem jest także nieobecność na VII OZNG jakiegokolwiek instruktora ministerialnego z geografii.

Najważniejszym jak zwykle punktem obrad Walnego Zebrania ZPNG był wybór nowego Zarządu Głównego. J. Czyżewski wysunął kandydaturę S. Pawłowskiego na przewodniczącego ZPNG, co zostało przyjęte z aplauzem (Czyżewski 1968, s. 92). Oznacza to, że bez głosowania dotychczasowy przewodniczący został nim nadal, na czwartą już kadencję. Zarząd Główny ZPNG wybierano już zgodnie z nowym statutem i był on bardzo rozbudowany. Poza przewodniczącym, z Poznania do władz wybrano w charakterze członków Zarządu Głównego: F. Adasiewicza, Bronisławę Arendtową, M. Czekąńską, M. Kielczewską, B. Krygowskiego, J. Makosińską, W. Sperczyńskiego, K. Swinarską, A. Kantakiewicz, A. Tarnawskiego, S. Włoda oraz w charakterze zastępców członków: M. Dorywalskiego, J. Kamińską, W. Mrozka i Jana Siatraka (jako sekretarza Zarządu Głównego). Z Krakowa w Zarządzie Głównym zasiedli: K. Bzowski, S. Niemcówna, A. Sowówna i jako zastępca członka J. Stanoch. Lwów obsadził w Zarządzie E. Rome-ra, A. Zierhoffera, J. Czyżewskiego, M. Polackówną i w charakterze zastępcy W. Jasiewicza. Wschodniogalicyski Czortków reprezentował S. Smoła. Z Warszawy w Zarządzie Głównym zasiedli S. Gorzuchowski, C. Jaks-Bykowski i jako zastępcy członka H. Broniatowska i S. Konicówna. Z siedziby organizatora Zjazdu – Katowic do władz ZPNG wszedł jako członek jedynie M. Sołtys, a jako zastępcy członka E. Passendorfer i M. Wojciechowska. Pierwsza siedziba ZPNG Łódź nie była w ogóle reprezentowana, jedynie członkiem Zarządu został J. Cezak jako przedstawiciel Gierza. Wilno miało w Zarządzie ZPNG wyłącznie

zastępców członka J. Lesserówną i A. Skórkę, podobnie jak Siedlce – J. Mikulskiego, Gdańsk (formalnie nie był w Polsce) – J. Pastwę, Płock – Z. Szempielińską i Ostrów Mazowiecką – W. Antosa. Ponadto wyłoniono Komisję Rewizyjną w składzie: B. Chudziński, Z. Janowska i B. Ryczkiewicz (*Protokół z Walnego Zebrania...* 1936, s. 397). Wszystkie te osoby zasiadały już w komisji z poprzedniej kadencji.

W skład Zarządu Głównego ZPNG w 1936 r. weszło 40 osób, spośród których aż 16 pochodziło z ośrodka poznańskiego. Lwów był reprezentowany przez 5 osób, a zasadniczo 6, bo Czortków należał do Okręgu Lwowskiego. Dwa wielkie ośrodki geograficzne krakowski i stołeczny miały we władzach ZPNG jedynie po 4 reprezentantów. Śląsk wprowadził do władz aż 3 osoby, a akademicki wileński ośrodek geograficzny tylko dwie osoby. Pozostali pojedynczy zastępcy członków Zarządu Głównego reprezentowali już małe ośrodki: Siedlce, Ostrów Mazowiecką, Płock, Zgierz i nienależące do Polski Wolne Miasto Gdańsk.

Najaktywniejsze zatem Koła ZPNG, jak podkreślono to w sprawozdaniu, Lwowskie, Śląskie i Krakowskie znalazły się we władzach Zrzeszenia w znakomitej mniejszości, stanowiąc tylko 30% jego składu, podczas gdy siedziba ZPNG – Poznań była reprezentowana w tym zarządzie przez 40% składu, choć Koło Poznańskie skupiało jedynie 9,3% członków Zrzeszenia. Reprezentujące 39% członków ZPNG Koło Lwowskie miało w Zarządzie Głównym tylko 12,5% delegatów.

Bez wątpienia kryzys ZPNG w latach 30. XX w. nie był jedynie odbiciem kryzysu gospodarczego w kraju, ale jak się wydaje przede wszystkim skutkiem transponowania autorytarnych metod działania władz krajowych na funkcjonowanie Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, polegających m.in. na zastąpieniu klaką demokratycznych procesów wyborczych.

Działalność ZPNG w latach 1936–1939

Koła ZPNG włączyły się aktywnie w tworzenie monumentalnego w założeniu dzieła, mającego zastąpić już przestarzałe wówczas opracowanie autorstwa Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego wydawane w Warszawie na przełomie XIX i XX w. jako *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*.

Redagowana przez Stanisława Arnolda nowa wersja nosiła tytuł *Słownik geograficzny Państwa Polskiego i ziem historycznie z Polską związanych* (w skrócie SGPP). Słownik wychodził w zeszytach i do 1938 r. ukazały się cztery takie części po 128 stron każda. Głównym wydawcą było Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, które już w 1929 r. uchwaliło podjęcie tego dzieła, ale prace przygotowawcze trwały aż 7 lat. W dniu 4 października 1929 r. wystosowano memoriał do rządu RP z prośbą o finansowe wsparcie tego przedsięwzięcia, a w miesiąc później przygotowano założenia merytoryczne słownika. Od 1930 r. kompletowano grono autorów. Całość planowano ukończyć w ciągu 18 lat. Kierowanie pracami zlecono S. Arnoldowi w grudniu 1930 r. Od 1931 r. rząd rozpoczął subsydiowanie wydawnictwa z Funduszu Kultury.

Przyjęto założenie, że słownik nie będzie uaktualnioną wersją pierwowzoru, ale całkiem nowym dziełem. Zasięg przestrzenny słownika określono czterema zakresami: Polska ówczesna i terytoria poza jej granicami zasiedlone w 5% przez Polaków; obszar na zachodzie do granic państwa Bolesława Krzywoustego z 1138 r., na wschodzie i północy do granicy Rzeczypospolitej z 1772 r.; obszary zawarte pomiędzy granicą z 1772 r. a najdalszym zasięgiem Państwa Polskiego z XVII w. wraz z Prusami Wschodnimi. Czwartym zakresem były państwa luźno związane w swej historii z Polską, jak Czechy lub Rumunia. W 1933 r. zdecydowano wydawać tomy w układzie wojewódzkim wedle, właśnie przygotowanego wówczas, nowego podziału administracyjnego kraju.

Na czele Komitetu Redakcyjnego stanął E. Romer, a wchodzili w jego skład S. Pawłowski, Franciszek Bujak, Cezaria Baudouin de Courtenay-Jędrzejewiczowa, B. Hryniewicz, K. Nitsch, natomiast Radę Redakcyjną tworzyli delegaci kilkudziesięciu polskich towarzystw naukowych.

W połowie 1932 r. przystąpiono do prac nad pierwszym tomem poświęconemu województwu pomorskiemu. Pośród autorów tomu było kilkoro wybitnych geografów: S. Pawłowski, R. Galon, M. Kielczewska, Kazimierz Chmielewski, Antoni Wrzosek, W. Winid i archeolog Józef Kostrzewski. Pierwsze zeszyty tomu I ukazały się pod koniec 1936 r. (Woźnowski 1937, s. 350–354).

* * *

Jak już wspomniano, ZPNG zdecydowało uczestniczyć liczniejszą delegacją w IV Kongresie Geografów i Etnografów Słowiańskich, zorganizowanym w Sofii pod patronatem króla Bułgarii, Borysa III Coburga w dniach 15–21 sierpnia 1936 r., ostatnim z cyklu tych zgromadzeń.

Zapraszano nauczycieli do zgłaszania referatów, gdyż jak na konferencję międzynarodową, kongres był niezwykle dostępny, ponieważ językami obrad były francuski, angielski, niemiecki, włoski i wszystkie języki słowiańskie, a zatem również język polski. Koszt wpisowego wynosił 300 lewów, co oczywiście nie było całością kosztów uczestnictwa. W kongresie uczestniczyło 330 osób (spadek o ok. 40% w stosunku do poprzednich kongresów), w tym aż 105 z Polski, czyli niewiele mniej niż przedstawiciele gospodarzy (110). Z Czechosłowacji przyjechało 47 osób, z Jugosławii 38, po trzy osoby z Francji i Niemiec i po jednej z Holandii i Rumunii (Szaflarski 1936, s. 74).

W odróżnieniu od kongresów w Polsce i Jugosławii, tym razem miejsce obrad było stałe. Obradowano w ośmiu sekcjach branżowych, którym przewodniczyli wyłącznie geografowie bułgarscy. Polacy wygłosili 9 referatów w sesji kartograficznej, meteorologicznej i hydrograficznej, głównie na temat produkcji WIG. W sekcji geologiczno-geomorfologicznej mieliśmy 5 polskich referatów, w tym J. Szaflarskiego i Jerzego Młodziejowskiego. W sekcji biogeograficznej, najsłabiej obsadzonej, były 4 polskie referaty, w tym – S. Pawłowskiego, J. Walasa i Kazimierza Stefana Roupperta.

Dużo referatów zgłoszono do sekcji antropogeograficznej – 29, w tym aż 16 z Polski. W tej sekcji S. Pawłowski wygłosił referat o geografii politycznej krajów słowiańskich, a W. Kubijowicz o *Atlasie geograficzno-statystycznym Ukrainy*. Tym razem największą była sekcja etnograficzna, 37 wystąpień, w tym jedynie 3 z Polski. Bardzo niewielu było zainteresowanych sekcją geografii regionalnej, gdzie wygłoszono zaledwie 3 referaty, w tym R. Galon porównał krajobrazy centralnej Szwecji i krystalicznego masywu Wołynia.

Zgromadzeni przychyłili się do wniosku J. Czekanowskiego, aby kongresy słowiańskie odbywały się co cztery lata, dla uniknięcia kolizji z Kongresami MUG, ale jak się miało później okazać już żaden się nie odbył. Planowano V Kongres Geografów i Etnografów Słowiańskich przeprowadzić w ZSRR (w Rosji), a gdyby ten kraj odmówił, powołany w tym celu komitet organizacyjny miał ustalić nowe miejsce obrad.

W dniu 19 sierpnia 1936 r. odbyły się wycieczki kongresowe w okolicach Sofii, cztery miały charakter geograficzny, a dwie etnograficzny. Trasy wycieczek wiodły w Masyw Witoszy, do doliny Iskru, do kopalni węgla w Perniku oraz na szczyt Musały w Rile (2925 m n.p.m.). W podobnym rejonie przebiegały trasy wycieczek etnograficznych, w dolinie Iskru zwiedzano wieś Bow, oraz do wsi Zemen koło Radomira. Po

kongresie odbyły się trzy 5-7 dniowe wycieczki doliną Maricy w Riłę i Rodopy, na północ Bułgarii i w kotliny Starej Planiny i Strandży (Szafarski 1936, s. 76).

* * *

Zarząd Główny ZPNG został zobligowany przez Walne Zebranie w Katowicach w 1936 r. do zaktywizowania działalności ZPNG w obliczu konkurencji Ośrodków Metodyczno-Geograficznych, w których tworzeniu członkowie Zrzeszenia bardzo aktywnie uczestniczyli. Jedną z form zwiększenia atrakcyjności ZPNG miało być organizowanie dużych wycieczek lub wręcz wypraw naukowych dla nauczycieli. Mogły one towarzyszyć wyjazdom zagranicznym delegatów ZPNG na duże konferencje i kongresy, ale mogły to być również imprezy nietowarzyszące innym wydarzeniom geograficznym, lecz organizowane intencjonalnie, jako cel „sam w sobie”.

Powołano w tym celu, przy Zarządzie Głównym, specjalny Komitet Wycieczkowy, który w związku z organizacją w Paryżu, w lipcu 1937 r., Międzynarodowej Wystawy Sztuki i Techniki postanowił zorganizować dla nauczycieli dwutygodniową wycieczkę, w terminie 2-31 lipca 1937 r., na trasie: Warszawa - Berlin - Kolonia - Paryż - Lipsk - Wrocław - Warszawa, której koszt miał wynieść ok. 440 zł (*Komunikat Zarządu...* 1937, s. 95). W osiemnastodniowej wycieczce uczestniczyło 37 członków Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, kierownikiem wycieczki był W. Mrózek. Wycieczka przyczyniła się do lepszego poznania świata przez nauczycieli geografii oraz ich wzajemnej integracji (Mrózek 1938, s. 132-168).

W następnym roku Komitet Wycieczkowy zorganizował w dniach 2-15 lipca 1938 r. wycieczkę naukową dla nauczycieli na Podole i w Czarnohorę (*Wycieczka Zrzeszenia...* 1938, s. 80). W ogłoszeniu o zapisach na wycieczkę jej koszt oszacowano na 100-150 zł (przejazdy, noclegi, wyżywienie). Przy zapisach należało wpłacić na ręce Franciszka Wojteckiego z Komitetu Wycieczkowego jedynie 20 zł. Trasa miała prowadzić ze Lwowa przez Złoczów - Podhorce - Olesko - Krzemieniec - Tarnopol - Zbaraż - Miodobory - Trembowłę - Czortków - Borszczów - Krzywczę - Okopy - Chocim - Zaleszczyki - Czerwonogród. Następnie przejazd koleją przez Kołomyję do Worochty i dalej trzydniowa wycieczka piesza w Czarnohorę.

* * *

Po zjeździe katowickim członkowie Koła Krakowskiego przystąpili do dalszej pracy ze świadomością otrzymania, po wielu latach starań, prawa zorganizowania VIII OZNG w 1939 r. Kontynuowali jednak przede wszystkim działalność odczytową. Na zebraniu w dniu 22 września 1936 r. K. Bzowski przedstawiał *Wrażenia z wycieczki do Bułgarii – kotliny podbatańskie*. M. Gotkiewicz na zebraniu 6 października miał odczyt o *Sztokholmie*, a w dniu 10 listopada ponownie wizytator K. Bzowski wygłosił referat *Wśród książek i czasopism geograficznych*.

Zebranie Koła w dniu 1 grudnia poświęcono kwestiom organizacyjnym w związku z publikacją okólnika Zarządu Głównego, zapewne chodziło o organizację kolejnego OZNG. Podczas zebrań jesiennych Koła Krakowskiego frekwencja oscylowała koło 20 osób (*Sprawozdanie z Walnego Zebrania Krakowskiego Koła... 1937*, s. 206).

W Kole Krakowskim ZPNG Walne Zebranie przeprowadzono w dniu 19 stycznia 1937 r. Zebraniu przewodniczył przewodniczący Koła K. Bzowski, a odbyło się w drugim terminie, w auli Instytutu Geografii UJ, przy ul. Grodzkiej 64, w obecności zaledwie 7 członków, co było skutkiem fatalnej tego dnia pogody w Krakowie. Odczytano sprawozdanie Zarządu, z którego wynikało, że liczba członków Koła ZPNG w tym akademickim, najstarszym ośrodku geograficznym Polski wynosi ledwie 19 osób. Działalność statutowa Koła była realizowana poprzez organizację odczytów i pomoc dydaktyczną dla nauczycieli geografii. Nowością było organizowanie odczytów geograficznych dla uczniów z klas V i VI.

Sprawozdanie finansowe odczytane przez skarbniczkę W. Mączyńską ujawniło, że roczne wpływy ze składek Koła Krakowskiego wynosiły 90 zł, a wydatki Koła sięgały 103 zł 30 gr. Biblioteka Koła liczyła jedynie 29 tomów. W imieniu Komisji Rewizyjnej wniosek o udzielenie absolutorium zgłosił R. Mochnacki, a zgromadzeni uchwalili go jednogłośnie. Zarząd Koła złożył podziękowanie Instytutowi Geografii UJ za udostępnianie lokalu i wspieranie działalności Koła, podkreślono też wkład w pracę inspektora oświaty Władysława Cichockiego. Bez wsparcia uczelni Koło Krakowskie ZPNG nie miałoby racji bytu i to w mieście, w którym funkcjonowało ponad 40 szkół średnich i kilka uczelni. Sytuacja w Kole Krakowskim wydaje się dobrą egzemplifikacją stanu ZPNG w skali kraju, znajdującego się, podobnie jak cała Polska, w głębokim kryzysie ekonomicznym, ale także politycznym i społecznym.

Kolejnym zadaniem Walnego Zebrania Koła Krakowskiego ZPNG był wybór władz na następną kadencję. Przewodniczącym Zarządu wybrano J. Stanocha, dotychczasowego bibliotekarza Koła, w skład Zarządu weszli ponadto: Tadeusz Czort, Sotkiewicz, W. Mączyńska, R. Mochnacki, S. Niemcówna i S. Towpasz. Do Komisji Rewizyjnej wybrano: J. Smoleńskiego, W. Cichockiego, W. Ormickiego oraz F. Piekarską (*Sprawozdanie z działalności... 1937*, s. 207). Ponieważ ustępujący przewodniczący K. Bzowski kończył pracę w Kole, zebrani na wniosek R. Mochnackiego uchwalili przez aklamację podziękowanie dla wizytatora za wieloletni wkład w pracę Koła. K. Bzowski z kolei życzył J. Stanochowi sukcesów w rozwijaniu Koła.

* * *

W latach 1936–1937 Koło Poznańskie ZPNG należało do najaktywniejszych w kraju, co oczywiście wynikało z faktu umiejscowienia w Poznaniu siedziby Zarządu Głównego ZPNG. Lokalizacja tej siedziby uległa w kwietniu 1936 r. zmianie, w związku z przenosinami Instytutu Geografii Uniwersytetu Poznańskiego z ul. Wjazdowej 3 (później al. Piłsudskiego 12), na drugie piętro do Collegium Medicum, na ul. Fredry 10 w Poznaniu (Galon 1937, s. 157) (ryc. 25). Tam w jednym z pomieszczeń lewego skrzydła umieszczono siedziby Towarzystw Geograficznych, czyli ZPNG i Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu (ryc. 26).

W 1936 r. Zarząd Koła Poznańskiego pod kierunkiem wizytatora A. Tarnawskiego, pracował w składzie: K. Swinarska (wiceprzewodnicząca Koła), B. Krygowski (sekretarz) oraz F. Adasiewicz (skarbnik) (Krygowski 1938a, s. 73). Koło liczyło 62 osoby i w ciągu roku powiększyło się o 6 członków. Zebrania Koła odbywały się na Uniwersytecie Poznańskim zawsze pod koniec miesiąca. W 1936 r. zorganizowano 7 zebrań, na których ogłoszono 13 referatów i komunikatów (tab. 4).

Członkowie Koła Poznańskiego nie ograniczali się jedynie do referowania podczas zebrań Koła, ale chętnie występowali z odczytami jako przedstawiciele ZPNG w placówkach oświatowych i na konferencjach. Przykładem niech będzie referat wygłoszony przez M. Czekańską dnia 28 listopada 1936 r. na konferencji regionalnej historyków w Poznaniu zatytułowany *Stosunek geografii do historii w kl. IV* (Czekańska 1937, s. 144–156).

Ryc. 25. Nowa, od kwietnia 1936 r., siedziba Instytutu Geografii Uniwersytetu Poznańskiego i zarazem ZPNG
Źródło: R. Galon (1937, s. 157).

Ryc. 26. Plan Instytutu Geografii Uniwersytetu Poznańskiego.
W pierwszym od dołu pomieszczeniu lewego skrzydła znajdowała się
od kwietnia 1936 r. siedziba ZPNG
Źródło: R. Galon (1937, s. 158).

W następnym roku sprawozdawczym 1937, przewodniczącą Koła Poznańskiego ZPNG została M. Czekańska. Na wiceprzewodniczącą wybrano J. Makosińską. Funkcję sekretarza nadal pełnił B. Krygowski, a skarbnika F. Adasiewicz. W skład Zarządu weszli ponadto: K. Swinarska, A. Szałankiewicz, M. Kielczewska, J. Wierzbowski, M. Przybylska, W. Mrózek, Lidia Pieczonkówna, Genejanka, Helena Hodysówna. Do Komisji Rewizyjnej powołano: B. Chudzińskiego, B. Arendtównę, H. Schneiderówną, J. Siatraka. Liczba członków w roku sprawozdaw-

Tabela 4. Referaty wygłoszone na zebraniach Koła Poznańskiego ZPNG w latach 1936–1937

Data	Referent	Temat wystąpienia
1	2	3
21.01.1936	J. Makosińska	<i>Jak szkoła powszechna przygotowuje ucznia do gimnazjum w zakresie geografii ogólnej oraz znajomości mapy</i>
29.02.1936	J. Siatrak	<i>Stosowanie atlasu Romera w szkole powszechnej</i>
	J. Młodziejowski	<i>Stosowanie atlasu Romera w szkole średniej</i>
25.04.1936	M. Żakówna	<i>Szlaki wycieczkowe na Wołyniu</i>
26.09.1936	W. Mrózek	<i>Sprawozdanie z wycieczki ZPNG po krajach SE Europy w czasie letnich wakacji</i>
24.10.1936	P. Żukowski	<i>Uwagi o Bułgarii na podstawie wycieczki</i>
	J. Makosińska	<i>O dolinie Kazantyku</i>
	Teodora Z. Sychowska	<i>Objaśnienie do swojej książki pt. „Nadmorskie pędziwiatry w porcie gdyńskim”</i>
	B. Krygowski	<i>Objaśnienie do swojej książki pt. „Lwów na trzęsawiska poleskie”</i>
14.11.1936	W. Winid	<i>Uwagi o stosowaniu nowego atlasu Romera na klasę IV w szkole średniej</i>
12.12.1936	M. Czekańska	<i>Uwagi o niemieckich geograficznych podręcznikach ostatnich czasów</i>
	J. Jasiński	<i>Z podróży po pn.-wsch. Stanach Zjedn. A.Pn.</i>
13.01.1937	Z. Janowska	<i>Jak wykorzystałam środowisko w nauczaniu geografii w klasie szóstej</i>
13.02.1937	J. Makosińska	<i>Jak opracowujemy wielkie miasta w szkole powszechnej</i>
13.03.1937	J. Czekalski	<i>Geografia w programie licealnym</i>

Tabela 4. cd.

1	2	3
17.04.1937	M. Żakówna	<i>O wycieczkowaniu młodzieży przedgimnazjalnej</i>
	B. Krygowski	<i>Przykład wycieczki do ośrodka przemysłowego</i>
12.06.1937	B. Krygowski	<i>Wycieczka nad jezioro Kierskie.</i>
29.09.1937	J. Czekalski	<i>Uwagi o nowych pomocach szkolnych do geografii</i>
	W. Mrózek	<i>Sprawozdanie z wycieczki do Niemiec i Francji (urządzonej staraniem ZPNG w czasie wakacyj letnich)</i>
23.10.1937	M. Kiełczewska	<i>Uwagi o stosowaniu mapy topograficznej w klasie I gimnazjum</i>
	P. Żukowski	<i>Sprawozdanie z wycieczki do Niemiec i Francji</i>
04.12.1937	M. Żakówna	<i>Góry Świętokrzyskie jako teren wycieczkowy</i>

Źródło: B. Krygowski (1938a, s. 73–74; 1938b, s. 74–80).

czym, tak jak w ubiegłym, wyniosła 62 osoby. W 1937 r. odbyło osiem zebrań, podczas których ogłoszono 11 referatów (tab. 4) (Krygowski 1938a, s. 74).

* * *

W okresie od 7 kwietnia 1938 r. do 26 stycznia 1939 r. w Kole Warszawskim ZPNG funkcję przewodniczącego pełnił C. Jaksa-Bykowski, wiceprzewodniczącą była Halina Radlicz, sekretarzem H. Garlikowska, a skarbniczką Halina Domaniewska. W skład Zarządu wchodził: wiceprezident M. Siwak, A. Kudławiec i Romuald Bucowski. Koło liczyło 46 członków, a w okresie sprawozdawczym powiększyło się o jedną osobę, gdyż ubyło 3 członków, a przybyło 4.

W okresie sprawozdawczym Koło Warszawskie ZPNG odbyło 6 zebrań odczytowych oraz 8 zebrań Zarządu. Średnia frekwencja na zebraniach sięgała ok. 30 osób. W 1938 r. Koło Warszawskie przystąpiło do Ligi Przyrody, co wynikało z uchwały Walnego Zebrania ZPNG w Gdyni. Na zebraniach Koła oprócz referatów naukowych omawiano sprawy związane z problemami organizacyjnymi. Dzięki wsparciu ze strony B. Zaborskiego, Zarząd Koła znalazł siedzibę w nowo utworzonym Zakładzie Antropogeografii Uniwersytetu Warszawskiego, przy ul. Krakowskie Przedmieście 6, lokal nr 6.

Na spotkaniach referatowych Koła występowali: w dniu 28 kwietnia 1938 r. C. Jaks-Bykowski i A. Kudławiec na temat *Gdzie prowadzić wycieczki szkolne w okolicach Warszawy* oraz I. Broniatowska z referatem na temat *Sprawa ilości godzin geografii w kl. IV gimnazjalnej*; B. Zaboroski w dniu 5 maja wygłosił odczyt ilustrowany przeżroczami na temat Japonii.

Kolejne zebranie Koła odbyło się już na jesieni, w dniu 29 września 1938 r., kiedy Halina Żółtowska referowała *Spostrzeżenia w związku z realizacją zagadnień życia współczesnego w I kl. liceum*, natomiast C. Jaks-Bykowski wygłosił odczyt na temat *Nowych obowiązków nauczyciela geografii w gimnazjum i liceum w świetle nowej instrukcji dotyczącej P.W. [przysposobienia wojskowego – przyp. aut.]*. Na zebraniu Koła w dniu 20 października M. Janiszewski wygłaszał odczyt *O geograficznym atlasie Polski dla I i IV kl. gimnazjum*, natomiast 17 listopada T. Czort moderował *Dyskusję nad atlasem M. Janiszewskiego (Sprawozdanie z działalności Koła Warszawskiego... 1939, s. 77–79)*.

Walne Zebranie Koła Warszawskiego ZPNG odbyło się dnia 26 stycznia 1939 r. i wówczas dokonano również wyboru Zarządu Koła, o którego składzie już nie ma informacji.

* * *

Niewiele wiadomo o aktywności w tym czasie Koła Lwowskiego ZPNG, poza faktem, że na jednym z jego posiedzeń A. Malicki wygłosił odczyt *Położenie geograficzne miast na Nadbużu* (Malicki 1937, s. 18–42).

* * *

Kolejnym ważnym wydarzeniem, w którym uczestniczyła niewielka delegacja ZPNG był XV Kongres MUG w Amsterdamie, w dniach 18–28 lipca 1938 r. Zarząd Główny apelował do członków ZPNG o uczestnictwo w tym spotkaniu (*Międzynarodowy Kongres... 1937, s. 287–296*; Gorzuchowski 1939, s. 88), choć koszty uczestnictwa zapewne przekraczały możliwości przeciętnego nauczyciela.

ZPNG formalnie reprezentowali K. Bzowski, Gertruda Firlusówna i W. Richling-Kondracka (Firlusówna 1939, s. 110), ale członków Zrzeszenia było na Kongresie znacznie więcej. Wpisowe wynosiło 12,5 florena niderlandzkiego (floren w 1938 r. był wart 2,93 zł), nocleg zależnie od standardu kosztował od 2,50 aż do 10 florenów za pokój

dwuosobowy w dobrym hotelu. Dla studentów była niewielka pula noclegów po 1 florenie za noc. Wyżywienie kosztowało dziennie (lunch i kolacja) 2,25 florena. PKP proponowało bilety ze zniżką 33%, koleje holenderskie 20%, a rząd Królestwa Niderlandów gwarantował uczestnikom Kongresu bezpłatną wizę.

Po Kongresie przewidziano szereg wycieczek, w tym tak egzotyczną jak wyprawa naukowa do Indii Niderlandzkich (dziś Indonezji), statkiem wypływającym z Amsterdamu 3 sierpnia i powracającym do Marsylii 11 października 1938 r. Koszt w klasie II wynosił 1700 florenów, a w I klasie 2040 florenów (*Międzynarodowy Kongres...* 1936, s. 193–195).

Podobnie jak w poprzednich Kongresach, wcześniej ustalono dość ograniczoną i sprecyzowaną tematykę obrad w 7 sekcjach, przy czym nowością było ustanowienie w sekcji antropogeograficznej podsekcji geografii kolonialnej. Pracowały też stałe komisje MUG. Kongresowi towarzyszyły dwie wystawy. Tradycyjnie wystawa międzynarodowej kartografii (znacznie skromniejsza niż poprzednia warszawska) oraz historycznej kartografii niderlandzkiej ulokowana w Muzeum Historycznym Marynarki. Wszystkie referaty zostały w całości opublikowane w 10 tomach (w ciągu 6 miesięcy) jeszcze przed Kongresem i z wyprzedzeniem rozesłane do uczestników. Ustanowiono też instytucję sprawozdawców, przygotowujących podsumowania poszczególnych zagadnień. Te syntezы również wydrukowano przed Kongresem. Dzięki temu zabiegowi same referaty ograniczono do minimum, a większość czasu poświęcono na ich dyskusję (Zierhoffer 1939, s. 96). Organizacja Kongresu amsterdamskiego bez wątpienia pokazała słabą stronę polskich zdolności organizacyjnych, gdzie jeszcze kilka lat po warszawskim Kongresie nie zdołano wydrukować wszystkich wystąpień (Lencewicz 1937, s. 118).

Zapisało się na Kongres 1228 osób (w tym 455 z kraju organizującego), ale prawdopodobna liczba uczestników mogła być większa, bo zapisy trwały nawet po rozpoczęciu obrad. Delegacja polska była jedną z największych (piąta nie licząc Niderlandów) i liczyła ponad 50 osób, z czego niemal połowa ze stolicy (Lencewicz 1937, s. 118). Na czele polskiej grupy narodowej stał E. Romer, reprezentujący formalnie wraz z S. Pawłowskim, S. Lencewiczem i J. Smoleńskim Polską Akademię Umiejętności (odpowiednik wcześniejszego Komitetu Narodowego Geograficznego).

Polscy uczestnicy ogłosili 18 referatów (Zierhoffer 1939, s. 99). Ponadto sześć osób reprezentowało WIG pod kierownictwem płk. T. Ziele-

niewskiego. Przedstawicielami PTG byli formalnie S. Lencewicz, J. Loth i J. Smoleński (zatem jedna osoba mogła reprezentować różne organizacje). W Kongresie uczestniczyli delegaci jedynie z 25 państw i po raz pierwszy nie było Włoch i ZSRR, co zapewne wiązało się z kryzysem ekonomicznym.

Uroczystości otwarcia Kongresu w Amsterdamie przewodniczył Prezydent MUG C. Close, a sekretarzem generalnym Kongresu był przedstawiciel gospodarzy Edward John Voûte. W imieniu delegacji polskiej przemawiał m.in. E. Romer (Lencewicz 1937, s. 117–118).

Sekcje podzielono niekiedy na podsekcje, w których tematyka obrad była ściśle określona. Przykładowo, sekcja III poświęcona antropogeografii była podzielona na podsekcję IIIa, w której dyskutowano ruchy migracyjne, relację pomiędzy skupieniami osiedli miejskich i wiejskich oraz społeczne skutki gospodarki chałupniczej. Podsekcja IIIb, określona jako geografii gospodarczej, obradowała na temat rozwoju przemysłowego portów morskich, środków komunikacji oraz współczynnika produktywności rolniczej. Podsekcja IIIc, geografii kolonialnej, omawiała możliwość osiedlenia rasy białej w tropikach, gęstość zaludnienia a użytkowanie ziemi w koloniach, uprzemysłowienie jako warunek poprawy dobrobytu w gęsto zaludnionych regionach zwrotnikowych. Jak widać narzucono dość wąskie i precyzyjnie nazwane tematy obrad (Zierhoffer 1939, s. 97–98).

W sekcji V, krajobrazu geograficznego, wnioskowano, aby każdy kraj członkowski MUG powołał centralną instytucję planowania, która koordynowałyby zmiany w krajobrazie wynikające z gospodarowania, osadnictwa lub obronności, a w każdym regionie administracyjnym winny powstać placówki planowania regionalnego. Ochrona przyrody musi się stać zadaniem administracji państwowej (Wodziczko 1938, s. 25).

Podczas Kongresu MUG w Amsterdamie referaty wygłosili lub zabierali głos w dyskusji: H. Arctowski, K. Bzowski, J. Czekalski, G. Firlusówna, R. Galon, J. Haliczzer (Staszewski), K. Jeżowa, J. Kondracki, S. Lencewicz, M. Limanowski, W. Nechay, S. Pawłowski, W. Richling-Kondracka, J. Smoleński, J. Szaflarski, W. Winid, A. Wodziczko, B. Zaborowski, mjr Antoni Zawadzki, M. Zdobnicka, płk T. Zieleniewski (Lencewicz 1937, s. 119–122; Firlusówna 1939, s. 100–113).

Podczas Kongresu w Amsterdamie obradowała Międzynarodowa Unia Geograficzna. Nowym prezydentem MUG wybrano Francuza E. de Martonne'a (pełnił tę funkcję aż do 1949 r.), sekretarzem generalnym został Paul Michotte z Belgii, a na stanowisku wiceprezydenta

E. Romera zastąpił S. Pawłowski (i pozostał już na nim do śmierci) (Lencewicz 1937, s. 123). Zdecydowano też o utrzymaniu niektórych komisji stałych MUG i po raz pierwszy Polak stanął na czele jednej z nich – H. Arctowski w Komisji Wahań Klimatycznych.

Warto zauważyć, iż w okresie międzywojennym Polska dostąpiła zaszczytu zorganizowania Kongresu MUG w Warszawie, ale personalnie jedynie E. Romer i S. Pawłowski osiągnęli stanowiska wiceprezydentów MUG. Natomiast po drugiej wojnie światowej, pomimo dużej rangi polskiej geografii, nie udało się uzyskać prawa organizacji Kongresu. Jedynie w dniach 18–22 sierpnia 2014 r. w Krakowie Polska zorganizowała Konferencję Regionalną MUG, instytucję ustanowioną dopiero w 2002 r., jako spotkania geografów pomiędzy kolejnymi Kongresami. Natomiast w latach 1968–1972 Stanisław Leszczycki był prezydentem MUG. Ponadto w latach 1984–1992 sekretarzem generalnym MUG był Leszek Kosiński (ale jako przedstawiciel Kanady). Nie jest wykluczone, że gdyby S. Pawłowski nie został rozstrzelany, to po wojnie miałby dużą szansę na objęcie stanowiska prezydenta MUG.

Na posiedzeniu MUG w Amsterdamie nie określono miejsca kolejnego Kongresu w 1942 r., pozostawiając to do decyzji Prezydium MUG, co się dotąd nie zdarzało. Powodem był brak jakiegokolwiek zgłoszenia kandydatury do organizacji ze strony państw członkowskich. Czyżby już wówczas spodziewano się światowego kataklizmu? Akces wprawdzie zgłosiła Belgia, lecz dopiero na rok 1946 (Lencewicz 1937, s. 123).

W rzeczywistości kolejny Kongres MUG odbył się dopiero w 1949 r. w Lizbonie. Belgia, która zorganizowała I Międzynarodowy Kongres Geograficzny (jeszcze nie MUG) w 1871 r. w Antwerpii już kolejnej szansy nie dostała. W Amsterdamie uzgodniono też utrzymanie wysokości rocznej składki członkowskiej (dla komitetów narodowych) ustalonej na Kongresie w Warszawie na poziomie 400 franków.

Podczas Kongresu uczestnicy zwiedzili Urząd Topograficzny w Hadze, Instytut Geodezji Politechniki w Delft, a 25 lipca Instytut Geograficzny Uniwersytetu w Utrechcie. Kongres ten wyróżnił się małą liczbą imprez rozrywkowych, jedynie komitet geografek organizował wycieczki po mieście (Lencewicz 1937, s. 124). Większość spośród 7 dłuższych i 4 krótszych przed- i pokongresowych wycieczek przebiegała na obszarze Niderlandów, pozwalając dobrze poznać ten nieduży kraj (Zierhoffer 1939, s. 98). Przedkongresowa pięciodniowa wycieczka odbyła się do ujścia rzeki Skaldy. Po Kongresie podróżowano do Limburgii (6 dni), na wydmy i poldery okolic Amsterdamu (4 dni), po Rotterda-

mie i jego okolicach (3 dni). Ponadto odbyły się dwudniowa wycieczka *Dawne Zuiderzee* oraz największa wycieczka z udziałem 50 osób poświęcona dyluwium północno-wschodniej Holandii (3 dni). Kilkanaście zaledwie osób wybrało się na najdłuższą wycieczkę pokongresową do Archipelagu Malajskiego, której koszt przekraczał 7 tys. zł, wobec czego S. Lencewicz uznał jej zaproponowanie przez organizatorów za chybione (Lencewicz 1937, s. 126–127).

* * *

Pomimo decyzji podjętej na VII OZNG w Katowicach, aby kolejny Zjazd w 1939 r. odbyć wreszcie w Krakowie, sprawa ta jak się wydaje nie była jeszcze ostatecznie przesądzona aż do końca 1938 r. Ukazał się bowiem wówczas komunikat Zarządu Głównego ZPNG informujący członków, że Walne Zebranie ZPNG i VIII OZNG odbędzie się w Zielone Świątki 1939 r., jak to ujęto „prawdopodobnie w Centralnym Okręgu Przemysłowym” (*Komunikat Głównego Zarządu...* 1938, s. 368). Kraków w sposób oczywisty nie zaliczał się do obszaru określonego jako COP. Nie wiemy do dziś, kto ostatecznie zdecydował, że VIII OZNG odbył się w pierwotnie ustalonym miejscu, czyli w Krakowie (Jackowski 2017, s. 38).

Wiosną 1939 r. decyzja o przeprowadzeniu VIII OZNG w Krakowie była już podjęta, gdyż opublikowano kolejny anons, tym razem precyzujący datę 28–30 maja 1939 r. Ogłoszono również program ramowy obrad i tematy zamawianych referatów. Ustalono termin Walnego Zebrania ZPNG, podział obrad na sekcje i wiodącą w nich tematykę. Zaproponowano również cele autobusowych wycieczek zjazdowych, w dniu 30 maja, podając ich szacunkowy koszt: Śląsk Cieszyński (z Zaolziem) – 16,50 zł, Rożnów i Mościce – 12,50 zł, Ojców – Olkusz – Krzeszowice – 4 zł.

Komitet Organizacyjny przygotował dla uczestników zbiorowe noclegi w cenie 1,30 zł za noc. Udało się dla przybywających na Zjazd nauczycieli wynegocjować ulgę 50% na bilety kolejowe oraz urlop na czas uczestnictwa w obradach (*Ósmy Zjazd Nauczycieli...* 1939, s. 80). Wpisowe na VIII OZNG w Krakowie wynosiło jedynie 2 zł (*Zjazd Nauczycieli Geografii w Krakowie* 1939, s. 17).

W związku z zawirowaniami w sprawie miejsca przeprowadzenia Zjazdu, krakowscy geografowie dowiedzieli się dopiero wiosną 1939 r., że spotkanie dojdzie do skutku jednak w Krakowie, co oznaczało bardzo krótki czas na wykonanie wszystkich prac organizacyjnych (Jackowski 2017, s. 38).

* * *

Zanim jednak krakowski ośrodek geograficzny stał się miejscem obrad VIII OZNG, nieco wcześniej czekała go, nie mniej trudna, próba organizacyjna przeprowadzenia w dniach 3–4 lutego 1939 r. II Zjazdu Koleżeńskich Geografów Krakowskich. Odbył się, podobnie jak późniejsze ogólnopolskie spotkanie geografów, w Instytucie Geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim, przy ul. Grodzkiej 64. Zjazd miał na celu złożenie hołdu zmarłemu 10 lat wcześniej L. Sawickiemu, którego wychowankami była większość zgromadzonych absolwentów krakowskiej geografii (*Komunikaty* 1938, s. 368). W zjeździe koleżeńskim wzięło udział około 300 osób (*Drugi Koleżeński Zjazd Geografów Krakowskich* 1938, s. 213; *Drugi Zjazd Koleżeński Geografów Krakowskich* 1938, s. 2).

W pierwszym dniu zjazdu, 3 lutego 1939 r., odbyło się posiedzenie plenarne, wybory do prezydium i komisji oraz wygłoszono referaty pracowników Instytutu Geografii UJ. Zjazd o godz. 10.30 odtworzył R. Mochnacki, następnie przez aklamację wybrano prezydium zjazdu, w którego skład weszli: Włodzimierz Antoniewicz, A. Zierhoffer, B. Zaborski, W. Ormicki, J. Loth, płk Stefan Gąsiewicz (WIG) i J. Smoleński (*Drugi Koleżeński Zjazd Geografów Krakowskich* 1938, s. 214). Wykład inauguracyjny wygłosił M. Klimaszewski, a jego tematyką były *Badania geograficzno-fizyczne w Polsce w latach 1926–1938*.

W tym dniu, o godz. 16, odbyło się zebranie poświęcone pamięci profesora i odsłonięcie tablicy pamiątkowej L. Sawickiego, do dziś znajdującej się w gmachu arsenału Władysława IV Wazy (obecnie Centrum Języka Kultury Polskiej w Świecie UJ). W uroczystości odsłonięcia tablicy uczestniczyli: polscy geografowie, Rektor UJ Tadeusz Lehr-Splawiński, który wygłosił osobiste wspomnienie o L. Sawickim, profesorowie wyższych uczelni, delegacja Urzędu Miasta Krakowa z wiceprezydentem Stanisławem Klimeckim oraz rodzina zmarłego. Podczas uroczystości odsłonięcia tablicy w imieniu PTG przemawiał J. Loth, a w imieniu uczniów T. Betleja.

Po południu pierwszego dnia zjazdu odbyły się posiedzenia komisji. J. Szaflarski mówił o *Kartografii polskiej w latach 1929–1938*, S. Leszczycki miał referat na temat *Antropogeografia w Polsce w latach 1929–1938*, a K. Buczek mówił o *geografii historycznej w Polsce w latach 1929–1938*. Wieczorem odbyło się otwarcie wystawy prezentującej dorobek naukowego krakowskiego ośrodka geograficznego z przemową S. Srokowskiego. Po wystawie oprowadzali M. Klimaszewski, Władysław Milata, W. Ormicki i S. Leszczycki (*Drugi Koleżeński Zjazd Geografów Krakowskich* 1938, s. 213).

W drugim dniu zjazdu, 4 lutego 1939 r., w sesji plenarnej referat pod tytułem *Problemy dydaktyczne w nauczaniu geografii w Polsce w latach 1929–1938* wygłosił T. Czort (*Drugi Koleżeński Zjazd Geografów Krakowskich 1938*, s. 214).

Podczas zjazdu uchwalono kilka wniosków. Jednym z nich był apel domagający się zwiększenia liczby katedr geograficznych na wyższych uczelniach (były już w uniwersytetach: krakowskim, lwowskim, warszawskim, poznańskim i wileńskim oraz w wyższych szkołach o charakterze ekonomicznym w: Poznaniu, Krakowie, Warszawie i Lwowie).

Uchwalono też wniosek wzywający do zwiększenia liczby godzin nauczania geografii w szkołach, a także wnioski o podwyżki dla nauczycieli akademickich, o przywrócenie niższych cen na mapy topograficzne dla celów szkolnych, o przyznanie wycieczkom geograficznym zniżek kolejowych, o ustanowienie stypendiów na wyjazdy naukowe.

Powtórzone stawiany przy każdej okazji na wszystkich forach geograficznych wnioski o zjednoczenie Towarzystw Geograficznych w Polsce, a także równie długo podnoszony wniosek, aby w szkołach zawodowych geografii uczyli nauczyciele z wykształceniem geograficznym (*Drugi Koleżeński Zjazd Geografów Krakowskich 1938*, s. 214–215).

Uchwalono też powołanie Komisji uczczenia pamięci L. Sawickiego i wydanie poświęconej zmarłemu książki pamiątkowej. W tym celu wybrano Komitet Wykonawczy zjazdu w składzie: J. Smoleński, W. Antoniewicz, W. Ormicki, M. Dobrowolska, R. Mochnacki, T. Czort, J. Loth, B. Zaborski. Wysłano też życzenia szybkiego powrotu do zdrowia nieobecnyemu na Zjeździe J. Smoleńskiemu i S. Niemców. Zebranie zamknął przemówieniem pożegnalnym T. Czort dziękując Rektorowi Uniwersytetu Warszawskiego W. Antoniewiczowi za uświetnienie swą obecnością uroczystości.

VIII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Krakowie (28–30 maja 1939 r.)

Ostatni przed drugą wojną światową – VIII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii odbył się w dniach 28–30 maja 1939 r. (czyli tradycyjnie w Zielone Świątki) w Krakowie (ryc. 27) (Jackowski, Sołjan 2018b, s. 39). Obrady przeprowadzono w gmachu Instytutu Geografii UJ przy ul. Grodzkiej 64 w Krakowie. Przewodnictwo nad obradami

objął ówczesny dyrektor Instytutu Geograficznego UJ – J. Smoleński (Jackowski 2017, s. 39).

Zjazd odbył się dzięki współpracy członków Koła Krakowskiego ZPNG, Oddziału Krakowskiego PTG oraz pracowników Instytutu Geografii UJ (Jackowski, Soljan 2018b, s. 39). W skład Komitetu Organizacyjnego Zjazdu weszli: przewodniczący Koła Krakowskiego ZPNG J. Stanoch, jako sekretarz W. Winid (Akademia Handlowa w Krakowie) oraz członkowie W. Ormicki, J. Szaflarski (obaj UJ), T. Czort, R. Mochnacki i S. Niemcówna. Sekretariat umiejscowiono w pomieszczeniach Katedry Geografii Gospodarczej Akademii Handlowej, która mieściła się wówczas przy ul. Sienkiewicza 1 w Krakowie (Jackowski 2017, s. 39). W VIII OZNG brało udział około 350 uczestników, którzy przybyli z różnych stron Polski.

Ryc. 27. VIII OZNG w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Prezydium Zjazdu, od prawej: S. Pawłowski (przemawia), J. Smoleński, J. Stanoch

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, 1939, sygn. 3/1/0/10/939.

Zjazd miał też być swoistym benefisem J. Smoleńskiego, autora wielu prac poświęconych sprawom demograficznym, w których odnosił się krytycznie do tez nazistowskiej geopolityki niemieckiej, a w przededniu wojny w 1939 r. został wybrany przewodniczącym Komitetu Demograficznego Ligi Narodów w Genewie. Za swoją działalność naukową

J. Smoleński został aresztowany przez okupantów hitlerowskich i zmarł w obozie koncentracyjnym Sachsenhausen 5 stycznia 1940 r. (Czyżewski 1968, s. 96).

W prezydium Zjazdu, otwartego 28 maja 1939 r. o godz. 10, zasiedli m.in.: S. Pawłowski (Poznań), W. Winid (Kraków), Puchnowski (Wilno), A. Zierhoffer (Lwów), A. Tarnawski (Poznań) i Jakubna (Bogumin) oraz sekretarze Stanarz i J. Jasiński (*Obronność granic Polski...* 1939, s. 4; Jackowski 2017, s. 40).

Obrazy otworzył J. Smoleński, dyrektor Instytutu Geografii UJ. Zgromadzeni wysłali „telegramy hołdownicze” do Prezydenta RP profesora I. Mościckiego, Naczelnego Wodza Marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego, Prymasa Polski kardynała Augusta Hlonda oraz Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego profesora Wojciecha Świątosławskiego (*Obronność granic Polski...* 1939, s. 4). W imieniu władz oświatowych uczestników powitał wizytator P. Rafa, z ramienia wojskowego Okręgu Krakowskiego jego dowódca płk Jan Korczyński, w imieniu kuratorium krakowskiego wizytator Władysław Horbacki, a kuratorium poznańskiego wizytator A. Tarnawski. Przesłanie do uczestników Zjazdu od TNSW wygłosił K. Bzowski, a od władz miasta Krakowa naczelnik Wydziału Szkolnictwa Powszechnego kuratorium Władysław Kabański (*Obronność granic Polski...* 1939, s. 4). Ze względu na powszechnie uświadamiane prawdopodobieństwo zbliżającej się wojny z Niemcami, Zjazd odbył się w bardzo gorączkowej atmosferze (Jackowski, Sołjan 2018b, s. 39).

W pierwszym dniu Zjazdu, 28 maja 1939 r., przedstawiono dwa zamówione referaty. Przewodniczący ZPNG S. Pawłowski wygłosił referat zatytułowany *Geografia obronności państwa*, który dotyczył wszechstronnych uwarunkowań obronnych Polski. Warto wspomnieć, że S. Pawłowski od dawna zajmował się badaniami naukowymi nad Kresami Zachodnimi, wskazując na możliwe kierunki ekspansji niemieckiej (Kortus 2004, s. 119; Kostrzewski 2016, s. 51; Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 36). W swoim referacie, którego oryginał nie zachował się, S. Pawłowski przedstawił pozycję obronną ziem polskich. Znamy jego główne myśli jedynie z przekazu opublikowanego w dniu 31 maja 1939 r. w nr 148 „Ilustrowanego Kuriera Codziennego” (*Obronność granic Polski...* 1939, s. 4) (ryc. 28), które ten dziennik ujął w sposób następujący:

„Element ludzki jest wiecznie wibrującym a natomiast stałą jest ziemia, w której ludzkość szuka swych podstaw i zdobywa swą siłę. Geografia bada ziemię, jak znaleźć uśpione w niej siły, i jak jej bronić. Geografia,

istniejąca już od 2.000 lat, nie tylko wyjaśnia jej zjawiska fizyczne, ale chce przewidywać.

Specjalną dziedziną tej nauki jest geografia wojskowa, która metodą badań naukowych pragnie wskazać gdzie tkwią elementy obronne państwa. Czasy współczesne uczyniły z geografii wiedzę bardzo popularną, gdyż dziś każdy obywatel, ze względu na odbywające się przemiany polityczne, zaglądnąć musi częściej do atlasu, aniżeli było to dawniej.

Kraj nasz leży na rozdrożu, na krzyżownicy wielkich dróg, od Bałtyku do Morza Czarnego, gdzie historia geografii wskazała wielką przejściowość zjawisk geograficznych. Do r. 1569, tj. daty Unji lubelskiej, posiadaliśmy jeden front zachodni, a później wskutek naszych politycznych stosunków powstał front wschodni. Polityka państwowa nasza wibruje od jednego frontu do drugiego w ciągu swoich dziejów.

Najbezpieczniejszym jest nasz front południowy, zamknięty pasmem Karpat i Tatr, który do ostatnich dni był granicą najbezpieczniejszą. Na północnym froncie wciskają się niesamowicie w ciało Rzeczypospolitej Prusy Wschodnie. Długość waszej granicy równoleżnikowej wschodniej wynosi 800 km, zaś południkowej 400 km. W Polsce nie posiadamy właściwie ziem centralnych, wszędzie są Kresy. I tak ze stolicy państwa do granicy północnej wynosi odległość zaledwie 120 km, w czasie gdy od Lwowa, który fałszywie nazywamy miastem kresowem, odległość ta wynosi 160 km. Z Poznania 70 km, z Krakowa 70 km, a z Wilna 25 km.

Rzeka Wisła jest wskaźnikiem naszego centrum. Od swych źródeł aż do swego ujścia jest rzeką polską, ujmującą przyjaźnie deltą swoją Gdańsk związany najściślej geograficznie z Polską. To też polski geograf odczuwa najserdeczniej tragedję Gdańska i jemu to wyrывa się okrzyk „nie damy Gdańska!”.

Natura dała nam elementy obronne, a niemi są rzeki, rozlewające się w kierunku naszego frontu wschodniego i zachodniego oraz błota, których utrzymanie na Polesiu jest luksusem, spowodowanym strategicznymi warunkami. Ilość błot i rozlewisk jest ogromna. Lasy zawsze dotąd broniły Polskę, gdyż były przeszkodą nieprzyjacielskiej penetracji i najlepszym schronem. Niestety, lasy wytrzebiono i dziś w imieniu obronności państwa geograf polski żąda stworzenia lasów.

Osiedla ludzkie, rozpraszające się coraz liczniej w Polsce, przyczyniają się również do wzmoczenia obronności. Ziemia polska jest rajem dla budowniczych dróg, którzy mogą budować je we wszystkich kierunkach, nie znajdując nigdzie większych przeszkód. Również lotnictwo w Polsce ma naturalną pomoc w postaci ogromnych nizin, które tworzą naturalne lotniska.

Szczęśliwym elementem obronności państwa jest nasz przyrost naturalny, przejawiający dynamizm narodu i państwa. Wojna prowadzoną jest dziś w masie i wymaga masy wykształconych ludzi.

Polska obfituje w środki wyżywienia, nie zużyte w sposób celowy wskutek gospodarczej struktury. Nowo odkryte kopalnie węgla nad Bugiem tworzą nową rezerwę na wypadek wojny.

Jesteśmy bardziej zjednoczonym narodem aniżeli Niemcy, gdyż kochamy nasz kraj i posiadamy wiarę w zwycięstwo. Nasz potencjał duchowy, jest tak wielki, iż nazwać można nas słusznie narodem żołnierzy. Musimy myśleć nie tylko o obronie, ale i o ofensywie”.

Ryc. 28. Jedyne obszerniejsze omówienie przebiegu VIII OZNG w Krakowie w 1939 r.

Źródło: Ilustrowany Kurier Codzienny, R. 30, nr 148 z 31 maja 1939 r.

Wystąpienie S. Pawłowskiego słuchacze wielokrotnie przerywali gorącymi oklaskami, a po jego zakończeniu wszyscy obecni powstałi owacyjnie bijąc brawa (Jackowski 2017, s. 41). Uważa się, że był to jeden z najlepszych odczytów S. Pawłowskiego (Jackowski, Sołjan 2010b, s. 165).

Było to zarazem jego ostatnie publiczne wystąpienie. Swoje zaangażowanie w obronę polskich kresów zachodnich i dostęp Polski do morza przypłacił życiem. Na polecenie władz uniwersyteckich, w końcu sierpnia 1939 r., S. Pawłowski pojechał do Jarosławia w celu przygotowania ewentualnej ewakuacji uczelni na wypadek agresji niemieckiej. Do Poznania powrócił już pod okupację nazistowską i w dniu 14 października 1939 r. został aresztowany przez hitlerowców. Uwięziony został najpierw w areszcie przy ul. Młyńskiej, w jednej celi z Kazimierzem Tymienieckim, następnie od 2 grudnia był więziony w Forcie VII w Poznaniu, gdzie dzielił celę m.in. z Janem Chrzanowskim.

Z relacji współwięźniów wynika, że nawet w niewoli S. Pawłowski prowadził wykłady. Rozstrzelany został przez hitlerowców przy murze więzienia w dniu 6 stycznia 1940 r. (Kortus 2004, s. 119; Kostrzewski 2016, s. 117). W chwili śmierci S. Pawłowski pełnił formalnie funkcję wiceprzewodniczącego Międzynarodowej Unii Geograficznej. Pomimo licznych starań, żaden niemiecki geograf nie zdecydował się interweniować u władz nazistowskich w sprawie wybitnego polskiego kolegi. Rodzina otrzymała od okupantów informację, że został zastrzelony podczas próby ucieczki. Dokładne miejsce pochówku S. Pawłowskiego nie jest pewne, prawdopodobnie jest to zbiorowa mogiła kilku tysięcy ofiar w Wielkopolskim Parku Narodowym w leśnictwie Wypalanki (Kostrzewski 2016, s. 119).

Drugi referat na VIII OZNG w Krakowie na temat *Śląska Cieszyńskiego* wygłosił A. Wrzosek, absolwent geografii na UJ, ówczesny wicedyrektor Instytutu Śląskiego, a po wojnie profesor geografii na UJ. Wystąpienie to przyjęto z wielkim zainteresowaniem (Czyżewski 1968, s. 94–95; Jackowski 2017, s. 41). Były to jedyne referaty wygłoszone w sesji plenarnej w pierwszym dniu Zjazdu, resztę czasu zajęły uczestnikom obrady w sekcjach, zajęcia praktyczne oraz wycieczki (Jackowski, Soljan 2010b, s. 165).

Po referatach odbyło się, w godzinach 12–14, Walne Zebranie ZPNG, na którym podjęto szereg uchwał dotyczących głównie nauczania geografii w szkole (Jackowski 2017, s. 42). Można przypuszczać, że przedstawiono tradycyjne sprawozdania: merytoryczne, finansowe oraz Komisji Rewizyjnej, a także dokonano wyboru władz. Niestety, brak sprawozdań nie pozwala określić, jaki był skład nowego Zarządu Głównego, poza jednym faktem, który jest powszechnie znany, iż S. Pawłowski został przewodniczącym ZPNG na piątą kadencję.

Po obiedzie, od godz. 16, obradowano w sekcjach dydaktycznych. Zaproponowano następujące problemy obrad sekcji: sekcja szkół powszechnych – program nauczania geografii a podręczniki, sekcja gimnazjów ogólnokształcących – metoda epizodyczna czy systematyczna?, sekcja licealna – zagadnienia życia współczesnego a geografia, sekcja szkół zawodowych – program geografii w szkołach zawodowych, sekcja pedagogów – geografia w pedagogice, sekcja szkół akademickich – zamierzona reforma egzaminów magisterskich a potrzeby szkoły (Ósmy Zjazd Nauczycieli Geografii 1939, s. 79; Czyżewski 1968, s. 95).

Na posiedzeniu plenarnym, od godz. 18, przewidziano dwa referaty. S. Zajchowska (Poznań) omówiła *Prace sekcji dydaktycznej na Międzyna-*

rodowym Kongresie Geograficznym w Amsterdamie w 1938 roku, natomiast M. Dorywalski (Poznań) wygłosił referat na temat *Terenoznawstwa w szkołach średnich i hufcach szkolnych* (Czyżewski 1968, s. 95).

W sekcji szkół zawodowych, obradującej pod przewodnictwem R. Mochnackiego, uczestniczyło 88 osób. Referaty przedstawili: J. Cezak (Zgierz) – *Inicjatywa gospodarcza w nauczaniu geografii* oraz H. Łapin (Grodno) – *Program geografii gospodarczej w gimnazjum kupieckim a wnioski wynikające z jego realizacji* (Mochnacki 1939, s. 65; Czyżewski 1968, s. 96).

W kolejnych dniach obrad, 29 i 30 maja, odbyły się trzy wycieczki. Pierwsza z nich w dniu 29 maja 1939 r., z udziałem wszystkich uczestników Zjazdu, była przejazdem specjalnym pociągami na Śląsk Cieszyński i przyłączone do Polski, w dniu 2 października 1938 r., Zaolzie. Przewodnikiem tej wycieczki był J. Szaflarski (Instytut Geograficzny UJ), a uczestnicy otrzymali wydrukowane materiały. Przejazd odbył się na trasie Kraków – Bogumin – Karwina – Cieszyn – Jabłonków – Kraków. Zwiedzano hutę w Trzyńcu i węzeł kolejowy w Boguminie. Druga wycieczka, 30 maja, prowadziła do Rożnowa (zapora wodna) i Mościc koło Tarnowa (nowe zakłady azotowe), a trzecia, w tym samym dniu, do Ojcowa, Olkusza i Krzeszowic (Czyżewski 1968, s. 95). Uczestnicy otrzymali starannie przygotowany przewodnik (Jackowski 2017, s. 42). Zjazdowi towarzyszyła wystawa najnowszych map i innych pomocy naukowych (Czyżewski 1968, s. 96).

W związku z wybuchem, już po trzech miesiącach od zakończenia krakowskiego Zjazdu, działań wojennych nie ukazał się żaden periodyk geograficzny i nie wydano żadnego sprawozdania z przebiegu obrad (Czyżewski 1968, s. 94–96). Wszystkie referaty, głosy w dyskusji oraz uchwalone wnioski miały się ukazać w zeszycie 3 „Czasopisma Geograficznego” za rok 1939 (Jackowski 2017, s. 40). Ten numer ukazał się wprawdzie w 1946 r., jako zeszyt połączony 3–4 za lata 1939–1946, ale nie zawierał niestety zapowiadanych materiałów zjazdowych.

Jedyny obszerniejszy przekaz od uczestnika, na temat krakowskiego Zjazdu, pochodzi ze sprawozdania R. Mochnackiego z działalności Ośrodka Metodyki Geografii Gospodarczej dla nauczycieli szkół handlowych Okręgu Szkolnego Krakowskiego za rok szkolny 1938/39. Wspomniano w nim, że zgrupowani w tym ośrodku nauczyciele (wizytator ministerialny P. Rafa oraz wizytatorzy krakowskiego okręgu szkolnego A. Sowówna i Włodzimierz Witkowski) uczestniczyli w VIII OZNG w 1939 r. R. Mochnacki zdał relację z przebiegu Zjazdu, uwzględniając m.in. informacje o pracach sekcji szkół zawodowych i o udziale

członków Ośrodka Metodycznego w wycieczce na Śląsk Cieszyński (Mochnacki 1939, s. 64–65; Czyżewski 1968, s. 96).

Po zakończeniu Zjazdu w Krakowie wielu młodych geografów udało się do „swoich” jednostek wojskowych, rozłożonych w różnych częściach kraju. Dla wielu uczestników zgromadzenie krakowskie było okazją do ostatniego w życiu spotkania z przyjaciółmi i kolegami. Zupełnie nieoczekiwanie niektóre wystąpienia nabrały charakter pożegnalny (Jackowski, Sołjan 2018a, s. 40). Nikt jednak nie mógł przewidzieć, że zakończony właśnie VIII Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii będzie ostatnim w historii ZPNG.

Losy nauczycieli geografii w okresie drugiej wojny światowej (1939–1945)

Po zakończeniu VIII OZNG w Krakowie, w poszczególnych Kołach ZPNG zapewne odbyły się jeszcze przed wakacjami zebrania, na których delegaci na Zjazd przekazali członkom w Kołach relacje z przebiegu obrad i podjętych ustaleń. Być może odbywały się jeszcze, do końca czerwca – początku lipca 1939 r., tradycyjne zebrania odczytowe. Niestety fakt, że relacje z działalności Kół były publikowane z pewnym opóźnieniem, a po Zjeździe krakowskim nie ukazał się już żaden numer „Czasopisma Geograficznego” sprawił, że nie da się już dziś potwierdzić żadnych pewnych informacji na ten temat.

Po Zjeździe krakowskim nieuchronność wybuchu wojny stawała się już coraz bardziej prawdopodobna. Władze państwowe i organizacje społeczne przygotowywały się na wypadek jej nadejścia w różnych formach. Bardzo wielu geografów, w tym członków ZPNG, otrzymało karty mobilizacyjne jeszcze przed oficjalnym ogłoszeniem mobilizacji, co nastąpiło 30 sierpnia 1939 r. Zmobilizowani zostali pośród geografów akademickich, m.in. M. Dorywalski, R. Galon, T. Czort, J. Stanoch, J. Kondracki, S. Pietkiewicz, B. Zaborski, J. Ernst, J. Jurczyński. W związku ze swoim charakterem zawsze zmilitaryzowany był Wojskowy Instytut Geograficzny, ale w obliczu wojny postawiono jego pracowników w stan gotowości i weryfikowano plany ewakuacji (Jackowski, Bilską-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 42).

Hitlerowski najazd na Polskę w dniu 1 września 1939 r., a następnie atak sowiecki 17 września sprawiły, że od tego czasu żadnej aktywności

organizacji geograficznych zapewne nie było. Należy zatem przyjąć, że z dniem 1 września 1939 r. na całym terytorium Polski działalność ZPNG została zawieszona, aż do zakończenia okupacji w latach 1944–1945 r.

Niestety, okupacja polskich terytoriów rozwijała się bardzo szybko, po dwóch tygodniach już niemal wszystkie ośrodki geograficzne znalazły się pod okupacją niemiecką, a po niespełna trzech tygodniach, również te położone na najdalszych Kresach wschodnich, dostały się pod okupację sowiecką.

Nadzieje, że po ustaniu działań obronnych, życie, chociaż już w niesuwerennym kraju, wróci na dawne tory (z pewnymi tylko ograniczeniami nałożonymi przez okupantów), bardzo szybko okazały się płonne. Hans Frank, Generalny Gubernator okupowanych ziem polskich niewłączonych do Rzeszy lub ZSRR, w dniu 31 października 1939 r. zapowiedział utrzymanie szkolnictwa w języku polskim jedynie na szczęblu czterech klas szkoły powszechnej i wraz z Reinhardem Heydrichem, szefem służby bezpieczeństwa Rzeszy, ogłosili dążenie do fizycznego unicestwienia polskiej inteligencji. Okupant hitlerowski już 25 listopada 1939 r. ogłosił, że polskie uczelnie nie mogą dalej funkcjonować, a nauka „ważnych z narodowego punktu widzenia przedmiotów, jak geografia, historia, historia literatury, jak również gimnastyka jest wykluczona” (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 47).

Kiedy z dniem 27 września 1939 r. powołano Polskie Państwo Podziemne (PPP), dało ono podstawę do realizacji pewnych funkcji państwowych, takich jak szczątkowa administracja terytorialna, ale przede wszystkim pozwoliło to na kontynuowanie funkcji oświatowej (polskiej) na wszystkich jej szczęblach. Tworzenie tajnego nauczania było akcją oddolną, organizowali je dyrektorzy szkół, pracownicy kuratoriów, działając spontanicznie, w geście oporu wobec polityki okupantów i początkowo bez wsparcia instytucjonalnego ze strony organów państwowych. Pod koniec 1939 r. odrodziły się w podziemiu niektóre struktury władz oświatowych i niekiedy przedwojenny naczelnik wydziału, nadal pełnił tę funkcję w imieniu Polskiego Państwa Podziemnego, choć w sposób utajniony (Ujejski 2009, s. 2; Tracz 2010, s. 214).

Sytuacja szkolnictwa polskiego wyglądała odmiennie na obszarze włączonym do Rzeszy, gdzie zostało ono całkowicie zlikwidowane, a inaczej w Generalnym Gubernatorstwie, gdzie zlikwidowano szkoły wyższe i średnie, a szkoły powszechne i zawodowe działały nadal z ograniczonym zakresem przedmiotów nauczania (bez geografii i historii).

W celu koordynacji procesu tajnego nauczania, w październiku 1939 r. w Warszawie powołano, we współpracy z władzami Polskiego Państwa Podziemnego, Tajną Organizację Nauczycielską (TOP), która jednoczyła Związek Nauczycielstwa Polskiego i pięć innych organizacji nauczycielskich.

Spśród działaczy ZPNG, członkami TOP byli m.in. S. Arnold, M. Dobrowolska, M. Gotkiewicz, Władysław Gumpłowicz, S. Poniatowski, K. Swinarska, Maria Stanochowa, J. Staśko, S. Towpasz. Początkowo celem TOP było odtworzenie szkolnictwa powszechnego, lecz wkrótce rozszerzono go o szkoły średnie. W pewnym stopniu działalność TOP objęła też Pomorze i Śląsk przyłączone do Rzeszy. W Generalnym Gubernatorstwie, gdzie polska młodzież mogła uczęszczać do szkół, formalnie podległych tym samym, co przed wojną wydziałom oświaty, obsadzonym jednak niemieckimi urzędnikami, tajne nauczanie koncentrowało się tylko na uzupełnieniu edukacji o przedmioty zakazane w szkolnictwie dozwolonym przez okupanta (język polski, historię i geografę).

W systemie tajnego nauczania przez całą wojnę, aż do 1945 r., funkcjonowało szkolnictwo powszechne, średnie, zawodowe i wyższe, a jego dokumenty były po wojnie respektowane jako wykonanie obowiązku szkolnego, zdanie państwowych egzaminów lub uzyskanie stopni naukowych.

Bez wątpienia w tajnym nauczaniu uczestniczyli również członkowie ZPNG, gdyż programy nauczania nie uległy zmianie i geografia nadal była przedmiotem nauczania w szkołach oraz na uniwersytetach. Prowadzenie polskiej edukacji było w prawie okupantów uznawane za poważne przestępstwo i groziło bardzo poważnymi konsekwencjami, co najmniej uwięzieniem w obozie koncentracyjnym, a niejednokrotnie stanowiło zagrożenie dla życia nauczycieli, uczniów i osób udostępniających lokal na cele szkolne (tzw. komplety, czyli kilkusobowe grupki uczniów i nauczycieli). W okresie okupacji hitlerowskiej życie straciło ok. 8,5 tys. polskich nauczycieli.

Pomimo tego zagrożenia, bardzo wielu nauczycieli i uczniów kontynuowało proces polskiej edukacji w warunkach okupacyjnych, traktując to jako obowiązek obywatelski wobec Ojczyzny. Nauczanie nie było formą zarobkowania, aczkolwiek funkcjonujące nadal w podziemiu polskie władze oświatowe, w niewielkim stopniu subsydiowały edukację, również uczniowie wnosili niewielkie opłaty (Szarota 2010, s. 100–101). Tajne komplety prowadzili też profesorowie uczelni warszawskich, krakowskich, lwowskich, poznańskich i wileńskich.

Ponieważ władze okupacyjne zezwoliły na tworzenie szkół zawodowych, w ich obiektach prowadzono również tajne nauczanie. Dla całego kraju mamy jedynie szacunkowe dane dotyczące skali zjawiska tajnego nauczania. Szacuje się, że tajnym nauczaniem na poziomie szkoły powszechnej w całym kraju objęto ok. 1 mln młodzieży. Szkolnictwem średnim na poziomie gimnazjalnym objętych było ok. 90 tys. uczniów, na poziomie licealnym ok. 26 tys. uczniów. Wystawiono ponad 25 tys. świadectw maturalnych. Na wyższych uczelniach studiowało ok. 7 tys. studentów, a magisterium uzyskało ok. 600 absolwentów (Ujejski 2009, s. 9).

Dla niektórych regionów kraju dane te są bardziej precyzyjne. W Krakowie, ówczesnej stolicy Generalnego Gubernatorstwa, w dniu 7 lipca 1944 r. funkcjonowało nieformalnie 65 państwowych szkół powszechnych oraz 4 prywatne i 4 specjalne. Łącznie były w nich 553 klasy, w których nauczało 520 nauczycieli. Ponadto, już oficjalnie, było 19 szkół zawodowych, 12 szkół dla młodzieży niemieckiej i jedna ukraińska. W czasie okupacji w Krakowie w systemie tajnego nauczania maturę uzyskało 1 678 uczniów, czteroklasowe gimnazjum ukończyło 1 114, a świadectwa ukończenia klas I-III gimnazjum otrzymało 1 187 osób, co daje łączną liczbę 3 980 uczniów objętych szkolnictwem średnim (Ujejski 2009, s. 4).

Tajne nauczanie objęło też szczebel uniwersytecki. Na Uniwersytecie Jagiellońskim funkcjonowały w podziemiu wszystkie wydziały ukrywające się pod pseudonimami. Geografia nosiła pseudonim „Amundsen”. Kierownik Tajnych Kursów UJ określany był jako „Kierownik Spółdzielni”, profesor lub wykładowca to „Majster”, natomiast docent lub asystent „Podmajster” (Ujejski 2009, s. 5; Jackowski, Sołjan 2009, s. 276; Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 199).

Na obszarze okupowanym przez ZSRR, do agresji hitlerowskiej w czerwcu 1941 r., utrzymało się w pewnym zakresie szkolnictwo powszechne i średnie w języku polskim. Funkcjonowało jednak według zasad szkolnictwa sowieckiego, co wykluczało wychowanie patriotyczne, a nauczycieli podejrzewanych o takie intencje zwalniano, niekiedy aresztowano i zsyłano w głąb imperium.

Geografia była jednym z tych przedmiotów, w którym szybko wprowadzono sowiecką dydaktykę. Pozostawiono tylko te szkoły, które miały charakter państwowy, szkoły prowadzone przez osoby prywatne, stowarzyszenia i zakony oraz szkoły niekoedukacyjne zostały zlikwidowane.

Szkoły wyższe w większości przetrwały, ale stały się uczelniami sowieckimi, poddanymi ukrajinizacji (Lwów) lub lituanizacji (Wilno) (Harasimiuk 2012, s. 328). Po zajęciu tych ziem przez wojska hitlerowskie w 1941 r., okupanci niemieccy zlikwidowali polskie szkolnictwo również na Kresach wschodnich. Tajne nauczanie podjęły wówczas oba kresowe uniwersytety.

Okupanci niemieccy we Lwowie z czasem pozwolili uruchomić wyższe kursy zawodowe (*Fachkurse*) otwarte na dawnym uniwersyteckim Wydziale Lekarskim oraz na Politechnice Lwowskiej, na których wykładali przedwojenni pracownicy tych uczelni, a uzyskane tam dyplomy zostały po wojnie uznane przez władze.

Nie wszystkim jednak pracownikom uczelni dane było móc uczestniczyć w tajnym nauczaniu. W celu eksterminacji polskiej inteligencji, w 1940 r. wzniesiono w Austrii obóz w Gusen, włączony do kompleksu obozów koncentracyjnych Mauthausen-Gusen. Jego zapelnieniu polskimi więźniami miały służyć akcje o kryptonimie „Inteligencja” (na ziemiach włączonych do Rzeszy) i „Akcja AB” (w Generalnym Gubernatorstwie), polegająca na aresztowaniu, zgodnie z przygotowanymi już przed wojną listami proskrypcyjnymi, szczególnie zasłużonych polskich patriotów, w tym wielu geografów akademickich i aktywnych nauczycieli geografii, słusznie postrzeganych jako inspiratorzy wychowania patriotycznego polskiej młodzieży (Jackowski, Bilaska-Wodecka, Soljan, Liro 2019, s. 48).

Szacuje się, że w ramach przeprowadzonych przez hitlerowskich okupantów dwóch akcji pacyfikacyjnych wobec polskiej inteligencji, aresztowano łącznie ok. 100 tys. osób (Wardzyńska 2009, s. 8). Aresztowania polskiej inteligencji przebiegały na jesieni 1939 r. na całym okupowanym obszarze Polski, zarówno tym włączonym do Rzeszy, jak również w Generalnym Gubernatorstwie. Najpóźniej, bo na przełomie 1939 i 1940 r., objęto nimi Śląsk i Mazowsze.

Najbardziej spektakularnym aktem tej akcji było podstępne aresztowanie profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, w dniu 6 listopada 1939 r. (*Sonderaktion Krakau*) i w dniu 9 listopada 1939 r., analogiczna akcja w Lublinie (*Sonderaktion Lublin*), w Łodzi (*Intelligenzaktion Litzaunstadt*) oraz ponownie w Krakowie (Jackowski, Bilaska-Wodecka, Soljan, Liro 2019, s. 48; Paczyńska 2019, s. 14–19). W Lublinie i Krakowie aresztowano także nauczycieli szkół średnich, tych krakowskich uwięziono w Bochni i Wiśniczu (Ujejski 2009, s. 1).

Dramatycznie przebiegła akcja w Krakowie 6 listopada 1939 r. W auli Uniwersytetu Jagiellońskiego na pierwszym piętrze *Collegium Novum*, zgromadzono liczne grono, głównie profesorskie, zaproszone formalnie w celu wysłuchania odczytu przedstawiciela okupantów na temat dalszego funkcjonowania uczelni w warunkach okupacyjnych. Nikt nie przewidział, że zebranie jest pułapką zastawioną na najwybitniejszych krakowskich uczonych, nie tylko z UJ, ale również pozostałych wyższych uczelni. W aroganckim i antypolskim przemówieniu *SS-Sturmbannführer* Brunon Müller oświadczył zebranym, że okupanci nie pozwalają na dalsze funkcjonowanie uczelni wyższych i ogłosił, że wszyscy przybyli zostają aresztowani, co się natychmiast zmaterializowało, gdyż wyprowadzono ich pod bronią do podstawionych w międzyczasie ciężarówek i przewieziono do więzienia przy ul. Montelupich, skąd w następnych dniach wysłano ich do różnych obozów koncentracyjnych (Musioł, Jackowski 2010, s. 11; *Kronika wydarzeń Aktion gegen...* 2019, s. 6–10).

Pośród członków ZPNG aresztowano tego dnia następujących geografów akademickich: J. Smoleńskiego, W. Ormickiego, W. Winidę, S. Leszczyckiego i S. Korbela (*Aresztowani podczas Aktion gegen...* 2019, s. 20–35). Obozów nie przeżyli J. Smoleński i W. Ormicki. Pozostali zostali później zwolnieni. Ci, którzy po zwolnieniu z więzień i obozów podjęli działalność w ruchu oporu, również w tajnym nauczaniu, tak jak W. Winidę bywali ponownie aresztowani i umieszczani w obozie koncentracyjnym w Auschwitz, czego przeważnie już nie przeżywali (Musioł, Jackowski 2010, s. 17–18).

Łączne straty wojenne polskiej geografii zostały podsumowane w pierwszym wydany po wojnie tomie „Przeglądu Geograficznego”, T. 19 za lata 1939–1945. Wymienieni zostali przede wszystkim wybitni geografowie akademicy oraz aktywni działacze PTG, lecz bez wątpienia wielu spośród nich było równocześnie członkami ZPNG. Lista ta z całą pewnością nie jest kompletna (*Polscy geografowie...* 1939–1945, s. 8–12). Po 77 latach od opublikowania pierwszej listy strat wojennych polskiej geografii, nasza wiedza na ten temat jest znacznie obszerniejsza (tab. 5; ryc. 29).

Wielu nauczycieli zapłaciło również życiem za tajne nauczanie. W całym kraju zamordowanych zostało 640 profesorów i wykładowców wyższych uczelni, 5996 nauczycieli wszystkich szczebli edukacji, a ponadto setki bibliotekarzy, archiwistów i pracowników towarzystw naukowych. Łączne straty polskiej edukacji w wyniku wojny wynoszą ponad 9 tys. osób (Ujejski 2009, s. 6; Jackowski, Bilska-Wodecka, Soljan, Liro 2019, s. 178).

Tabela 5. Geografowie, działacze polskich Towarzystw Geograficznych, zamordowani lub zmarli w okresie okupacji 1939–1945

Nazwisko i imię	Afiliacja zawodowa	Data i miejsce śmierci	Przyczyna śmierci
Adamski Stanisław	kartograf, mjr, WIG	04.–05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Bąkowski Franciszek	kartograf, Pol. W.	12.11.1944 Helenówek	zmarł
Beres Krzysztof	geolog, IGUJ	4.08.1944 Kajetanowice	zginął w partyzantce
Berson Artur	meteorolog, Tow. Bad. Arktyki	3.12.1942 Berlin	zmarł
Betleja Tadeusz	naucz., Katowice	7.09.1939 Ciepielów	zginął w wojnie obronnej
Białas Marian S.	naucz., Grodno	15.07.1943 Naumowicze	rozstrzelany przez Gestapo
Bobrowicz Longin K.	kartograf, kpt., WIG	04.–05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Bobrowiczowa Jadwiga	naucz., Stołpce	14.01.1942 Kołdyczewo	zamordowana w obozie
Breitmeier Władysław	geomorfolog, IGUJ	28.11.1943 Auschwitz	zmarł w obozie
Brzozowski Wieńczysław	kartograf, kpt., KOP	04.–05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Bujalski Bolesław	geolog, PIG Warszawa	1.03.1945 Stanisławów	zmarł w więzieniu
Buniakowski Bronisław	naucz., Karczew	04.–05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Cezak Jakub S.	naucz., Gimn. w Zgierz	18.10.1940 Gusen	zmarł w obozie
Czarnecki Władysław	naucz.	1940 Czechy	zmarł w obozie jenieckim
Czeremski Stanisław	kartograf, kpt., WIG	04.–05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Czort Tadeusz	geograf, instruktor MWRiOP	04.–05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
D'Abancourt-Koczwarowa Anna	naucz., red. „Przyroda i Technika”	9.09.1944 Warszawa	zginęła w PW
Dąbrowski Stanisław F.	kartograf, kpt., WIG	04.–05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD

Deszczka Władysław	geograf, ppr., IGUP, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Dobek Klaus W.	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Drozdowski Romuald O.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Dworakowski Kazimierz	kartograf, ppr., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Dwornik Kazimierz S.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Dybczyński Tadeusz	naucz., Olkusz, IGUW	14.09.1944 Warszawa	zginął w PW
Dymitrów Narcyz P.	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Dziubałtowski Kazimierz	stud. geografii IGUW	25.09.1944 Warszawa	zginął w PW
Dziubałtowski Seweryn	fitogeograf, SGH	23.08.1944 Warszawa	zginął w PW
Eljasziński Eugeniusz	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Fajkosz Wiktor	naucz., Cieszyn	11.11.1940 Gusen	zamordowany w obozie
Friedberg Wilhelm	geolog, UJ	10.06.1941 Kraków	zmarł
Gabrysiewicz Tadeusz	naucz., Warszawa	9.09.1939	zginął w wojnie obronnej
Gadomski-Rola Adam	geograf, IGUJ	27.05.1942 Auschwitz	zmarł w obozie
Garstka Kazimierz	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Gąsiorowski Zygmunt Z.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Głuchowski Tadeusz	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Gosiewski Zygmunt J.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Gostyński Stefan E.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Gumplowicz Władysław	geograf, WWP, Warszawa	10.09.1942 Warszawa	zmarł

Tabela 5. cd.

Nazwisko i imię	Afiliacja zawodowa	Data i miejsce śmierci	Przyczyna śmierci
Horowitz Ludwik	geolog, PIG Warszawa	1943 Warszawa	zamordowany na Gestapo
Hrabyk Piotr	naucz., Kraków	27.02.1943 Rabka Zdr.	zmarł
Ilczyszyn Aleksander	naucz., Stanisławów	15.08.1941 Czarny Las	rozstrzelany przez OUN
Jacyk Roman	naucz., Stanisławów	15.08.1941 Czarny Las	rozstrzelany przez OUN
Jaksa-Bykowski Czesław	naucz., Warszawa	29.05.1943 Warszawa	rozstrzelany na Pawiaku
Jakubowski Olgierd	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Janicki Jan T.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940	rozstrzelany przez NKWD
Janiczek Jan E.	geograf, prac. PKO, Warszawa	4.12.1944 Gross Rosen	zginął w obozie
Janowski Aleksander	przew. PTK, urzędnik MWRiOP	4.10.1944 Komorów	zmarł
Jantzen Kazimierz	meteorolog, USB, Wilno	5.10.1940 Wilno	zmarł
Jasińska Maria	naucz., Warszawa	1943 Komorów	zmarła
Jasiński Jan	naucz., Poznań	09. 1939 Kutno	zginął w wojnie obronnej
Józwicki Jan T.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Kamiński Jerzy J.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Kamiński Henryk	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Kapuściński Ludwik	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Katral Włodzimierz	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Kerth Wiktor	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD

Klimaszewski Bolesław	geograf	27.05.1942 Auschwitz	rozstrzelany w obozie
Kobyłecki Mieczysław	geolog, IGUW	6.08.1944 Warszawa	zginął w PW
Kolanowski Włodzimierz	kartograf, Pol. W.	1942 Warszawa	zmarł
Kołodziejczyk Stanisław	meteorolog, por., PIM, Warszawa	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Korczakowski Stanisław	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Kornaus Jan	geograf, płk, IGUJK	31.07.1943 Ramla	zmarł
Kremky Edward K.	geograf, IKW Warsza- wa	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Kreutzinger Józef	geograf, płk, WIG	09.1939 pod Warszawą	zginął w wojnie obronnej
Krzanowski Tadeusz A.	kartograf, ppłk, WIG,	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Krzywicki Ludwik	sociolog, założyciel PTG	10.06.1941 Warszawa	zmarł
Kudławiec Antoni	naucz., Warszawa	12.09.1939 Kałuszyn	zginął w wojnie obronnej
Kulwiec Kazimierz J.	geograf, założyciel PTK	14.02.1943 Archangielsk	zmarł
Kuntze Roman M.	zoogeograf, SGGW	22.08.1944 Warszawa	zginął w PW
Lencewicz Stanisław	geograf, IGUW	1.09.1944 Warszawa	zginął w PW
Leśniak Władysław S.	kartograf, ppłk, WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Lewakowski Jerzy W.	kartograf, ppłk, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Lewiński Mieczysław S.	naucz., Kraków	4.11.1942 Kraków	rozstrzelany w więzieniu
Leytner Kazimierz	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Lipiński Adam	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Lipiński Józef	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD

Tabela 5. cd.

Nazwisko i imię	Afiliacja zawodowa	Data i miejsce śmierci	Przyczyna śmierci
Lis Józef	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940	rozstrzelany przez NKWD
Łaski Wacław	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Łomnicki Antoni	kartograf, PL	4.07.1941 Lwów	rozstrzelany na Wzg. Wuleckich
Łoziński Walerian W.	geomorfolog, UJ	2.05.1944 Kraków	zmarł
Makowski Arnold	geolog, PIG Warszawa	10.09.1943 Warszawa	zmarł
Matkowski Henryk	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Maciejski Leon	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Mączak Franciszek	naucz., Krzemieniec	30.07.1941 Krzemieniec	rozstrzelany G. Krzyżowa
Mentrak Bolesław	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Michałowski Józef	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Migacz Józef	naucz., Nowy Sącz	08.1944 Rdziostów	rozstrzelany przez Gestapo
Miklaszewski Bolesław	ekonomista, rektor SGH	1.09.1941 Warszawa	zmarł
Mizeria Włodzimierz	geolog, PIG Warszawa	08.1944 Warszawa	zaginął
Monowid Ludwik	naucz., Bydgoszcz	10.1939 Fordon	rozstrzelany w Dol. Śmierci
Morozewicz Józef	geolog, dyrektor PIG, Warszawa	12.06.1941 Warszawa	zmarł
Moszkowicz Jan	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Myśliwski Hieronim	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Nałkowska Anna	naucz., Warszawa	1942 Warszawa	zmarła

Nechay Wiktor P.	kustosz Muz. Śląskiego Katowice	12.1940 Kijów	zmarł w więzieniu
Niedek Franciszek	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Nowak Jan	geolog, UJ	19.02.1940 Kraków	zmarł
Okupski Jan	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Opolski Zdzisław M.	naucz., Krzemieniec	30.07.1941 Krzemieniec	rozstrzelany G. Krzyżowa
Ormicki Wiktor R.	geograf, IGUJ	17.09.1941 Gusen	zamordowany w obozie
Ostabski Julian	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Ossendowski Ferdynand	geolog, pisarz, podróżnik	2.01.1945 Grodzisk Maz.	zmarł
Paczoski Józef K.	fitogeograf, UP	14.02.1942 Sierosław	zmarł
Paliwodzianka Helena	naucz., Krzemieniec	30.07.1941 Krzemieniec	rozstrzelana G. Krzyżowa
Paluch Zygmunt	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Pankowiak Florian	naucz., Bydgoszcz	8.09.1939 Bydgoszcz	rozstrzelany Las Gdański
Patkowski Aleksander	przew. PTK, red. „Ziemi”	22.03.1942 Auschwitz	zamordowany w obozie
Pawłowski Stanisław	geograf, IGUP	6.01.1940 Poznań	rozstrzelany w Forcie VII
Perzyński Józef A.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Pietsch Karol	naucz., Lublin	16.11.1941 Auschwitz	zamordowany w obozie
Polackówna Maria	naucz., Lwów	08.1944 Warszawa	zmarła w obozie Zieleniak
Poniatowski Stanisław	etnolog, UW	7.01.1945 Litoměřice	zamordowany w obozie
Ponikowska Anna	geograf, bibliotekarka UW	1942 Warszawa	zmarła
Potera Władysław	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD

Tabela 5. cd.

Nazwisko i imię	Afiliacja zawodowa	Data i miejsce śmierci	Przyczyna śmierci
Radwański Andrzej B.	kartograf, ppr., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Rajewski Teodor	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Rewieńska-Pawełkowa Wanda	geograf, USB Wilno	21.11.1942 Wilno	rozstrzelana w Ponarach
Roszkowski Wacław	zoogeograf, UW	3.08.1944 Warszawa	zginął w PW
Rössler Józef	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Rundo Alfred	hydrolog, Inst. Hydrograficzny	31.08.1939 Cherbourg	zmarł
Rylke Maria	naucz., Warszawa	04.1945 Ravensbrück	zmarła w obozie
Ryś Wacław	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Sarnowski Stefan T.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Sawicki Franciszek	naucz., Stanisławów	15.08.1941 Czarny Las	rozstrzelany przez OUN
Siedlecki Michał	zoolog, UJ, podróżnik	11.01.1940 Sachsenhausen	zmarł w obozie
Siemek Władysław J.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Sierosławski Władysław	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Sieroszewski Wacław	etnograf, podróżnik, Warszawa	20.04.1945 Piaseczno	zmarł
Sikora Bronisław	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Simche Zdzisław	naucz., Tarnów	29.11.1940 Auschwitz	zmarł w obozie
Siwak Michał	naucz., inspektor MWRiOP	08.1944 Warszawa	zginął w PW
Skoczycycki Adam B.	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD

Skrzywan Jerzy K.	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Smarzyński Piotr J.	naucz., Kleczew, urzędnik MSW	27.04.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Smoleński Jerzy	geograf, IGUJ	5.01.1930 Oranienburg	zmarł w obozie
Sobieszczuk Jan	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Sosnowski Oskar	kartograf, urbanista PW	24.09.1939 Warszawa	zginął w wojnie obronnej
Stanoch Julian	naucz., Kraków	09.1942 Auschwitz	zamordowany w obozie
Sujkowska Idalia	naucz., Warszawa	6.12.1943 Auschwitz	zamordowana w obozie
Sujkowski Antoni Z.	geograf, SGH Warsza- wa	12.12.1941 Warszawa	zmarł
Świdorski Bohdan	geolog, IGUP	21.02.1943 Warszawa	zmarł
Szewiński Mieczysław	naucz., Kraków	1942 Kraków	rozstrzelany w więzieniu
Szkup Kazimierz	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Sztorc Antoni	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Szumański Teofil	kartograf, IGUJK Lwów	10.09.1944 Budy Łańc.	zmarł
Taranowski Mikołaj	meteorolog, USB Wilno	21.11.1942 Wilno	rozstrzelany w Ponarach
Tomaszczyk Mieczysław	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Trzaskowski Witold	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Turek Czesław	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Werner Jan M.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Weyberg Zygmunt	mineralog, UW	30.03.1945 Mądralin	zmarł
Winid Walenty	geograf, Akad. Handl. Kraków	18.01.1945 Auschwitz	zamordowany w obozie

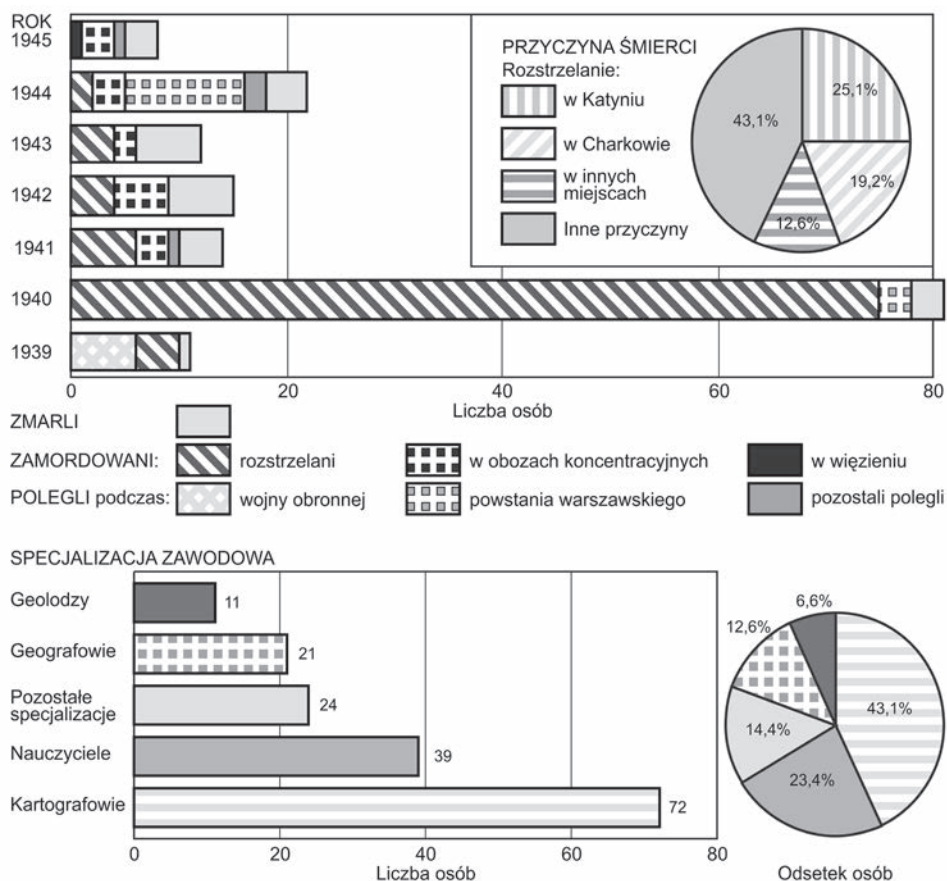
Tabela 5. cd.

Nazwisko i imię	Afiliacja zawodowa	Data i miejsce śmierci	Przyczyna śmierci
Wiśniewski Tadeusz	fitogeograf, UW	1943 Warszawa	rozstrzelany
Wład Stanisław	geograf, UP	22.09.1944 Warszawa	zginął w Powstaniu
Włodarska Maria	stud. geografii IGUW	07.1944 Radom	zamordowana w więzieniu
Wolf Józef J.	naucz., Bydgoszcz	31.10.1939 Fordon	rozstrzelany w Dol. Śmierci
Wołosowicz Stanisław	geograf, PIG, WWP Warszawa	08.1944 Warszawa	zginął w PW
Woźniak Lucjusz	kartograf, mjr, WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Wójcik-Krasnorada Zdzisław	stud. geografii IGUJ	27.05.1944 Kraków	rozstrzelany przez Gestapo
Zachert-Okrzanowski Wiktor	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Zagrajski Sylwester B.	geograf, mjr, WIG	03.1945 Lublin	zginął
Zajączkowski Zdzisław	naucz., Bochnia	21.03.1941 Auschwitz	zmarł w obozie
Zarzycki Mieczysław	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Zyśko Adam B.	naucz., Nisko	04.-05.1940 Katyń	rozstrzelany przez NKWD
Żarski Witold A.	kartograf, kpt., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Żelazowski Franciszek	kartograf, por., WIG	04.-05.1940 Charków	rozstrzelany przez NKWD
Żółtowska Halina	naucz., Warszawa	5.02.1944 Auschwitz	zamordowana w obozie

Objaśnienie skrótów: Auschwitz – Obóz Koncentracyjny Auschwitz-Birkenau; G. – Góra; Gestapo – Urząd Tajnej Policji Państwowej III Rzeszy; Gusen – Obóz Koncentracyjny Mauthausen-Gusen; IG – Instytut Geografii; IKW – Instytut Kultury Wsi; kpt. – kapitan; Kołdyczewo – Obóz Koncentracyjny w Kołdyczewie; KOP – Korpus Ochrony Pogranicza; Litoměřice – Obóz Koncentracyjny Litomierzyce; mjr – major; MSW – Ministerstwo Spraw Wojskowych; MWRiOP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego; naucz. – nauczyciel(ka); NKWD – Ludowy Komisarjat Spraw Wewnętrznych ZSRR; Oranienburg – Obóz Koncentracyjny Oranienburg;

OUN – Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów; PIG – Państwowy Instytut Geologiczny; PIM – Państwowy Instytut Meteorologiczny; PL – Politechnika Lwowska; plk – pułkownik; Pol.W – Politechnika Warszawska; PTK – Polskie Towarzystwo Krajoznawcze; PW – Powstanie Warszawskie; por. – porucznik; ppłk – podpułkownik; ppr. – podporucznik; prac. – pracownik; Ravensbrück – Obóz Koncentracyjny Ravensbrück; Sachsenhausen – Obóz Koncentracyjny Sachsenhausen; SGGW – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego; SGH – Szkoła Główna Handlowa w Warszawie; stud. – student(ka); UJ – Uniwersytet Jagielloński; UJK – Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie; UP – Uniwersytet Poznański; USB – Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie; UW – Uniwersytet Warszawski; WIG – Wojskowy Instytut Geograficzny; WWP – Wolna Wszechnica Polska; Wzg. – Wzgórza.

Źródło: oprac. własne na podst.: *Polscy geografowie...* (1939–1945, s. 8–12); K. Musioł, A. Jackowski (2010, s. 14); A. Jackowski, I. Soljan (2010a, s. 77–81); A. Jackowski, E. Biłska-Wodecka, I. Soljan, J. Liro (2019, s. 261–263); M. Sobczyński (2021, s. 1–5); W. Czajka, Ł. Stefaniak (2021, s. 6–10).

Ryc. 29. Straty wojenne polskiej geografii w latach 1939–1945

Wojenne losy nauczycieli geografii rozegrały się na kilka różnych sposobów. Mężczyźni posiadający przeszkolenie wojskowe otrzymywali karty mobilizacyjne i walczyli w wojnie obronnej 1939 r. Dotyczyło to wielu geografów akademickich członków ZPNG, jak np. M. Dorywalski, R. Galon, J. Kondracki, B. Zaborski, a także nauczycieli, jak: J. Jasiński, T. Betleja, Tomasz Sadłowski. Niektórzy z nich oddali życie w obronie ojczyzny już w pierwszych tygodniach wojny, jak Tadeusz Gabrysiewicz, poległy 9 września albo A. Kudławiec, który zginął w bitwie pod Kałuszynem 11/12 września 1939 r. Niektórzy, jak J. Ernst odnieśli ciężkie rany, które leczyli do końca okupacji, albo dostali się do obozów jenieckich, jak Władysław Czarnecki czy R. Galon (Niewiarowski, Andrzejewski 2010, s. 191–195; Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 55–57).

Ci, którzy zdołali się przebić na wschód, już 17 września stanęli w obliczu agresji sowieckiej. Chociaż w większości przypadków nie dotyczy to członków ZPNG, to nie można nie wspomnieć o licznej 73. osobowej grupie pracowników merytorycznych, geografów i kartografów, ewakuowanego z Warszawy do Lwowa Wojskowego Instytutu Geograficznego, którzy dostali się do niewoli sowieckiej i po kilkumiesięcznych pobytach w obozach w Starobielsku i Kozielsku, zostali przez NKWD zbrodniczo rozstrzelani w kwietniu i maju 1940 r. w Charkowie i Kątyniu (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 57; Sobczyński 2021, s. 1).

Podobny los, jak profesorów UJ w Krakowie, spotkał też wykładowców z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie i Politechniki Lwowskiej, po przejściu miasta spod okupacji sowieckiej pod okupację nazistowską, w czerwcu 1941 r. Uczelnie zostały zamknięte, a kadre profesorską uniwersytetu (głównie z wydziału lekarskiego) i politechniki, naziści 2 lipca aresztowali, a następnie nad ranem 4 lipca 1941 r. rozstrzelali 37 osób na Wzgórzach Wuleckich. Spośród wybitnych Polaków zabito tam m.in. byłego premiera Kazimierza Bartela i literata Tadeusza Boy-Żeleńskiego. Geografowie uniwersyteccy nie znaleźli się w grupie rozstrzelanych, ale zginął tam kartograf z Politechniki Lwowskiej Antoni Łomnicki (Harasimiuk 2012, s. 337; Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 147). W Bydgoszczy we wrześniu – październiku 1939 r. rozstrzelano w fordońskiej Dolinie Śmierci lub Lesie Gdańskim cały zarząd (z 1933 r.) Koła Bydgoskiego ZPNG.

Spora część nauczycieli geografii z Kresów wschodnich przeżyła wojnę w miejscu zamieszkania lub została zesłana do „Archipelagu GUŁag”, czyli obozów pracy i miejsc przymusowego osiedlenia rozmieszczonych na obszarze całego ZSRR. Niektórym z nich udało się wydostać wraz z armią Władysława Andersa, jak np. Janowi Kornausowi (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 59). Zaledwie kilkoro wróciło do kraju wraz z Armią Zygmunta Berlinga, np. Joachim Koczy, Jan Kozłowski, Jerzy Dynowski i Leszek Baraniecki (Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 65–66).

Pewna część polskich geografów trafiła bezpośrednio z Polski na Zachód, przez Węgry lub Rumunię, np. T. Zieleniewski, Roman Umiaśtowski, Zdzisław Czeppe, W. Milata, J. Flis, Mieczysław Fleszar, gdzie walczyli w Polskich Siłach Zbrojnych (Banaśkiewicz-Cabaj, Cabaj 2010, s. 173–189; Czeppe, German 2010, s. 155–163; Niewiarowski, Andrzejewski 2010, s. 1911–95; Trepieńska, Grzyborowska 2010, s. 197–205; Jackowski, Bilska-Wodecka, Sołjan, Liro 2019, s. 59–65). Pojedyncze osoby w dniu wybuchu wojny przebywały już za granicą, w drodze na konferencję, np. hydrolog Alfred Rundo, płynący do Kanady, *nota bene* zmarł po drodze we francuskim porcie Cherbourg.

Największą grupą byli nauczyciele geografii, którzy całą wojnę przeżyli w okupowanym kraju. Wobec likwidacji szkół, większość z nich musiała znaleźć inne źródło utrzymania, co było warunkowane nie tylko koniecznością ekonomiczną, ale też bezpieczeństwem, gdyż osoby niepracujące w przypadku tzw. „łapanek” ulicznej zazwyczaj były zsyłane do obozów pracy przymusowej, obozów koncentracyjnych lub na tzw. „roboty” do Rzeszy, a niekiedy natychmiast rozstrzeliwane. Oczywiście tylko wyjątkowo tym miejscem pracy mogła być okrojona szkoła powszechna, zawodowa lub wyższe kursy zawodowe. Przeważnie była to praca fizyczna w tych przedsiębiorstwach, których istnienie było korzystne dla okupacyjnej gospodarki.

Jednak bardzo wielu nauczycieli geografii i to niezależnie od statusu politycznego ziem, na których się znajdowali, poza pracą zawodową podejmowała pracę nauczycielską w systemie tajnego nauczania. W praktyce większość przedwojennych geografów uniwersyteckich i nauczycieli szkolnych, będących aktywnymi działaczami ZPNG, było w jakimś stopniu zaangażowanych w proces tajnego szkolnictwa na wszystkich szczeblach nauczania (Lisowski 2010, s. 101–108; Liszewski 2010, s. 137–146; Rajman, Wojtowicz 2010, s. 165–171).

Reaktywowanie ZPNG i zjednoczenie ruchu geograficznego w Polsce (1945–1946)

Odradzanie się polskich organizacji geograficznych możliwe było dopiero po zakończeniu działań wojennych, które na terytorium powojennej Polski następowało w różnym czasie, od 22 lipca 1944 r. nad Bugiem, do połowy maja 1945 r. nad Odrą i Nysą. Oznacza to, że we wschodniej części Polski mogły się już odradzać wszelkie struktury organizacyjne, podczas gdy na zachód od Wisły nadal trwała okupacja hitlerowska.

Proces odradzania się, nie był nim jednak w rzeczywistości, bo zmieniły się uwarunkowania polityczne i odbudowujące się organizacje nie mogły funkcjonować w sposób do jakiego przywykły przed wojną. Założenia ustrojowe komunizmu zupełnie odmiennie formułowały istotę organizacji społecznych, zawodowych i celów edukacji, co musiało zostać uwzględnione w działaniu odtwarzanych struktur organizacji i towarzystw geograficznych. W przypadku Polskiego Towarzystwa Geograficznego znana jest data pierwszego po drugiej wojnie spotkania Zarządu Głównego, co nastąpiło w dniu 6 maja 1945 r. (Jackowski, Sołjan, 2018b, s. 42). Niewiele później, bo 19 czerwca 1945 r., utworzono już Oddział Lubelski PTG (Kardaszewska 2020, s. 146).

Kształt terytorialny i ustrojowy powojennej Polski (od 1952 r. nazywanej Polską Rzeczpospolitą Ludową), ukształtował się bez udziału przedstawicieli naszego kraju i jego jedynej legalnej władzy, Rządu RP na uchodźstwie, za sprawą decyzji najwyższych przedstawicieli trzech państw alianckich Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZSRR. Zdecydowało się to na trzech konferencjach przywódców mocarstw, w grudniu 1943 r. w Teheranie oraz w lutym 1945 r. w Jaltie i w sierpniu tegoż roku w Poczdamie. Decyzją mocarstw Polska traciła Kresy wschodnie z dwoma ważnymi ośrodkami geograficznymi Lwowem i Wilnem, a nabywała Kresy północne i zachodnie z Olsztynem, Gdańskiem, Szczecinem i Wrocławiem (tu był bardzo silny niemiecki ośrodek geograficzny).

W tej sytuacji odtworzenie przedwojennych struktur terytorialnych organizacji i towarzystw geograficznych stało się niemożliwe. Brak suwerenności państwowej i narzucone przez kolejnego okupanta warunki funkcjonowania struktur obywatelskich były zasadniczą przeszkodą w powrocie do poprzednich struktur i form działania. Nowe władze,

podobnie jak poprzedni okupanci, prześladowali geografów, tym razem za przynależność do organizacji walczących z hitlerowskim najeźdźcą, o ile nie były to organizacje infiltrowane lub wręcz kierowane przez sowieckich agentów. Karano więzieniem za prowadzenie tajnego nauczania, za przynależność do organizacji walczących o suwerenną Polskę, a nawet z treści naukowych artykułów publikowanych jeszcze przed wojną.

Ofiarą takich opresji został S. Gorzuchowski, który 1 października 1945 r. objął Zakład Antropogeografii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Równocześnie był członkiem komisji delimitacyjnej polsko-sowieckiej granicy na odcinku północnym, pomiędzy Krynkami a Suwałkami, w charakterze doradcy technicznego. Już 22 listopada 1946 r. został aresztowany pod zarzutem udziału w nielegalnej, wedle komunistów, organizacji „Wolność i Niezawisłość” i oskarżony o przekazywanie jej informacji na temat dyslokacji wojsk sowieckich nad granicą (Liszewski 1998, s. 112). W wytoczonym procesie, dnia 13 stycznia 1947 r. przed Wojskowym Sądem Rejonowym w Łodzi, wraz z S. Gorzuchowskim, sądzony był drugi geograf Kazimierz Grenda, pracownik łódzkiej filii SGH (Żelazko 2002, s. 199–200). S. Gorzuchowski nie przyznał się do winy, pomimo tego został skazany na 5 lat więzienia, a jednym z dowodów w procesie były artykuły publikowane w legalnych czasopismach. Podjęte przez studentów, Senat UŁ i osobiście przez Rektora UŁ Tadeusza Kotarbińskiego starania o ułaskawienie S. Gorzuchowskiego nie przyniosły skutku. Osadzony w dniu 26 czerwca 1947 r. w ciężkim więzieniu we Wronkach, zmarł tam na zapalenie płuc dnia 22 marca 1948 r. Haniebny wyrok został unieważniony dopiero decyzją z 23 lutego 1993 r. wydaną przez IV Wydział Karny Łódzkiego Sądu Rejonowego na wniosek Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” (Liszewski 1998, s. 113).

W takiej atmosferze politycznej, wielu przedwojennych nauczycieli geografii, często „obarczonych” pracą dla rządu londyńskiego w strukturach tajnego nauczania, obawiało się angażować w odbudowę dawnych struktur organizacyjnych polskiego środowiska geograficznego.

* * *

Niestety, nie zachowały się żadne dokumenty świadczące o działalności ZPNG w pierwszym roku powojennym. Nie znamy nawet składu zarządu wyłonionego na VIII OZNG w Krakowie, w końcu maja 1939 r. Z całą pewnością ZPNG w 1945 r. nie posiadał już przewodniczącego, gdyż S. Pawłowski został zamordowany przez nazistów w 1940 r.

W „Przeglądzie Geograficznym” i „Czasopiśmie Geograficznym” publikowano w zeszytach za lata 1939–1945 i 1946 sprawozdania z zebrzań poszczególnych oddziałów PTG, tych starych pozostałych na ziemiach, które po zmianie granic nadal należały do Polski, jak i nowo powołanych, także na ziemiach przyłączonych. Nie wspomniano natomiast o analogicznych działaniach ZPNG. Można przypuszczać, że w drugiej połowie 1945 r. i pierwszej połowie 1946 r. odbywały się jakieś zebrania członków ZPNG mające na celu odtworzenie Kół regionalnych. Zapewne ukonstytuowała się też jakaś centralna reprezentacja Zrzeszenia, która przystąpiła do rozmów zjednoczeniowych.

Postulat zjednoczenia wszystkich działających w Polsce organizacji i Towarzystw Geograficznych był podnoszony przez cały okres międzywojenny, lecz nie został zrealizowany z powodu personalnych animozji i ambicji przywódczych kilku czołowych geografów uniwersyteckich ze Lwowa, Krakowa, Poznania i Warszawy (Zierhoffer 1968, s. 54; Jackowski, Sołjan 2018b, s. 32). Po drugiej wojnie światowej ten problem w pewnym sensie zanikł, gdyż kilka wiodących postaci z wymienionych ośrodków akademickich nie przeżyło wojny i jedynym z pozostałych przy życiu „wielkich” był E. Romer, który w obliczu śmierci S. Pawłowskiego został ponownie nominowany na stanowisko wiceprezydenta MUG. Komunistyczne władze nowej Polski nie pozwoliły jednak E. Romerowi na objęcie tego stanowiska i w 1949 r. wybrano na nie już przedstawiciela innego kraju (Jackowski, Sołjan 2018b, s. 43).

Bez wątplenia w interesie władz komunistycznych było zjednoczenie organizacji geograficznych, skoro każda organizacja miała być całkowicie uzależniona politycznie i w pełni kontrolowana przez siły bezpieczeństwa, bo w innym przypadku do jej powstania by nie dopuszczono. Znacznie łatwiej jest oczywiście kontrolować jedną ogólnokrajową, koncesjonowaną organizację, niż wiele drobnych i lokalnych. Centralizacja zarządzania państwem wymuszała też centralizację organizacji społecznych i zawodowych.

Podmioty, które mogłyby zostać objęte unifikacją organizacyjną były już tylko trzy: Polskie Towarzystwo Geograficzne, które jako jedyne sprawnie odtwarzało swoje struktury, ZPNG, o którego aktywności nic nie wiemy i Towarzystwo Geograficzne w Poznaniu, które chyba również nie wykazywało po wojnie aktywności (Czechówna 1968, s. 61–62). Czwarta przedwojenna organizacja geograficzna – Towarzystwo Geograficzne we Lwowie, jako organizacja polska już pod drugą sowiecką okupacją miasta nie odbudowało się. Znakomita większość geografów uczelnianych ze Lwowa repatriowała się do Polski, tworząc podwaliny

wrocławskiego (polskiego) ośrodka geograficznego. Jedynie E. Romer zamieszkał w Krakowie, gdzie w końcu lutego 1945 r. objął kierownictwo Instytutu Geografii UJ. Zainteresowanie włączeniem się w proces zjednoczeniowy organizacji geograficznych wykazywało jeszcze Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, ale ostatecznie wycofało się z rozmów (Jackowski, Soljan 1968, s. 43). Organizacja ta ostatecznie wybrała profil turystyczny, łącząc się w 1950 r. z Polskim Towarzystwem Tatrzańskim w Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze.

O niejasnym statusie ZPNG w procesie zjednoczeniowym świadczy zrelacjonowanie spotkania geografów poprzedzającego zjazd zjednoczeniowy, które odbyło się we Wrocławiu 8 czerwca 1946 r., w taki sposób, że była to konferencja porozumiewawcza wszystkich ośrodków geograficznych „oraz byłego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii” (Kon-dracki 1968, s. 36), co może oznaczać, że ZPNG oficjalnie nie zostało po wojnie w ogóle reaktywowane. Sądząc z roli, jaką odegrał w zjeździe zjednoczeniowym, można wnosić, że przedstawicielem ZPNG na rozmowy o zjednoczeniu polskiego ruchu geograficznego był J. Czyżewski.

Pierwszy po drugiej wojnie Zjazd Geografów Polskich odbył się we Wrocławiu w dniach 9–10 czerwca 1946 r. Miejszem obrad był główny gmach Uniwersytetu Wrocławskiego (czyli dawnego niemieckiego uniwersytetu w Breslau), przy pl. Uniwersyteckim 1. Udział w Zjeździe wzięła znacząca grupa ok. 400 uczestników (Jackowski, Soljan 1918b, s. 43). Liczne zespoły delegowały wszystkie geograficzne ośrodki uniwersyteckie, prawie każde miasto posiadające szkołę średnią przysłało nauczyciela geografii.

Przybyli delegaci pokrewnych organizacji Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (którego działacze rozmawiali o połączeniu się z organizacjami geograficznymi) oraz instytucji zatrudniających dużą liczbę geografów: Wojskowego Instytutu Geograficznego (został rozwiązany dopiero trzy lata później), Głównego Urzędu Pomiarów Kraju, Państwowego Instytutu Hydrologicznego i Meteorologicznego, Instytutu Śląskiego w Katowicach oraz Regionalnego Urzędu Planowania Przestrzennego we Wrocławiu.

Protektorat honorowy nad Zjazdem objęli: Minister Oświaty Czesław Wycech, wojewoda wrocławski Stanisław Piaskowski, rektor Politechniki Wrocławskiej S. Kulczyński, prezydent Wrocławia Aleksander Wachniewski, kurator Wrocławskiego Okręgu Szkolnego J. Dębski, administrator apostolski archidiecezji wrocławskiej (Watykan nie mianował jeszcze wówczas biskupów na ziemiach przejętych od Niemiec) ks. Karol Milik oraz jedyny w tym gronie geograf E. Romer (Pietkiewicz 1946, s. 169).

W tym samym czasie odbywały się we Wrocławiu „Dni Kultury” i ta koincydencja dwóch dużych imprez wywołała, w bardzo zburzonym mieście, pewne perturbacje logistyczne i organizacyjne. Na Zjazd przybyło ponadto wiele osób wcześniej niezgłoszonych, co dodatkowo utrudniło ich zakwaterowanie i wyżywienie. Na szczęście dla organizatorów podobna liczba zgłoszonych na Zjazd na niego nie dotarła i ostatecznie udało się wszystkich ulokować.

Jak już wspomniano, w dzień poprzedzający Ogólnopolski Zjazd Geograficzny, później określony jako pierwszy, czyli w sobotę 8 czerwca 1946 r., w pomieszczeniach Instytutu Geografii Uniwersytetu Wrocławskiego (do dziś pełniących tę funkcję), w głównym gmachu uczelni, odbyło się spotkanie organizacji, które miały się zjednoczyć. Przewodniczącym tego zgromadzenia był E. Romer. Projekt zasad zjednoczenia Polskiego Towarzystwa Geograficznego i Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w jednolite ogólnokrajowe Polskie Towarzystwo Geograficzne zaprezentował J. Czyżewski. Ponieważ przed wojną nie był członkiem władz PTG można sądzić, że znalazł się w maju 1939 r. w Prezydium Zarządu Głównego ZPNG i w obliczu śmierci przewodniczącego tej organizacji, to J. Czyżewski reprezentował Zrzeszenie w rozmowach zjednoczeniowych. Do Zarządu Głównego ZPNG J. Czyżewski należał nieprzerwanie od 1926 r., w latach 1926–1929 pełnił w nim funkcję sekretarza. Znamienne, że sprawozdanie z tego zebrania nie podaje w ogóle faktu włączenia się do nowej organizacji Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu (Pietkiewicz 1946, s. 170).

Następnie J. Czyżewski omawiał strukturę organizacyjną przyszłego ogólnopolskiego Towarzystwa Geograficznego oraz zaproponował utworzenie w nim Wydziałów: dla Spraw Naukowych, dla Spraw Dydaktycznych, dla Spraw Propagandy i Popularyzacji Geografii oraz dla Spraw Stworzenia Podstaw Prawnych Towarzystwa. Zgromadzenie przyjęło projekt zjednoczenia i poszerzenia autonomii proponowanych Wydziałów (w strukturze PTG już przed wojną funkcjonowała instytucja Komisji tematycznych i dydaktycznych, odpowiadająca istocie proponowanych Wydziałów). Następnie wyłoniono komisję, początkowo ośmioosobową, której zadaniem miało być zmodyfikowanie dotychczasowego statutu PTG, w celu przedstawienia go na Walnym Zebraniu planowanym podczas Zjazdu wrocławskiego. Nie znamy składu personalnego tej komisji, ani powodu, dla którego ostatecznie zredukowano ją do zaledwie trzech osób (być może, dla usprawnienia jej działania). W komisji znaleźli się M. Kielczewska, S. Leszczycki i J. Kondracki (Pietkiewicz 1946, s. 170). Z tej trójki najsilniejsze związki z ZPNG miała

M. Kielczewska, choć pozostali też w Zrzeszeniu pracowali. Obecność w komisji M. Kielczewskiej może być też związana z włączeniem się w proces unifikacji Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu.

Jeszcze przed otwarciem Zjazdu, który przesunięto na godziny popołudniowe, w związku z jednocześnie trwającymi uroczystościami inauguracji Uniwersytetu Wrocławskiego, w dniu 9 czerwca 1946 r. rano, uczestnicy Zjazdu mogli wysłuchać odczytu Tadeusza Ptaszyckiego pod tytułem *Elementy urbanistyczne współczesnego Wrocławia*, który odbył się w sali Regionalnego Urzędu Planowania Przestrzennego.

Oficjalne otwarcie Pierwszego Ogólnopolskiego Zjazdu Geografów w auli Uniwersytetu Wrocławskiego nastąpiło o godz. 15. Zebranych powitał prorektor Uniwersytetu Stanisław Loria, który podkreślił, że zgromadzenie jest pierwszym polskim zjazdem naukowym w murach tej uczelni. W imieniu organizatorów gości powitał J. Czyżewski, przewodniczący Oddziału Wrocławskiego PTG, konstatując, że jest to pierwsze spotkanie geografów po latach wojny i okupacji. Przypomniął ogrom ofiar poniesionych w toku wojny przez polską geografję, a zarazem zarysował perspektywę wielkich zmian, przed którymi ta dyscyplina stanęła (Pietkiewicz 1946 s. 171). J. Czyżewski mówił też o celach Zjazdu w następujących słowach:

„Nie przygotowaliśmy Wam Zjazdu, który by bujnością dorobku dydaktycznego i naukowego olśniewał, ale dajemy Wam techniczne możliwości odbycia Kongresu, powołanego do stworzenia podstawowych warunków żywego i normalnego tętna pracy społeczno-geograficznej w Polsce. Liczymy na to, że cel ten zostanie osiągnięty przez:

1. Stworzenie na tym Zjeździe podstaw unifikacji ruchu geograficznego w Polsce;
2. Przez wzajemne zapoznanie się z warunkami pracy i choćby częściowo z jej wynikami;
3. Przez pobieżne choćby poznanie tej części ziemi polskiej, na której po tylu latach znowu powszechnie mowa polska rozbrzmiewa“.

J. Czyżewski wymienił też instytucje, które przyczyniły się do zorganizowania Zjazdu, przede wszystkim dziękując Ministerstwu Oświaty i Ziem Odzyskanych, ale także wrocławskiej młodzieży i asystentom. Następnie zaproponował na przewodniczącego Zjazdu kandydaturę E. Romera, podkreślając jego zasługi dla polskiej geografii, w tym również najnowsze związane działalnością podziemną.

Następnie powołano Prezydium Zjazdu, do którego, poza E. Rome-rem, weszli jako wiceprzewodniczący: S. Srokowski i Teodor Naumienko (WIG), Józef Matuszewicz (PIHiM) oraz przedstawiciel nauczycieli

J. Jurczyński (wiceprzewodniczący Oddziału Łódzkiego PTG). Było to symboliczne przypomnienie, kto współzakładał przed 24. laty ZPNG. Sekretarzem Zjazdu został Wojciech Walczak, a jego zastępcą Bożena Modelska (Strzelecka). Wybrano też przewodniczących sekcji Naukowej – A. Zierhoffer i wiceprzewodniczącego A. Malickiego oraz Dydaktycznej – A. Chałubińską i jako zastępcę M. Czekańską (Pietkiewicz 1946, s. 171).

Wykład inauguracyjny Zjazdu wygłosił E. Romer, a jego tytuł brzmiał *Duchowa struktura Polski*. Kolejne trzy referaty były prezentacją regionu, w którym odbywał się Zjazd. J. Czyżewski omawiał *Krajobraz Nizy Śląskiego*, M. Klimaszewski przedstawił *Rzeźbę Sudetów*, a J. Wąsowicz zaprezentował *Zagadnienia antropogeograficzne Śląska*.

Drugi dzień Zjazdu, 10 czerwca 1946 r., zaczął się od sesji plenarnej w godzinach 9–11 poświęconej kwestii nomenklatury i terminologii. S. Pietkiewicz wygłosił referat zatytułowany *Potrzeby i organizacja prac sekcji terminologicznej*. J. Kondracki referował *Podział Polski na regiony geograficzne*, a J. Szaflarski zabrakł głosu *W sprawie toponomastyki Ziemi Odzyskanych*. Dyskusja po wszystkich referatach była tak intensywna, że uznano za konieczne przeniesienie jej na specjalną konferencję.

W godzinach 11–13 równolegle toczyły się obrady sekcji. W Sekcji Naukowej komunikaty wygłosili A. Kosiba – *Klimat Śląska*, M. Kielczewska – *Stopień zniszczenia miast ziemi lubuskiej i Pomorza Zachodniego*, S. Pietkiewicz – *Nowa mapa temperatur świata* i Alfred Jahn – *Złodowacenia północno-wschodniej Polski oraz Wincenty Okołowicz – Rekonstrukcja klimatu na podstawie morfologii terenu*. Natomiast w Sekcji Dydaktycznej Zofia Buczkówna omawiała *Wrocław jako teren wycieczek szkolnych i krajoznawczych*, G. Wuttke prezentował *Nowy program geografii*, a W. Richling-Kondracka miała referat zatytułowany *Geografia ogólna w ośmioletniej szkole podstawowej*.

W drugim dniu Zjazdu po obiedzie, w godz. 15–17, ponownie wygłaszano referaty o charakterze ogólnym. Członek polsko-sowieckiej mieszanej komisji delimitacyjnej S. Leszczycki omawiał *Nowe granice Polski*, J. Matuszewicz mówił *O współpracy Państwowego Instytutu Hydrologiczno-Meteorologicznego z geografiami*, a Józef Zaremba o *Roli geografii w planowaniu przestrzennym*.

W dyskusji zgłoszono kilka wniosków o charakterze politycznym. M. Kielczewska, autorka broszury *Odra-Nysa najlepsza granica Polski*, zaproponowała rezolucję, w imieniu polskich geografów, stwierdzającą słuszność i konieczność aktualnej polskiej granicy zachodniej, która już

przed wojną była przez geografów wskazywana, jako „przyrodzona” granica Polski. J. Czyżewski postulował „terytorialne zabezpieczenie” na zachodnim brzegu Odry i Nysy (czyli aneksję ziem na zachód od tych rzek, nie precyzując, jak głęboko sięgającą) oraz drugą rezolucję w sprawie bratniego narodu łużyckiego (Pietkiewicz 1946, s. 172). Był też w dyskusji wątek naukowy, kiedy Cyryl Kolago zwrócił uwagę na słaby w Polsce, w relacji do innych państw, rozwój jednej z gałęzi antropogeografii zwanej geomedycyną (lub geografią zdrowia). Spostrzeżenie to jest nadal aktualne.

W sesji miało być wygłoszonych jeszcze 6 komunikatów, ale ponieważ poprzedni referenci nie trzymali się wyznaczonego czasu, a upolityczniona dyskusja znacznie się przeciągnęła, czasu na ich wygłoszenie zabrakło. Tym sposobem ujawnił się na Zjazdach polskich geografów nowy, dotąd nieznan, duch supremacji ideologii nad kwestiami merytorycznymi.

Również w drugim dniu zjazdu wieczorem odbyło się Walne Zebranie PTG, podczas którego podjęto niezwykle ważne decyzje w kwestii ruchu geograficznego w Polsce. Zebranie, z udziałem ok. 200 delegatów, otworzył S. Srokowski, przedwojenny wiceprzewodniczący PTG (ostatni przewodniczący A. Sujkowski nie przeżył wojny) (Pietkiewicz 1946, s. 172). W swoim wystąpieniu w następujący sposób określił cel Zjazdu:

„Celem naszego zebrania jest podjęcie zespolonej pracy na niwie geograficznej w nawiązaniu do tradycji przedwojennych [...] celem, który nam dziś przyświeca jest zjednoczenie i zespolenie PTG z ZPNG i ewentualnie z Polskim Towarzystwem Krajoznawczym [...] Idąc łącznie, więcej przyniesiemy pożytku nauce geografii, niż porozbijani na małe zespoły i tą też drogą można dojść do stworzenia wielkiego Towarzystwa Geograficznego – organizacji, jaką już posiadają inne narody [...] abyśmy odrobili te 7 lat, które ‘z łaski’ wrogów naszych straciliśmy dla nauki w ogóle, a dla nauki geografii w szczególności”.

Następnie S. Srokowski powitał S. Kulczyńskiego, rektora Uniwersytetu i Politechniki Wrocławskiej (do 1951 r. obie uczelnie były połączone). Rektor również zwrócił się do zgromadzonych delegatów, podkreślając fakt, że Zjazd zbiegł się w czasie z inauguracją obu szkół wyższych i był, *ipso facto*, pierwszym polskim zjazdem naukowym na Uniwersytecie Wrocławskim. Podkreślił symboliczny wymiar tego zdarzenia w momencie „gdy Polska wraca tutaj do swoich ziem i jedynych z punktu widzenia geograficznego słusznych swoich granic”.

Po przemówieniach Walne Zebranie uczciło pamięć geografów, ofiar zakończonej przed rokiem wojny. Duży aplauz wywołało odczytanie telegramów z życzeniami przesłanych przez geografów czeskich: Václava Krála, Josefa Pohla (Dobersky'ego) i Františka Vitáska.

Po wysłuchaniu sprawozdania Zarządu Głównego PTG, za okres od 19 maja 1939 r., złożonego przez P. Ordyńskiego, sprawozdania finansowego i Komisji Rewizyjnej odczytanych przez J. Kondrackiego oraz sprawozdań z działalności Oddziałów: W. Richling-Kondrackiej (Warszawski), Wandy Leszczyckiej (Krakowski), B. Krygowskiego (Poznański), J. Jurczyńskiego (Łódzki), A. Jahna (Lubelski) i J. Czyżewskiego (Wrocławski), Walne Zebranie udzieliło absolutorium ustępującemu Zarządowi Głównemu PTG (*Protokół Walnego Zgromadzenia członków...* 1946, s. 184).

Najważniejszym punktem dla dalszych losów polskiej geografii było przyjęcie projektu nowego tymczasowego Statutu PTG, złożonego z 41 punktów, który przedstawił S. Leszczycki. Statut wzorowano na analogicznym akcie Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika, ze zmianami nadającymi PTG charakter bardziej powszechny, gdyż członkostwo mogły uzyskać nie tylko osoby zatrudnione jako geografowie, ale także miłośnicy tej nauki. Statut wprowadzał też zasadę równości, likwidując wszelkie uprzywilejowania, co teoretycznie zrywało z manierą afirmowania stopni naukowych i charakteru instytucji zatrudnienia członków. Miało to „zaspokajać potrzeby narodowe i zainteresować masy potrzebami i osiągnięciami tak żywotnej nauki, jaką stanowi geografia”.

Statut był już znany członkom PTG, gdyż przed Zjazdem jego projekt konsultowano w Oddziałach. Jednak podczas rokowań zjednoczeniowych, w dniu 8 czerwca, zapadły pewne ustalenia, których dotychczasowy projekt nie uwzględniał. Międzyoddziałowa komisja złożona z S. Leszczyckiego, M. Kielczewskiej i J. Kondrackiego zaproponowała następujące zmiany w projekcie *Statutu PTG*:

- w § 2 Statutu wprowadzono podział PTG na Oddziały i Koła;
- w § 4 uzupełniono środki, jakimi Towarzystwo ma dążyć do realizacji celów;
- w § 5 wprowadzono dwa samodzielne Wydziały Nauki i Spraw Geografii Szkolnej oraz przewidziano możliwość tworzenia kolejnych Wydziałów i Komisji;
- § 26 regulował skład Zarządu Głównego i zasady jego funkcjonowania;

- § 32 mówił, że PTG wydaje co najmniej jedno czasopismo naukowe i jedno dydaktyczne i powołuje w Warszawie Komitet Redakcyjny oraz określa jego skład;
- § 33 określał organizację Oddziałów, wzorując ją na strukturze Zarządu Głównego.

Dyskusja nad nowym Statutem, ze zmianami uzgodnionymi w dniu 8 czerwca, nie była długa. J. Loth postulował uzupełnienie celów PTG o reprezentowanie polskiej geografii na forum międzynarodowym, a J. Czyżewski sugerował, że ze względu na ogromne zniszczenia, których doświadczyła Warszawa, to do stolicy powinny trafiać egzemplarze czasopism uzyskanych z wymiany w zamian za „Przegląd Geograficzny” (*Protokół Walnego Zgromadzenia członków...* 1946, s. 186).

Kluczowym punktem dla losów ZPNG stało się przegłosowanie uchwały Walnego Zebrania PTG, traktowanej jako tymczasowy Status PTG, w następującym brzmieniu:

„Walne Zgromadzenie Pol. Tow. Geograficznego przyjmuje do wiadomości zmiany statutowe, przeprowadzone w kierunku fuzji wszystkich organizacji geograficznych w Polsce”.

Przegłosowanie tej uchwały na Walnym Zebraniu PTG we Wrocławiu, w dniu 10 czerwca 1946 r., zakończyło dzieje Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii powołanego przed 24. laty w Łodzi.

ZPNG działało zatem efektywnie, odliczając okres drugiej wojny światowej, jedynie przez 17 lat. W żadnym z wystąpień na Zjeździe nie wspomniano o dokonaniach tych organizacji geograficznych, w tym ZPNG, które traciły swoją podmiotowość.

Na zakończenie Walnego Zebrania dokonano wyboru pierwszych powojennych władz PTG. Przewodniczącym został S. Srokowski, wiceprzewodniczącym J. Loth, a członkami Prezydium Zarządu Głównego J. Kondracki, P. Ordyński oraz Tadeusz Żebrowski. Wybrano też przewodniczących, ich zastępców i sekretarzy obu powołanych Wydziałów. Dla Wydziału nauki byli to S. Leszczycki, zastępca S. Pietkiewicz i sekretarz M. Klimaszewski. Dla Wydziału dla spraw Geografii Szkolnej: A. Zierhoffer, zastępca W. Richling-Kondracka, sekretarz M. Czekańska. Redaktorem „Przeglądu Geograficznego” został E. Romer, a „Czasopisma Geograficznego” J. Czyżewski. Przewodniczącym Komitetu Redakcyjnego został S. Srokowski. Do Komisji Rewizyjnej wybrano: J. Dylika, Romana Kozłowskiego, A. Malickiego i Jana Samsonowicza. Niemal cały skład Zarządu Głównego PTG stanowili byli członkowie ZPNG.

Po obradach Zjazdu 340 uczestników udało się na dwudniową wycieczkę w Sudety, pod opieką H. Teisseyre'a i M. Klimaszewskiego (Pietkiewicz 1946, s. 173).

Zakończenie

W okresie zaborczym na ziemiach polskich nie było warunków do tworzenia organizacji społecznych, a jednocześnie się wokół edukacji w zakresie takich przedmiotów jak historia i geografia było wręcz niemożliwe. Dlatego Polska, odzyskawszy niepodległość po 123 latach zaborów w 1918 r., była już opóźniona o kilkadziesiąt lat, w stosunku do innych państw europejskich, w zakresie tworzenia organizacji geograficznych.

Polscy nauczyciele geografii pokładali duże nadzieje, w powstałym 27 stycznia 1918 r. Polskim Towarzystwie Geograficznym, na wsparcie ich dążeń do uzyskania decydującego wpływu na kształtowanie pozycji geografii w edukacji szkolnej oraz tworzenie programów i metod jej nauczania. W szczególności cel ten mogła realizować Komisja ds. Nauczania Geografii PTG. Niestety, po odbyciu zaledwie dziewięciu posiedzeń Komisja ta została rozwiązana.

Brak wsparcia ze strony PTG skłonił geograficzne środowisko nauczycielskie do związania się z istniejącym od 25 sierpnia 1918 r. Towarzystwem Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (TNSW), w ramach którego tworzone sekcje geograficzne. Przez kilka pierwszych lat niepodległości było to jedyne forum, na którym nauczyciele geografii mogli dyskutować kształt programu nauczania i żądać wsparcia ich walki o pozycję przedmiotu geografii w szkole. Niestety, struktury tej wielkiej, ogólnopolskiej organizacji nauczycielskiej, grupującej większą część środowiska nauczycielskiego kraju, nie sprzyjały realizacji partykularnych celów branżowych poszczególnych nauk.

Sekcje Geograficzne przy Kołach TNSW powstały w 1921 r. w zaledwie trzech ośrodkach, w Łodzi, Krakowie i Warszawie. Stąd pojawienie się wiosną 1922 r. idei powołania odrębnej organizacji nauczycieli geografii. Kwestia ta była zapewne dyskutowana, najpierw w wąskim gronie kierowników akademickich ośrodków geograficznych na linii Lwów – Poznań – Kraków, ale impuls wykorzystania, planowanego

w Łodzi, Zjazdu TWSW dla zgromadzenia polskich nauczycieli geografii na odrębnym spotkaniu wypłynął od J. Jurczyńskiego, na zebraniu Sekcji Geograficznej przy Kole Łódzkim TNSW, w dniu 30 kwietnia 1922 r.

Ogólnopolska organizacja nauczycieli geografii została ostatecznie powołana w Łodzi 4 czerwca 1922 r., pod nazwą Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii. Uchwalono statut organizacji i wybrano jej władze, ale nie zerwano więzów z TNSW, pozostawiając ZPNG autonomiczną częścią TNSW. Pierwszym przewodniczącym Zrzeszenia został E. Romer.

Niemal ćwierćwiecze formalnego istnienia ZPNG (w rzeczywistości, odliczając okres drugiej wojny światowej, organizacja działała jedynie 17 lat) J. Czyżewski (1968 s. 70–73) podzielił na trzy okresy, odnosząc się do miejsc lokalizacji siedziby ZPNG, co z kolei związane było (od 1926 r.) z pochodzeniem przewodniczącego Zrzeszenia. Były to okresy „łódzki” (inicjalny do 1926 r.), „lwowski” (1926–1929) oraz „poznański” (1929–1939).

Jest to podział formalny, nieoddający jednak rzeczywistego stanu funkcjonowania ZPNG. Gdyby skoncentrować się na ocenie dynamiki rozwoju Zrzeszenia oraz systemie funkcjonowania jego władz, dałoby się wydzielić tylko dwa okresy. Pierwszy okres, dynamicznego rozwoju organizacji, tworzenia kół regionalnych w całym kraju i demokratycznego stylu wyłaniania władz, który obejmuje dwa okresy determinowane geograficznie („łódzki” i „lwowski”) oraz okres drugi, stagnacji organizacyjnej i przyjęcia autokratycznego, „dworskiego” stylu zarządzania ZPNG, który ujawnił się w pierwszych latach trzeciej dekady XX w. i doprowadził do rozpadu wielu struktur lub funkcjonowania pozorowanego, trwającego siłą inercji. Okres ten trwał do wybuchu drugiej wojny światowej, kiedy aktywność organizacyjna członków ZPNG w praktyce ustała.

Okres pierwszy, dynamicznego rozwoju, bazował na oddolnych inicjatywach nauczycielstwa, nie tylko z dużych akademickich ośrodków geograficznych. Sprzyjało to wzrostowi liczby członków i dyfuzji przestrzennej kół ZPNG. Demokratyczne zasady funkcjonowania władz nie zawsze sprzyjały optymalizacji procesów zarządzania. Popełniono sporo błędów, osoby odpowiedzialne za poszczególne sfery działalności nie zawsze umiały funkcjonować w warunkach gospodarki rynkowej, kiedy organizacja społeczna o szczytnych celach musiała się zmieścić w ramach prawnych i sprawdzić w konkurencji z innymi przedsiębiorstwami i instytucjami komercyjnymi. Widoczna była jednak wola aktywizacji dużej rzeszy członków i bazowania na ich inicjatywie.

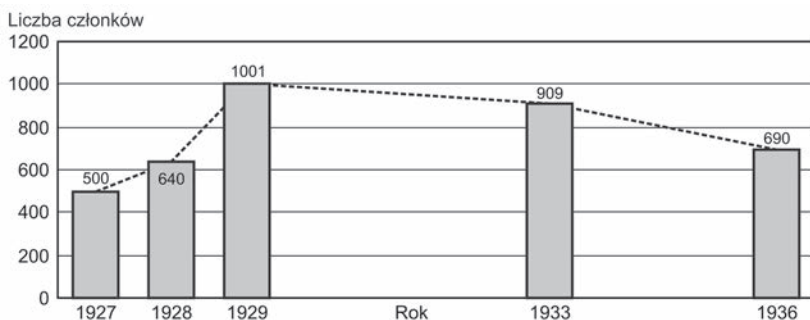
Po przyjęciu przez władze ZPNG, obowiązującego wówczas w całym kraju autorytarnego modelu działania, utracono entuzjazm rzeszy nauczycielskiej i ZPNG, zapewne sprawniej zarządzane, stało się jednak organizacją kadrową, tracąc większość swojego potencjału w terenie i koncentrując na rozwijaniu Kół w trzech największych geograficznych ośrodkach akademickich, a zachowując w regionach stan posiadania jedynie tam, gdzie dało się oprzeć na nielicznych, ale niezwykle aktywnych nauczycielach geografii, zazwyczaj absolwentach bądź doktorantach, któregoś z wiodących ośrodków uniwersyteckich.

Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii zwiększało liczbę członków bardzo dynamicznie w środkowej fazie swego istnienia, po pierwszym Zjeździe lwowskim w 1926 r., kiedy liczba zrzeszonych nauczycieli przekroczyła 500 osób (tab. 6, ryc. 30). Już w 1929 r. osiągnęło apogeum swojego rozwoju, przekraczając 1 tys. członków. Od tego czasu następuje już regres, początkowo powolny, jeszcze w 1933 r. Zrzeszenie skupiało ponad 900 nauczycieli. Ostatnie zachowane sprawozdanie Zarządu Głównego ZPNG z 1936 r. podaje liczbę niespełna 700 członków. Z dyskusji na Walnym Zebraniu wynika jednoznaczny obraz odpływu nauczycieli geografii od ZPNG i upadku większości Kół regionalnych lub trwania tych, których nie rozwiązano, w działaniach pozorowanych. Niestety nie znamy danych ze sprawozdania Zarządu Głównego złożonego w Krakowie w końcu maja 1939 r.

Tabela 6. Liczba członków ZPNG 1927–1936

Rok	Liczba członków
1927	500
1928	640
1929	1 001
1933	909
1936	690

Źródło: oprac. własne na podstawie publikowanych sprawozdań Zarządu Głównego ZPNG.

Ryc. 30. Zmiana liczby członków ZPNG w latach 1927–1936

Źródło: oprac. własne.

Pomimo regresu liczby członków, Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii, aż do końca swojego istnienia (wrzesień 1939 r.), pozostało największą organizacją geograficzną w Polsce. Polskie Towarzystwo Geograficzne, działające w okresie międzywojennym bardzo dynamicznie, w 1935 r. liczyło nie więcej niż 200 członków, a zatem było ponad trzykrotnie mniejsze od ZPNG (Kondracki 1968, s. 42). Drugą, co do liczebności, polską organizacją geograficzną było Towarzystwo Geograficzne we Lwowie, w apogeum rozwoju (też w 1929 r.) liczące ponad 300 członków (Zierhoffer 1968, s. 54). Najmniejszą spośród organizacji geograficznych było Towarzystwo Geograficzne w Poznaniu skupiające kilkudziesięciu członków (Czechówna 1968, s. 62).

Choć liczba Kół regionalnych ZPNG, w okresie apogeum ich rozwoju na początku lat 30. XX w., sięgała blisko 30, a pod koniec działalności Zrzeszenia nadal jeszcze było ich 18, to w praktyce większość była efemerydami. Co najmniej połowa Kół funkcjonowała niespełna jedną kadencję ich władz.

Utworzenie nowego Koła zazwyczaj opierano na jednym–dwóch aktywniejszych nauczycielach, których w powołaniu regionalnej filii ZPNG wspierał członek Zarządu Głównego, przyjeżdżający z Poznania lub innego dużego ośrodka geograficznego. Zazwyczaj inicjalnym etapem było ogłoszenie odczytu przyjezdnego gościa, na który zapraszano nauczycieli geografii z kilku sąsiednich miast i gmin regionu. Podczas takich zebrań uchwalano też powołanie regionalnego Koła ZPNG i wyłanianio jego władze (zawsze przewodniczącym zostawał nauczyciel inicjujący). Od aktywności tych inicjujących nauczycieli zależały zazwyczaj dalsze losy Koła. Bardzo często już na tym pierwszym zebraniu zamykała się ich historia. Lektura sprawozdań Kół pokazuje, że ich

aktywność opierała się na głoszeniu odczytów, organizacji wycieczek dla nauczycieli i lekcji pokazowych przez przewodniczącego i sekretarza Koła, sporadycznie przez jeszcze kilku innych nauczycieli.

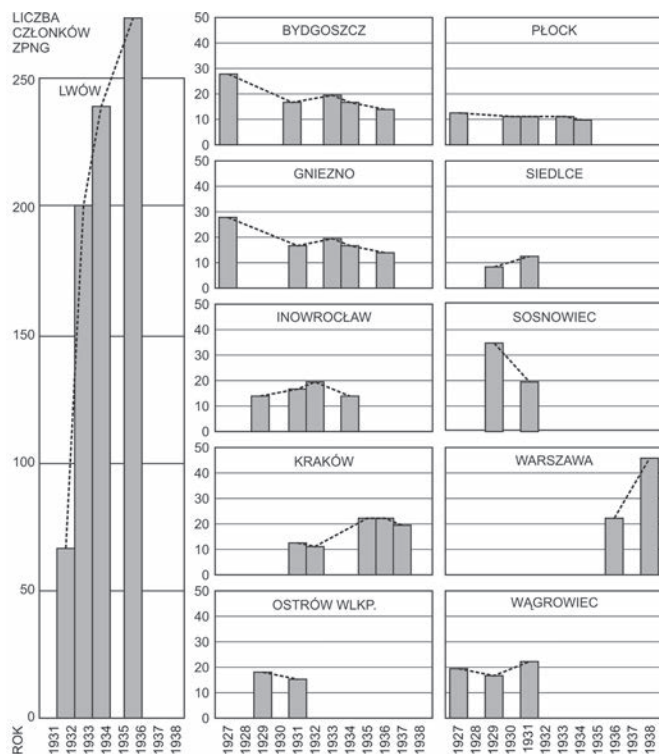
Bardzo słaba była też rotacja członków sprawujących funkcje zarówno w Zarządzie Głównym, w szczególności na stanowisku przewodniczącego ZPNG (zał. 6), jak i może w jeszcze większym stopniu w Zarządach Kół, nawet tych, które działały przez kilkanaście lat (zał. 7). Wręcz symboliczna była wymiana na stanowiskach przewodniczący – wiceprzewodniczący tych samych dwóch postaci oraz niezmienność sekretarza w latach 1927–1937 w Kole Poznańskim, czyli w mieście posiadającym dwie akademickie placówki geograficzne.

Pewne ożywienie i ekspansja Kół nastąpiła w drugiej połowie lat 30. Inspiracją było organizowanie Ogólnopolskich Zjazdów Nauczycieli Geografii w miastach pozbawionych dotąd silniejszych ośrodków geograficznych, jak Gdynia i Katowice. Po zakończeniu Zjazdu w takim ośrodku zazwyczaj zawiązywało się Koło ZPNG, którego losy też bywały różne, albo stagnowało jak na Wybrzeżu, gdzie członków Koła rozdzielała granica państwa, albo dynamicznie się rozwijało jak na Śląsku, stając się z liczbą 77 członków, drugim po lwowskim Kołem w Polsce (zał. 8, ryc. 31).

Ciekawym zjawiskiem jest duża dysproporcja wielkości Kół w dużych ośrodkach geograficznych, np. w Krakowie w 1932 r. było tylko 11 członków i w małych miasteczkach niestanowiących dużych skupisk geografów, np. Wolsztyn, Rogoźno po ok. 30 członków.

W praktyce w kraju było zaledwie kilka aktywnych Kół ZPNG, poza Lwowskim i do pewnego momentu również Poznańskim, także Bydgoskie, Inowrocławskie, Płockie, a pod koniec działalności ZPNG także nowe Koła Katowickie i Warszawskie. Bardzo szybko upadło, inicjujące utworzenie Zrzeszenia, Koło Łódzkie.

Nie da się odmówić ZPNG sprawności działania na poziomie Zarządu Głównego. Ogólnopolskie Zjazdy Nauczycieli Geografii były organizowane dość regularnie, choć kwestia ich lokalizacji była stałym przedmiotem sporu pomiędzy dwoma ośrodkami akademickimi. Członkowie ZPNG zgodnie współpracowali z członkami PTG i pozostałych lokalnych Towarzystw Geograficznych przy organizacji największych dla kraju wydarzeń geograficznych – Kongresu Słowiańskich Geografów i Etnografów oraz XIV Kongresu Międzynarodowej Unii Geograficznej. Sprawnie wyłaniali też krajową reprezentację na kolejne edycje tych Kongresów poza granicami kraju. Wielkim sukcesem było też, w miarę

Ryc. 31. Zmiana liczby członków w wybranych Kołach ZPNG w latach 1927-1938

Źródło: oprac. własne.

stabilne, wydawanie kilku naukowych periodyków geograficznych i wspólna walka z ministerialną biurokracją o pozycję geografii w szkole i rozwój metodyki jej nauczania.

Natomiast ewidentne błędy w realizacji celów ZPNG zostały popełnione przez kolejne Zarządy w zakresie wsparcia nauczycieli geografii na polu metodyki nauczania. Dopuszczenie do przejścia statutowych celów ZPNG (takich, jak poprawa programów nauczania, rozwój nowych metod dydaktycznych, wycieczki geograficzne, pomoce naukowe, podręczniki szkolne, lekcje pokazowe) i lepszej ich realizacji przez organizację zewnętrzną (trzeba przyznać, że wspieraną przez państwową administrację), jaką były Ogniska Metodyczno-Geograficzne powstające w licznych ośrodkach, doprowadziło *per saldo* do destrukcji ZPNG, odpływu nauczycieli, w szczególności poza największymi miastami i stagnacji całego Zrzeszenia.

Niezależnie od krytycznej oceny funkcjonowania władz i struktur Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, rola tej instytucji w rozwoju polskiej geografii jest bardzo znacząca. Przede wszystkim dotyczyła ona utrzymania rangi dyscypliny i dążenia do jej poprawy w nauczaniu szkolnym i akademickim, w aktywizacji zawodowej nauczycieli geografii, szczególnie w obszarach oddalonych od pięciu krajowych centrów geografii akademickiej. Zaopatrzenie w najnowszą geograficzną literaturę naukową polskiego nauczycielstwa, za sprawą m.in. ZPNG, było w okresie międzywojennym wręcz modelowe. Kontakt osobisty nauczyciela geografii, nawet z odległych krańców państwa, z wiodącymi w skali europejskiej naukowcami był bardzo częsty i względnie łatwo dostępny.

Słabszą stroną działalności Zrzeszenia była mała skuteczność w przekonaniu państwowych urzędników oświatowych do wdrażania innowacji w procesie nauczania, dopuszczenie do przejęcia ważnych celów statutowych Zrzeszenia przez finansowane centralnie Ogniska Metodyczno-Geograficzne, co prowadziło do utraty członków ZPNG, oraz „dworski”, niedemokratyczny styl kierowania Kołami i Zarządem Głównym ZPNG, a także brak jednoznacznej woli dążenia do zjednoczenia ruchu geograficznego w Polsce.

Bibliografia

- Antos Władysław, (1936), *Stanowisko geografii w liceach, a przygotowanie geograficzne kandydatów na oficerów*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 382–386.
- Aresztowani podczas Aktion gegen Universitäts-Professoren, (2019), „Alma Mater”, nr. specj. 212, s. 20–35.
- Bajerlein Józef, (1930), *Na marginesie zagadnienia szkoły pracy*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 42–44.
- Banaśkiewicz-Cabaj Krystyna, Cabaj Wacław, (2010), *Wojenne losy Jana Flisa – dola żołnierza tułacza*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 173–189.
- Baranowski Bolesław Adam, (1908), *Czterdziestolecie Towarzystwa Pedagogicznego. Sprawozdanie odczytane na posiedzeniu Zjazdu Tow. Ped. dnia 27 sierpnia 1908*, [w:] *Księga jubileuszowa Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego 1868–1908*, PTP, Lwów, s. 1–23.
- Borowik Józef, (1931), *O zasoleniu Zatoki Gdańskiej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 277–287.
- Bulawa Edward, (1997), *Jan Śliwka – droga do ruchu polskiego*, cz. 2, „Pamiętnik Cieszyński”, T. 12, s. 46–74.
- Bzowski Konstanty, (1923), *List do Redakcji „Czasopisma Geograficznego”*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 2, s. 281.
- Bzowski Konstanty, (1924a), *E. Romer i M. Polaczkówna, Pogadanki krajoznawcze, Lwów–Warszawa 1922*, wyd. Książnicy T.N.S.W., Literatura, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 1. s. 114–115.
- Bzowski Konstanty, (1924b), *O nauczaniu geografii w I klasie gimnazjalnej (w III i IV klasie szkoły powszechnej)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 1, s. 49–55.
- Bzowski Konstatny, (1924c), *Prof. dr. E. Romer i dr. M. Polaczkówna, Geografia. Dla II klasy szkół średnich i V i VI kl. szkół powszechnych, Lwów–Warszawa 1923*, Książnica Polska T.N.S.W. Literatura, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 1. s. 116–118.
- Bzowski Konstanty, (1936), *Wacław Nałkowski (w dwudziestopięciolecie zgonu)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 387–389.
- Cezak Jakub Stefan, (1929), *Program geografii gospodarczej dla szkół handlowych średnich*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 114–117.
- Cezak Jakub, (1930), *Program metodyki geografii gospodarczej w szkołach kształcących zawodowych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 94–96.

- Chodakowska Janina, (1986), *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych i jego udział w reformie szkół średnich w Polsce międzywojennej*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, 29, s. 69–106.
- Co słysząc nowego, (1925), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 1, nr 17, s. 3.
- Czajka Wiesław, Stefaniak Łukasz, (2021), *Powróciliśmy do swoich. Udział geografów wojskowych w przywracaniu pamięci historycznej o tragicznych losach żołnierza polskiego rozpoczął się w roku 1990*, „Polska Zbrojna”, 13. 04, nr okazyjny, s. 6–10.
- Czechówna Ludmiła, (1968), *Towarzystwo Geograficzne w Poznaniu*, [w:] Biesiada R. (red.), *Polskie Towarzystwo Geograficzne w pięćdziesiątą rocznicę działalności*, PTG, PWN, Warszawa, s. 61–62.
- Czekalski Józef, (1934–1935), *Les échos du Congrès International de Géographie de Varsovie*, Sprawozdania, „Przegląd Geograficzny”, T. 14, s. 188–194.
- Czekalski Józef, (1936), *Zagadnienia kolonialne w podręcznikach obcych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 363–372.
- Czekanowski Jan, (1929), *Zagadnienie syntezy kartograficznej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 65–66.
- Czekańska Maria, (1936), *O geografii Polski w podręcznikach obcych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 373–381.
- Czekańska Maria, (1937), *Stosunek geografii do historii w kl. IV*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 2, s. 144–156.
- Czekańska Maria, (1939/46), *Zasługi Stanisława Pawłowskiego na polu metodyki i dydaktyki geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 17, z. 3–4, s. 3–10.
- Czepe Tomasz, German Krystyna, (2010), *Wojenne drogi profesora Zdzisława Czepego*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 155–163.
- Czyżewski Julian, (1928), *Z historii Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii*, *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 2–3, s. 185–191.
- Czyżewski Julian, (1930), *O przygotowaniu geograficznym nauczycieli szkół powszechnych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 4–7.
- Czyżewski Julian, (1932), *Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Paryżu 16–24 września 1931*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 10, z. 1–3, s. 1–11.
- Czyżewski Julian, (1936a), *Zjazd Polskich Nauczycieli Geografii w Katowicach (21–24 maja 1936 r.)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 313–314.
- Czyżewski Julian, (1936b), *Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii w ostatnim dziesięcioleciu 1926–1936*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 314–321.
- Czyżewski Julian, (1968), *Z dziejów Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii*, [w:] Biesiada R. (red.), *Polskie Towarzystwo Geograficzne w pięćdziesiątą rocznicę działalności*, PTG, PWN, Warszawa, s. 61–98.
- Czyżewski Julian, Moj Franciszek, (1934), *Przemysł górniczy na Przedgórzu Polskich Karpat Wschodnich*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 2, s. 180–186.
- Dlaczego?, (1924), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 1, nr 10, s. 4.

- Do P.T. Członków Zrzeszenia P.N.G. i do łaskawych Czytelników Czasopisma Geograficznego, (1931), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 3, s. 241–242.
- Dokształcanie nauczycieli szkół średnich w Państwowym Instytucie Pedagogicznym w Warszawie, (1920), „Przegląd Pedagogiczny”, T. 39, nr 1, s. 38–42.
- Doroczny Zjazd Zrzeszenia, (1929), „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 1, s. 59–60.
- Doroszewski Jerzy, (2015), *W 110-lecie Związku Nauczycielstwa Polskiego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3–4, s. 7–23.
- Drugi (II) Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1926a), „Czasopismo Geograficzne”, T. 4, z. 3, s. 137–139.
- Drugi (II) Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1926b), „Przegląd Pedagogiczny”, T. 45, nr 21, s. 580.
- Drugi (II) Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce, (1927), „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 1, s. 47–48; z. 4 s. 145–167.
- Drugi (II.) Zjazd Koleżeński Geografów Krakowskich (w dniach 3 i 4 lutego 1939 r.), (1938), „Wiadomości Geograficzne”, T. 16, z. 3–4, s. 2.
- Drugi Koleżeński Zjazd Geografów Krakowskich, (1938), „Przegląd Geograficzny”, T. 18, s. 213–215.
- Drugi Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1926), IV. Zjazdy, „Wiadomości Geograficzne”, T. 4, z. 5–6, s. 73–74.
- Durka Jarosław, (2014), *Wybrane problemy z działalności wydawniczej Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] Michalska I., Michalski G. (red.), *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XX i pierwszych latach XXI wieku*, Łódź, s. 45–57.
- Dwudziesty czwarty zjazd niemieckich geografów, (1931), *Kronika*, „Przegląd Geograficzny”, T. 10, s. 189–190.
- Dylik Jan, (1930), *Sprawozdanie z drugiej wycieczki zagranicznej Koła Geografów Stud. U.P. do Austrii, Jugosławji i Węgier*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 3, s. 196–211.
- Firlusówna Gertruda, (1939), *Sprawozdanie z prac Sekcji Metodyczno-Dydaktycznej na Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Amsterdamie w r. 1938*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 17, z. 2, s. 100–113.
- Galon Rajmund, (1937), *Instytut Geograficzny Uniwersytetu Poznańskiego*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 2, s. 156–162.
- Gorzuchowski Stanisław, (1939), *The Fifteenth International Geographic Congress in Amsterdam*, „Baltic and Scandinavian Countries”, T. 5, no 1, s. 88.
- Gotkiewicz Marian, (1934), *Sprawozdanie z działalności Ogniska Metodyczno-Geograficznego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Krakowie*, *Z życia Ognisk metodyki geografji*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 350–351.
- Górny Maciej, (2018), *A vacuum to be filled. Central and Eastern Europe in the times of 'geography without Germans'*, „*Studia Historiae Scientiarum*”, T. 17, s. 253–272.

- Grochowski Leonard, (1984), *Udział Polski w międzynarodowym ruchu pedagogicznym w okresie międzywojennym*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, T. 27, s. 177–211.
- Harasimiuk Krystyna A., (2012), *Dzieje Instytutu Geograficznego w Uniwersytecie Lwowskim w latach 1883–1939*, IGiGP UJ, Kraków.
- Hibszar Adam, (2019), *Główne kierunki działalności Polskiego Towarzystwa Geograficznego (PTG) w regionie śląsko-zagłębiowskim. W 90. rocznicę utworzenia oddziału PTG w Katowicach*, „Acta Geographica Silesiana”, T. 13/2 (34), s. 57–73.
- Hłasko-Pawlicowa Alicja, (1930), *Szkoła pracy, a regionalizm w nauczaniu geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 34–38.
- Inne agendy Towarzystwa oraz jego rozwój*, (1930), *Sprawy Towarzystw. Towarzystwo Geograficzne we Lwowie*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 3, s. 243.
- Instytut Nauczycielski Koła Łódzkiego Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych*, (1922), *Wiadomości bieżące*, „Muzeum”, T. 37, z. 2, s. 269–270.
- Jackowski Antoni, (2008), *Dzieje geografii polskiej do 1918 roku*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa, s. 11–73.
- Jackowski Antoni, Sołjan Izabela, (2009), *Z dziejów geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim (XV–XXI wiek)*, IGiGP UJ, Kraków.
- Jackowski Antoni, Sołjan Izabela, (2010a), *Geografia krakowska w latach II wojny światowej*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 23–86.
- Jackowski Antoni, Sołjan Izabela, (2010b), *Wkład ośrodka krakowskiego w rozwój polskiej geografii (do roku 1945)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 81, z. 3, s. 153–172.
- Jackowski Antoni, Bilaska-Wodecka Elżbieta, Sołjan Izabela, (2014), *Osiemdziesiąt (80) lat minęło... XIV Kongres Międzynarodowej Unii Geograficznej w Warszawie 23–31.08.1934 r.*, „Przegląd Geograficzny”, T. 86, z. 1, s. 115–130.
- Jackowski Antoni, (2017), *Ostatni przed wojną Zjazd Polskich Geografów w Krakowie. Instytut Geograficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego 28–29 maja 1939 roku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, T. 27, s. 33–47.
- Jackowski Antoni, Sołjan Izabela, (2018a), *Geografia w służbie niepodległej Polski (1918–1939)*, [w:] Jackowski A. (red.), *Rola geografii w utrwalaniu niepodległej Polski i jej rozwoju*, IGiGP UJ, PTG, KNG PAN, Kraków, s. 43–104.
- Jackowski Antoni, Sołjan Izabela, (2018b), *Polskie Towarzystwo Geograficzne. Zarys dziejów*, [w:] Jackowski A., Sołjan I., Sobczyński M., *Historia Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie Towarzystwo Geograficzne w setną rocznicę działalności*, T. 1, s. 25–61.
- Jackowski Antoni, Bilaska-Wodecka Elżbieta, Sołjan Izabela, Liro Justyna, (2019), *Geografia polska i geografowie w latach II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków.
- Jakubski Antoni, (1931), *Fauna Bałtyku polskiego i jej znaczenie gospodarcze*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 273–276.

- Jamrożek Wiesław, (2009), *Trzy kongresy pedagogiczne*, „Biuletyn Historii Wychowania”, T. 25, s. 133–139.
- Jamrożek Wiesław, (2015), *Kongresy i zjazdy pedagogiczne w rozwoju polskiej myśli i praktyki edukacyjnej (do 1939 roku)*, Wyd. Naukowe UAM, ser. Psychologia i Pedagogika nr 226, Poznań.
- Janowska Zofia, (1930), *Nauczanie geografii a szkoła pracy*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 44–51.
- Janowska Zofia, (1932), *Ilustracja i jej znaczenie w nauczaniu geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 10, z. 1–3, s. 52–62.
- Janowski Aleksander, (1929), *Wycieczki jako uzupełnienie nauki szkolnej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 124–127.
- Jasiewicz Wilhelm, (1933), *Konferencja rejonowa lwowskiego Ogniska metodycznego geografii, Z życia Ognisk Metodyczno-Geograficznych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 4, s. 201–207.
- Kalendarzyk posiedzeń, (1926), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 2, nr 11, s. 2.
- Kalendarzyk posiedzeń, (1927), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 3, nr 7, s. 2.
- Karbowiak Antoni, (1909), *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych 1884–1908*, „Muzeum”, R. 25, dodatek 1, Lwów.
- Karcz-Taranowicz Eugenia, (2015), *Geneza stowarzyszeń nauczycielskich na ziemiach polskich*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3–4, s. 24–40.
- Kardaszewska Elżbieta, (2020), *Oddział Lubelski PTG*, [w:] Sobczyński M. (red.), *Polskie Towarzystwo Geograficzne w setną rocznicę działalności*, T. 2: *Historia oddziałów terenowych i tematycznych Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, wyd. 2, PTG, WNG UŁ, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych, Łódź, s. 145–190.
- Kielczewska Maria, (1931), *Kartografia na Międzynarodowej Wystawie Komunikacji i Turystyki (6.VII. do 8.VIII.1930 r.)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 61–67.
- Klee Tadeusz, (1929), *Gabinet geograficzny w siedmioklasowej szkole powszechnej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 127–129.
- Koło geografów nauczycieli, (1923), *Towarzystwa i zjazdy. Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii*, Poznań, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 2, s. 266.
- Koło Geografów-Nauczycieli w Poznaniu. *Sprawozdanie za pięcioletni okres istnienia 1923–1928*, (1928), „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 4, s. 259–261.
- Koło Łódzkie Z.P.N.G., (1924), *Towarzystwa. Zebrania Nauczycieli Geografii*. Łódź, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 2, s. 344.
- Koło Łódzkie Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, (1923), *Towarzystwa i zjazdy. Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii*. Łódź, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 2, s. 269–271.
- Koło w Bydgoszczy, (1927), *Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 183.

- Koło w Drohobyczu*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 184.
- Koło w Gnieźnie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 78.
- Koło w Inowrocławiu*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 78.
- Koło w Kościanie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 76.
- Koło w Koźminie*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 182.
- Koło w Lesznie*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 182.
- Koło w Łodzi*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 76.
- Koło w Nowym Sączu*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 76.
- Koło w Ostrowcu*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 183.
- Koło w Ostrowie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 78.
- Koło w Pleszewie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 77.
- Koło w Płocku*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 184.
- Koło w Płocku*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 76.
- Koło w Poznaniu*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 79.
- Koło w Rogóźnie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 78.
- Koło w Rzeszowie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 76.
- Koło w Siedlcach*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 77.
- Koło w Sosnowcu*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 183.
- Koło w Stryju*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 184.
- Koło w Tczewie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 77.
- Koło w Toruniu*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 78–79.

- Koło w Wągrowcu*, (1927), Sprawy Towarzystw. Sprawozdanie z pracy kół „Zrzeszenia P.N.G.”, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 4, s. 183.
- Koło w Wągrowcu*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 77.
- Koło w Wilnie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 77–78.
- Koło w Wolsztynie*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 78.
- Koło w Zagłębiu Dąbrowskiem*, (1931), Sprawozdania Kół Zrzeszenia P.N.G. Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 78.
- Komisja Referentów*, (1925), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 1, nr 37, s. 2.
- Komisja Referentów*, (1926), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 2, nr 1, s. 2.
- Komunikat Głównego Zarządu Z.P.N.G.*, (1938), Komunikaty, „Czasopismo Geograficzne”, T. 16, z. 4, s. 368.
- Komunikat Sekcji Geograficznej*, (1927), „Kronika Koła Warszawskiego T.N.S.W.”, T. 3, nr 12, s. 2.
- Komunikat Zarządu Głównego Z.P.N.G. w Poznaniu*, (1935), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 13, z. 1, s. 140–141.
- Komunikaty*, (1938), „Czasopismo Geograficzne”, T. 16, z. 4, s. 368.
- Komunikaty Zarządu Głównego Z.P.N.G.*, (1937), Wiadomości bieżące, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 1, s. 95.
- Komunikaty Zarządu Głównego Zrzeszenia P.N.G.*, (1930), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 3, s. 243–244.
- Komunikaty Zarządu Okręgu Lwowskiego Z.P.N.G.*, (1935), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 13, z. 1, s. 142.
- Kondracki Jerzy, (1968), *Rozwój Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, [w:] Biesiada R. (red.), *Polskie Towarzystwo Geograficzne w pięćdziesiątą rocznicę działalności*, PTG, PWN, Warszawa, s. 31–47.
- Kondracki Jerzy, (1993), *Blaski i cienie 75 lat istnienia Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, [w:] Kozłowska-Szczęsna T., Kondracki J., Stankowski W. (red.), *Polskie Towarzystwo Geograficzne w siedemdziesiątą piątą rocznicę działalności*, Zarząd Główny PTG, Warszawa-Poznań, s. 7–17.
- Konferencja rejonowa Ogniska Metodycznego-geograficznego w Lublinie*, (1933), *Z życia Ognisk Metodyczno-Geograficznych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 4, s. 208–209.
- Konferencja rejonowa Ogniska metodycznego geografii w Krakowie, dnia 12 października 1933, pod kierownictwem dr Stanisławy Niemcówny*, (1933), *Z życia Ognisk Metodyczno-Geograficznych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 4, s. 207–208.
- Kongres niemieckich geografów w Gdańsku w roku 1931*, (1931), *Zjazdy*, „Wiadomości Geograficzne”, T. 9, nr 8, s. 119.
- Kopczewski Władysław (red.), (1924), *Kalendarz „Iskier” na rok 1924/25*, Książnica Atlas, Lwów-Warszawa.

- Kopeć Karol, (1930), *Program nauki geografii w seminarium nauczycielskim*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 88–90.
- Kortus Bronisław, (2001), *Rola polskiej geografii w myśli zachodniej w latach 1914–1939*, [w:] Kortus B., (red.), *Człowiek i przestrzeń*, IGiGP UJ, Kraków, s. 195–204.
- Kortus Bronisław, (2004), *Rola geografii w polskiej myśli zachodniej XX wieku*, „Przegląd Zachodni”, nr 2, s. 105–130.
- Kostrzewski Andrzej, (2016), *Stanisław Pawłowski (1882–1940)*, Ser. Biografie Rektorów Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, red. Hauser P., Schramm T., Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Kostrzewski Andrzej, Rogacki Henryk, (2008), *Poznański ośrodek badań geograficznych*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa, s. 376–386.
- Krakowskie Koło Z.P.N.G., (1935), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 13, z. 2–4, s. 376.
- Kraków, (1924), *Towarzystwa. Zebrania nauczycieli geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 2, s. 344–345.
- Krawczyk Adam, (2000), *Franciszek Czerny-Schwarzenberg. Geograf*, [w:] Zemanek A. (red.), *Złota księga Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi. Liber Aureus Facultatis Biologico-Geographicae*, T. 1: *Biografie uczonych. Virorum doctorum vita*, ser. Złote Księgi UJ, Księgarnia Akademicka, Kraków, s. 333–339.
- Kronika wydarzeń *Aktion gegen Universitäts-Professoren* powszechnie zwanej *Sonderaktion Krakau*, (2019), „Alma Mater”, nr spec. 212, s. 6–10.
- Krygowski Bogumił, (1935), *Sprawozdanie z działalności Z.P.N.G. Koła Poznańskiego za lata 1932 i 1933*, *Sprawy Towarzystw. Z życia Kół Z.P.N.G.*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 13, z. 1, s. 132–137.
- Krygowski Bogumił, (1938a), *Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za rok 1936 i 1937*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 16, z. 1, s. 73–74.
- Krygowski Bogumił, (1938b), *Streszczenie referatów wygłoszonych w poznańskim Kole Z.U.N.G. w latach 1936 i 1937*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 16, z. 1, s. 74–80.
- Kubisz Jan, (1928), *Pamiętnik starego nauczyciela. Garść wspomnień ze Śląska Cieszyńskiego w okresie budzącego się ruchu narodowego w b. księstwie cieszyńskim*, Wyd. Towarzystwa Ewangelickiego, Cieszyn.
- Kubisz Jerzy, (1922), *Początki polskiej organizacji nauczycielskiej na Śląsku*, „Miesięcznik Pedagogiczny”, nr 12, s. 305–313.
- Lencewicz Stanisław, (1931), *Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Paryżu*, *Sprawozdania*, „Przegląd Geograficzny”, T. 11, s. 165–171.
- Lencewicz Stanisław, (1934–1935), *Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Warszawie*, *Sprawozdania*, „Przegląd Geograficzny”, T. 14, s. 167–182.
- Lencewicz Stanisław, (1937), *Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Amsterdamie*, „Przegląd Geograficzny”, T. 17, s. 117–125.
- Limanowski Mieczysław, (1930), *O przygotowaniu nauczycieli geografii do zawodu*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 4–5.

- Limanowski Mieczysław, (1931), *Polska i morze* (streszczenie), „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 246–247.
- Lipko Stanisław, (1973), *Nauczanie geografii w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, PZWS, Warszawa.
- Lisowski Andrzej, (2010), *Warszawska geografia i geografowie w okresie II wojny światowej*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 87–119.
- Liszewski Stanisław, (1998), *Profesor Stanisław Gorzuchowski 6 VI 1899–22 III 1948*, „Przegląd Geograficzny”, T. 70, s. 111–117.
- Liszewski Stanisław, (2008), *Łódzki ośrodek badań geograficznych*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa, s. 400–419.
- Liszewski Stanisław, (2010), *Geografowie łódzcy w latach terroru hitlerowskiego i stalinowskiego*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 137–146.
- Lwów – Trzeci ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1928), *Ruch geograficzny na świecie i w Polsce. Zjazdy*, „Wiadomości Geograficzne”, T. 6, nr 7, s. 100–101.
- Lwów, (1925), *Kronika. Towarzystwa i zjazdy. Zebrania nauczycieli geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 3, z. 1–2, s. 196.
- Łącznicy Sekcyj, (1925), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 1, nr 24, s. 3–4.
- Łódź, (1923), *Wykłady i odczyty 1922/23*, „Wiadomości Geograficzne”, T. 1, z. 3–4, s. 53–54.
- Łuczyńska Barbara, (1991), *Koło krakowskie TNSW na tle prac Towarzystwa Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych 1884–1939*, Rozprawy Habilitacyjne nr 226, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Majewski Piotr M., (2016), *Spółeczność akademicka 1915–1939*, [w:] Majewski P.M. (red.), *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816–2016, Wyd. UW, Warszawa, s. 51–295.
- Makosińska Jadwiga, (1930), *O programach nauczania geografii w szkołach powszechnych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 57–61.
- Makosińska Jadwiga, (1931), *Etnografia Polski w nauczaniu geografii objaśniona na fryzach ludowych Pillatiego*, Książnika „Atlas”, Lwów–Warszawa 1931.
- Malicki Adam, (1937), *Położenie geograficzne miast na Nadbużu*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 1, s. 18–42.
- Marchacz Władysław, (1936), *Śląski krajobraz przemysłowy* (streszczenie), „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 331–349.
- Matoga Stanisław, (1930), *Program geografii w szkole powszechnej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 53–56.
- Mączak Franciszek, (1929), *Uwagi w sprawie t. zw. map plastycznych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 139–141.

- Memoriał Zarządu Głównego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w Poznaniu w sprawie nauczania geografii w klasie IV gimnazjum nowego typu, (1936), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 398–399.
- Memorjał i wnioski w sprawie geografii w szkołach wyższych, (1929), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 183–185.
- Memorjał przedłożony Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie uwzględnienia geografii w programach liceów, (1936), „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 1, s. 67–70.
- Memorjał Zarządu Głównego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w sprawie upośledzenia nauki geografii w programach liceów ogólnokształcących, (1936), „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 1, s. 70–73.
- Memorjał Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii do Ministerjum Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w sprawie roli geografii w ogólnem wychowaniu narodowem, (1929), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 175–179.
- Miąso Józef, (1995), Dziedzictwo walki o szkołę polską w 1905 r. w programach związków nauczycielskich, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 1–2, s. 5–9.
- Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Amsterdamie (18–28 lipca 1938), (1937), Wiadomości bieżące, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 3, s. 287–296.
- Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Amsterdamie, (1936), Kongresy, „Przegląd Geograficzny”, T. 16, s. 193–195.
- Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Londynie i Cambridge, (1928), „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 1, s. 54.
- Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Polsce, 1934, (1932), Wiadomości bieżące, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 4, s. 233.
- Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Warszawie, (1934), Nowości geograficzne, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 1, s. 79–80.
- Mikulski Józef, (1937), Zagadnienie regionalizmu w nowych programach, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 1, s. 70–75.
- Mochnacki Rodion, (1939), Ośrodek Metodyczny Geografii Gosp. Sprawozdanie z działalności za rok szkolny 1938/39, [w:] Sprawozdanie za rok szkolny 1938/39, Liceum Handlowe i Liceum Administracyjne, Kraków, s. 54–71.
- Morys-Twarowski Michael, (2014), Jan Szygut – nauczyciel i działacz polityczny ze Śląska Cieszyńskiego, „Wieki Stare i Nowe”, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego, Katowice, nr 6, s. 101–112.
- Mozolewski Józef, (1930), Próby realizacji systemu daltońskiego w nauce geografii w Państwowem Seminarjum Naucz. w Bydgoszczy, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 38–42.
- Mrózek Władysław, (1936), Sprawozdanie z wycieczki Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geogr. do Puszczy Białowieskiej, na Wileńszczyznę, Nowogródzkie i Polesie, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 2–3, s. 234–252.
- Mrózek Władysław, (1938) Wycieczka Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii do Niemiec i Francji, T. 16, z. 2, s. 131–168.

- Mścisz Michał, (1924), *Plany nauczania geografii w seminariach nauczycielskich*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 1, s. 12–20.
- Musiół Karol, Jackowski Antoni, (2010), *Geografia i geografowie w latach II wojny światowej*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 11–15.
- Nechay Wiktor, (1936), *Krajobraz Śląska Opolskiego*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 321–324.
- Niemcówna Stanisława, (1926), *O szkolnych wycieczkach geograficznych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 4, z. 3, s. 156–159.
- Niemcówna Stanisława, (1933), *Lektura geograficzna*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 3, s. 75–80.
- Niemcówna Stanisława, (1934a), *Ognisko Metodyki Geografii w Krakowie*, Z życia Ognisk Metodyczno-Geograficznych, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 1, s. 86–88.
- Niemcówna Stanisława, (1934b), *Sprawozdanie z konferencji geograficznej Ogniska Metodyki Geografii, 2 czerwca 1934 w Krakowie*, Z życia Ognisk metodyki geografii, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 349–350.
- Niemcówna Stanisława, (1934c), *Sprawozdanie z konferencji nauczycieli geografii w Tarnopolu w dniach 18 i 19 maja 1934*, Z życia Ognisk metodyki geografii, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 348–349.
- Niemcówna Stanisława, (1934d), *Sprawozdanie z konferencji nauczycieli geografii 21 IV 1934 w Nowym Sączu*, Z życia Ognisk metodyki geografii, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 347–348.
- Niemcówna Stanisława, (1934e), *Sprawozdanie z konferencji rejonowej w dniu 24 II 1934 odbytej w Tarnowie z ramienia Ogniska Metodycznego Geografii w Krakowie*, Z życia Ognisk metodyki geografii, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 2, s. 188–189.
- Niemcówna Stanisława, (1934f), *Sprawozdanie z konferencji rejonowej w dniach 8–9 II 1934 odbytej w Ognisku Metodyki Geografii w Krakowie*, Z życia Ognisk metodyki geografii, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 2, s. 186–188.
- Niewiarowski Władysław, (2008), *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie (1926–1939)*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa, s. 387–391.
- Niewiarowski Władysław, Andrzejewski Leon, (2010), *Losy obozowe Profesora Rajmunda Galona podczas II wojny światowej*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 191–195.
- Obronność granic Polski. Obrady VIII Zjazdu polskich nauczycieli geografii w Krakowie, (1939), „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, T. 30, nr 148 (31.05.), s. 4.
- Odezwa, (1929), *Ruch geograficzny w świecie i w Polsce*, I. Zjazd, „Wiadomości Geograficzne”, T. 7, z. 3, s. 31–32.

- Odezwa do członków Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, (1933), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 4, s. 210–211.
- Odezwa do Zarządów Oddziałowych Towarzystwa Pedagogicznego, (1877), „Szkoła”, t. 10, s. 88.
- Ogólno-Polski Zjazd Nauczycieli Geografii w Łodzi w dn. 4 i 5 czerwca 1922 r., (1923), „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 1, s. 3–12, 17.
- Olszewicz Wacław, (1936), Górny Śląsk a lokalizacja polskiego przemysłu i handlu, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 325–330.
- Ołtarzewski Stanisław, (1931), Port Gdyniński (streszczenie), „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 287–289.
- Ordyński Paweł, (1929), Program miernictwa na niższym szczeblu nauczania, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 123–124.
- Ordyński Paweł, (1933), Szósty Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, „Przegląd Geograficzny”, T. 13, z. 2–4, s. 200–203.
- Organizacja Koła Nauczycieli-Geografów w Lesznie, (1926), Kronika Pedagogiczna, „Ruch Pedagogiczny”, T. 13, nr 10, s. 315–316.
- Ormicki Wiktor, (1933), Szóstemu (VI.) Ogólnopolskiemu Zjazdowi Nauczycieli Geografii w Warszawie, „Wiadomości Geograficzne”, T. 11, z. 5, s. 41–42.
- Ośko Stanisław, (2000), Zawodowy ruch nauczycielski w walce o polską demokratyczną szkołę, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, nr 14, s. 118–127.
- Ósmy (VIII) Zjazd Nauczycieli Geografii, (1939), Sprawy Towarzystwa, „Czasopismo Geograficzne”, T. 17, z. 1, s. 79–80.
- Paczyńska Irena, (2019), Próba eliminacji polskich elit, „Alma Mater”, nr spec. 212, s. 14–19.
- Passendorfer Edward, (1936), Jak uczymy na Śląsku o Śląsku, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 361–362.
- Pawłowski Stanisław, (1923a), Główne zasady zrzeszania się nauczycieli geografii, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 1, s. 5–9.
- Pawłowski Stanisław, (1923b), Nauka geografii w szkole średniej francuskiej i polskiej, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 2, s. 81–87.
- Pawłowski Stanisław, (1926), O potrzebie rozbudowy nauki geografii w wyższych klasach szkoły średniej, „Czasopismo Geograficzne”, T. 4, z. 3, s. 143–151.
- Pawłowski Stanisław, (1927), Parę słów o nauczaniu geografii w szkołach średnich ogólnokształcących i semin. naucz. województwa pomorskiego i wielkopolskiego, „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 1, s. 15–20.
- Pawłowski Stanisław, (1929), Ruch geograficzny w świecie i w Polsce, Zjazdy, odezwy, „Wiadomości Geograficzne”, R. 7, z. 3, s. 31–32.
- Pawłowski Stanisław, (1930), Rzut oka na morfologję Wielkopolski, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 7–10.
- Pawłowski Stanisław, (1931a), Francja, kraj i ludzie, Dookoła ziemi. Biblioteczka geograficzno-podróżnicza, T. 1, Książnica-Atlas, Lwów–Warszawa.

- Pawłowski Stanisław, (1931b), *Rzut oka na ukształtowanie Pomorza*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 257–268.
- Pawłowski Stanisław, (1933), *O przygotowaniu naukowem nauczyciela geografii*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 3, s. 71–74.
- Pawłowski Stanisław, (1936), *Geografia w liceach ogólnokształcących i w szkołach zawodowych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 3–4, s. 252–256.
- Pazdro Zdzisław, (1933), *Wśród lasów i połonin Gór Czywczyńskich*, Notatki geograficzne, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 1–2, s. 40–41.
- Piąty (V.) Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1931), Wiadomości bieżące, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 1, s. 79–80.
- Pierwszy (I) Zjazd Koleżeński Geografów Krakowskich, (1928), „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 1, s. 53–54.
- Pierwszy Zjazd Nauczycielstwa Polskiego, (1917), „Kurier Polski”, R. 20, nr 4, z. 4.01, s. 1–2.
- Pietkiewicz Stanisław, (1934–1935), *Międzynarodowa wystawa kartografii współczesnej*, Sprawozdania, „Przegląd Geograficzny”, T. 14, s. 182–183.
- Pietkiewicz Stanisław, (1946), *Zjazd Geografów Polskich we Wrocławiu*, Kronika, „Przegląd Geograficzny”, T. 20, s. 169–174.
- Pleszkun-Olejniczakowa Elżbieta, (2015), *Kulturowy rozwój Łodzi w okresie międzywojennym*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica”, z. 3, s. 7–24.
- Plewa Albin, (1930), *Program geografii w szkole wydziałowej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 80–87.
- Polackówna Maria, (1929), *Potrzeba rozbudowy geografii w szkole średniej ogólnokształcącej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 107–112.
- Polackówna Maria, (1930), *Szkic programu nauczania geografii w szkołach powszechnych i średnich ogólnokształcących*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 61–71.
- Polackówna Maria, (1933), *Z życia ognisk metodyczno-geograficznych*, Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 3, s. 122–124.
- Polackówna Maria, (1935), *Sprawozdanie z posiedzeń Sekcji VI (Dydaktyki i Metodyki Nauczania) Międzynarodowego Kongresu Geograficznego w Warszawie 23–31/VII 1934*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 13, z. 1, s. 11–14.
- Polackówna Maria, (1937), *Co ważniejsze w geografii: podręcznik – czy atlas*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 3, s. 247–250.
- Polscy geografowie i przedstawiciele nauk pokrewnych zamordowani, zamęczeni, zmarli i Ci, po których ślad zaginął w latach 1939–1945, (1939–1945), „Przegląd Geograficzny”, T. 19, s. 8–12.
- Poniatowska Halina, (1929), *Programy nauczania geografii a rzeczywistość*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 112–114.
- Posiedzenia Zarządu Koła, (1924), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 1, nr 12, s. 1.

- Posiedzenia Zarządu Koła*, (1925), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 1, nr 15, s. 1; nr 20, s. 1).
- Posiedzenie Koła Lwowskiego Z.P.N.G.*, (1930), Wiadomości bieżące, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 160.
- Powszechna Wystawa Krajowa 1929*, (1927), Zarząd PWK, Poznań.
- Poznań*, (1924), Towarzystwa. Zebrania nauczycieli geografji, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 2. s. 343–344.
- Poznań*, (1925), Kronika. Towarzystwa i zjazdy. Zebrania nauczycieli geografji, „Czasopismo Geograficzne”, T. 3, z. 1–2, s. 195–196.
- Poznański Karol*, (2002), *Walka caratu z polską szkołą po upadku powstania listopadowego*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 1–2, s. 45–52.
- Projekt statutu „Towarzystwa Nauczycieli i Nauczycielek Szkół Średnich i Wyższych”*, (1919), [w:] *Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (przeszłość i teraźniejszość)*, Warszawa 1938, s. 10.
- Protokół Walnego Zebrania Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, odbytego na VI Zjeździe Ogólnopolskim Nauczycieli Geografii w Warszawie w dniu 4.VI.1933*, (1933), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 3, s. 114–121.
- Protokół Walnego Zebrania Koła Lwowskiego Zrzeszenia P.N.G.*, (1933), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 1–2, s. 48–51.
- Protokół Walnego Zebrania Koła Lwowskiego Zrzeszenia P.N.G. z dnia 9 marca 1934 r.*, (1935), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 13, z. 1, s. 137–140.
- Protokół Walnego Zgromadzenia członków Polskiego Towarzystwa Geograficznego, odbytego w dniu 10 czerwca 1946 r. we Wrocławiu*, (1946), *Sprawy Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, „Przegląd Geograficzny”, T. 20, s. 183–187.
- Protokół z Walnego Zebrania Zrzeszenia P.N.G.*, (1930), „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 109–113.
- Protokół z Walnego Zebrania Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii odbytego 22 maja 1936 r. w Katowicach*, (1936), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 393–397.
- Przeniosło Małgorzata*, (2014), *Towarzystwo Pedagogiczne we Lwowie w latach 1868–1906 (wybrane zagadnienia)*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej”, t. 13, s. 47–59.
- Przyszłość kongresów słowiańskich*, (1930), Notatki geograficzne, „Czasopismo Geograficzne”, T., z. 4, s. 312–316.
- Rajman Jan, Wojtowicz Mirosław*, (2010), *Maria Dobrowolska – geograf, nauczyciel, wychowawca*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 165–171.
- Rezolucje w sprawie kształcenia nauczycieli geografji dla szkół powszechnych*, (1929), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 182–183.
- Rezolucje w sprawie organizacji nauczycielstwa geografji*, (1929), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 186–187.

- Rezolucja w sprawie współpracy geografów w państwowych Instytutach badawczych, (1929), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2-3, s. 186.
- Rezolucja w sprawie zagranicznych ekspedycji geograficznych, (1929), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2-3, s. 185.
- Rezolucja w sprawie zawodu geograficznego, (1929), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2-3, s. 185-186.
- Rezolucje, uchwalone na III Ogólnopolskim Zjeździe Nauczycieli Geografii, (1929), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2-3, s. 179-182.
- Richling Andrzej, (2008), *Uniwersytet Warszawski*, [w:] Jackowski A., Liszewski S., Richling A. (red.), *Historia geografii polskiej*, PWN, Warszawa, s. 337-353.
- Romer Edmund, (1985), *Geograf trzech epok. Wspomnienia o ojcu*, Czytelnik, Warszawa.
- Romer Eugeniusz, (1926), *Rola geografii w wychowaniu narodowym*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 4, z. 3, s. 139-143.
- Romer Eugeniusz, (1929), *Międzynarodowy Kongres geograficzny w Anglii*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 1, s. 1-15.
- Romer Eugeniusz, (1930), *O przygotowaniu nauczycieli geografii do zawodu*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1-2, s. 3-4.
- Romer Eugeniusz, (1931), *Wiśła, szkoła praw przyrody i praw ludzkości (streszczenie)*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 247-248.
- Romer Eugeniusz, (1938), *Konsekwencje kultu Piłsudskiego*, [w:] Romer Eugeniusz, *Rady i przestrogi*, Wyd. Zarzewie Lwowskie, Lwów, s. 41-52.
- Romer Eugeniusz, (1995), *Dziennik 1919-1923*, Wyd. Interlibro, Warszawa.
- Romer Eugeniusz, Jurczyński Juliusz, Szumański Teofil, (1923), *Atlas krajoznawczy województwa łódzkiego*, Atlas, Lwów.
- Różycki Feliks, (1931), *Piąty Zjazd Nauczycieli Geografii w Gdyni*, Kronika, „Przegląd Geograficzny”, T. 10, s. 188-189.
- Ryczkiewicz Bronisław, (1932), *Zastosowanie Małego Atlasu Romera w szkole powszechnej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 4, s. 178-183.
- Ryś Jan, Ślęczka Ryszard, (2015), *Nauczycielski ruch związkowy do odzyskania niepodległości w 1918 roku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3-4, s. 41-56.
- Sawicki Ludomir (red.), (1922), *Polskie słownictwo geograficzne*, T. 1: *Terminologia regionalna ziem polskich, uchwalona i polecona przez Zjazd Geograficzny zorganizowany staraniem Tow. Naucz. Szk. Wyż. w Krakowie 1922*, Księgarnia Geograficzna „Orbis”, Kraków.
- Schiller-Walicka Joanna, (2016), *Cesarski Uniwersytet Warszawski: między edukacją a polityką 1869-1917*, [w:] Jaworska-Róg I., Kizwalter T. (red.), *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1816-1915, Monumenta Universitatis Varsoviensis 1816-2016*, Wyd. UW, Warszawa, s. 557-703.
- Sekcja Geograficzna przy Łódzkiem kole T.N.S.W., (1923a), *Sekcje Geograficzne T.N.S.W.*, Łódź, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 1, s. 75-76.

- Sekcja Geograficzna przy Łódzkim kole T.N.S.W.*, (1923b), *Sekcje Geograficzne T.N.S.W.*, Łódź, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 2, s. 267.
- Sieciński Wiesław, (2018), *Administracja szkolnictwa powszechnego i średniego w II Rzeczypospolitej*, „Studia Administracyjne”, nr 10, s. 157–167.
- Siwak Michał, (1906), *Romer Dr. E. Geografia dla kl. I. szkół średnich*, *Oceny i sprawozdania*, „Muzeum”, R. 22, T. 2, z. 1, s. 38–47.
- Smoleński Jerzy, (1929), *Organizacja świata geograficznego w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 103–106.
- Smosarski Władysław, (1930), *Klimat województwa poznańskiego*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 10–11.
- Sobczyński Eugeniusz, (2021), *Wojenne losy WIG-u*, „Polska Zbrojna”, 13.04, nr okazyjny, s. 1–5.
- Sobczyński Marek, (2008), *Oddział Łódzki Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, [w:] Komornicki T. Czapiewski K. (red.), *Jubileusz 90-lecia Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 79, z. 1–2, s. 122–128.
- Sobczyński Marek, (2013), *Rola Polskiego Towarzystwa Geograficznego w kształtowaniu świadomości narodowej i obywatelskiej*, [w:] Kruszewski Z. (red.), *Towarzystwa naukowe w Polsce, dziedzictwo, kultura, trwanie*, T. 2, Rada Towarzystw Naukowych przy Prezydium PAN, Warszawa, s. 189–204.
- Sobczyński Marek, (2018a), *Rola geografii i Polskiego Towarzystwa Geograficznego w kształtowaniu postaw patriotycznych*, [w:] Jackowski A. (red.), *Rola geografii w utrwalaniu niepodległej Polski i jej rozwoju*, IGiGP UJ, PTG, KNG PAN, Kraków, s. 105–140.
- Sobczyński Marek, (2018b), *Wprowadzenie*, [w:] Jackowski A., Soljan I., Sobczyński M., *Historia Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie Towarzystwo Geograficzne w setną rocznicę działalności*, T. 1, s. 13–24.
- Sobczyński Marek, (2020), *Oddział Łódzki PTG*, [w:] Sobczyński M. (red.), *Historia oddziałów terenowych i tematycznych Polskiego Towarzystwa Geograficznego. Polskie Towarzystwo Geograficzne w setną rocznicę działalności*, T. 2. PTG, WNG UŁ Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych, Łódź, s. 41–102.
- Solska Małgorzata, (2020), *Historia ZNP, Związek Nauczycielstwa Polskiego*, <https://znp.pk.edu.pl/historia-ru-znp/> [7.03.2022].
- Sosnowski Paweł, (1930), *Dzieje Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego (1905–1919)*, Wyd. TNSW, Warszawa.
- Sprawozdanie roczne za rok 1935 Krakowskiego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w Krakowie*, (1936), „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 1, s. 117–119.
- Sprawozdanie Sekcji Geograficznej*, (1927), „Kronika Koła Warszawskiego T.N.S.W.”, T. 3, nr 3, s. 1–2; nr 9, s. 2.
- Sprawozdanie z działalności Bydgoskiego Koła Z.P.N.G. za czas od 1 lutego do 31 grudnia 1933 roku*, (1934), *Z życia Kół Z.P.N.G.* „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 345.

- Sprawozdanie z działalności Gnieźnieńskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, (1934), Z życia Kół Z.P.N.G., „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 345–346.*
- Sprawozdanie z działalności Inowrocławskiego Koła Z.P.N.G. za czas od 13 XI 1932 do 31 XII 1933, (1934), Z życia Kół Z.P.N.G., „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 346.*
- Sprawozdanie z działalności Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Poznańskiego za lata 1919–1929, (1930), Kronika, „Przegląd Geograficzny”, T. 10, z. 1–2, s. 131–134.*
- Sprawozdanie z działalności Koła Lwowskiego Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii za czas od 9 kwietnia 1934 r. do 3 kwietnia 1936 r., (1937), Z życia Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 2, s. 203–206.*
- Sprawozdanie z działalności Koła Siedleckiego Z.P.N.G. za czas od stycznia 1932 do kwietnia 1933, (1934), Z życia Kół Z.P.N.G., „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 344.*
- Sprawozdanie z działalności Koła Warszawskiego Z.P.N.G. za czas od 7.IV.1938 r. do 26.I.1939 r., (1939), „Czasopismo Geograficzne” T. 17, z. 1, s. 77–79.*
- Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za rok 1929, (1930), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 3, s. 244–245.*
- Sprawozdanie z działalności Koła Z.P.N.G. w Poznaniu za lata 1934 i 1935, (1936), „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 1, s. 112–117.*
- Sprawozdanie z działalności Koła Zrzeszenia P.N.G. w Bydgoszczy za czas od 1 lipca 1935 do 30 czerwca 1935 r., (1936), Z życia Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 1, s. 119–120.*
- Sprawozdanie z działalności Krakowskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, (1934), Z życia Kół Z.P.N.G., „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 342–343.*
- Sprawozdanie z działalności Ostrowskiego (Pozn.) Koła Z.P.N.G. za rok 1933, (1934), Z życia Kół Z.P.N.G., „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 344–345.*
- Sprawozdanie z działalności Płockiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, (1934), Z życia Kół Z.P.N.G., „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 346.*
- Sprawozdanie z działalności Poznańskiego Koła Z.P.N.G. za rok 1933, (1934), Sprawy Towarzystw, Z życia Kół Z.P.N.G., „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 3–4, s. 341–342.*
- Sprawozdanie z działalności Poznańskiego Koła Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii za rok 1932, (1934), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 1, s. 93.*
- Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii odbytego w Poznaniu w maju 1929 r., (1930), „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 1–108.*
- Sprawozdanie z IV Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii w Poznaniu, odbytego w maju 1929, (1929), Wiadomości bieżące, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 4, s. 254–255.*
- Sprawozdanie z konferencji Metodycznego Ogniska Geograficznego w Krakowie z dnia 24–26 kwietnia 1933 roku, (1933), Z życia Ognisk Metodyczno-Geograficznych, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 3, s. 125–130.*

- Sprawozdanie z posiedzenia Sekcji Geograficznej*, (1926), „Kronika Koła Warszawskiego T.N.S.W.”, T. 2, nr 32, s. 2.
- Sprawozdanie z pracy kół Zrzeszenia P.N.G.*, (1932), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 1–3, s. 132–133; z. 4, s. 237.
- Sprawozdanie z pracy Ogniska Geograficznego przy Państwowym Gimnazjum im. Henryka Sienkiewicza w Częstochowie*, (1934), *Z życia Ognisk Metodyczno-Geograficznych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 2, s. 190–192.
- Sprawozdanie z V-go Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii, odbytego w Gdyni w dniach 24–26 maja 1931 r.*, (1931), „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 241–303.
- Sprawozdanie z Walnego Zebrania Krakowskiego Koła Zrz. P. Nauczycieli Geografii*, (1937), *Z życia Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 2, s. 206–208.
- Sprawozdanie ze zjazdu geografów w Krakowie w dniu 9–11 kwietnia 1922 r.*, (1923), „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 1, s. 12–17.
- Sprawy Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, (1918), „Przegląd Geograficzny”, T. 1, z. 1–2, s. 151–171.
- Sprawy Tow. Geograficznego we Lwowie*, (1926), „Czasopismo Geograficzne”, T. 4, z. 4, s. 224–225.
- Srebrakowski Aleksander, (2010), *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie 1919–1939*, [w:] Srebrakowski A., Strauchold G. (red.), *Wrocław na litewskie milenium. Materiały z uroczystej konferencji z okazji 1000-lecia udokumentowania nazwy Litwa*, Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 81–107.
- Statystyka posiedzeń sekcji*, (1927), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 3, nr 14, s. 2.
- Stebnowski Jan, (1934–1935), *Wystawa zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej*, *Sprawozdania*, „Przegląd Geograficzny”, T. 14, s. 183–187.
- Suplicka Agnieszka, (2016), *Wpływ strajku szkolnego na rozwój szkolnictwa prywatnego*, [w:] Markiewiczowa H., Czarnecka I. (red.), *Szkolnictwo, opieka i wychowanie w Królestwie Polskim od jego ustanowienia do uzyskania przez Polskę niepodległości 1815–1918*, Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa, s. 54–64.
- Swinarska Konstancja, (1924), *Stanowisko geografii w żeńskiej szkole średniej, ze szczególnym uwzględnieniem szkolnictwa wielkopolskiego*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 1, s. 11–16.
- Szaflarski Józef, (1936), *Czwarty Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Sofii, Zjazdy i kongresy*, „Wiadomości Geograficzne”, T. 14, nr 8–10, s. 74–77.
- Szafran Joanna, (2010) *Dla dobra polskiej szkoły. Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych i jego funkcje społeczno-oświatowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.
- Szałankiewicz Adolf, (1930), *Program metodyki geografii w świetle praktyki pedagogicznej w seminarjach nauczycielskich*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 90–94.
- Szarota Tomasz, (2010), *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*, Wyd. „Czytelnik”, Warszawa.

- Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskiem na rok 1914*, (1914), Prezydium C.K. Namiestnictwa, Lwów.
- Szósty (VI) Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1933), Kronika, „Polska Oświata Pozaszkolna”, Miesięcznik Organu ZNP, T. 11, nr 1, s. 7–10.
- Szulczewski Jerzy Wojciech, (1930), *Osobliwości fauny Wielkopolski*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 20–24.
- Szumański Teofil, (1926), *Obecny stan kartografii szkolnej w Polsce*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 4, z. 3, s. 161–167.
- Szychliński Franciszek, (1924), *Wycieczki szkolne*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 2, s. 168–172.
- Śliwka Jan, (1902), *Geografia czyli opis Ziemi dla uczącej się młodzieży*, (wyd. 3, popr.), Księgarnia Karola Prochaski, Cieszyn.
- Świstowski Franciszek, Kiernikowski Paweł (red.), (2003), *100 lat działalności nauczycielskiej organizacji związkowej ziemi chełmskiej (zarys dziejów)*, Wojewódzki Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, Chełm.
- Tarnawski Aleksander, (1929), *Proste przyrządy do nauki o pozornym ruchu słońca i rzeczywistych ruchach ziemi*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 137–139.
- Tarnawski Aleksander, (1930), *Programy nauczania geografii w szkole powszechnej i średniej ogólnokształcącej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 71–79.
- Towarzystwo Geograficzne we Lwowie. Sprawozdanie za czas od 1/IV 1930 do 19/IV 1931 r., (1931), Sprawy Towarzystw, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 3, s. 233–240.
- Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych (przeszłość i teraźniejszość), (1938), Zarząd Główny TNSW, Warszawa.
- Tracz Mariola, (2010), *Nauczyciele geografii i ich działalność w czasie okupacji na terenie południowo-wschodniej Polski*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 213–224.
- Tracz Mariola, (2015), *Geografia w szkołach średnich w zaborze austriackim w okresie autonomii (1868–1914)*, [w:] Bilska-Wodecka Elżbieta, Soljan Iwona (red.), *Geografia na przestrzeni wieków. Tradycja i współczesność. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 167–186.
- Trepińska Janina, Grzyborowska Alicja, (2010), *Władysław Milata – meteorolog, synoptyk Royal Air Force, pracownik naukowy Uniwersytetu Jagiellońskiego*, [w:] Jackowski A., Michno A. (red.), *Pamiętamy... Geografia polska w okresie II wojny światowej*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ, Kraków, s. 197–205.
- Troskoloński Tadeusz, (1906), *Romer Dr. E. Geografia dla kl. I. szkół średnich, Oceny i sprawozdania*, „Muzeum”, R. 22, T. 2, z. 2, s. 157–168.
- Trzeci Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1928a), *Wiadomości bieżące*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 1, s. 55–56.

- Trzeci Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1928b), *Wiadomości bieżące*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 4, s. 252–256.
- Ujejski Andrzej, (2009), *Tajne nauczanie w Krakowie w latach 1939–1944*, Okręg Małopolski ZNP, Kraków [mimeo].
- Uroczyste otwarcie międzynarod. kongresu geografów w Warszawie, (1934), „Ilustrowany Kurjer Codzienny”, nr 235, 25.08., s. 13.
- W sprawie V Ogólnopolskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii w Gdyni, (1932), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 10, z. 1–3, s. 135–136.
- W sprawie zmian nazw ulic, (1923), *Listy do Redakcji*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 1, z. 2, s. 282–283.
- Wachowiak Stanisław (red.), (1929), *Powszechna Wystawa Krajowa w Poznaniu w roku 1929*, T. 1, 3, PWK, Poznań.
- Walne Zebranie członków Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii, (1931), „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 289–295.
- Walne Zebranie Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii 28.VI.1928, (1928), *Sprawy towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 4, s. 256–259.
- Wardzyńska Maria, (2009), *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce Intelligenzaktion*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Warszawa – VI Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii, (1933), *Zjazdy*, „Wiadomości Geograficzne”, R. 11, z. 8/10, s. 80–81.
- Watkowski Adrian, (2013), *Kadra pedagogiczna szkół powszechnych powiatu tczewskiego w świetle dokumentów Inspektoratu Szkolnego w Tczewie z lat 1935–1939*, „Scientific Bulletin of Chelm – Section of Pedagogy”, nr 1, s. 66–78.
- Wąsowicz Józef, (1932), *Geograficzne podstawy i perspektywy konfliktu japońsko-chińskiego* (streszczenie), „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 1–3, s. 133–135.
- Wendt Jan, (2016), *Początki i rozwój gdańskiej geografii*, [w:] Wendt J. (red.), *Siedemdziesiąt (70) lat gdańskiego ośrodka geograficznego. Teraźniejszość i przeszłość*, Wyd. Libron, Kraków, s. 15–30.
- Winid Walenty, (1932), *Geografia na uniwersytetach Stanów Zjednoczonych*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 10, z. 4, s. 184–191.
- Winid Walenty, (1937), *Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 1, s. 4–18.
- Wnioski uchwalone jednomyślnie na końcowym posiedzeniu plenarnym Zjazdu Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii w Katowicach, dnia 22 maja 1936 r., (1936), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 390–393.
- Wodziczko Adam, (1930), *Roślinność Wielkopolski*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 11–19.
- Wodziczko Adam, (1938), *Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Amsterdamie w sprawach ochrony krajobrazu*, „Kwartalny Biuletyn Informacyjny”, Biuro Delegata Ministra W.R. i O.P. do spraw Ochrony Przyrody, nr 4, s. 25.
- Wojtanowicz Józef, (2008), *Polskie Towarzystwo Geograficzne – refleksje na jubileusz 90-lecia*, [w:] Komornicki T., Czapiewski K. (red.), *Jubileusz 90-lecia Polskiego Towarzystwa Geograficznego*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 79, z. 1–2, s. 11–15.

- Wojtkowski Andrzej, (1931), *O niektórych poglądach niemieckich wieku XIX i XX na dostęp Polski do morza*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 248–257.
- Woźnowski Mieczysław, (1929), *System daltoński a nauczanie geografji*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 146–149.
- Woźnowski Mieczysław, (1937), *Słownik geograficzny Państwa Polskiego i Ziem historycznie z Polską związanych*, Nowości geograficzne, „Czasopismo Geograficzne”, T. 15, z. 4, s. 350–354.
- Wroczyński Ryszard, (1959), *Ruch nauczycielski w Warszawie w latach 1905–1914 i polemiki o kierunek oświaty i wychowania*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 1, s. 5–16.
- Wuttke Gustaw, (1930), *Nauczanie geografji w szkole pracy*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 1–2, s. 24–34.
- Wuttke Gustaw, (1934), *O potrzebie pracowni geograficznej* (streszczenie), „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 1, s. 40–42.
- Wycieczka Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografji w lipcu 1938 r. na Podole i w Czarnohorę, (1938), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 16, z. 1, s. 80.
- Z akcji propagandowej Lwowskiego Koła Z.P.N.G., (1932), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 11, z. 4, s. 234–235.
- Z posiedzenia Głównego Zarządu „Zrzeszenia P.N.G.”, (1927), „Czasopismo Geograficzne”, T. 5, z. 2–3, s. 133–134.
- Z Sekcji Geograficznej, (1927), „Kronika Koła Warszawskiego TNSW”, R. 3, nr 5, s. 2; nr 11, s. 2.
- Założenie Towarzystwa Geograficznego w Poznaniu, (1928), „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 1, s. 54.
- Zarychta Apoloniusz, (1930), *Trzeci (III) Kongres Geografów i Etnografów Słowiańskich w Jugosławii*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, T. 4, z. 2, s. 181–187.
- Zasady porozumienia między przedstawicielami geografji różnych ośrodków pracy w Polsce, ustalone na konferencji lwowskiej dnia 29 maja 1928, w sprawie kolaboracji Towarzystw geograficznych w Polsce*, (1929), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 187.
- Zdobnicka Maria, Mączak Franciszek, (1932), *Nauczanie geografji w t. zw. systemie daltońskim na podstawie doświadczeń, poczynionych w Liceum Krzemienieckim*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 10, z. 1–3, s. 44–51.
- Ziemięcki Jan, (1936), *Śląsk ze strony nieznaney*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 4, s. 349–360.
- Zierhoffer August, (1926), *Sprawa organizacji Zrzeszenia Nauczycieli Geografji*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 4, z. 3, s. 169–170.
- Zierhoffer August, (1928), *Z kroniki Towarzystwa. Towarzystwo Geograficzne we Lwowie*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 6, z. 2–3, s. 191–198.
- Zierhoffer August, (1931), *Wybrzeże polskie w świetle geografji politycznej i gospodarczej*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 9, z. 4, s. 268–273.
- Zierhoffer August, (1934), *Ćwiczenia geograficzne w gimnazjum*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 12, z. 1, s. 42–47.

- Zierhoffer August, (1935), *Międzynarodowy Kongres Geograficzny w Warszawie*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 13, z. 1, s. 1–10.
- Zierhoffer August, (1939), *Międzynarodowy Kongres Geograficzny, Amsterdam, lipiec 1938*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 17, z. 2, s. 96–100.
- Zierhoffer August, (1968), *Polskie organizacje geograficzne we Lwowie*, [w:] Biesiada R. (red.), *Polskie Towarzystwo Geograficzne w pięćdziesiątą rocznicę działalności*, PTG, PWN, Warszawa, s. 49–59.
- Zjazd Geograficzny, (1922), *Kronika geograficzna. Zjazdy*, „Przegląd Geograficzny”, T. 2, 1920/21, s. 182–184.
- Zjazd geografów i etnografów słowiańskich w Warszawie, *Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, Narodowe Archiwum Cyfrowe*, sygn. 3/1/0/5/520.
- Zjazd Geografów w Łodzi, (1922), *Z życia organizacyj krajoznawczych*, „Orli Lot”, T. 3, nr 6, s. 95.
- Zjazd Nauczycieli Geografii, (1923), *Kronika geograficzna, „Przegląd Geograficzny”*, T. 3, 1922, s. 155–156.
- Zjazd Nauczycieli Geografii, (1936), *Wiadomości bieżące*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 14, z. 1, s. 126.
- Zjazd Nauczycieli Geografii w Krakowie, (1939), „*Ilustrowany Kurier Codzienny*”, T. 30, nr 138, s. 17.
- Zjazd Nauczycielski w Warszawie, (1918), *Kongresy i Zjazdy*, „Przegląd Geograficzny”, T. 1, z. 1–2, s. 150.
- Zjazd w sprawie Kartografii Szkolnej we Lwowie, (1924), *Kronika*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 2, z. 3–4, s. 530–533.
- Zjazd Z.P.N.G. w Gdyni, (1930), *Wiadomości bieżące*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 4, s. 326.
- Zjazdy geografów niemieckich, (1922), *Kronika geograficzna, „Przegląd Geograficzny”*, T. 3, s. 158–162.
- Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii. Koło lwowskie, (1930), *Sprawy Towarzystw*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 8, z. 3, s. 244.
- Żelazko Joanna, (2002), *Proces Prof. Stanisława Gorzuchowskiego przed WSR w Łodzi. Z dziejów WiN na ziemi łódzkiej*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, T. 1, nr 2, s. 197–207.
- Żychiewicz Emil (red.), (1922), *Jednodniówka na Zjazd T.N.S.W. w Łodzi – w Zielone Świąta*, Książnica Polska T.N.S.W., Lwów.

Materiały źródłowe

- Biblioteka Narodowa w Warszawie, Druki ulotne, Klub TNSW we Lwowie w maju 1921 r., sygn. Pocz. 3856.
- Kopia Henryk (red.), (1909), *Spis nauczycieli szkół średnich w Galicyi oraz Polskiego Gimnazjum w Cieszynie*, TNSW, Lwów.

- Kopia Henryk (red.), (1918), *Kalendarzyk profesorski Tow. Naucz. Szkół Wyższych*, Książnica Polska, Lwów.
- Lehnert Seweryn (red.), (1924), *Spis nauczycieli publicznych szkół powszechnych i państwowych seminarjów nauczycielskich oraz spis szkół w okręgu lwowskim obejmującym województwa lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie*, Wyd. Książek Szkolnych Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego, Lwów.
- Mały rocznik statystyczny 1932, (1932), GUS, Warszawa.
- Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, 1927, Zjazd geografów i etnografów słowiańskich w Warszawie, sygn. 3/1/0/5/520.
- Narodowe Archiwum Cyfrowe, Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, 1939, VIII Zjazd Nauczycieli Geografów w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, sygn. 3/1/0/10/939.
- Narodowe Archiwum Cyfrowe, Zbiór fotografii Lwowa i okolic, 1926, Zjazd geografów na Uniwersytecie Lwowskim, sygn. 3/41/0/-/458.
- Prawo o stowarzyszeniach. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r., (1932), Dz.U., nr 94, poz. 808.
- Rocznik statystyczny RP, (1928), GUS, Warszawa.
- Statistisches Jahrbuch für das Deutsches Reich, (1932), Statistischen Reichsamt, Verlag R. Hobbing, Berlin.
- Statut Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii wpisanego do Rejestru Stowarzyszeń i Związków Poznańskiego Urzędu Wojewódzkiego pod Nr 283, decyzją Wojewody Poznańskiego z dnia 6.VI.1934, Nr B.P.V.1a/390, (1934), ZPNG, Poznań.
- Zagórowski Zygmunt (red.), (1924), *Spis nauczycieli szkół średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Zagórowski Zygmunt (red.), (1926), *Spis nauczycieli szkół średnich, zawodowych, seminariów nauczycielskich oraz wykaz zakładów naukowych i władz szkolnych*, R. 2, Książnica Atlas, Lwów–Warszawa.
- Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii [mapa], (1929), Ryc. 17, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7, z. 2–3, s. 192.

Załączniki

Załącznik 1

Spis uczestników II Ogólno-Polskiego Zjazdu Nauczycieli Geografii

1. D'Abancourt Anna, Lwów
2. Adasiewicz Fryderyk, Toruń
3. Baczyńska Marja, Lwów
4. Bartoszewiczówna Jadwiga, Sosnowiec
5. Barucki Leon, Białystok
6. Bleiherówna Jadwiga, Lwów
7. Błaszczak Alfons, Kępno
8. Błaszczakowa Janina, Kępno
9. Błędowski Zygmunt, Włocławek
10. Broch Syma, Lwów
11. Broniatowska Irena, Płock
12. Bucharewiczówna Wanda, Świsłocz
13. Buszek Julia, Przemyśl
14. Bzowski Konstanty, wizytator, Łódź
15. Cerntówna Irena, Łódź
16. Chałubińska Aniela, Lwów
17. Chelińska Marja, Lwów
18. Czapelska-Lachowicz Helena, Lwów
19. Czyżewski Julian, Lwów
20. Dręgiewicz Tadeusz, Lwów
21. Dubrawska Wanda, Sokal
22. Dudryk Antoni, Lwów
23. Einleger Michał, Drohobycz
24. Fenc Paweł, Szczepieszyń
25. Fiala Antoni, Krotoszyn
26. Firlusówna Gertruda, Kościerzyna
27. Garbiak Zenon, Tarnopol
28. Gawlik Mieczysław, Lwów
29. Gąskówna Aniela, Białystok
30. Geossler Józef, Stanisław
31. Gelinek Kazimierz, Płock
32. Gelles Antoni, Jędrzejów
33. Głębowna Marja, Przemyśl
34. Grikson Ludwika, Warszawa
35. Grubertowa Jadwiga, Siedlce
36. Grzegorzewski Jan, Czarnków
37. Haluza Antoni, Lwów
38. Haniszewski Józef, Przemyśl
39. Heinówna Wanda, Łódź
40. Heybowiczówna Helena, Suwałki
41. Jacyk Roman, Lwów
42. Janowski Benon, Lwów
43. Janicka Helena, Lwów
44. Janiszewski Michał, Lwów
45. Jarosiewicz Marja, Lwów
46. Jaroszowa Jadwiga, Lwów
47. Jaworski Michał, Lwów
48. Jurczyński Juljusz, Łódź
49. Kaliciński Józef, Płock
50. Keyha Zdzisław, Rawa Ruska
51. Keyhowa Marja, Rawa Ruska
52. Kołodziejska Marja, Lwów
53. Konopka Kazimierz, Chyrów
54. Kopeć Karol, Wągrowiec
55. Korbel Stanisław, lektor UJ Kraków
56. Kosiba Aleksander, Lwów
57. Kossowska Iza, Przemyśl
58. Kostecka Helena, Lwów
59. Kotowicz Eugenjusz, Zaleszczyki
60. Kowalczyk Wiktor, Płock
61. Kronenberg Jan, Łomża
62. Krzyżanowska Marja, Przemyśl
63. Kubijowicz Włodzimierz, Kraków
64. Kwiatkowski Aleksander, Łowicz

65. Lechicka Jadwiga, Lwów
66. Lercher Ferdynand, Tarnopol
67. Lesserówna Janina, Sieniawa
68. Magdówna Marja, Lwów
69. Mączak Franciszek, Brody
70. Moniak Jan, Lwów
71. Morgulcówna Helena, Suchedniów
72. Moszewówna Marja, Zawiercie
73. Mozelewski Józef, Bydgoszcz
74. Muniak Karol, Solec n/W.
75. Myszuga Józef, Lwów
76. Nechaj [Nechay] Wiktor, Lwów
77. Niemcówna Stanisława, Kraków
78. Nittman Karol, Lwów
79. Niżnikiewicz Janina, Ostróg
80. Obuchowski Józef, Pińsk
81. Ochocka Janina, Lwów
82. Ostrowska Anna, Ryga
83. Oszywa Edmund, Złoczów
84. Paliwodzianka Helena, Poznań
85. Paluch Andrzej, Sambor
86. Paluch Marjan, Dębica
87. Paluszyński Wacław, Siedlce
87. Palczyński Antoni, Mysłowice
89. Petryński Ludwik, Lwów
90. Piątkowski Józef, Lwów
91. Pilawski Leon, Krosin
92. Piszczekówna Stefania, Chełmno
93. Podoliński Stanisław, Sambor
94. Pokorny Wilhelm, Lwów
95. Poniatowska Halina, Warszawa
96. Polański Stanisław, Sambor
97. Poznański Arnold, Warszawa
98. Przepiórski Wincenty, Lwów
99. Pyzik Tadeusz, Leśna
100. Rapp Teodor, Rohatyn
101. Rogowski Jan, Lwów
102. Romanowska Marja, Lwów
103. Romer Eugenjusz, Lwów
104. Rybicka Marja, Dąbrowa
105. Rządkowski Franciszek, Będzin
106. Sawicki Franciszek, Czortków
107. Schätzel Marja, Lwów
108. Siwy Władysław, Tarnopol
109. Skórka Andrzej, Dzisna
110. Smoleński Jerzy, Kraków
111. Sławasz Stanisław, Dąbrowa
112. Stępińska Zofja, Kielce
113. Suchanówna Wiktorja, Świsłocz
114. Szałankiewicz Adolf, Wolsztyn
115. Szemplińska Zofja, Płock
116. Szumański Teofil, lektor Uniw., Lwów
117. Szymański Jan, Ostrowiec
118. Szymkiewiczowa Eugenja, Bydgoszcz
119. Tatowa Fryda, Lwów
120. Teschichówna Stefania, Łódź
121. Trojanowski Stanisław, Hrubieszów
122. Turczański Kazimierz, Stryj
123. Urbański Tadeusz, Lwów
124. Woldańska Józefa, Kalisz
125. Wąsowicz Józef, Lwów
126. Wendeker Stanisław, Drohobycz
127. Węgrzecki Mieczysław, Milanówek
128. Wielhorska Marja, Zgierz
129. Wierzbanowski Jan, Rogoźno
130. Winnicki Wacław, Łódź
131. Wiśniewska Marja, Tczew
132. Włodkówna Jadwiga, Lwów
133. Wojciechowski Antoni, Stryj
134. Woźnowski Mieczysław, Krzemieniec
135. Wójcik Jan, Lwów
136. Wyczółkowska Jadwiga, Grodno
137. Zagajewski Zdzisław, Dobromil
138. Zeidlerowa Helena, Chełm
139. Zdobnicka Marja, Poznań
140. Zelga Bolesław, Nieszawa
141. Ziemska Helena, Krosno
142. Zierhoffer August, Lwów
143. Zierhoffer Małgorzata, Lwów
144. Zipper Edmund, Jaworów
145. Żelaskówna Janina, Brzeżany

Ludomir Sawicki, Kraków i Wacław Jezierski, Warszawa nie przybyli na Zjazd, mimo zapowiedzianego udziału, z powodu nieprzewidzianych przeszkód.

Źródło: „Czasopismo Geograficzne”, 1926, T. 4, z. 3, s. 181–182.

Załącznik 2

Projekt tymczasowego statutu (regulaminu)

I. Nazwa i cel.

Związek polskich nauczycieli geografii szkół średnich i wyższych ma na celu popieranie i doskonalenie nauki tego przedmiotu w szkołach polskich w kraju i zagranicą i zdobycie dla tej gałęzi wiedzy należytego stanowiska w wykształceniu narodowym.

II. Zakres działania.

Do osiągnięcia tego celu związek zmierza przez:

- 1) publikacje w czasopiśmie związkowym,
- 2) prace w lokalnych sekcjach geograficznych,
- 3) wycieczki naukowe,
- 4) zjazdy (i posiedzenia),
- 5) udział, przez wysłanych delegatów w zjazdach dotyczących szkolnictwa,
- 6) specjalnie przez popieranie nauki krajoznawstwa we wszelkich jej objawach.

III. Obowiązki i prawa członków.

Członkami mogą być:

- 1) nauczyciele geografii pol. szkół średnich i wyższ. (członkowie T.N.S.W.),
- 2) przyjęci przez Zarząd Główny sympatycy i działacze na polu geografii, szkoły, zakłady naukowe i korporacje, po uiszczeniu składki; pozostają zaś członkami do czasu piśmiennego zawiadomienia o wystąpieniu lub wykreśleniu.

IV. Zarząd.

dzieli się na:

- A) Zarząd Główny w liczbie ... członków, obranych przez Walny Zjazd na przeciąg dwu lat i
- B) Wydział Wykonawczy, złożony z przewodniczącego, jego zastępcy, skarbnika i sekretarza Zarządu Głównego, obranych z jego grona na pierwszym Zebraniu.

V. Siedzibą.

Związku jest siedziba prezesa.

VI. Walny Zjazd.

odbywa się najmniej co dwa lata; obiera prezesa i członków Zarządu Głównego, oraz komisję kontrolującą (trzech członków); ustala budżet, wysokość wkładki

i wytyczne działalności; udziela absolutorium ustępującemu Zarządowi. Przewodniczący zwołuje Nadzwyczajne Walne Zjazdy na żądanie 30 członków.

VII. Organem Związku.

jest „Przewodnik Geograficzny”; skład komitetu redakcyjnego ustala Zarząd Główny.

VIII. Sekcje miejscowe.

ustalają swój regulamin za zgodą Zarządu Głównego i mogą się łączyć w Okręgi.
Źródło: „Czasopismo Geograficzne”, 1923, T. 1, z. 1. s. 9-10.

Załącznik 3

Statut Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii

I. Nazwa, siedziba i cel Towarzystwa.

§ 1.

Towarzystwo nosi nazwę: Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii.

§ 2.

Siedzibą Towarzystwa jest Lwów.

§ 3.

Zakres działania Towarzystwa obejmuje Rzeczpospolitą Polską.

§ 4.

Celem Zrzeszenia jest popieranie i doskonalenie nauki tego przedmiotu w szkołach polskich w kraju i zagranicą i zdobycie dla tej gałęzi wiedzy należytego stanowiska w wykształceniu narodowym.

§ 5.

Do osiągnięcia tego celu Związek zmierza przez:

- 1) publikacje w czasopiśmie związkowym;
- 2) prace w lokalnych sekcjach geograficznych;
- 3) wycieczki naukowe;
- 4) zjazdy i posiedzenia;
- 5) udział przez wysłanych delegatów w zjazdach dotyczących szkolnictwa, oraz w zjazdach geograficznych;
- 6) specjalnie przez popieranie krajoznawstwa we wszelkich jego objawach;
- 7) przez organizację dokształcających i informacyjnych kursów geograficznych;
- 8) przez współpracę w naukowych towarzystwach geograficznych.

II. Członkowie.

§ 6.

Członkowie dzielą się na honorowych, dożywotnich i zwyczajnych.

§ 7.

Członków honorowych mianuje Zjazd Zrzeszenia, na wniosek Walnego Zgromadzenia jednego z Kół miejscowych. Członkami honorowymi mianowane mogą być osoby, szczególnie zasłużone na polu geografii, dydaktyzmu i dla Towarzystwa.

§ 8.

Członkami dożywotnimi mogą być osoby, które spełniając inne warunki wymagane od członków rzeczywistych, złożą jednorazowo najmniej 200 zł. Członków dożywotnich mianuje Zarząd Główny.

§ 9.

Członkami rzeczywistymi mogą być: 1) polscy nauczyciele geografii wszystkich typów, 2) miłośnicy i działacze na polu geografii, 3) szkoły, zakłady naukowe i korporacje. Członków zwyczajnych pod 1), 2) przyjmują Koła miejscowe, pod 3. Zarząd Główny.

§ 10.

Przyjmowanie członków dożywotnich i rzeczywistych odbywa się przez głosowanie na podstawie polecenia 2 członków Zrzeszenia.

§ 11.

Obowiązkiem członków dożywotnich i rzeczywistych jest popieranie celów przez udział w pracach i przedsięwzięciach Zrzeszenia, nadto obowiązkiem członków rzeczywistych jest wpłacanie oznaczonej przez Zjazd wkładki w oznaczonych terminach. Członków honorowych Statut nie wiąże żadnymi obowiązkami.

§ 12.

Członkowie wszystkich kategorii mają prawo:

- 1) referowania, zabierania głosu i głosowania na posiedzeniu i Walnem Zgromadzeniu Kół miejscowych;
- 2) wybierania i wybieralności do Władz miejscowych i centralnych; Zrzeszenia w sposób określony w § 28;
- 3) otrzymywania bezpłatnie „Czasopisma Geograficznego”.

§ 13.

Członkiem przestaje się być:

- 1) przez wystąpienie;
- 2) przez wykreślenie z powodu niespełniania określonych § 10 obowiązków przez przeciąg 2 lat;
- 3) przez wykluczenie z powodu działania na szkodę Zrzeszenia lub czynów niehonorowych.

III. Władze i Organy Centralne Zrzeszenia.

§ 14.

Organami Centralnymi Zrzeszenia są: 1) Zjazd Zrzeszenia, 2) Zarząd główny, 3) Komisja rewizyjna, 4) Komitet redakcyjny „Czasop. Geogr.”.

§ 15.

Zjazd Zrzeszenia odbywa się co 2 lata w miejscowości i terminie ustalonym przez Zjazd poprzedni, przyczem koła miejscowe muszą być zawiadamiane o szczegółowym terminie Zjazdu na 2 miesiące przed Zjazdem.

§ 16.

Zjazd składa się z delegatów Kół miejscowych.

§ 17.

Kompetencja Zjazdu:

1. Wybór Zarządu głównego, Komisji rewizyjnej, Komitetu redakcyjnego i Sądu polubownego.
2. Rozpatrywanie i zatwierdzanie sprawozdań Zarządu głów., Komisji rewizyjnej i Komitetu redakc.
3. Rozpatrywanie i zatwierdzanie wniosków, przedstawionych przez Zarząd główny i Koła miejscowe; te ostatnie muszą nadsyłać wnioski, co najmniej na 2 tygodnie przed terminem Zjazdu.
4. Zmiany statutu oraz rozwiązanie Zrzeszenia.
5. Mianowanie członków honorowych.
6. Ustalenie wysokości wkładki.

§ 18.

Uchwały zapadają bezwzględną większością głosów delegatów z wyjątkiem § 16 punkt 4, gdzie wymagane są $\frac{3}{4}$ głosów. Do ważności uchwał potrzeba obecności przedstawicielstwa przynajmniej 50% Kół.

§ 19.

Zarząd główny składa się z przewodniczącego, 3 zastępców przew. sekretarza i zast., skarbnika i zast.

§ 20.

Siedzibą Zarządu głów. jest siedziba Towarzystwa.

§ 21.

Przewodniczący względnie zastępca przewodn. a) podpisuje z sekretarzem pisma, b) reprezentuje na zewnątrz, c) przewodniczy obradom Zjazdu na posiedzeniu Zarządu głów.

§ 22.

Sekretarz (zastępca) podpisuje z przewodniczącym pisma, prowadzi korespondencję i księgi Zrzeszenia, prócz ksiąg kasowych.

§ 23.

Skarbnik (zast.) zarządza tą częścią majątku Zrzeszenia, która znajdzie się pod bezpośrednim zawiadywaniem Zarz. gł.

§ 24.

Zarząd kieruje tokiem spraw bieżących Zrzeszenia oraz zajmuje się przygotowaniem Zjazdu.

§ 25.

Komisja rew. składa się z 3 członków i rewiduje księgi kasowe i kasę Zrzeszenia przynajmniej raz na 2 lata.

§ 26.

Komitet redakcyjny „Czas. Geogr.” składa się z 5 członków. Wyznacza z swego lub poza swego grona redaktora, ma prawo organizacyjnego współdziałania z innymi Towarzystwami pokrewnymi dla ewentualnego wydawania wspólnego czasopisma, czuwa nad poziomem i kierunkiem czasopisma.

§ 27.

Sąd polubowny rozstrzyga spory wynikające ze stosunków stowarzyszeniowych. Sąd składa się z 3 członków wybranych na przeciąg 2 lat przez Zjazd Zrzeszenia.

§ 28.

Członkowie łączą się w Koła miejscowe, rządzące się w ramach niniejszego Statutu własnymi autonomicznymi regulaminami. Koło może zawiązać co najmniej 10 członków, zgłaszając jego zawiązanie do Zarządu głównego.

§ 29.

Członkowie Zrzeszenia, zamieszkali w miejscowościach, gdzie brak warunków do stworzenia samoistnego Koła, należą do Koła miejscowego w najbliższej miejscowości, w zasadzie w obrębie tego samego kuratorjum szkolnego.

§ 30.

Koła wysyłają na Zjazd delegatów po 1 od 10 członków i nadwyżki, przyczem głosy delegatów mogą być kumulowane. Koła mogą upoważniać delegatów innych Kół do reprezentowania na Zjeździe i przekazywać im swe głosy.

IV. Majątek Zrzeszenia.

§ 31.

Składa się z majątku Kół i majątku bezpośrednio przez Zarząd zawiadywanego. Koła zatrzymują we własnej kasie $\frac{1}{4}$ wkładki członków dożywotnich i rzeczywistych, $\frac{3}{4}$ odsyłają do Zarządu głównego.

V. Rozwiązanie Zrzeszenia.

§ 32.

Określa § 16 i 17.

§ 33.

O majątku Towarzystwa w razie jego rozwiązania przez Zjazd, decyduje Zjazd rozwiązujący Tow. Gdyby Zjazd nie mógł się odbyć, aby Tow. rozwiązać lub gdyby Tow. zostało rozwiązane przez władze, majątek Tow. staje się własnością Polskiego Tow. Geogr. w Warszawie.

Źródło: „Czasopismo Geograficzne”, 1926, T. 4, z. 3, s. 176–180.

Załącznik 4

Regulamin Zjazdów Polskich Nauczycieli Geografii, uchwalony przez VI Ogólnopolski Zjazd Nauczycieli Geografii w Warszawie.

Art. 1. Celem Zjazdów Polskich Nauczycieli Geografii jest: 1. Umożliwienie osobistego wypowiedzenia się nauczycieli i profesorów geografii we wszelkich sprawach, dotyczących nauki i praktyki geografii na Zjazdach specjalnie ku temu urządzanych. 2. Popieranie nauki geografii w najszerszym tego słowa znaczeniu zapomocą uchwał, powziętych na Zjazdach i akcji bezpośredniej.

Art. 2. Zjazdy odbywają się z reguły co trzy lata, zwykle w okresie wiosennym. Miejsce i czas Zjazdu ustala Zjazd obradujący. Przy wyborze miejsca należy dać pierwszeństwo tym miastom, gdzie znajduje się szkoła wyższa albo stowarzyszenie geografów. Jeżeli nie dojdzie do skutku uchwała w sprawie następnego Zjazdu, Komitet Organizacyjny Zjazdów Polskich Nauczycieli Geografii ustala miejsce i czas Zjazdu następnego.

Art. 3. Uczestnikami Zjazdów na podstawie zgłoszenia w Komitecie Organizacyjnym mogą być, poza osobami fizycznymi, także związki, stowarzyszenia, instytuty, seminaria i t.p., oraz osoby, które wykupiły karty udziału na poszczególne obrady. Językiem obrad Zjazdów jest język polski. Komitet Organizacyjny może zaprosić lub dopuścić do obrad cudzoziemców w charakterze gości. Na pokrycie kosztów Zjazdu pobiera się składkę tylko w tym roku, w którym odbywa się Zjazd geografów. Wysokość składki uczestników ustala każdorazowo Komitet Organizacyjny. Sprawozdanie z obrad Zjazdu, jak i wszelkie inne pisma uczestnicy Zjazdów otrzymują bezpłatnie. Karty uczestnictwa upoważniają do udziału i głosowania na obradach. Skarbnik Zjazdu ma prawo zażądać uiszczenia składki obowiązującej nawet po zamknięciu obrad od uczestników, którzy jej nie uiszcili, względnie może ściągnąć zaległości za pomocą polecenia pocztowego.

Art. 4. Ustalenie sytuacji finansowej Zjazdu należy do zadań Komitetu Organizacyjnego.

Art. 5. Czas trwania Zjazdu nie powinien w ogólności przekraczać 3 dni. Punkt ciężkości obrad, zagajonych przez sprawozdawców wyznaczonych przez Komitet Organizacyjny — nie powinien spoczywać na zagadnieniach, poleconych przez Zjazd poprzedni albo wybranych przez Komitet. Przynajmniej jedno posiedzenie musi dotyczyć wyłącznie zagadnień naukowych. Przewodniczący otwiera i zamyka każdorazowy Zjazd. Na początku obrad Zjazd, na wniosek Komitetu Organizacyjnego, obiera dla każdego posiedzenia jednego przewodniczącego, kilku zastępców i przynajmniej 2 sekretarzy dla spisania protokołu posiedzenia. Odczyty i sprawozdania powinny trwać z reguły 20 minut; w dyskusji nie wolno przemawiać — bez zgody Zjazdu — dłużej niż 5 minut o jednym zagadnieniu.

Referenci i mówcy dyskusyjni muszą dostarczyć swe rękopisy w zasadzie podczas Zjazdu, celem przedruku w „Sprawozdaniu Zjazdu” najpóźniej zaś w ciągu 4 po zamknięciu obrad. Zbyt późno dostarczone rękopisy mogą zostać wykluczone od przedruku. Opublikowanie w innym piśmie – przed ukazaniem się „Sprawozdania Zjazdu” jest dozwolone tylko za zgodą Komitetu Organizacyjnego. Każdemu uczestnikowi Zjazdu przysługuje prawo postawienia wniosku, albo przesłanie tegoż Komitetowi Organizacyjnemu wzgl. przewodniczącemu, jak i odwołanie się do decyzji Zjazdu co do terminu obrad nad wnioskiem przedłożonym. Przy wyborach i uchwałach decyduje zwykła większość głosów. Połączenie Zjazdu z wystawami i pokazami pozostawia się do uznania Komitetowi Organizacyjnemu. Przygotowanie i organizacja wycieczek geograficznych w czasie trwania Zjazdu należy do Komitetu.

Art. 6. W skład Komitetu Organizacyjnego wchodzi: 1. 7 członków wybranych przez plenum Zjazdu na okres przygotowujący Zjazd z pośród przede wszystkim nauczycieli geografii tego środowiska, gdzie Zjazd najbliższy odbywać się będzie z prawem kooptacji, oraz Komisję Rewizyjną w składzie 3 osób, zamieszkałych w tej miejscowości, gdzie urzęduje Komitet Organizacyjny. 2. Komitet wybiera spośród siebie przewodniczącego, dwóch zastępców, sekretarza generalnego i skarbnika. Przewodniczący Komitetu Organizacyjnego ostatniego Zjazdu lub jego zastępca pozostaje członkiem Komitetu Organizacyjnego do następnego Zjazdu. Powzięcie uchwały wśród Komitetu może nastąpić w drodze listownej. Uchwała wiąże, jeżeli wszyscy członkowie byli powiadomieni, względnie wezwani do głosowania.

Art. 7. Komitetowi Organizacyjnemu powierza się sprawy następujące: 1. Komitet określa czas i miejsce następnego Zjazdu, o ile tego nie ustalono na ostatnim Zjeździe. W momentach szczególnej doniosłości wolno Komitetowi zmienić czas i miejsce ustalone Zjazdu. 2. Komitet układa porządek dzienny obrad Zjazdu i wybiera odpowiednie odczyty i referaty. 3. Komitet stara się o wykonanie uchwał Zjazdu, rozporządza kasą Zjazdów i zdaje sprawę ze swej działalności przed Komisją Rewizyjną, której protokół zatwierdza Zjazd następny. Do sekretarza generalnego Komitetu należą wszystkie sprawy redakcyjne, szczególnie dostarczanie materiałów do „Sprawozdania ze Zjazdu”. Ustala on w porozumieniu z autorami objętość referatów, przeznaczonych do przedruku i prowadzi archiwum Zjazdu. Skarbnik zarządza kasą Zjazdu i przed każdym Zjazdem przedkłada Komitetowi Organizacyjnemu sprawozdanie kasowe.

Źródło: P. Ordyński (1933, s. 202–203); *Warszawa – VI Ogólnopolski Zjazd...* 1933, s. 80–81.

Załącznik 5

STATUT ZRZESZENIA POLSKICH NAUCZYCIELI GEOGRAFJI Wpisanego do Rejestru Stowarzyszeń i Związków Poznańskiego Urzędu Wojewódzkiego pod Nr. 283, decyzją Wojewody Poznańskiego z dnia 6. VI. 1934, Nr. B.P.V.1a/390.

I. Nazwa i siedziba Stowarzyszenia.

§ 1.

1. Stowarzyszenie nosi nazwę: „Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii (skrót Z.P.N.G.).
2. Zakres działania Zrzeszenia rozciąga się na cały obszar Rzeczypospolitej Polskiej, w której granicach ma Zrzeszenie prawo zakładania kół miejscowych i okręgów.
3. Siedzibą Zarządu Głównego Zrzeszenia i jego władz naczelnych jest Poznań.

II. Cel.

§ 2.

Zadaniem Stowarzyszenia jest zrzeszenie polskiego nauczycielstwa szkół wszelkich stopni i typów celem popierania i doskonalenia nauczania geografii w szkołach polskich w kraju i zagranicą, oraz zdobycie dla tej gałęzi wiedzy należytego stanowiska w kształceniu obywatelsko-państwowem, społecznem i narodowem. Sprawy polityczne nie należą do zakresu działania Zrzeszenia.

III. Środki.

§ 3.

Do osiągnięcia powyższego celu Zrzeszenie zmierza przy zachowaniu obowiązujących przepisów prawnych przez:

1. Wydawanie własnych czasopism, oraz prowadzenie i popieranie innych wydawnictw geograficznych;
2. Urządzanie wycieczek i podróży naukowych oraz wystaw w zakresie nauczania geografii;
3. Popieranie dalszego kształcenia nauczycieli zapomocą kursów i odczytów naukowych;
4. Tworzenie sekcji i komisji dla sprawniejszego realizowania statutem określonych celów Zrzeszenia;
5. Organizowanie zebrań i zjazdów, poświęconych sprawom nauczania geografii i zagadnieniom geograficznym w ogólności;
6. Współdziałanie z władzami szkolnemi i organizacjami nauczycielskimi, naukowymi i oświatowymi w sprawach geografii;

7. Urządzanie odczytów i wykładów dla szerszych sfer społeczeństwa w celu szerzenia zainteresowania dla celów i stanowiska geografji w nauczaniu i wychowaniu;
8. Utrzymywanie stałych stosunków i współpracę z pokrewnymi towarzystwami w państwie i zagranicą;
9. Udzielanie nagród za prace naukowe z dziedziny geografji za zasługi na polu dydaktyki tego przedmiotu;
10. Specjalnie przez popieranie krajoznawstwa we wszelkich jego przejawach;
11. Utrzymywanie księgarń, bibliotek, czytelni i zbiorów pomocy naukowych;
12. Urządzanie zebrań towarzyskich dla członków Stowarzyszenia i zaproszonych gości.

IV. Organizacyjny ustrój Zrzeszenia.

§ 4.

Podstawową jednostką organizacyjną jest Koło Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografji, które powstać może w każdej miejscowości, jeżeli w obranej siedzibie Koła i jego najbliższej okolicy znajduje się przynajmniej 6 osób, zdecydowanych przystąpić do Zrzeszenia w charakterze członków zwyczajnych. Protokół zebrania organizacyjnego Koła przesyła prezydium tego zebrania Zarządowi Okręgowemu oraz Zarządowi Głównemu. Zarząd Okręgowy decyduje o założeniu Koła i zatwierdza jego powstanie.

§ 5.

Nadrzędnymi jednostkami organizacyjnymi są Okręgi Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografji, obejmujące swoją działalnością w zasadzie terytorjum władzy szkolnej II instancji (Kuratorium Okręgu Szkolnego). Wszystkie Koła znajdujące się na obszarze danego Kuratorium Szkolnego, łączą w Okręg Zrzeszenia. Koło miejscowe podlega bezpośrednio Zarządowi Głównemu, o ile na terenie Kuratorium Szkolnego nie istnieje Okręg Zrzeszenia. Nazwa Okręgu brzmi: Z.P.N.G. – Okręg... (np. Warszawski); nazwa Koła: Z.P.N.G. – Koło... (np. Wileńskie).

Uwaga. W miejscowościach, w których nie istnieją Koła Zrzeszenia, członkowie podlegają Okręgowi ewent. do czasu zorganizowania na danym terenie Okręgu bezpośrednio Zarządowi Głównemu.

§ 6.

Władzami i organami centralnymi Zrzeszenia są:

- a) Zarząd Główny, b) Walne Zebranie Delegatów Zrzeszenia, c) Ogólny Zjazd Członków Zrzeszenia, d) Komisja Rewizyjna, e) Komisja Rozjemcza.

V. Członkowie.

§ 7.

Członkowie dzielą się na:

- a) honorowych,
- b) dożywotnich
- c) zwyczajnych.

§ 8.

Członków honorowych mianuje bez dyskusji Walne Zebranie Delegatów Zrzeszenia na wniosek Zarządu Głównego spośród osób szczególnie zasłużonych na polu szkolnictwa, około geografii, w zakresie wychowania, nauki lub dla Zrzeszenia.

§ 9.

Członkami dożywotnimi mogą być osoby, które spełniając inne warunki, wymagane od członków zwyczajnych, złożą jednorazowo na cele Zrzeszenia najmniej dziesięciokrotną wkładkę roczną członka zwyczajnego.

§ 10.

Członkami zwyczajnymi mogą być:

- a) nauczyciele geografii narodowości polskiej szkół wszystkich typów;
- b) miłośnicy geografii i działacze na polu geografii;
- c) szkoły i zakłady naukowe polskie oraz stowarzyszenia i korporacje.

§ 11.

Członkiem dożywotnim lub zwyczajnym zostaje ten, kogo na podstawie pisemnej deklaracji, opatrzonej własnoręcznym podpisem i podpisami 2-ch członków Zrzeszenia, przyjmuje Zarząd jednego z kół miejscowych.

§ 12.

O przyjęciu nowego członka Zarząd Koła obowiązany jest zawiadomić Zarząd Główny oraz Zarząd Okręgu najpóźniej w ciągu tygodnia. Koła podlegające bezpośrednio Zarządowi Głównemu zawiadamiają o przyjęciu nowego członka w przeciągu tego samego czasu Zarząd Główny.

§ 13.

Zarząd Okręgu prowadzi listę kół na terenie Kuratorjum Okręgu Szkolnego, Zarząd Główny na terenie Rzeczypospolitej Polskiej.

§ 14.

Członkiem Zrzeszenia przestaje się być:

- a) przez zawiadomienie Zarządu Koła, do którego dany członek należy, że występuje;

- b) przez wykreślenie z listy członków z powodu nieopłacania składek przez przeciąg roku, lub niespełniania przez przeciąg dwóch lat innych obowiązków, określonych statutem;
- c) przez wykluczenie z Zrzeszenia z powodu działania na szkodę stowarzyszenia, dopuszczenie się czynów nieliczących z godnością członka Z.P.N.G. lub niepoddanie się wyrokowi Komisji Rozjemczej wzgl. odmówienie składania przed nią zeznań;

Wykreślenia członka dokonuje Zarząd Koła, wykluczenie przeprowadza Zarząd Główny na podstawie wniosku Zarządu Okręgowego wzgl. zgodnie z orzeczeniem Komisji Rozjemczej. Uchwałę swoją co do wykluczenia członka wraz z motywami Zarząd Główny może ogłosić w swoim organie. Decyzja Zarządu Gł. jest ostateczna.

Członek występujący obowiązany jest do uiszczenia wkładek i wszystkich świadczeń na rzecz Zrzeszenia do końca roku, w którym z Towarzystwa wystąpił.

§ 15.

Każdy członek Zrzeszenia ma prawo:

- a) wybierania i wybieralności do władz i organów Zrzeszenia;
- b) zabierania głosu na zebraniach Koła miejscowego, Okręgu i Ogólnych Zjazdach członków Zrzeszenia, tudzież przedstawiania na piśmie wniosków Zarządowi Koła, Zarządowi Okręgu i Głównemu za pośrednictwem swojego Koła wzgl. Okręgu, a w ich braku bezpośrednio Zarządowi Głównemu;
- c) korzystania ze wszelkich środków i urządzeń, które Zrzeszenie przedsięwzięło w celu wykonania postanowień, określonych § 3 statutu;
- d) otrzymywania bezpłatnie organu Zrzeszenia „Czasopismo Geograficzne”.

§ 16.

Członek Zrzeszenia uprawniony do udziału w obradach władz organizacyjnych, zgromadzeniach i zjazdach Zrzeszenia, może wykonywać te prawa tylko osobiście, a przy głosowaniach ma jeden głos.

§ 17.

Każdy członek dożywotni i zwyczajny Zrzeszenia jest obowiązany:

- a) brać czynny udział w pracach około urzeczywistnienia celów Zrzeszenia;
- b) przestrzegać przepisów statutu i stosować się do wszystkich uchwał i postanowień władz organizacyjnych Zrzeszenia;
- c) starać się o rozwój Zrzeszenia i jednać nowych członków;
- d) wpłacać należności określone §§ 22 i 23.

§ 18.

Członkowie honorowi nie są związani żadnymi obowiązkami i nie są obowiązani do płacenia wpisowego wkładek ani żadnych opłat organizacyjnych.

VI. Fundusze i majątek Zrzeszenia.

§ 19.

Zbieraniem funduszków Zrzeszenia, ich zawiadywaniem oraz rachunkowością prowadzoną zgodnie z przepisami prawa i przyjętymi zwyczajami, zajmują się Zarządy Kół, Zarządy Okręgów i Zarząd Główny.

§ 20.

Zrzeszenie czerpie dochody:

- a) z wpisowego, z wkładek i opłat specjalnych członków;
- b) z darów, zapisów i subwencji;
- c) z wykładów, wydawnictw, odczytów, przedstawień, zebrań towarzyskich oraz innych przedsięwzięć dochodowych.

Zarządy Okręgów i Kół nie są uprawnione do nabywania we własnym imieniu nieruchomości oraz intabulowania praw na nieruchomości na rzecz swoją, lecz jedynie w imieniu całego stowarzyszenia i na mocy upoważnienia Zarządu Głównego na rzecz i imię Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii.

Zaciąganie zobowiązań finansowych i majątkowych przez Zarządy Kół lub Okręgów, tudzież wyzbywanie się majątku bez upoważnienia, Zarządu Głównego nie jest dozwolone.

Nabywanie nieruchomości, intabulowanie praw na nieruchomości oraz zaciąganie zobowiązań finansowych i majątkowych może nastąpić jedynie na podstawie prawomocnej uchwały Zarządu Głównego. Odnośne akty podpisuje prezes, sekretarz i skarbnik Zarządu danego Koła lub Okręgu, wzgl. Zarządu Głównego na mocy upoważnienia Zarządu Głównego Zrzeszenia.

§ 21.

Wpisowe członka zwyczajnego i dożywotniego wynosi 1 zł i przypada na rzecz Zarządu Głównego. Wkładka członka zwyczajnego wynosi 10 zł rocznie i może być wpłacona w ratach kwartalnych. Zjazd delegatów Zrzeszenia uchwała podział tej wkładki między Koło, Okręg i Zarząd Główny.

Walne Zebranie delegatów Zrzeszenia, Walne Zebranie Okręgu i Koła mogą uchylać dodatek do tej wkładki dla swych członków na specjalne cele, potrzeby i fundusze w wysokości, nieprzekraczającej wkładki członkowskiej.

§ 22.

W razie rozwiązania się Koła cały majątek przekazuje się właściwemu Zarządowi Okręgowemu, w razie rozwiązania się Okręgu – Zarządowi Głównemu.

§ 23.

Wpisowe, wkładki i specjalne opłaty zbiera od członków Zarząd Koła za pośrednictwem skarbnika i przesyła kwoty, przypadające Zarządowi Głównemu i Zarządowi Okręgu do właściwych kas z początkiem każdego kwartału roku kalendarzowego.

§ 24.

Członkowie Zrzeszenia – emeryci opłacają 50% wkładek, wymienionych w § 21.

§ 25.

Kontrole nad funduszami spełniają Komisje Rewizyjne Kół, Okręgów oraz Komisja Rewizyjna Zarządu Głównego, a nadto z ramienia władz organizacyjnych delegaci, wyznaczeni przez Zarząd Główny lub Zarząd Okręgowy.

VII. Władze Zrzeszenia.**1. Ogólny Zjazd członków Zrzeszenia.****§ 26.**

Ogólny Zjazd członków zwołuje w dowolnych terminach Zarząd Główny z własnej inicjatywy lub na mocy uchwały Zjazdu Delegatów Towarzystwa. Ogólny Zjazd członków może się odbyć łącznie z Walnem Zebraniem Delegatów Zrzeszenia.

§ 27.

W ogólnym Zjeździe członków mogą uczestniczyć wszyscy członkowie, Zrzeszenia z głosem decydującym.

§ 28.

Do zakresu działania Ogólnego Zjazdu członków należy wyrażanie opinii i podejmowanie uchwał w zasadniczych sprawach, dotyczących kierunku i dalszego rozwoju Zrzeszenia oraz w sprawach związanych z nauczaniem geografii.

Obradom przewodniczy prezes Zrzeszenia lub jeden z wiceprezesów, a w razie ich nieobecności jeden z członków Zarządu Głównego, delegowany przez Zarząd Główny. Do prawomocności uchwał wymagana jest obecność jednej czwartej członków Zrzeszenia, a reprezentujących co najmniej połowę Kół. W razie braku kompletu o oznaczonej godzinie może powziąć ważne uchwały Zjazd, odbyty z tym samym porządkiem dziennym w godzinę później, o ile zaznaczono to w zawiadomieniach o Zjeździe. Uchwały zapadają bezwzględnie większością głosów. W razie równości głosów rozstrzyga przewodniczący.

2. Walne Zebrania.**A. Walne Zebranie Delegatów Zrzeszenia.****§ 29.**

Zwyczajne Walne Zebranie Delegatów Zrzeszenia odbywa się co 3 lata. Zebranie zwołuje Zarząd Główny Zrzeszenia. Zawiadomienie o zebraniu winno być wysłane przynajmniej na 30 dni przed terminem zebrania.

Nadzwyczajne Walne Zebranie Delegatów zwołuje Zarząd Główny w razie potrzeby z własnej inicjatywy lub na żądanie większości Zarządów Okręgowych, względnie na żądanie Komisji Rewizyjnej w przeciągu 30-u dni. Żądający zwołania nadzwyczajnego Walnego Zgromadzenia Delegatów winni podać na piśmie przedmiot, nad którym ma obradować Zgromadzenie Delegatów.

Walnemu Zebraniu Delegatów przewodniczy prezes Zrzeszenia lub jeden z wiceprezesów, w razie ich nieobecności jeden z członków Zarządu Głównego, delegowany przez Zarząd Główny.

§ 30.

Walne Zebranie Delegatów stanowią:

- a) delegaci Okręgów Zrzeszenia, wybrani na Walnych Zebraniach Okręgów;
- b) członkowie Zarządu Głównego;
- c) członkowie Komisji Rewizyjnej Zrzeszenia;
- d) członkowie honorowi Zrzeszenia.

§ 31.

Delegatów na Walne Zebranie Zrzeszenia wybierają Walne Zebrania Okręgów.

§ 32.

Okręg liczący mniej niż 20 członków wybiera 1 delegata na Walne Zebranie Zrzeszenia, ponad 20 członków – 2 delegatów, za każdą rozpoczętą dwudziestkę 1 delegata. Jeden delegat może reprezentować co najwyżej 5 głosów.

§ 33.

Członkowie Zrzeszenia zwyczajni i dożywotni, niewymienieni w § 30 mogą brać udział w Walnym Zebraniu Delegatów Zrzeszenia tylko z głosem doradczym.

§ 34.

Walne Zebranie Delegatów Zrzeszenia jest uprawnione do powzięcia uchwał, jeżeli przynajmniej połowa Okręgów Zrzeszenia nadeśle swoich przedstawicieli. W razie braku kompletu o oznaczonej godzinie może powziąć ważne uchwały zebranie, odbyte w godzinę później, o ile nie został zmieniony porządek dzienny, i o ile w zawiadomieniu o Zebraniu Delegatów było następne Zebranie zapowiedziane.

§ 35.

Głosowanie odbywa się zazwyczaj przez podniesienie ręki, a tylko na żądanie jednej trzeciej uprawnionych do głosu, Przewodniczący Walnego Zebrania może zarządzić głosowanie imienne. Głosowanie w sprawach osobistych i wszelkie wybory odbywają się zasadniczo kartkami. Na jednomyślne żądanie uprawnionych do głosowania może głosowanie odbyć się przez aklamację.

§ 36.

Do ważności uchwał i wyborów potrzebna jest bezwzględna większość głosów, z wyjątkiem uchwał o zmianie statutu i rozwiązania Zrzeszenia, do których ważności wymagana jest kwalifikowana większość, określona w § 37 g i § 88 statutu. W razie równości głosów przy wyborach rozstrzyga los.

§ 37.

Do zakresu działania Walnego Zebrania Delegatów należy:

- a) przyjmowanie do wiadomości lub odrzucanie sprawozdania rocznego Zarządu Głównego i Komisji Rewizyjnej Zrzeszenia i udzielanie lub odmówienie Zarządowi Głównemu absolutorjum z jego czynności;
- b) uchwalanie preliminarza budżetowego na trzechletni okres administracyjny;
- e) mianowanie członków honorowych Zrzeszenia bez dyskusji na wniosek Zarządu Głównego;
- d) wybór prezesa Zrzeszenia, 22 członków Zarządu Głównego i 10 zastępców na okres trzechletni;
- e) wybór Komisji Rewizyjnej Zrzeszenia z 3 członków i 2 zastępców;
- f) uchwalanie wniosków, przedłożonych przez Zarząd Główny, przez Walne Zebranie Okręgów lub ich Zarządy;
- g) zmiana statutu na Wniosek Zarządu Głównego lub połowy delegatów Okręgów większością $\frac{2}{3}$ głosujących;
- h) uchwalanie dyrektyw dla Zarządu Głównego co do pracy nad urzeczywistnieniem celów Zrzeszenia.

B. Walne Zebranie Okręgu.

§ 38.

Zwyczajne Walne Zebranie Okręgu odbywa się co 2 lata, o ile możliwości przed Wielkanocą. Pierwsze Walne Zebranie Okręgu zwołuje Zarząd Główny, każde następne Zarząd Okręgowy. Zawiadomienie o zebraniu winno być wysłane przynajmniej na 14 dni przed terminem zebrania.

§ 39.

Nadzwyczajne Walne Zebranie Okręgu może zwołać Zarząd Okręgu w razie potrzeby, powinien zaś to uczynić na żądanie większości kół, istniejących na terenie Okręgu, Komisji Rewizyjnej Okręgu lub na zarządzenie Zarządu Głównego w ciągu 30 dni.

§ 40.

W Walnym Zebraniu Okręgu biorą udział z głosem decydującym:

- a) delegaci kół, istniejących w Okręgu;
- b) członkowie Zarządu i Komisji Rewizyjnej Okręgu;
- c) prezes lub delegat Zarządu Głównego;
- d) członkowie honorowi, zamieszkali w Okręgu.

§ 41.

Miejsce, termin i program Walnego Zebrania Okręgu ustanawia Zarząd Okręgu. Obrady prowadzi przewodniczący Okręgu lub jego zastępca. W razie nieobecności obu upoważniony delegat Zarządu Okręgu.

§ 42.

Do ważności obrad potrzebna jest obecność co najmniej połowy delegatów, reprezentujących co najmniej 50% Kół Okręgu. W razie braku kompletu o oznaczonej godzinie może powziąć ważne uchwały Walne Zebranie, odbyte w godzinę później, o ile zaznaczono to w zawiadomieniu o Zebraniu, i o ile nie został zmieniony porządek dzienny.

Uchwały zapadają bezwzględną większością głosów, w razie równości głosów decyduje przewodniczący.

§ 43.

Do zakresu działania Walnego Zebrania Okręgu należą:

- a) przyjmowanie do wiadomości sprawozdania z działalności Zarządu Okręgu i udzielanie lub odmawianie absolutorjum;
- b) uchwalanie preliminarza budżetowego na następny dwuletni okres administracyjny;
- c) wybór przewodniczącego, 12 członków Zarządu i 6 zastępców;
- d) wybór Komisji Rewizyjnej Okręgu z 3 członków i 2 zastępców na przeciąg 2 lat;
- e) rozpatrywanie i opinjowanie spraw, przekazanych przez Zarząd Główny;
- f) obmyślanie środków zmierzających do urzeczywistnienia celów T-wa na terytorjum Okręgu;
- g) uchwalanie wniosków, zgłoszonych przez Zarząd Okręgowy, przez Walne Zgromadzenie Kół i przez delegatów Kół na Walne Zebranie Okręgu;
- h) wybór delegatów na Walne Zebranie Zrzeszenia (§ 30).

C. Walne Zebranie Koła.

§ 44.

Zwyczajne Walne Zebranie Koła odbywa się zasadniczo najpóźniej do końca grudnia każdego roku. Zebranie zwołuje Zarząd Koła. Pierwsze Walne Zebranie Koła zwołuje Zarząd Okręgowy Zrzeszenia, a w razie niezgrupowania Okręgu Zarząd Główny. Zawiadomienie o zebraniu winno być wysłane przynajmniej na tydzień przed terminem zebrania.

§ 45.

Nadzwyczajne Walne Zebranie Koła może zwołać Zarząd Koła w razie potrzeby, winien zaś to uczynić na żądanie $\frac{1}{3}$ członków Koła. W tym wypadku członkowie żądający zwołania Nadzwyczajnego Zebrania winni podać na piśmie proponowany przedmiot obrad zebrania. Tak samo winien Zarząd Koła

zwołać w ciągu 14 dni Zebranie Nadzwyczajne na wezwanie Zarządu Okręgowego, Zarządu Głównego lub Komisji Rewizyjnej.

§ 46.

Obiadami Walnego Zebrania Koła kieruje przewodniczący Koła lub jego zastępca. W razie nieobecności obu delegat, upoważniony przez Zarząd Koła.

§ 47.

W Walnym Zebraniu Koła biorą udział z głosem decydującym:

- a) członkowie Koła;
- b) przewodniczący lub delegat Zarządu Okręgu na terenie którego znajduje się Koło;
- c) prezes lub delegat Zarządu Głównego Towarzystwa;
- d) członkowie honorowi, zamieszkali w danej miejscowości.

§ 48.

Do zakresu działania Walnego Zebrania Koła należy:

- a) przyjmowanie do wiadomości lub odrzucanie sprawozdania czynności Zarządu Koła, sprawozdanie Komisji Rewizyjnej i udzielanie lub odmawianie absolutorjum Zarządowi Koła;
- b) wybór przewodniczącego Koła oraz 3 do 6 członków Zarządu i 2 członków oraz 2 zastępców Komisji Rewizyjnej na przeciąg jednego roku;
- c) uchwalanie preliminarza budżetowego na przeciąg jednego roku administracyjnego;
- d) załatwianie spraw umieszczonych przez Zarząd w porządku dziennym Walnego Zebrania;
- e) wybór delegatów na Walne Zebranie Okręgowe, liczące po 1 delegacie na każdą zaczęta dziesiątkę członków Koła.

§ 49.

Do ważności uchwał Walnego Zebrania potrzebna jest obecność połowy członków Koła. W razie braku kompletu godzinie oznaczonej, może ważne uchwały powziąć Walne Zebranie, odbyte w ½ godziny później, bez względu na ilość obecnych członków, o ile to było zaznaczone w zawiadomieniu o Walnym Zebraniu i o ile porządek dzienny nie został zmieniony.

3. Zarządy.

§ 50.

Sprawami całego Towarzystwa kieruje Zarząd Główny, wybrany na Walnym Zebraniu delegatów Towarzystwa, sprawami Towarzystwa w Okręgu kieruje Zarząd Okręgowy, wybrany przez Walne Zebranie Okręgu, sprawami Towarzystwa w Kole kieruje Zarząd Koła, wybrany przez Walne Zebranie Koła.

A. Zarząd Główny.

§ 51.

Zarząd Główny składa się z prezesa Zrzeszenia, 22 członków wybieranych przez Walne Zebranie delegatów stowarzyszenia (§ 37) oraz z przewodniczącymi Okręgów Zrzeszenia. Prezes lub jeden z wiceprezesów, sekretarze i skarbnik oraz 3 członków Zarządu Głównego i 2 zastępców winni stale zamieszkiwać w siedzibie Stowarzyszenia.

§ 52.

Zarząd Główny w osobie przewodniczącego względnie urzędującego zastępcy i sekretarza reprezentuje całe stowarzyszenie, jako Zrzeszenie Polskich Nauczycieli Geografii. Przez analogię reprezentują Zarządy Okręgów i Kół prezesi wzgl. wiceprezesi i sekretarze daną jednostkę organizacyjną.

§ 53.

Prezes, jego zastępca i miejscowi członkowie Zarządu Głównego stanowią Wydział Wykonawczy, który urzęduje w imieniu Zarządu Głównego w myśl obowiązującej instrukcji, przez Zarząd Główny uchwalonej i załatwia wszystkie sprawy, stale lub w każdym wypadku przez Zarząd Główny przekazane. Ze swych czynności Wydział Wykonawczy zdaje sprawę Zarządowi Głównemu.

§ 54.

Zarząd Główny i Wydział Wykonawczy konstituują się na pierwszym posiedzeniu przez wybór zwykłą większością głosów, obecnych na tem posiedzeniu członków Zarządu Głównego najpóźniej do 8 dni po Walnem Zebraniu Delegatów Zrzeszenia.

§ 55.

Zarząd Główny wybiera z grona członków 3 wiceprezesów, 2 sekretarzy, skarbnika, jego zastępcę oraz ewent. odpowiednią, liczbę kierowników poszczególnych czynności.

§ 56.

Zarząd Główny i Wydział Wykonawczy mają prawo kooptowania w razie potrzeby do 5 członków. Mandaty kooptowanych trwają do nowych wyborów.

§ 57.

Mandaty prezesa i członków Zarządu Głównego trwają przez okres 3-letni.

§ 58.

Posiedzenia pełnego Zarządu Głównego odbywają się przynajmniej 1 raz w roku. Nadzwyczajne posiedzenie ma być zwołane w przeciągu 30 dni na

żądanie $\frac{1}{3}$ członków Zarządu Głównego. Członkowie, żądający zwołań nadzwyczajnego posiedzenia, winni podać w piśmie proponowany przedmiot obrad posiedzenia.

§ 59.

Do ważności uchwał Zarządu Głównego wymagana jest obecność prezesa lub jednego z wiceprezesów i większości członków, do ważności uchwał Wydziału prezesa lub jednego z wiceprezesów i przynajmniej 4 członków i absolutna, większość głosów członków, obecnych na posiedzeniu. W razie równości głosów rozstrzyga przewodniczący.

§ 60.

W posiedzeniach Zarządu Głównego oraz Wydziału Wykonawczego Zarządu Głównego może brać udział z głosem doradczym i z prawem zgłaszania wniosków redaktor organu Zrzeszenia „Czasopismo Geograficzne”.

§ 61.

Do zakresu działania Zarządu Głównego, względnie Wydziału Wykonawczego należy:

- a) przyjmowanie członków z miejscowości, w których nie istnieją Koła, wzgl. zamieszkałych w obszarze nieobjętym działalnością Okręgu;
- b) przedstawianie Walnemu Zebraniu Delegatów wniosków w sprawie mianowania członków honorowych;
- c) Wykluczanie członków Zrzeszenia na wniosek Zarządów Okręgów lub Komisji Rewizyjnej;
- d) wykonywanie uchwał Walnych Zebrań Delegatów i Ogólnych Zjazdów Członków Zrzeszenia;
- e) rozpatrywanie i załatwianie wniosków, nadsyłanych przez Zarządy Kół i Okręgów;
- f) uchwalanie wszelkich instrukcyj i regulaminów W ramach statutu;
- g) nadzór nad agendami Zrzeszenia i zawiadywanie jego majątkiem;
- h) rozwiązywanie Kół miejscowych i Okręgów, nieczyniących zadość obowiązkom, statutem przepisany;
- i) zbieranie funduszy i zarząd funduszami;
- k) nabywanie nieruchomości;
- l) zwoływanie i układanie porządku dziennego zwyczajnych i ew. nadzwyczajnych Walnych Zebrań delegatów i ogólnych Zjazdów Członków Zrzeszenia;
- m) zwoływanie, względnie współdziałanie w zwoływaniu kongresów naukowych i naukowych, z zachowaniem obowiązujących przepisów o zgromadzeniach;
- n) wydawanie własnych czasopism oraz wydawnictw, poświęconych zagadnieniom geograficznym;
- o) wnoszenie podań i memorjałów w sprawach Zrzeszenia do władz państwowych;

- p) zatwierdzanie regulaminów Komisji Rewizyjnej i Komisji Rozjemczej;
- r) przedkładanie członkom z końcem każdego okresu administracyjnego za pośrednictwem „Czasopisma Geograficznego” lub osobnej broszury sprawozdania ze stanu kasy i majątku Stowarzyszenia.

§ 62.

Na wniosek Wydziału Wykonawczego Zarząd Główny zatwierdza redaktora i członków Komitetu Redakcyjnego „Czasopisma Geograficznego” i czuwa nad poziomem i kierunkiem czasopisma.

B. Zarząd Okręgowy Zrzeszenia.

§ 63.

Zarząd Okręgowy składa się: z przewodniczącego, i 12 członków, wybranych na Walnem Zebraniu Okręgu oraz z przewodniczących Kół danego Okręgu. Przewodniczący i 3 członkowie Zarządu muszą mieszkać w siedzibie Okręgu i ci stanowią Wydział Wykonawczy Okręgu.

§ 64.

Zarząd Okręgu wybiera z ,pośród siebie: zastępcę przewodniczącego, sekretarza, skarbnika oraz ew. referentów poszczególnych działów względnie czynności.

§ 65.

Mandaty przewodniczącego i członków Zarządu Okręgowego trwają 2 lata.

§ 66.

Posiedzenia Zarządu Okręgu odbywają się zasadniczo raz na kwartał, nie mniej jednak niż 3 razy w roku.

§ 67.

Do ważności uchwał Zarządu Okręgowego wymagana jest obecność przewodniczącego lub jego zastępcy i większości członków. Do ważności uchwał Wydziału Wykonawczego Okręgu obecność przewodniczącego lub jego zastępcy i przynajmniej 2 członków i absolutna większość głosów członków obecnych na posiedzeniu.

§ 68.

Do zakresu działania Zarządu Okręgowego względnie Wydziału Wykonawczego Okręgu – oprócz spraw objętych celami Zrzeszenia należą:

- a) zakładanie nowych Kół w Okręgu;
- b) przedstawianie Zarządowi Głównemu wniosków w sprawie mianowania członków honorowych;

- c) zbieranie funduszków i zarząd funduszami;
- d) wykonywanie poleceń Zarządu Głównego;
- e) rozpatrywanie i opinjowanie spraw, przekazanych przez Zarząd Główny;
- f) troska o normalne funkcjonowanie i rozwój Kół na terenie Okręgu położonych, pobudzanie Kół do wydawniejszej pracy i udzielanie im pomocy w sprawach organizacyjnych;
- g) zwoływanie Walnych Zebrań Okręgowych i przygotowanie dla nich porządku dziennego;
- h) występowanie nazewnątrz tylko za wiedzą i zgodą Zarządu Głównego;
- i) przedkładanie Zarządowi Głównemu co pół roku sprawozdania z czynności Okręgu i jego agend;
- k) wypełnianie poleceń Zarządu Głównego;
- l) odsyłanie Zarządowi Głównemu co kwartał składek przez Zarząd Główny administrowanych.

§ 69.

Zarząd Okręgu może być rozwiązany umotywowaną uchwałą plenarnego posiedzenia Zarządu Głównego Zrzeszenia. W tym wypadku ciąży na Zarządzie Głównym obowiązek równoczesnego przeprowadzenia nowych wyborów przez Nadzwyczajne Zebranie Okręgowe Zrzeszenia.

C. Zarząd Koła.

§ 70.

Na czele Koła stoi Zarząd Koła, składający się z przewodniczącego, zastępcy, sekretarza i skarbnika i ewent. dalszych 2-3 członków Zarządu, zależnie od liczby członków danego koła i warunków miejscowych. Na pierwszym posiedzeniu Zarząd Koła konstituuje się, wybierając z pośród siebie zastępcę przewodniczącego, sekretarza i skarbnika. Przewodniczącego Koła wybiera Walne Zebranie Koła. Mandat członków trwa rok.

§ 71.

Do zakresu działania Zarządu Koła należy:

- a) jednanie nowych członków;
- b) przyjmowanie członków Zrzeszenia;
- c) przesyłanie spisu członków Zarządowi Okręgu do ewidencji;
- d) zbieranie wpisowego, wkładek i opłat specjalnych od członków;
- e) wydawanie członkom kart legitymacyjnych, potwierdzonych przez Zarząd Okręgowy;
- f) tworzenie sekcji dla poszczególnych czynności;
- g) przedstawianie wniosków do Zarządu Okręgowego i Zarządu Głównego;
- h) informowanie członków o działalności i potrzebach Zrzeszenia;
- i) układanie regulaminu czynności dla członków Zarządu w ramach odnośnych instrukcyj, wydanych przez Zarząd Główny (§ 61 f);

- j) zwoływanie Walnego Zebrania Koła i przygotowanie porządku dziennego i wniosków;
- k) wykonywanie poleceń i uchwał Walnego Zebrania Koła oraz nadrzędnych władz organizacyjnych;
- l) przedstawianie co roku Walnemu Zebraniu Koła sprawozdania z czynności i stanu majątku Koła i przedkładanie Zarządowi Okręgu co pół roku sprawozdania ze swej działalności na piśmie;
- m) współdziałanie w pracy organizacyjnej z władzami nadrzędnymi Zrzeszenia i starania w kierunku urzeczywistnienia we własnym zakresie celów Zrzeszenia za pomocą wszystkich środków, przewidzianych w statucie.

§ 72.

Zarząd Koła, zaniedbujący swoje obowiązki lub postępujący wbrew statutowi, winien być zawieszony w czynnościach lub rozwiązany przez Zarząd Okręgowy, bądźto na mocy decyzji, powziętej z własnej inicjatywy, bądźto na polecenie Zarządu Głównego. Zarządowi Koła przysługuje prawo odwołania się do Zarządu Głównego w przeciągu miesiąca za pośrednictwem Zarządu Okręgowego.

§ 73.

Zwyczajne posiedzenia Zarządu Koła odbywają się przynajmniej raz na miesiąc, nadzwyczajne zaś w miarę uznania przewodniczącego lub na żądanie przynajmniej 2 członków Zarządu Koła, wreszcie na żądanie Zarządu Okręgowego lub Głównego. Na posiedzeniu Zarządu uchwały zapadają bezwzględną większością głosów. W razie równości głosów rozstrzyga przewodniczący. Uchwały Zarządu są prawomocne przy obecności przewodniczącego lub jego zastępcy i przynajmniej 2 członków Zarządu.

§ 74.

Pismo wychodzące z Koła podpisuje przewodniczący i sekretarz Koła. Pisma w sprawach finansowych podpisuje ponadto skarbnik. Przewodniczący i sekretarz reprezentują Koło nazewnątrz. Przez analogię stosuje się powyższe do Okręgu i Zarządu Głównego.

4. Komisje Rewizyjne.

§ 75.

Przy Zarządach Kół, Okręgów oraz przy Zarządzie Głównym istnieją Komisje Rewizyjne, wybierane na Walnych Zebraniach Kół, Okręgów i Zarządu Głównego w liczbie 2 członków i 2 zastępców przy Kółach, 3 członków i 2 zastępców przy Zarządach Okręgowych oraz 3 członków i 2 zastępców przy Zarządzie Głównym.

§ 76.

Komisje Rewizyjne sprawują nadzór nad administracją majątkową i finansową właściwych Zarządów, co najmniej raz do roku, sprawdzają rachunki i podpisują roczne zamknięcie rachunkowe. Nadto Komisja Rewizyjna Okręgowa ma prawo sprawdzać administrację majątkową i finansową Kół, Komisja zaś Rewizyjna przy Zarządzie Głównym Okręgów i Kół.

§ 77.

Komisje Rewizyjne mają prawo żądać zwołania odnośnych Zarządów, a w razie potrzeby także nadzwyczajnych Walnych Zebrań.

§ 78.

Komisje Rewizyjne spełniają swe czynności na podstawie osobnego regulaminu, ułożonego przez Zarząd Główny. Ze swych czynności prowadzą, Komisje Rewizyjne protokoły. Członek Zarządu Koła, Zarządu Okręgu, wzgl. Zarządu Głównego nie może być członkiem Komisji Rewizyjnej.

5. Komisje Rozjemcze.

§ 79.

Komisje Rozjemcze załatwiają wszelkie spory pomiędzy członkami Zrzeszenia.

§ 80.

Każda ze stron spór wiodących wybiera jednego sędziego, a ci wybierają przewodniczącego Komisji Rozjemczej.

§ 81.

Spory, wynikające z powodu organizacyjnych kompetencji między Kołami miejscowymi, załatwia Zarząd Główny, przez osobną do tego celu ad hoc wyznaczoną Komisję Rozjemczą, z pośród członków Zrzeszenia.

§ 82.

O sposobie przeprowadzenia śledztwa i rozprawy i wydania wyroków decyduje Zarząd Główny na podstawie osobnego regulaminu dla Komisji Rozjemczych.

§ 83.

Wyrok wzgl. orzeczenie staje się prawomocne z chwilą zatwierdzenia go przez Zarząd Główny. Od zatwierdzenia Zarządu Głównego niema odwołania.

VIII. Rozwiązanie Zrzeszenia.

§ 84.

Rozwiązanie Koła następuje na podstawie wniosku Walnego Zebrania Koła lub Zarządu Okręgowego, zatwierdzonego przez Zarząd Główny, rozwiązanie Okręgu na podstawie wniosku Walnego Zebrania delegatów Kół, zatwierdzonego przez Zarząd Główny lub na podstawie uchwały Zarządu Głównego.

§ 85.

O potrzebie rozwiązania Koła lub Okręgu zawiadamia Zarząd Główny Koło względnie Okręg pisemnie.

§ 86.

Do przeprowadzenia rozwiązania Koła lub Okręgu Zarząd Główny wyznacza swego delegata.

§ 87.

Po rozwiązaniu Koła lub Okręgu cały ruchomy i nieruchomy majątek Koła lub Okręgu przechodzi na rzecz Zarządu Głównego.

§ 88.

Rozwiązanie Zrzeszenia może nastąpić na wniosek Zarządu Głównego lub na podstawie uchwały Nadzwyczajnego Walnego Zebrania Delegatów, na którym reprezentowane są dwie trzecie Okręgów. Do ważności takiej uchwały potrzebna jest większość $\frac{3}{4}$ głosujących. W razie powzięcia takiej uchwały Walne Zebranie Delegatów orzeka zwykłą większością głosów, na jaki cel ma być użyty majątek Zrzeszenia.

§ 89.

Gdyby z jakichkolwiek przyczyn Nadzwyczajne Walne Zebranie Delegatów w celu powzięcia uchwał w sprawie rozwiązania Zrzeszenia odbyć się nie mogło, majątek Zrzeszenia przechodzi po rozwiązaniu stowarzyszenia na rzecz Polskiego Towarzystwa Geograficznego w Warszawie.

Załącznik 6

Tabela 7. Władze Zrzeszenia Polskich Nauczycieli Geografii 1922–1946

Przewodni- czący	Wiceprzew.	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie Zarządu
5.06.1922 – 2.05.1926				
E. Romer		J. Jurczyński		KO: A. Dudryk, F. Fuchs, S. Karczewski, S. Pawłowski, L. Sawicki, A. Tarnawski KP: R. Danysz-Fleszarowa, S. Lencewicz, M. Mrazkówna, A. Nałkowska, S. Niemcówna, S. Pawłowski, J. Smoleński, P. Sosnowski, A. Tarnawski KR: przew. P. Sosnowski, czł. J. Czeraszewicz, A. Ferens Kom. Red.: przew. J. Jurczyński czł. S. Pawłowski, E. Romer, A. Tarnawski, H. Weigt, R. Danysz-Fleszarowa
3.05.1926 – 28.05.1928				
E. Romer	S. Pawłowski, L. Sawicki, W. Jezierski	J. Czyżewski, *J. Włod- kówna	A. Dudziński *M. Jani- szewski	K. Rew.: K. Bzowski, B. Janowski, K. Nittman Kom. Red.: J. Czyżewski, R. Danysz-Fleszarowa, J. Jurczyński, S. Niemcówna, S. Pawłowski, E. Romer, A. Zierhoffer
29.05.1928 – 19.05.1929				
E. Romer	S. Pawłowski, W. Jezierski	J. Czyżewski, *R. Niewia- kowski	J. Krysta- nowski, *I. Albert	K. Rew.: B. Janowski, M. Polackówna, G. Wuttke SP: W. Urbański, J. Targowski, A. Tarnawski
20.05.1929 – 23.05.1931				
S. Pawłowski	E. Romer, A. Siwak, J. Cezak	A. Tarnawski, *F. Szchliński	K. Swinarska *W. Sper- czyński	Kom. Red.: przew. E. Romer, czł. J. Czyżewski, R. Danysz- Fleszarowa, A. Fiszer,

				S. Niemcówna, B. Olszewicz, S. Pawłowski, M. Polaczkówna, A. Tarnawski, A. Zierhoffer, K. Rew.: S. Wład, W. Prauziński, W. Deszczka SP: S. Teodorski, J. Odroń, A. Jakubski
24.05.1931 – 3.06.1933				
S. Pawłowski	E. Romer, A. Siwak, J. Cezak, S. Wład	A. Tarnawski, *K. Bzowski, *M. Limanowski	K. Swinarska, *W. Sperczyński	J. Czyżewski, J. Kamińska, J. Makosińska, M. Palkiszówna, B. Szubówna, Kom. Red.: przew. E. Romer, czł. J. Czyżewski, R. Danysz- -Fleszarowa, A. Fiszer, S. Niemcówna, B. Olszewicz, S. Pawłowski, M. Polaczkówna, A. Tarnawski, A. Zierhoffer K. Rew.: K. Węgiel, B. Chudziński, F. Raczkiewicz SP: S. Teodorski, J. Odroń, A. Jakubski
4.06.1933 – 20.05.1936				
S. Pawłowski	E. Romer, M. Siwak, J. Cezak, S. Wład,	A. Tarnawski (do 05.1934) *K. Bzowski, *J. Kamińska (do 05.1934) M. Kielczewska (od 05.1934)	K. Swinarska, *W. Sperczyński	F. Adasiewicz, R. Beranek, J. Czyżewski, M. Dorywalski, S. Gorzuchowski, R. Kamiński, B. Krygowski, J. Makosińska, M. Palkiszówna, F. Sawicki, B. Szubówna, G. Wuttke, A. Zierhoffer *czł.: I. Broniatowska, M. Cze- kańska, A. Dudziński, J. Hani- szewski, W. Kowalczyk, J. Mikulski, S. Niemcówna, R. Sierociński, A. Szałankie- wicz, M. Zdobnicka K. Rew.: B. Chudziński, B. Ryczkiewicz, K. Węgiel, *czł.: Z. Janowska, M. Kiel- czewska

Tabela 7. cd.

Przewodniczący	Wiceprzew.	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie Zarządu
21.05.1936 – 27.05.1939				
S. Pawłowski	E. Romer, S. Wład, J. Cezak	J. Siatrak, *K. Bzowski, *M. Kielczewska	K. Swinarska, *W. Sperczyński	F. Adasiewicz, B. Arendtowa, M. Czekańska, J. Czyżewski, S. Gorzuchowski, C. Jaksza-Bykowski, B. Krygowski, J. Makosińska, A. Kantakiewicz, S. Niemcówna, M. Polackówna, S. Smoła, M. Sołtys, S. Sowówna, A. Tarnawski, A. Zierhoffer *czł.: W. Antos, I. Broniatowska, M. Dorywalski, W. Jasiewicz, M. Lesserowna, J. Kamińska, J. Mikulski, W. Mrozek, E. Passendorfer, J. Pastwa, A. Skórka, J. Stanoch, Z. Szemplińska, M. Wojciechowska K. Rew: B. Chudziński, Z. Janowska, B. Ryczkiewicz
28.05.1939 – 9.06.1946				
S. Pawłowski (do 6.01.1940) vacat	b.d	b.d	b.d	b.d

Oznaczenie skrótów i symboli: * - zastępca; b.d. - brak danych; czł. - członkowie; KO - Komisja Organizacyjna; KP - Komisja Programowa; KR - Komisja Regulaminowa; K. Rew. - Komisja Rewizyjna; Kom. Red. - Komitet Redakcyjny; przew. - przewodniczący(a); SP - Sąd Polubowny.

Załącznik 7

Tabela 8. Zarządy Kół i Okręgu ZPNG 1922–1946

Przewodniczący *Wiceprzewodni- czący	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie Zarządu Koła/Okręgu
SG K. Łódzkiego TNSW 18.10.1921 – 18.10.1923			
J. Jurczyński *E. Folak	I. Cerntówna	I. Ostrowska	S. Teschichowna – bibl.
K. Łódzkie ZPNG 19.10.1923 – 1926?			
J. Jurczyński *T. Wasilewski	I. Cerntówna *J. Dzikowski	I. Ostrowska	S. Teschichowna – bibl.
SG K. Krakowskiego TNSW 1921			
F. Fuchs	S. Korbel		S. Niemcówna
K. Krakowskie ZPNG 24.04.1931 – 1932			
J. Smoleński	S. Niemcówna		
1932 – 13.02.1933			
K. Bzowski	P. Czapik		
14.02.1933 – 4.02.1935			
K. Bzowski *R. Hajnos *S. Niemcówna	P. Czapik	F. Piekarska	M. Madwecka, R. Mochnacki, M. Gotkiewicz, J. Sta- noch, M. Jasińska
5.02.1935 –			
K. Bzowski	P. Czapik	F. Piekarska	S. Niemcówna, W. Mą- czyńska, M. Gotkiewicz, J. Stanoch – bibl.
6.02.1935 – 18.01.1937			
J. Stanoch			T. Czort, Sotkiewicz, W. Mączyńska, R. Mochnacki, S. Niem- cówna i S. Towpasz. K. Rew.: J. Smoleński, W. Cichocki, W. Ormi- cki, F. Piekarska

Tabela 8. cd.

Przewodniczący *Wiceprzewodniczący	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie Zarządu Koła/Okręgu
K. Poznańskie ZPNG 20.10.1923–1927			
S. Pawłowski od 1927 K. Węgiel	R. Ziemska	K. Węgiel do 1927, potem J. Kamińska	F. Szychliński, A. Tarnawski, K. Smosarska, A. Gontarska, M. Zdobnicka, od 5.02.1925 K. Swinarska
1927–1932			
A. Tarnawski	J. Kamińska	B. Szubówna	
1932–1933			
A. Tarnawski *K. Swinarska	B. Krygowski	B. Szubówna	S. Pawłowski, M. Przybylska, H. Schneiderówna, A. Sowówna, M. Palkiszówna K. Rew.: M. Czekańska, B. Chudziński
1933–1934			
K. Swinarska *A. Tarnawski	B. Krygowski	M. Dorywalski do 1933, potem F. Adasiewicz	S. Pawłowski, M. Przybylska, H. Schneiderówna, A. Sowówna, M. Palkiszówna K. Rew.: M. Czekańska, B. Chudziński
1934–1935			
K. Swinarska *A. Tarnawski	B. Krygowski	F. Adasiewicz	S. Pawłowski, M. Przybylska, H. Schneiderówna, A. Sowówna, M. Palkiszówna K. Rew.: M. Czekańska, B. Chudziński
1935–1937			
A. Tarnawski *K. Swinarska	B. Krygowski	F. Adasiewicz	S. Pawłowski, M. Przybylska, H. Schneiderówna,

			A. Sowówna, M. Palkiszówna K. Rew.: M. Czekańska, B. Chudziński
1937 –			
M. Czekańska *J. Makosińska	B. Krygowski	F. Adasiewicz	K. Swinarska, A. Sza- łankiewicz, M. Kieł- czewska, J. Wierzb- nowski, M. Przybylska, W. Mrózek, Lidia Pie- czonkówna, Genejanka, Helena Hodysówna. K. Rew.: B. Chudziński, B. Arendtowa, H. Schneiderówna, J. Siatrak
K. Lwowskie ZPNG 14.05.1924 – 1929			
B. Janowski *A. Zierhoffer	J. Włodkówna	H. Janicka	J. Krystanowski, W. Pokorny
1929 – 1931			
J. Włodkówna	J. Czyżewski		
1931 – 1933			
J. Włodkówna	M. Kołodziejska		SO: przew. A. Zierhof- fer, sekr. J. Czyżewski, skarb. A. Dudziński, czł: J. Krystanowski, A. Malicki, W. Prze- piórski, T. Szumański, F. Uhorczak, J. Wąsowicz
1.04.1933 – 8.03.1934			
A. Dudziński *M. Polackówna *W. Przepiórski *J. Włodkówna	W. Jasiewicz	I. Albert	J. Czyżewski, J. Koło- dziejska, E. Kmicikie- wicz, S. Kukłówna, M. Romanowska, J. Piątkowski, S. Przeż- dziecki, T. Urbański, W. Zienkiewicz, S. Zych. H. Jarocka – bibl. K. Rew.: M. Chelińska, T. Dręgiewicz, T. Szu- mański

Tabela 8. cd.

Przewodniczący *Wiceprzewodniczący	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie Zarządu Koła/Okręgu
9.03.1934 – 4.04.1935			
A. Dudziński od 02.1935 p.o. W. Przepiórski *M. Polackówna *W. Przepiórski do 02.1935	W. Jasiewicz	I. Albert	J. Czyżewski, H. Jarocka, M. Jaworski, E. Kmicikiewicz, S. Kukłówna, M. Waligórska, S. Przeździecki, T. Urbański, S. Zych. M. Pollówna – bibl.
5.04.1935 – 2.04.1936			
A. Dudziński od 9.11. W. Przepiórski *M. Polackówna *W. Przepiórski	W. Kaczorowski	I. Albert	J. Czyżewski, H. Jarocka, W. Jaworski, S. Kmicikiewiczowa, W. Kudła, F. Paczosa, M. Paczosa, T. Urbański, M. Waligórska, S. Zych, M. Pollówna – bibl. K. Rew.: A. Zierhoffer, T. Szumański, J. Wąsowicz,
3.04.1936 –			
W. Przepiórski *M. Polackówna,	W. Kudła	I. Albert	H. Borowski, J. Czyżewski, H. Jarocka, W. Jasiewicz, W. Jaworski, W. Kaczorowski, M. Waligórska, J. Włodkówna-Sanojcowa, T. Urbański K. Rew.: A. Zierhoffer, T. Szumański, J. Wąsowicz
Okręg Lwowski ZPNG 31.10.1934 –			
J. Czyżewski *A. Dudziński	W. Jasiewicz	I. Albert	M. Polackówna, W. Przepiórski, J. Rogowski, J. Włodkówna-Sanojcowa, T. Urbański, M. Waligórska, J. Haniszewski, R. Jacyk,

			J. Lebedowicz, F. Sawicki, H. Ziemska, S. Polański, A. Paluch, J. Haliczner. K. Rew.: A. Zierhoffer – przew., czł.: J. Wąsowicz, T. Szumański
SG K. Warszawskiego TNSW 1923–1926			
M. Rylkówna *W. Radziwonowicz			J. Kołodziejczyk
26.11.1926–1933			
P. Sosnowski *F. Różycki,	P. Ordyński	J. Otocka	M. Rylkówna – bibl.
K. Warszawskie ZPNG 1934–6.04.1938			
C. Jaksa-Bykowski			
7.04.1938–25.01.1939			
C. Jaksa-Bykowski * H. Radlicz	H. Garlikowska	H. Domaniewska	M. Siwak, A. Kudławiec, R. Buczowski
K. Leszczyńskie ZPNG 1926–4.03.1933			
M. Mścisz	J. Kowalski	J. Kowalski	
K. Koźmińskie ZPNG 1927–4.03.1933			
L. Woda	J. Sajdak	S. Janowska	
K. Wągrowieckie ZPNG 1927–1929			
K. Kopec	M. Nowara	J. Bańczakówna	
1929–1930			
M. Nowara	F. Grzesik		
1931–			
J. Bajerlein	M. Nowara		
K. Bydgoskie ZPNG 1927–1931			
J. Mozolewski *T. Januszewski	Z. Ciszewski	M. Sergotówna	

Tabela 8. cd.

Przewodniczący *Wiceprzewodni- czący	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie Zarządu Koła/Okręgu
1931 – 1933			
J. Wenda	F. Pankowiak		
1933 – 1934			
J. Wolf	F. Pankowiak	L. Monowid	
1934 – 1.10.1935			
J. Wolf *J. Wenda	F. Pankowiak	A. Rejewska	
2.10.1935			
K. Belina-Wojci- kiewicz *J. Wenda	F. Pankowiak	A. Rejewska	
K. Zagłębiowskie ZPNG (Sosnowiec) 1927 – 1929			
A. Piwowar	I. Broniatowska		
1929 – 1930			
A. Sochacki	S. Syludkówna		
30.10.1931 –			
L. Młodzianow- ska-Dzikowska	H. Sławińska		
K. Ostrowieckie ZPNG 1927 – 4.03.1933			
J. Szymański	A. Łazarczyk	R. Burda	
K. Płockie ZPNG 1927 – 1930			
J. Kaliciński	W. Kowalczyk	Skalimowski	
1930 – 1933			
W. Kowalczyk	Z. Szemplińska		
1933 –			
W. Kowalczyk	Z. Szemplińska	J. Grzegorzewska	
K. Drohobyckie ZPNG 1927 – 4.03.1933			
S. Wendeker	Rarutkiewiczów- na	A. Bryła	

Koło Stryjskie ZPNG 1927 – 4.03.1933			
F. Szczerbowski	K. Turczański	J. Burghardt	
Koło Kościańskie ZPNG 1929 –			
F. Leśniak	Seblówna	K. Mieczkowska	
Koło Rzeszowskie ZPNG 1929 –			
J. Fołt	S. Klusówna		
Koło Pleszewskie ZPNG 1929 – 4.03.1933			
F. Bator *A. Eckert	M. Brzezicka		
Koło Tczewskie ZPNG 1930 – 4.03.1933			
M. Dohnal *J. Tkaczyk	L. Knoss	W. Boettcher	
Koło Nowosądeckie ZPNG 1929 – 1931			
J. Migacz	A. Mroczkowska		
K. Siedleckie ZPNG 1929 – 1931			
J. Grubertowa	J. Mikulski	A. Piasecka	
K. Wileńskie ZPNG 1929 –			
A. Skórka	W. Jachiewiczowa	Luliński	
K. Wolsztyńskie ZPNG 1929 –			
A. Szałankiewicz	J. Kaleta		
K. Rogoźnieńskie ZPNG 1929 – 4.03.1933			
J. Wierzbowski	Werblówna		
K. Ostrowskie ZPNG 1929 – 1931			
A. Blaszcak	G. Kargelówna		
1931 – 1933			
A. Blaszcak	F. Kowalski		

Tabela 8. cd.

Przewodniczący *Wiceprzewodni- czący	Sekretarz	Skarbnik	Członkowie Zarządu Koła/Okręgu
1933 –			
A. Błaszczak	F. Kowalski		
K. Gnieźnieńskie ZPNG 1928 – 1930			
J. Ziemska	J. Pietrzak		
1931 –			
J. Ziemska	R. Zagrodzka		K. Jędryczka, I. Kusza
K. Inowrocławskie ZPNG 1929 – 1931			
K. Kopec	L. Puchała		
1931 –			
B. L. Igłowicz	L. Puchała		
K. Toruńskie ZPNG 1929 –			
T. Targowski	A. Szulce		
K. Grudziądzkie ZPNG 1932 –			
F. Obst	R. Ossowska		A. Ożga, M. Sentkow- ska, H. Szilagyi, J. Łaza- rewiczówna, J. Mazepa
K. Ostrzeszowskie ZPNG 21.03.1931 –			
F. Szychliński	J. Szczepański		
K. Radomskie ZPNG 20.04.1931 –			
M. Baziak	M. Hukiewiczówna		
K. Stanisławowskie ZPNG 1931 –			
F. Sawicki	A. Ilczyszyn		
K. Chojnickie ZPNG 1935 –			
T. Klima			

K. Gdyńskie ZPNG 1934 –			
J. Pastwa			
K. Czortkowskie ZPNG 1936			
S. Smoła			
K. Śląskie ZPNG (Katowice) 1936 –			
M. Soltys			

Objaśnienia skrótów: bibl. – bibliotekarka/ bibliotekarz; K. – Koło; p.o. – pełniący obowiązki; przew. przewodniczący(a); sekr. – sekretarz; SG – Sekcja Geograficzna; skarb. – skarbnik; SO – Sekcja Odczytowa;

Uwaga! Składy zarządów Kół regionalnych ZPNG udało się ustalić jedynie fragmentarycznie i z powodu braku źródeł nie są to zestawienia kompletne.

Źródło: oprac. własne.

Załącznik 8

Tabela 9. Liczba członków Kół regionalnych ZPNG

Koło	Lata											
	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Bydgoszcz	28				17		20	17		14		
Drohobycz	18											
Gdynia										14		
Gniezno			18	16			15					
Grudziądz						18						
Inowrocław			14		17	19		14				
Katowice										77		
Koźmin	20											
Kraków					12	11			22	22	19	
Leszno	22											
Lwów						67	200	239		274		
Łódź			30									
Nowy Sącz			15									
Ostrowiec Św.	18											
Ostrów Wlkp.			18		15							
Płock	12			11	11		11	9				
Poznań		58	68	60	67	72	73	66	65	62	62	
Rogoźno			30									
Rzeszów				17								
Siedlce			8		12							
Sosnowiec			34		20							
Stanisławów					17							
Stryj	11											
Tczew			12									
Toruń			14									
Warszawa										22		46
Wągrowiec	19		16		22							
Wilno			22									
Wolsztyn			29									

Źródło: oprac. własne na podstawie nieregularnych sprawozdań Kół.

Indeks osobowy

Uwaga: indeks nie obejmuje przypisów bibliograficznych i nazwisk patronów instytucji.

Adamski Stanisław – 236
Adasiewicz Fryderyk – 90, 138, 148, 160, 164, 189, 190, 192, 207, 213, 215, 288, 317, 318, 320, 321
Albert Ignacy – 97, 111, 152, 153, 171, 177, 178, 179, 180, 316, 321, 322
Anders Władysław – 247
Andrzejewski Czesław – 60
Antoniewicz Włodzimierz – 222, 223
Antos Władysław – 201, 208, 318
Arctowski Henryk – 101, 146, 171, 198, 219, 220
Arendtowa Bronisława – 207, 215, 318, 321
Arnold Stanisław – 157, 158, 160, 209, 232
Augustyński Jan – 135
Baczyńska Maria – 288
Bajerlein Józef – 59, 76, 105, 135, 138, 156, 162, 171, 323
Banaszak Ludwik – 194
Bańczakówna J. – 79, 323
Baraniecki Leszek – 247
Bartel Kazimierz – 246
Bartoszewiczówna Jadwiga – 184, 288
Barucki Leon – 288
Bastgen Tadeusz – 124
Bator Franciszek – 118, 119, 325
Batorski Wacław – 108
Baudouin de Courtenay-Jędrzejewiczowa Cezaria – 209
Bazewicz Józef Michał – 69
Baziak M. – 155, 326
Bąkowski Franciszek – 236
Beck Józef – 168
Belina-Wojcikiewicz Kazimierz – 194, 324
Benoni Karol – 14
Beranek Roman – 160, 164, 317
Beres Krzysztof – 236
Berling Zygmunt – 247
Berson Artur – 236

Betleja Tadeusz – 108, 222, 236, 246
Białas Marian S. – 236
Biały Bronisław – 134
Bieliński Franciszek – 7
Biermann Charles – 175
Blejherówna Jadwiga – 171, 288
Błaszczak Alfons – 121, 155, 192, 193, 288, 325, 326
Błaszczakowa Janina *patrz* Błaszczakówna Janina
Błaszczakówna Janina – 109, 288
Błędowski Zygmunt – 288
Bobrowicz Longin K. – 236
Bobrowiczowa Jadwiga – 236
Bobrzyński Michał – 33
Boerman Willem Everhard – 173
Boettcher Wilhelm – 119, 325
Bogusławski W. – 122
Bojański Józef – 30
Bolkot Henryk – 123
Borowik Józef – 135, 136
Borowski Henryk – 180, 322
Bowman Isaiah – 168, 172, 173
Boy-Żeleński Tadeusz – 246
Bratro Emil – 179
Braun Bogumił – 57
Braun Gustav – 130
Breitmeier Władysław – 236
Broch Syma – 288
Broniatowska Irena – 80, 164, 207, 217, 288, 317, 318, 324
Bryła Alfred – 81, 324
Bryński Kazimierz – 123
Brzezicka M. – 119, 325
Brzeziński Mieczysław – 23
Brzozowski Wieńczysław – 236
Bucharewiczówna Wanda – 288
Buczek Karol – 171, 222
Buczówna Zofia – 254
Buczowski Romuald – 216, 323
Bujak Franciszek – 135, 136, 144, 209
Bujalski Bolesław – 236
Bułhak Jan – 92

-
- Buniakowski Bronisław – 236
Burda Roch – 80, 324
Burgeois Robert – 146
Burghardt Jan – 81, 325
Buszek Julia – 288
Buśkiewicz Jan – 78
Bzowski Konstanty – 44, 49, 51, 54, 57, 68, 69, 72, 135, 143, 146, 154, 160, 164, 171, 182, 186, 188, 206, 207, 212, 213, 217, 219, 225, 288, 316, 317, 318, 319
Cerntówna Irena – 35, 56, 201, 288, 319
Cezak Jakub Stefan – 90, 91, 107, 112, 117, 123, 124, 138, 139, 143, 159, 164, 207, 229, 236, 316, 317, 318
Chałubińska Aniela – 150, 181, 254, 288
Chelińska Maria – 69, 153, 288, 321
Chelmiński Jan – 29, 30
Chlebowski Bronisław – 208
Chłapowski Alfred – 146
Chmielewski Kazimierz – 209
Chowaniec Czesław – 146
Chruściel – 109
Chrzanowski Jan – 227
Chudziński Bogdan – 144, 147, 148, 164, 192, 208, 215, 317, 318, 320, 321
Chyliński Konstanty – 195, 205
Cichocki Władysław – 212, 213, 319
Cienciała Jan – 135, 137
Cieślak Tadeusz – 108
Ciętak Zdzisław – 188
Ciszewski Zanon – 80, 323
Close Charles – 173, 219
Coburg Borys III – 209
Creutzburg Nikolaus – 130, 131
Cvijić Jovan – 85, 86
Cyprian Tadeusz – 92
Czapelska Anna – 184
Czapelska-Lachowicz Helena – 171, 288
Czapik Piotr – 154, 182, 188, 319
Czarnecki Władysław – 236, 246
Czarnowski Olgierd – 171, 203
Czartoryski Adam – 7
Czekalski Józef Stanisław – 123, 146, 171, 175, 189, 191, 195, 201, 204, 215, 216, 219
Czekanowski Jan – 39, 88, 123, 171, 178, 210

-
- Czekańska Maria – 77, 125, 147, 164, 192, 199, 202, 207, 213, 215, 254, 257, 317, 318, 320, 321
- Czeppe Zdzisław – 247
- Czeraszkiewicz Jan – 47, 50, 51, 316
- Czeremski Stanisław – 236
- Czerny-Schwarzenberg Franciszek – 5, 9
- Czerwiński Sławomir – 135, 140
- Czort Tadeusz – 213, 217, 223, 224, 230, 236, 319
- Czyżewski Julian – 43, 48, 52, 53, 67, 69, 70, 71, 72, 86, 87, 92, 93, 96, 99, 104, 108, 109, 110, 112, 135, 139, 141, 144, 146, 150, 152, 153, 154, 163, 164, 171, 174, 177, 178, 179, 180, 197, 198, 206, 207, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 259, 288, 316, 317, 318, 321, 322
- D'Abancourt-Koczwarowa Anna – 69, 236, 288
- Daneš Jiří – 86
- Danysz-Fleszarowa Regina – 34, 49, 50, 51, 60, 72, 89, 112, 157, 175, 316, 317
- Dawidowski Karol – 27, 29, 30
- Dąbrowski Stanisław F. – 236
- Dengscherz Jan Ferdynand Karol – 117
- Deszczka Władysław – 79, 102, 112, 118, 140, 237, 317
- Dębski Jan – 168, 251
- Dębski K. – 171
- Dmowski Roman – 85
- Dobek Klaus W. – 237
- Dobersky Josef *patrz* Pohl (Dobersky) Josef
- Dobija W. – 105
- Dobrowolska Maria *patrz* Mrazkówna (Dobrowolska) Maria
- Dobrowolski Adam – 78
- Dobrowolski Antoni Bolesław – 34, 39, 41, 44, 48, 51, 198
- Dobrucki Gustaw – 88, 92
- Doerflerówna Leontyna – 106
- Dohnal Marian – 119, 325
- Domaniewska Halina – 216, 323
- Domaniewska Wacława – 90, 171
- Domańska Maria – 108
- Dorobek Leon – 106
- Dorywalski Mieczysław – 148, 161, 164, 190, 207, 229, 230, 246, 317, 318, 320
- Dragan Marcin – 135, 138
- Dręgiewicz Tadeusz – 114, 153, 288, 321
- Drozdowski Romuald O. – 237
- Dubrawska Wanda – 288

-
- Dudryk Antoni – 50, 60, 288, 316
Dudziński Adam – 72, 91, 151, 152, 153, 153, 164, 176, 177, 178, 179, 204, 316, 317, 321, 322
Duliński Franciszek Ksawery – 12
Durek Stanisław – 104
Dutkiewiczówna Wanda – 137
Dvorský Viktor – 86
Dworakowski Kazimierz – 237
Dwornik Kazimierz S. – 237
Dybczyński Tadeusz – 237
Dylik Jan – 119, 171, 195, 257
Dymitrów Narcyz P. – 237
Dynowski Jerzy – 247
Dzierżyński Ignacy – 31
Dzięciołowski Stanisław – 138
Dzikowski Józef – 56, 319
Dziubałtowski Kazimierz – 237
Dziubałtowski Seweryn – 237
Eckert Alfons – 118, 325
Einleger Michał – 237, 288
Eljaśński Eugeniusz – 237
Eratostenes z Cyreny – 115
Ernst Jan – 171, 230, 246
Estkowski Ewaryst – 12
Etzlaub Erhard – 170
Eustachiewicz Stanisław – 60
Fajkosz Wiktor – 237
Fenc Paweł – 288
Ferens Adam – 47, 50, 316
Fiala Antoni – 288
Fidlerowa M. – 123
Firlusówna Gertruda – 217, 219, 288
Fischer Adam – 69, 112, 123, 176, 316, 317
Fischer Kornel – 15
Fleszar Mieczysław – 247
Flis Jan – 185, 247
Folak Emil – 35, 36, 319
Fołt Jan – 117, 325
Frank Hans – 231
Frankiewicz Czesław – 90

Frankowski Eugeniusz – 123, 161
Friedberg Wilhelm – 237
Fuchs Franciszek – 38, 39, 50, 184, 316, 319
Fuliński Benedykt – 179/180
Gabrysiewicz Tadeusz – 237, 246
Gadomski Rola Adam – 38, 171, 237
Gaebler Eduard – 61
Galiczyński Antoni – 108
Galon Rajmund – 171, 209, 210, 219, 230, 246
Garbiak Zenon – 288
Garlikowska Henryka – 158, 216, 323
Garstka Kazimierz – 237
Gatnikiewicz Władysław – 90
Gawlik Mieczysław – 288
Gawlikówna Antonina – 186
Gayówna Delfina – 31, 34, 57
Gąsiewicz Stefan – 222
Gąsiorowska Zofia – 159
Gąsiorowski Stefan – 92
Gąsiorowski Zygmunt Z. – 237
Gąskówna Aniela – 288
Gelinek Kazimierz – 81, 288
Gelles Antoni – 288
Genejanka – 215, 321
Geossler Józef – 288
Głębowna Maria – 288
Głuchowski Tadeusz – 237
Goetel Walery – 44, 123, 135
Gollenhoffer Franciszek – 127
Gołębiowski Aleksander – 75
Gołębiowski Alfred – 138
Gontarska Anna – 78, 320
Goralówna Zofia – 171
Gorczyński Władysław – 171
Gorzuchowski Stanisław – 159, 160, 164, 171, 207, 249, 317, 318
Gosiewski Zygmunt J. – 237
Gostyński Stefan E. – 237
Gotkiewicz Marian – 182, 184, 186, 188, 212, 232, 319
Górecka Maria – 195
Grenda Kazimierz – 249

Grikson Ludwika - 288
Grodecki Wacław - 170
Grubertowa Jadwiga - 119, 156, 288, 325
Grzegorzewska Jadwiga - 195, 324
Grzegorzewski Jan - 288
Grzesik Franciszek - 120, 323
Gumplowicz Władysław - 232, 237
Habenicht Hermann - 61
Hajnos Rudolf - 160, 182, 319
Halicka Halina - 171
Haliczer (Staszewski) Józef - 171, 178, 219, 323
Haluza Antoni - 91, 288
Hałdys M. - 108
Haniszewski Józef - 159, 163, 164, 178, 288, 317, 322
Hanka Wacław - 19
Hartnack Wilhelm - 131
Haushofer Karl - 129
Haydukiewicz Józef - 185
Hebanowski Kasper - 12
Heinówna Wanda - 288
Hertzog Franciszek - 185
Hetteschówna Zofia - 91
Heybowiczówna Helena - 288
Heydrich Reinhard - 231
Hitler Adolf - 169
Hlond August - 225
Hłasko-Pawlicowa Alicja - 105, 137, 138
Hodysówna Helena - 215, 321
Hołub-Pacewiczowa Zofia - 123, 146, 171
Hoppówna Irena - 191
Horbacki Władysław - 225
Horowitz Ludwik - 238
Hoszowska Władysława - 126
Hrabyk Piotr - 238
Hryniewiecki Bolesław - 123, 135, 158/159, 209
Hryniszak - 108
Hukiewiczówna M. - 155, 326
Hyla Władysław - 127
Igłowicz Bolesław L. - 149, 326
Ilczyszyn Aleksander - 91, 156, 238, 326

Ishirkov Anastas – 86
Jabczyński Mieczysław – 60
Jachiewiczowa W. – 120, 325
Jacyk Roman – 178, 238, 288, 322
Jahn Alfred – 254, 256
Jaksa-Bykowski Czesław – 206, 207, 216, 217, 238, 318, 323
Jakubna – 225
Jakubowska Jadwiga – 126, 127, 128
Jakubowski Jan – 60, 61
Jakubowski Kazimierz Stanisław – 152
Jakubowski Olgierd – 238
Jakubski Antoni – 101, 112, 136, 317
Janicka Helena – 59, 288, 321
Janicki Jan T. – 238
Janiczek Jan E. – 238
Janiszewski Michał – 72, 81, 92, 123, 126, 159, 172, 217, 288, 316
Janowska Stefania – 79, 323
Janowska Zofia – 105, 116, 135, 137, 147, 148, 164, 208, 215, 317, 318
Janowski Aleksander – 31, 44, 89, 104, 160, 238
Janowski Benon – 59, 72, 96, 97, 288, 316, 321
Jantzen Kazimierz – 238
Januszewski Tomasz – 80, 323
Jarnuszkiewiczówna Irena – 171
Jarocka Halina – 153, 177, 179, 180, 321, 322
Jarosiewicz Maria – 288
Jarosz Jan – 36
Jaroszewicz Władysław – 168
Jaroszowa Jadwiga – 288
Jasiewicz Wilhelm – 152, 153, 176, 177, 178, 180, 207, 318, 321, 322
Jasińska Maria – 182, 238, 246, 319
Jasiński Jan – 215, 225, 238, 246
Jasiobędzka Janina – 157, 161
Jastrzębska Maria – 78
Jaworski Michał – 177, 288, 322
Jaworski Władysław – 179, 180
Jezierski Waław – 34, 39, 60, 61, 64, 72, 74, 90, 96, 109, 142, 289, 316
Jeżowa Kazimiera – 171, 175, 219
Jędryczka K. – 149, 195, 326
Jędrzejewicz Janusz – 158
Jędrzejewicz Waław – 168

-
- Józek – 108
Jóźwicki Jan T. – 238
Jurczyński Juliusz – 35, 36, 37, 43, 44, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 76, 97, 117, 198, 230, 254, 256, 259, 288, 316, 319
Kabaciński Władysław – 225
Kabat Władysław – 123
Kaczorowska Jadwiga – 195
Kaczorowski Antoni – 106, 108
Kaczorowski Wacław – 179, 180, 322
Kaleta Jan – 120, 325
Kaliciński Józef – 80, 118, 288, 324
Kalina Antoni – 16
Kamieński Adolf – 7
Kamieńska H. – 123
Kamińska Janina – 77, 78, 116, 135, 140, 144, 147, 205, 207, 317, 318, 320
Kamiński Henryk – 238
Kamiński Jerzy J. – 238
Kamiński Roman – 164, 317
Kamosiński Jan – 57
Kantakiewicz A. – 207, 318
Kański Gustaw – 140
Kapuściński Ludwik – 238
Karczewski Stanisław – 34, 50, 51, 75, 316
Kargelówna G. – 121, 325
Kargol Adolf – 185
Kasprowicz Jan – 16, 26, 27
Katral Włodzimierz – 238
Kellenbach Józef – 16
Kempno Michał – 108
Kencz – 108
KerthWiktoria – 238
Keyha Zdzisław – 288
Keyhowa Maria – 288
Kiedacz Mikołaj – 104
Kielczewska Maria – 146, 164, 171, 205, 207, 209, 215, 216, 252, 253, 254, 256, 317, 318, 321
Kirchhoff Alfred – 78
Klee Tadeusz – 90
Klima Teofil – 206, 326
Klimaszewski Bolesław – 239

Klimaszewski Mieczysław – 171, 222, 254, 257, 258
Klimecki Stanisław – 222
Klusówna Stanisława – 118, 325
Kłodziński Adam – 184
Kmicikiewicz Eugeniusz – 123, 153, 177, 321, 322
Kmicikiewiczowa Stanisława – 179, 322
Knoss L. – 119, 325
Kobendza Jadwiga – 161
Kobendza Roman – 161
Kobyłecki Mieczysław – 239
Kochański Adam – 171, 179
Koczwara Marian – 60
Koczy Joachim – 247
Koestlich Roman – 151, 153
Kolago Cyryl – 255
Kolanowski Włodzimierz – 239
Kołątaj Hugo – 7, 9
Kołodziejczyk Józef – 64, 323
Kołodziejczyk Stanisław – 239
Kołodziejska Maria – 151, 152, 153, 288, 321
Kondracki Jerzy – 171, 219, 230, 246, 252, 254, 256, 257
Kondrat Marek – 172
Konicówna Stefania – 37, 56, 97, 171, 207
Konopka Kazimierz – 288
Kopczewski Władysław – 29, 30
Kopeć Karol – 79, 107, 122, 288, 323, 326
Korbel Stanisław – 39, 67, 88, 90, 97, 235, 288, 319
Korczakowski Stanisław – 239
Korczyński Jan – 225
Kornaus Jan – 239, 247
Koschmieder Harald – 130
Kosiba Aleksander – 179, 186, 198, 254, 288
Kosiński Leszek – 220
Kossmann Eugeniusz Oskar – 97
Kossowska Iza – 288
Kostecka Helena – 288
Kostecki Karol – 60
Kostrzewski Andrzej – 125
Kostrzewski Józef – 57, 209
Kościałkowski Stanisław – 21, 25

-
- Kotarbiński Tadeusz – 249
Kotowicz Eugeniusz – 288
Kowalczyk Wiktor – 80, 117, 118, 135, 155, 164, 195, 288, 317, 324
Kowalski Franciszek – 155, 192, 325, 326
Kowalski Jerzy – 114
Kowalski Józef – 78, 323
Kozierowski-Dolęga Stanisław – 171
Kozłowski Edward – 105
Kozłowski Jan – 247
Kozłowski Roman – 257
Král Václav – 256
Krämerówna H. – 123
Krassowski Jan – 30
Krebs Nicolaus – 170
Kremky Edward K. – 239
Kreutz Feliks Szczęsny – 15
Kreutzinger Józef – 75, 122, 123, 239
Kronenberg Jan – 288
Król Ignacy – 38
Krygowska Ludwika – 191
Krygowski Bogdan – 147, 148, 164, 189, 190, 191, 192, 202, 207, 213, 215, 216, 256, 317, 318, 320, 321
Krystanowski Józef – 59, 91, 97, 152, 316, 321
Krystek Tadeusz – 92
Krzanowski Tadeusz A. – 239
Krzywicki Ludwik – 30, 239
Krzyżanowska Maria – 288
Kubijowicz Włodzimierz – 67, 123, 171, 181, 184, 185, 186, 210
Kudła W. – 179, 180, 288, 322
Kudławiec Antoni – 158, 216, 217, 239, 246, 323
Kukłówna Stanisława – 123, 153, 177, 321, 322
Kulczyński Stanisław – 151, 152, 251, 255
Kulwieć Kazimierz J. – 65, 239
Kuntze Roman M. – 91, 151, 152, 179, 239
Kupczyński Mieczysław – 197/198
Kurzemski Michał – 78
Kusza Ignacy – 149, 326
Kuzańczyk Mikołaj *patrz* Krebs Nicolaus
Kwiatkowski Aleksander – 288
Kwiatkowski Stefan – 30

- La Beume Wolfgang – 130
Ladenberger (Ładogórski) Tadeusz – 123
Layer Edward – 108
Lebedowicz Józef – 118, 178, 323
Lebzelter Viktor – 182
Lechicka Jadwiga – 289
Lehr-Splawiński Tadeusz – 222
Lencewicz Stanisław – 6, 9, 30, 33, 34, 39, 40, 41, 42, 44, 50, 51, 71, 101, 123, 146, 157, 158, 168, 170, 171, 173/174, 174, 218, 219, 221, 239, 316
Lenkiewicz Adam – 92
Lercher Ferdynand – 289
Lesserowna M. – 318
Lesserówna Janina – 208, 289
Leszczycka Wanda – 256
Leszczycki Stanisław – 123, 171, 220, 222, 235, 252, 254, 256, 257
Leszko Ludwik – 188
Leśniak Franciszek – 117, 325
Leśniak Władysław S. – 239
Leśnikowski – 194
Lewakowski Jerzy W. – 168, 239
Lewicki Jan – 6, 9, 158
Lewiński Jan – 30, 174
Lewiński Mieczysław S. – 239
Leytner Kazimierz – 239
Lichtarowicz Ludwik – 109
Limanowski Mieczysław – 7, 9, 88, 89, 99, 104, 109, 120, 135, 136, 143, 146, 158, 168, 171, 174, 219, 317
Lipiński Adam – 239
Lipiński Józef – 239
Lipkowska Helena – 77
Lis Józef – 240
Lisowski Zygmunt – 104
Liśkiewicz Michał – 186
Loria Stanisław – 253
Loth Jerzy – 39, 99, 157, 159, 168, 171, 174, 219, 222, 223, 257
Lührs Wilhelm – 130
Luliński – 120, 325
Ładogórski Tadeusz *patrz* Ladenberger (Ładogórski) Tadeusz
Łaganowski Stanisław – 74, 75
Łapina H. – 229

-
- Łaski Wacław – 240
Ławreńczukówna Maria – 158
Łazarczyk Antoni – 80, 324
Łazarewiczówna Józefa – 149, 326
Łomnicki Antoni – 101, 240, 246
Łoziński Walerian W. – 240
Maciejewiczowa Julia – 25
Maciejski Leon – 240
Macking L. – 173
Madwecka Maria – 182, 319
Magdówna Maria – 289
Majkowski Edmund – 104
Makosińska Jadwiga – 76, 106, 108, 137, 143, 147, 164, 171, 191, 207, 215, 317, 318, 321
Makowski Arnold – 240
Malicka J. – 121, 123
Malicki Adam – 123, 152, 217, 254, 257, 321
Maliszewski Edward – 40
Marchacz Władysław – 199
Markowska – 109
Martonne Emmanuel de – 101, 169, 172, 173, 219
Massalski Adam – 29
Massalski Władysław Ansgary Błażej – 99
Matkowski Henryk – 240
Matoga Stanisław – 106
Matusewicz Józef – 253, 254
Matuszewska Maria – 158
Mazepa Julian – 149, 326
Mazurek Julian – 16
Mączak Franciszek – 69, 90, 135, 137, 240, 289
Mączyńska Waleria – 188, 212, 213, 319
Mecking Ludwig – 169
Medwecka Maria – 184
Mentrak Bolesław – 240
Merkator Gerard – 170
Mękarska J. – 123
Michałowski Józef – 240
Michotte’a Paul – 219
Mieczkowska Kazimiera – 117, 325
Mierzecka Janina – 92

Migacz Józef – 90, 105, 119, 135, 137, 144, 155, 240, 325
Miklaszewski Bolesław – 240
Mikołajski Juliusz – 59
Mikulski Józef – 105, 119, 120, 135, 144, 150, 156, 159, 162, 164, 171, 188, 199, 208, 317, 318, 325
Milata Władysław – 222, 247
Milik Karol – 251
Milojević Borivoje – 86
Mittelstaedtówna Halina – 106
Mitzka Walther – 130
Mizeria Włodzimierz – 240
Młodzianowska-Dzikowska Leokadia – 156, 324
Młodziejowski Jerzy – 210, 215
Mochnacki Rodion – 182, 184, 186, 212, 213, 222, 223, 224, 229, 319
Modelska (Strzelecka) Bożena – 254
Mohuczy Adam – 135, 140
Moj Franciszek – 154
Monasterski Jan – 194
Moniak Jan – 289
Monowid Ludwik – 193, 240, 324
Morcinek Gustaw – 185
Morgulcówna Helena – 289
Morozewicz Józef – 240
Moskała J. – 190
Mossoczy Zbigniew – 123
Moszewówna Maria – 289
Moszkowicz Jan – 240
Mościcki Ignacy – 84, 135, 168, 169, 225
Mozolewski Józef – 80, 105, 289, 323
Mrazków (Dobrowolska) Maria – 50, 184, 223, 232, 316
Mroczkowska A. – 119, 155, 325
Mrózek Władysław – 191, 196, 207, 211, 215, 216, 318, 321
Mrycówna M. – 123
Mścisz Michał – 58, 78, 79, 90, 323
Müller Albert – 199, 200
Müller Brunon – 235
Muniak Karol – 106, 289
Myćka Stanisław – 123
Myszuga Józef – 289
Myśliwski Hieronim – 240

-
- Nałkowska Anna – 6, 9, 34, 44, 50, 51, 240, 316
Nałkowska-Bickowa Hanna – 172
Nałkowski Wacław – 6, 9, 33, 44, 172, 201
Namysł Joachim – 134, 135, 140
Napadiewiczówna Zofia – 151
Naumienko Teodor – 253
Nechaj Wiktor *patrz* Nechay Wiktor
Nechay (Nechaj) Wiktor P. – 199, 219, 241, 289
Neef Ernst – 130
Niedek Franciszek – 241
Niemcówna Stanisława Maria – 40, 41, 42, 50, 60, 67, 69, 71, 72, 98, 112, 118, 123, 135, 139, 148, 154, 160, 164, 171, 182, 184, 186, 188, 193, 207, 213, 223, 224, 289, 316, 317, 318, 319
Niewiadomski R. – 123
Niewiakowski Romuald – 96, 316
Nitsch Kazimierz – 39, 41, 209
Nittman Karol – 69, 72, 289, 316
Niżnikiewicz Janina – 289
Noskiewicz Jan – 60
Nowak Jan – 39, 108, 171, 241
Nowak Stanisław – 18
Nowakówna Anna – 76
Nowara Maciej – 79, 108, 120, 156, 323
Obst Franciszek – 149, 326
Obuchowski Józef – 289
Ochocka Janina – 289
Odroń Jan – 112, 317
Okółowicz Wincenty – 254
Okupski Jan – 241
Olech Jan – 135
Olszewicz Bolesław – 40, 104, 112, 122, 171, 317
Olszewicz Wacław – 199
Ołtarzewski Stanisław – 136
Opatrny Jarosław Wit – 59, 116
Opolski Zdzisław M. – 241
Ordyński Paweł – 74, 75, 88, 90, 98, 99, 104, 105, 137, 157, 256, 257, 323
Orkisz Henryk – 91
Orkiszówna Eugenia – 123
Orlicz Michał – 123
Orlicz-Dreszer Gustaw Konstanty – 134, 168

-
- Orłowski Józef – 78
Ormicki Wiktor R. – 123, 157, 171, 174, 181, 182, 213, 222, 223, 224, 235, 241, 319
Ossendowski Ferdynand – 241
Ossowska Renata – 149, 326
Ostabski Julian – 241
Ostoja-Soleski Józef – 15
Ostrowska Anna – 67, 289
Ostrowska Irena – 35, 319
Oszywa Edmund – 289
Otocka Józefa – 74, 323
Otto Leopold Marcin von – 19
Ożga Alojzy – 149, 326
Paczosa Franciszek – 171, 322
Paczosa Józef – 179, 322
Paczoski Józef K. – 241
Paliwodzianka Helena – 58, 89, 241, 289
Palkiszówna Maria – 144, 147, 164, 317, 320, 321
Paluch Andrzej – 178, 289, 323
Paluch Marian – 289
Paluch Zygmunt – 241
Paluszyński Wacław – 289
Pałczyński Antoni – 289
Pankowiak Florian – 149, 193, 194, 241, 324
Passendorfer Edward – 201, 202, 207, 318
Pastwa Jan F. – 116, 135, 206, 208, 318, 327
Paszkowska Zofia – 25
Paszkowska-Jeżowa Kazimiera – 123, 124
Paszkowski Tadeusz – 137
Patkowski Aleksander – 134, 135, 157, 160, 241
Pawełkowa Wanda *patrz* Rewieńska (Pawełkowa) Wanda
Pawlik Witold – 123
Pawłowski Stanisław – 6, 9, 10–11, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 58, 59, 60, 62, 68, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 82, 86, 89, 90, 96, 99, 101, 103, 104, 105, 107, 109, 112, 113, 114, 116, 118, 122, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 132, 133, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 147, 148, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 180, 189, 192, 198, 199, 202, 203, 205, 207, 209, 210, 218, 219, 220, 224, 225, 227, 228, 241, 249, 250, 316, 317, 318, 320
Pazdro Zdzisław – 151, 180
Peretiatkowicz Janina – 172
Perzyński Józef A. – 241
Petryński Ludwik – 289

-
- Piasecka Aniela – 119, 325
Piaskowski Stanisław – 251
Piątek Józef – 29, 30
Piątek Leonard – 15/16
Piątkowski Józef – 152, 153, 289
Pieczonkówna Lidia – 215, 321
Piekarska Felicja – 182, 188, 213, 319
Pieracki Kazimierz L. – 69, 141
Pietkiewicz Stanisław – 101, 104, 146, 230, 254, 257
Pietrzak J. – 122, 326
Pietsch Karol – 241
Pilawski Leon – 289
Pillati Gustaw – 76, 77
Piłsudski Józef – 5, 73, 135, 168
Piotrowski Stefan – 80, 127
Piszczerkówna Stefania – 289
Piwowar Adam – 80, 324
Plewa Albin – 106, 109, 116
Płodowski Wacław – 126
Podgórski Zygmunt – 135, 137, 145
Podoliński Stanisław – 289
Pohl (Dobersky) Josef – 256
Pokorny Wilhelm – 60, 289, 321
Pol Wincenty – 5, 8, 9
Polackówna Maria – 57, 60, 90, 97, 101, 105, 106, 108, 112, 123, 152, 153, 164, 171, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 199, 207, 241, 316, 317, 318, 321, 322
Polański Jerzy – 91
Polański Stanisław – 123, 178, 289, 323
Pollówna Maria – 177, 179, 322
Poniatowska Halina – 31, 90, 289
Poniatowski Stanisław – 75, 123, 232, 241
Ponikowska Anna – 241
Popiołek Franciszek – 49
Popławski Antoni – 7
Porębowicz Edward – 67
Potera Władysław – 241
Poznański Arnold – 289
Prauziński Władysław – 112, 317
Preis N.K. – 131
Premik Józef – 127, 184

Prydówna Waleria – 91
Przepiórski Wincenty – 67, 152, 153, 171, 177, 178, 179, 180, 289, 321, 322
Przesmycki Piotr – 80
Przeździecki Stanisław – 153, 177, 321, 322
Przybylska Maria – 102, 106, 108, 116, 147, 190, 215, 320, 321
Przybylska Zofia – 77
Pstrokońska – 146
Psuja Mieczysław – 193
Ptaszycki Tadeusz – 253
Ptolemeusz Klaudiusz – 116
Puchała L. – 122, 149, 326
Puchnowski – 225
Pytel Franciszek – 38
Pyzik Tadeusz – 289
Quade Willi – 131
Rackiewicz F. – 144, 317
Raczyński Andrzej – 136
Radlicz Halina – 216, 323
Radliński Tadeusz – 31, 44, 57
Radwański Andrzej B. – 242
Radziszewski Bronisław – 15
Radziwonowicz Wacław – 74, 323
Rafa Piotr – 117, 135, 138, 225, 229
Rajewski Teodor – 242
Rapp Teodor – 289
Rąb Franciszek – 117
Reck Friedrich – 130
Recke Walther – 130
Rehman Antoni – 6, 8, 9
Rejewska Aniela – 193, 194, 324
Rerutkiewiczówna – 81, 324
Rewieńska (Pawelkova) Wanda – 171, 242
Richling Wiesława *patrz* Richling-Kondracka Wiesława
Richling-Kondracka Wiesława – 158, 217, 219, 254, 256, 257
Rizzi-Zannoni Giovanni Antonio – 110
Rodziewiczowa Julia – 25
Rodziewiczówna L. – 195
Rogowski Jan – 178, 289, 322
Rokicka Helena – 57, 289
Romanowska Maria – 153, 289, 321

- Romański Adam – 185
Romer Edmund – 73
Romer Eugeniusz – 10, 14, 33, 34, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 57, 60, 61, 62, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 95, 96, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 112, 113, 122, 123, 135, 136, 139, 141, 143, 146, 147, 148, 149, 151, 157, 160, 163, 164, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 181, 197, 198, 205, 207, 209, 218, 219, 220, 250, 251, 252, 253, 254, 257, 259, 288, 316, 317, 318
Rössler Józef – 242
Roszkowski Wacław – 242
Rouppert Kazimierz Stefan – 210
Rozenberg Józef – 159
Różycki Feliks – 65, 74, 75, 90, 99, 104, 106, 137, 138, 145, 161, 323
Rundo Alfred – 242, 247
Rybicka Maria – 289
Ryczkiewicz Bronisław – 147, 164, 208, 317, 318
Rydz-Śmigły Edward – 225
Rylke Maria *patrz* Rylkówna Maria
Rylkówna Maria – 64, 74, 242, 323
Ryś Wacław – 242
Rzadkowski Franciszek – 289
Sadłowski Tomasz – 246
Sajdak Jan – 79, 323
Samolewicz Zygmunt – 15
Samsonowicz Jan – 257
Sanojcowa Jadwiga *patrz* Włodkówna (Sanojcowa) Jadwiga
Sarnowski Stefan T. – 242
Saserska Jadwiga – 138
Sawicki Franciszek – 69, 138, 178, 289, 323, 326
Sawicki Ludomir – 6, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 50, 66, 71, 72, 83, 86, 88, 99, 109, 156, 164, 222, 223, 242, 289, 316, 317
Schabenbeck Henryk – 92
Schätzel Maria – 289
Schenk J. – 120
Schneiderówna Helena – 106, 147, 215, 320, 321
Schultz Arved von – 130, 131
Seblówna – 117, 325
Semkowicz Władysław – 123, 171
Senik T. – 171
Sentkowska Małgorzata – 149, 326
Sergotówna Maria – 80, 323
Seroka Edmund – 193

-
- Serwacka Wawrzyna Józefa – 116
Seweryn Tadeusz – 182
Siatrak Jan – 207, 215, 318, 321
Sicoński H. – 127
Siedlecki Michał – 242
Siemek Władysław J. – 242
Sierociński Roman – 164, 317
Sierosławski Władysław – 242
Sieroszewski Wacław – 242
Sikora Bronisław – 242
Simche Zdzisław – 185, 242
Siwak Antoni – 112
Siwak Michał – 60, 104, 106, 109, 135, 136, 139, 143, 144, 157, 164, 216, 242, 316, 317, 323
Siwy Władysław – 289
Skalimowski – 80, 324
Skibiński Franciszek – 108
Skoczycki Adam B. – 242
Skotnicki Wawrzyn – 105
Skórka Andrzej – 98, 120, 208, 289, 318, 325
Skrzywan Jerzy K. – 243
Sławasz Stanisław – 289
Sławek Walery – 135
Sławińska Helena – 123, 156, 324
Słobodzian Stefan – 126
Smarzyński Piotr J. – 243
Smockiewiczówna Mieczysława – 91, 108
Smoleński Jerzy – 34, 35, 39, 40, 44, 47, 48, 50, 51, 60, 67, 68, 69, 70, 71, 86, 88, 89, 99, 100, 104, 107, 109, 123, 135, 146, 154, 158, 160, 168, 171, 174, 185, 198, 213, 218, 219, 222, 223, 224, 225, 235, 243, 289, 316, 319
Smola Stanisław – 206, 207, 318, 327
Smosarska Kazimiera – 59, 78, 108, 320
Smosarski Władysław – 105
Sobieszczuk Jan – 243
Sobolewski Jan – 104
Sochacki Adam – 121, 324
Sochaniewicz Kazimierz – 108
Sołtys Miłosz Michał – 197, 206, 207, 318, 327
Sołtysik Tomasz – 15
Sosnowski Oskar – 159, 243

-
- Sosnowski Paweł – 22, 30, 34, 39, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 60, 74, 89, 316, 323
Sotkiewicz – 213, 319
Sotnicki Stanisław – 90
Sowiński Edmund – 117
Sowówna Aniela – 108, 122, 135, 138, 147, 207, 229, 320, 321
Sowówna S. – 318
Sperczyński Władysław – 102, 112, 116, 117, 137, 143, 161, 207, 316, 317, 318
Srokowski Stanisław – 160, 222, 253, 255, 257
Stach Karol – 39
Stanarz – 225
Stanoch Julian – 160, 182, 184, 186, 188, 189, 207, 213, 224, 230, 243, 318, 319
Stanochowa Maria – 232
Starzyński Stefan – 172
Staszewski Józef *patrz* Haliczer (Staszewski) Józef
Staszic Stanisław – 7, 9
Staśko Józef – 105, 127, 140, 232
Stępińska Zofia – 289
Stępnianka – 108
Stieler Adolf – 61
Stopka Ludwik – 38
Strabon z Amasei – 115
Strada L. – 171
Strzelecka Bożena *patrz* Modelska (Strzelecka) Bożena
Suchanówna Wiktoria – 289
Sujkowska Idalia – 243
Sujkowski Antoni Z. – 33, 34, 39, 44, 135, 139, 168, 243, 255
Sulimierski Filip – 208
Surmianka K. – 135
Suwara Franciszek – 126, 127
Švambera Václav – 86
Swinarska Konstancja – 58, 59, 112, 116, 122, 135, 143, 147, 148, 161, 162, 164, 190, 190/191, 192, 204, 207, 213, 215, 232, 316, 317, 318, 320, 321
Sychowska Teodora Z. – 215
Syludkówna Stanisława – 121, 324
Szaflarski Józef – 171, 184, 210, 219, 222, 224, 229, 254
Szafranówna Helena – 106, 109
Szałankiewicz Adolf – 105, 120, 147, 164, 190, 202, 215, 289, 317, 321, 325
Szchliński F. – 316
Szczepański J. – 155, 326
Szczerbowski Franciszek – 81, 325

-
- Szefer Władysław – 182
Szeliski Tadeusz – 38
Szemplińska Zofia – 117, 118, 155, 195, 208, 289, 318, 324
Szenfeld Edward – 52
Szenk Józef – 149/150, 150
Szewiński Mieczysław – 243
Szilagyi Henryk – 149, 326
Szkup Kazimierz – 243
Szłapka Stanisław – 193
Szostakówna Wincentyna – 106
Szporek Zygmunt – 92
Szpunar Feliks – 38
Sztorc Antoni – 243
Szubówna Bronisława – 77, 116, 140, 144, 147, 164, 317, 320
Szulce A. – 122, 326
Szulcówna Maria – 106
Szulczewski Jerzy Wojciech – 105
Szumański Teofil – 37, 69, 86, 91, 149, 152, 153, 178, 179, 180, 243, 289, 321, 322, 323
Szychliński Franciszek – 58, 59, 112, 114, 116, 122, 148, 155, 320, 326
Szygut Jan – 19
Szymańska Barbara – 123
Szymański Jan – 80, 289, 324
Szymański Tadeusz – 78
Szymkiewicz Dezydery – 154
Szymkiewiczowa Eugenia *patrz* Szymkiewiczówna Eugenia
Szymkiewiczówna Eugenia – 193, 194, 289
Śliwka Jan – 19
Świątkowski Wacław – 56
Świder – 127
Świderski Bohdan – 243
Święch – 121
Świętosławski Wojciech – 225
Świtalski Kazimierz – 168
Tabackiewiczowa Natalia – 195
Taranowski Mikołaj – 243
Targowski Józef – 97, 316
Targowski Tomasz – 122, 326
Tarnawski Aleksander – 50, 51, 57, 58, 59, 77, 78, 90, 97, 99, 106, 108, 109, 112, 116, 138, 141, 143, 144, 147, 148, 159, 161, 162, 164, 166, 190, 192, 205, 206, 207, 213, 225, 316, 317, 318, 320

-
- Tatowa Fryda – 289
Teisseyre Henryk – 91, 172, 258
Telejko Władysław – 106, 109
Teodorski S. – 112, 316, 317
Teschichówna Stefania – 35, 56, 289, 319
Till Ernest – 16
Tkaczyk Egon – 106
Tkaczyk J. – 119, 325
Tomaszczyk Mieczysław – 243
Towpasz Stefan – 186, 188, 213, 232, 319
Trojanowski Stanisław – 289
Trzaskowski Witold – 243
Turczański Kazimierz – 81, 289, 325
Turek Czesław – 243
Twardowski Kazimierz – 16
Tyczewski Edmund – 78
Tymieniecki Kazimierz – 227
Uhorczak Franciszek – 123, 152, 321
Umiastowski Roman – 247
Urbański – 121
Urbański Tadeusz – 153, 177, 178, 179, 180, 289, 321, 322
Urbański Wiktor – 97, 316
Vijević Pavle – 86
Vitásek František – 256
Vogt Dietrich – 106
Vosseler Paul – 175
Voûte Edward John – 219
Wachniewski Aleksander – 251
Wachowiak Stanisław – 104
Walas Jan – 172, 210
Walczak Wojciech – 254
Walewski Władysław – 208
Walicki Michał – 161
Waligórska M. – 177, 178, 179, 180, 322
Wangerin Walther – 130
Wapowski Bernard – 170
Wasilewski Tomasz – 56, 57, 319
Waza Władysław IV – 136, 222
Wąsowicz Józef – 123, 146, 150, 151, 152, 153, 172, 175, 178, 180, 254, 289, 321, 322, 323

- Weber Leonard – 154
Weigt Herkulan – 44, 51, 316
Weiner Stanisław – 29
Weiss Dezydery – 78
Wenda Józef – 149, 193, 194, 324
Wendeker Stanisław – 81, 289, 324
Werblówna – 120, 325
Werner Jan M. – 243
Weyberg Zygmunt – 243
Węgiel Kazimierz – 57, 78, 144, 164, 317, 320
Węglewska Apolonia – 77, 108
Węgrzecki Mieczysław – 289
Węgrzyn Wojciech – 108
Węgrzynowicz Leopold – 160
Wicher Ludwik – 36, 44
Wielhorska Maria – 289
Wierzbowski Jan – 120, 121, 192, 215, 289, 321, 325
Wierzbicka Z. – 116
Wierzbicki Władysław – 126
Wieszółka E. – 108
Winid Walenty – 101, 123, 146, 147, 172, 199, 209, 215, 219, 224, 225, 235, 243
Winnicki Wacław – 289
Winterbotham Harold St. John Loyd – 170, 173
Wiśniewska Maria – 289
Wiśniewski Stanisław – 135
Wiśniewski Tadeusz – 244
Witkowski Stanisław – 134
Witkowski Włodzimierz – 229
Witwińska Wanda – 64
Wład Stanisław – 112, 125, 135, 137, 142, 143, 161, 163, 164, 207, 244, 317, 318
Włodarska Maria – 244
Włodkówna (Sanojcowa) Jadwiga – 59, 72, 150, 151, 153, 176, 178, 180, 289, 316, 321, 322
Woda Ludwik – 79, 323
Wodowski Władysław – 78
Wodziczko Adam – 105, 219
Wojciechowska Maria – 197, 207, 318
Wojciechowski Antoni – 289
Wojtecki Franciszek – 211
Woldańska Józefa – 289

-
- Wolf Józef J. – 159, 193, 244, 324
Wołosowicz Stanisław – 244
Woźniak Lucjusz – 244
Woźnowski Mieczysław – 69, 70, 90, 289
Wójcik Jan – 289
Wójcik-Krasnorada Zdzisław – 244
Wróblewski Witold – 34
Wrzosek Antoni – 209, 228
Wuttke Gustaw – 60, 90, 97, 105, 109, 126, 139, 161, 164, 172, 190, 254, 316, 317
Wybicki Józef – 7, 9
Wycech Czesław – 251
Wyczółkowska Jadwiga – 289
Wyka Andrzej – 51
Wyrzykowska Władysława – 37
Wysokińska Maria – 54, 56, 57
Zaborski Bogdan – 146, 172, 175, 216, 217, 219, 222, 223, 230, 246
Zachert-Okrzanowski Wiktor – 244
Zagajewski Karol – 30
Zagajewski Zdzisław – 289
Zagrajski Sylwester B. – 244
Zagrodzka R. – 149, 326
Zajączkowski Zdzisław – 185, 244
Zajchowska Stanisława – 172, 228
Zakrzewska Zofia – 172, 185
Zakrzewski Ignacy – 16
Zaremba Józef – 254
Zaruski Mariusz – 135
Zarychta Apoloniusz – 124, 134
Zarzecki Lucjan – 30
Zarzycki Mieczysław – 244
Zawadzki Antoni – 219
Zawadzki Wacław – 168
Zbierski Kazimierz – 65
Zdobnicka Maria – 58, 69, 71, 76, 78, 108, 137, 159, 164, 219, 289, 317, 320
Zeidlerowa Helena – 289
Zelga Bolesław – 289
Zieleniewski Tadeusz – 171, 218/219, 219, 247
Ziemięcki Jan – 199
Ziemska Helena – 178, 289, 323
Ziemska Józefa – 76, 78, 122, 135, 149, 195, 326

Ziemska Romana – 57, 320

Zienkiewicz Włodzimierz – 153, 321

Zierhoffer August – 59, 60, 70, 71, 72, 86, 89, 91, 96, 111, 112, 113, 119, 123, 136, 143, 151, 152, 158, 159, 163, 164, 168, 171, 172, 174, 175, 178, 179, 180, 198, 207, 222, 225, 254, 257, 289, 316, 317, 318, 321, 322, 323

Zierhoffer Małgorzata – 289

Zipper Edmund – 289

Zubrzycki Szymon – 146

Żupanić Niko – 86

Zych Stanisław – 153, 177, 179, 321, 322

Zyśko Adam B. – 244

Żakówna Mira – 148, 215, 216

Żarski Witold A. – 244

Żaruk Aleksander – 123

Żebrowski Tadeusz – 257

Żelaskówna Janina – 289

Żelazowski Franciszek – 244

Żółtowska Halina – 217

Żółtowska Halina – 244

Żukowski Kazimierz – 109

Żukowski Piotr – 138, 192, 215, 216

Żurowski Józef – 187